4
418
9448

III-V

18516

В. Виноградов

84.753/III-7

(891.79-3).

№ 10773/III
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господарства

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том III

До друку зібрав Т. Черкаський

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

56 10

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

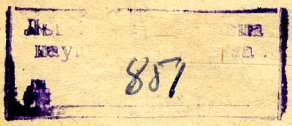
МОМЕНТ. ГЛУМ. РАБИНІ СПРАВЖНЬОГО.
ЗАПИСНА КНИЖКА. КУПЛЯ. КУМЕДІЯ
З КОСТЕМ. ЩОСЬ БІЛЬШЕ
ЗА НАС. ЗІНА.

8 47 53
Львівська філія Бібліотеки АН УРСР
10773/III
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господарства

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

891.79-32
Ш5(2=Уи)5-6я44+
Ш5(2=Уи)5-644
дошкайт Р

КИІВ—1927.
Трест „Київ-Друк", 8-ма друкарня та квиткова печатня
вул. Л. Толстого (кол. Караваївська). ч. 5.
Укрголовліт. № 1484 (16908). 1926 Зам. 862—4000

МОМЕНТ

№ 10773/III
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господарства

10773/III
СТУДЕНТСЬКИЙ
БІБЛІОТ
Київського
Народнього

Момент

Із оповідань тюремної Шахерезади

Іраз Шахерезада так почав своє оповідання:

—Слухайте. Було це на весні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Ех!... Ну, словом, було це на весні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом сущого... Словом, кажу вам, було це на весні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусів неодмінно у той-же день перейти, не ждучи навіть ночи. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся і, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

— Вйо! Ти!

А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не

любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчани, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав помалу, важко, серйозно і, навіть, коли ловили його «харцизники» *), не мінявся, тільки ще більше насуплювався, очі робились ще меншими, колючими і страшно якось біліли губи.

— Справді, Семене, я неодмінно мушу бути сегодня на тім боці. Це як собі знаєте,—з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся. На величезній його спині сидів цілий рій блискучих, маленьких, чепурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони спурхували і прудко літали над спиною, неначе чайки в морі понад скелею. Потім знову сідали і сиділи якось надзвичайно недвижно, ніби пильно вдивлялися в мене.

— Можуть убити,—раптом, верст через десять, суворо пробурмотів він, зачепивши віжки за люшню й починаючи робити цигарку.

— Були випадки?

Семен не хапаючись подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз в кешеню за тютюном.

— А чому не було?.. Чи на те розуму треба, аби вбити чоловіка?

— Але було, що й не вбивали?

Семен лизнув папер, витер сірника, пихкнув кільки раз і, беручи віжки, зволив промовити:

— А чому не було? Було, що й не вбивали. Вйо!

— Ну, то й мене не вб'ють?—постановив я.

І, пам'ятаю, мені раптом стало страшенно смішно: я—мертвий. Ці мушки, Семенова спина,

---

*) Пограничная сторожа.

кінчинка, на який підстрибувала комічно і глупо якось шлейка, Семенова шапка з прогризеним верхом і... я—будучий мертвяк. Лежу десь в якому-небудь ярі дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружка сидять такі-ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, в середину, де оселилась смерть. І лице моє теж зеленкувате, тверде... А на скелі якійсь сидять чорні, великі, таємні ворони і ждуть чогось...

— Як надокучило носити голову на плечах, то йдіть,—раптом несподівано бовкнув Семен і, шарпнувши віжками, понуро крикнув: — Вішта! Ти! Кукурудзяна...

Я посміхнувся.

«Кукурудзяна» насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, але зараз-же заспокоїлась і знову затупала байдуже й неуважно.

Пам'ятаю, село виринуло якось несподівано для мене. Не доїжджаючи до нього, Семен для чогось підвівся на возі, пильно подивився вперед і, звертаючи кудись убік, злегка повернув до мене голову й, тикнувши рукою кудись наперед, муркнув:

— Гряниця.

Я глянув туди, вперед. Далеко-далеко темніла, як тин, смуга лісу. Мені якось стало холодно в грудях і замерло серце. Так. Аж ось він цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин і чув, як мені стає якось тісно, нудно, неспокійно.

— Ви мене зараз поведете, Семене?—спитав я.

Семен повернув до мене свій жовто-смуглявий гострий ніс, підстрижені, понурі вуса й здивовано промовив:

— Але! А чи я вже нажився на світі, щоб вести вас удень? Он маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдіть їм у руки. А мене лишіть ще пожити трохи на світі... Ая!

Справа, очевидно, стояла зовсім кепсько, раз примусила на таку силу слів самого Семена Пустуна.

— Значить просто йти на ліс?

— Ая. Просто на ліс, жовнірам у руки.

Ми їхали якимсь лугом поза городами. Верби схилялись над нами й мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, невередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

Семен мовчки зліз із воза, підійшов до мене і, незадоволено-суворо дивлячись убік, бовкнув:

— Так ви таки зараз хочете йти?

— Таки зараз.

— Можуть убити.

— Не вб'ють.

— Ну, то лягайте,—сердито хитнув він головою на віз.

Я, не питаючись для чого лягати, покірно ліг і, зустрівшись поглядом з вербою, криво посміхнувся до неї. Семен прикрив мене рядном, яке дуже пахло огірками, й одійшов. Потім я чув, як він зліз на візок, який від цього затрусився й заскрипів, понуро вйокнув, і ми рушили.

Мабуть ми їхали знову без дороги, бо мене хитало, як в колисці, об колеса шарудів бур'ян, і конячка часто зупинялась, десь хапаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону.

Довго так їхали, а я тільки бачив перед очима масу соломинок, які кололи мене в лице,

сіре рядно і чув, як Семен понуро вйокав і пирхкала конячка.

Раптом знову зупинились. Рядно піднялось надо мною, а замість його глибоко-глибоко синіло небо і якоюсь незграбною скелею під ним стирчала Семенова голова в шапці, з його гострим, ніби мертвим носом і чорно-сивими, наче посипаними попілом, підстриженими вусами.

— Вставайте!—муркнув він. Я підвівся. Візок стояв біля повітки, проти якої, по другий бік подвір'я, стояла маленька, задумлива хатка, а між ними ворота на вулицю.

— В повітку!—хитнув Семен головою й кинув навкруги пильно суворим оком.

— Розпряжу коняку, та й поведу вас.

Я теж озирнувся, зстрибнув з возика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі, як-раз проти дверей, сиділа...уявіть собі... сиділа панна. Сама настояща, городська панна, в гарненьких черевичках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях, з здивовано-направленими на мене очима. А очі, як у зляканої лані, промінисті, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких панн, але в повітці, на соломі, в подвір'ї контрабандиста... Я мусів почувати себе ніяково.

— Можна ввійти?—ні з того ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширились, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

— О, будь ласка!—галантно повела вона рукою круг себе і, навіть, посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

— Дякую,—засміявся й я. Мені зразу стало

легко й весело. Я непомітно озирнув її. В темному волоссі їй запуталась соломинка і дрижала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи випнута наперед. В повітці було темнувато, пахло вохкістю, шкурами, запрілою соломою.

— Ви, товаришу, мабуть переправляєтесь через кордон?—спитала вона.

— Угадали. А ви теж?

— Я теж.

Ми обоє чогось засміялись.

Влетіла ластівка, защебетала й вилетіла. Пам'ятаю, в якомусь кутку повітки тягнулась до землі жовта смуга проміння і здавалась золотою палицею, припнутою до стіни; за повіткою Семен когось лаяв, мабуть, конячинку; в двері видно було, як, літали наче чорні стріли, ластівки. З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком Десь з досадою гуділа оса.

Раптом у двір, пам'ятаю, швидко ввійшов якийсь дядько, покликав Семена й поспішно, таємниче почав щось тому говорити, часто поводячи очима до повітки, до поля, до села. Семен понуро стояв і слухав, спустивши вздовж тіла руки. Ми-ж мовчали.

Панна раптом озирнула себе й засміялася. Ах, якби ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

— Боже мій, як я вбралася! — скрикнула вона і, швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися.

— Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці! — засміялася вона до мене, — їй-богу! Все чогось не можна йти. А тут гарно, правда?

Наче Індійський вігвам, чи як то у них зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якось. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трошки вже нудно стало. Ну, нічого, будемо тепер удвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене солому. Гарний кавалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсипати її цими соломинками, які так через щось були до лиця їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу жменю соломи і, простягнувши мені, сказала:

— А ну, нате!

Я спокійно взяв солому і, не вагаючись, обсипав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук піднять і стояла з здивовано поширеними очима.

— От тепер дуже гарно!—сказав я.

В цей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку. Не звертаючи уваги на солому на панні, він подивився кудись у куток і суворо промовив:

— Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено перезирнулись з панною.

— Чого-ж вони шукають? — спитала вона глухо.

— Якусь панночку шукають. Мабуть підглядів хтось,—додав він тихше.—Треба тікати.

— Куди-ж тікати?—чогось і я тихо промовив.

— Тікати на той бік. Хай панна йдуть з вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до лісу.

Губи Семенові були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

— Добре?—звернувсь я до неї.

— Як знаєте,—здвигнула вона плечима.

— Чекайте-но!—бовкнув Семен і вийшов з повітки, зачинивши за собою двері. Ми зостались сами. Була якась жовта напівтьма з золотою смугою в кутку. Панна, з повислими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою постаттю здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сум десь вийшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, єхидне, зле, і слідкувало за нами.

Десь загомоніло двоє голосів. Ми, дивлячись одно на одного, напружено слухали... Стихло.. Оса роздратовано гула десь і жикала крилами об солому. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зідхнула і, мабуть, лягла.

— О, тільки не стражникам в руки!—раптом зірвалась панна з місця і прудко, твердо заходила по повітці.—Тільки не це! Тільки не це!... У вас револьвер є?—вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, стальові, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою і, здавалось, вона держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я виняв револьвер і дав їй.

— А стріляти ви вмієте?—хмуро й тихо спитав я.

— Убити себе зумію,—муркнула вона злісно і, розстібнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він увійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

— Одягніться. І просто на той ліс. Гряниця в самому лісі... А я забавлю їх тут. Свитки якось з книжками пришлете. Поспішіться!

Серед свиток була жіноча хустка, а для мене — шапка Ми мовчки, похапцем одяглись.

— Ноги з-під свит видно... Нічого...—мурк-нув Семен...—Полем будете йти... Аби здалека не впізнали... Неділя, в полі нікого нема... Хай бог помага... Хутчій!—Ми поховали під свитки свої брилі і вийшли. На вулиці було тихо й пу-сто. Хатка задумливо дивилася собі віконечками; пурхали ластівки; небо синіло так ясно, так спо-кійно, привітно. Плутаючись в городині в своїх важких свитках, озираючись, з напруженими великими очима, з щільно стиснутими устами, ми бігли, спотикались, озирались, помагали одно одному й бігли, й бігли. Перелізли через пере-лаз, перестрибнули якийсь рівчак, вскочили в коноплі, що вдарили на нас гострим духом і, лишаючи за собою широкий слід, вибігли на дорогу. З дороги видно було далекий тин лісу.

Пам'ятаю—зупинились. Важко й часто ди-хаючи, ми озирнулись і глянули назад. Пусто було. Мовчки стояли біля городів тихі верби і тільки де-коли меланхолійно шаруділи воло-хаті зелені коноплі.

На підборіддю панни блищали краплі поту, во-лосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпо-схожими пасмами обіймало лице. Свитка незграб-ною вагою висіла на плечах і тягнула їх донизу.

— Душно...—хрипло промовила вона.—Да-леко ліс?

— Он!—хитнув я головою наперед.

— Не треба вже бігти...—притулила вона руку до серця. Ми пішли. Було соромно, злісно, шкода чогось.

Свитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль ввесь час випадав із-під свитки.

Ми озирнулись, але нікого не було на дорозі.

— Спочинемо...—промовила панна.

Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене й без посмішки сказала:

— Який ви смішний у цьому.—Потім стомлено зняла у мене з голови шапку й поклала коло себе.

— Так краще,—слабо посміхнулась вона.

Пам'ятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

— Боже! Ви мокрий ввесь. Чекайте!

Вона виняла з-під свитки хусточку й почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом.

— Так. Тепер добре...

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідше, але пильніше дивились вперед, до лісу, який все наближався та наближався до нас.

— Кордон у лісі?—спиталась вона.

— Здається. Так говорив Семен.

Перед нами далеко зачорніла підвода. Пам'ятаю, ми якось разом озирнули одно одного й весело зареготались.

— Єрунда виходить?—питаючи й зо сміхом сказала панна.

— Гм!—безпомічно озирнувся я.

— Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.

— Правильно!

Сіли. Заховали ноги під свитки і знов обдивились самих себе.

— Ні! Ми так схожі на старців,—засміялась вона.—Так не можна. Сядьте инакше. Не так... Сховайте ноги в пшеницю.

— Це — жито, — для чогось поправив я.

— Все одно. Ну, так...

Вона ставала все ближчою й ближчою мені. Здавалось, ми давно-давно колись разом жили десь, потім розлучилися, а тепер знову зійшлись.

Віз наближався... Ось уже порівнявся з нами. На ньому сиділо троє дядьків з довгим аж до плечей волоссям і в капеляхах, похожих на поперевернені догори ринки. Двоє з них сиділо, поспускавши ноги через полудрабки, а третій поганяв. Вони всі пильно подивились на нас і пробігли далі.

— Зійшло! — весело хитнула панна головою.— Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку, ласкаво, тепло посміхнулась і сунула шапку в кешеню своєї свитки.

Коли треба буде, дам... А гарно, правда? — раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало, якось бадьоро, цікаво, дужо.

— Як вас зовуть? —спитався я її раптом. Вона лукаво глянула на мене.

— А вам для чого?

— Як-то для чого?... Цікаво знати, з ким ідеш.

— Фу, кат-зна що! Хіба, коли я вам скажу, що мене звуть Гальою, Маньою, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

— Через що?

— Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі очі, потім... Яке у вас волосся?.. русяве, здається. Ну-да... Русяве волосся. Ну, і так далі. А ім я — пошлість. Правда? —підняла вона якось мило брови й засміялась.

10773/II
Львівська державна наукова бібліотека
851
Київського інституту народного господарства

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її, ми десь жили разом. Може вона була колись веселою березкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може ми були парою колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс присовувався все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилася на нас і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі.

— Ліс...—тихо прошепотіла панна, дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими очима.

— Треба обережно йти тепер...—одповів я.

— А знаєте: мені чогось зовсім не страшно. . Цікаво тільки дуже... — здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулости, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм і вас обхоплює, разом з хвилею згуків, ціла хмара асоціяцій, почувань і ви почуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

— Знаєте: ви надзвичайно гарні зараз! —проти волі вирвалось у мене.

Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене й вона засміялась:

— Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно ніяково й ми мовчки швидше пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Иноді тільки озирались назад, перекидались короткими фразами і, зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може вона була тут-же, зараз, може ще далеко десь; може вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева й нишпорили між ними... Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, й чекала нас.

— Не видно нікого...—шепотіла панна.

— Не видно...—шепотів я.

І мені що-разу хотілося взяти її за руку, притулитись, злитись із нею й так іти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузеньку нивку жита й ми в лісі.

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою й далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічности. А тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лащиться і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на однім місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зелений хліб; а в хлібі одбувається якась шамотня, якась боротьба інтересів кузок, червячків, мишей, колосків.

— Ходім...—прошепотіла панна.

— Ходім...—прошепотів я.

І знову мені захотілося взяти її руку... Але...

Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито, застрибали перед ногами коники... Ліс стояв недвижно, чекаючи.

— Слухайте!—раптом зупинилась панна.— Як

мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі...

Вона сказала адресу й кілька раз повторила її.

— Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як умирають ті, що дуже люблять життя». Більше нічого... Чуєте?.. Зробите?

— Зроблю...—тихо сказав я і... мені жагуче хотілося взяти її руку, тільки руку в цьому рудому, шаршавому рукаві... Але...

— Ну, тепер ходім! — рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, що-хвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев...

— Чуєте-ж: «як вмирають ті, що дуже люблять життя!»—раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою.

Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки-віти, ніби приймали нас в свої зрадливі обійми. Струнке берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами й ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гілки на гілку якісь пташки.

— Сядемо... Треба роздивитись куди йти...— прошепотів я.

Ми ввійшли в кущі і, вибравши місце, звідки нам було видко ліс, а нас самих не видно, сіли.

І стали дивитись. Стовбури, стовбури, стовбури, плями сонця, кущі, тіні...

— Я нічого не помічаю...—прошепотіла Муся.

— Я теж.

— Мабуть далі...

— Мабуть.

— Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого...

І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затихли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже й суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори; оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гіллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли; тукав дятель десь у горі; дві пташки, пурхаючи з гілки на гілку, подивлялись на нас і несподівано зливалися в обіймах. Літали сплетені коханням метелики, або в щасливому безсилі сиділи на листку й поводили вусиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоти, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого—людини.

Оддаючись зо всею силою цьому процесові, або як-би сказав цей брат—людина: «зо всім цинізмом», вони, ці кузьки, метелики ніби говорять йому: «на, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема «незаконорожденних», у нас нема пашпортів, моралів, «уложеній о наказаниях», ми маленькі, здорові, чисті циники».

Ми з Мусею дивились на них, а вони літали, повзали круг нас, ці циніки, вилізали парами, сплетені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашіли духом кохання й цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези.

— Душно якось...—прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дивився на неї й чудно мені було якось. Ми, двоє людей, загнаних другими людьми сидимо й маємо зараз через щось іти ще до якихсь инших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас зі смертю в руках. Ми, двоє загнаних людей, близькі, з очима повними ласки й тепла одно до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплим, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє... двоє людей, а не кузок, сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми-ж всього кілька годин «знайомі» одно з одним. Ми можемо зараз умерти, не стане ні морали, ні законів, не стане ні кузок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

— Чого ви дивитесь так пильно на мене?— спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і замер. Муся дивилася на мене якось тепло, задумливо, сумно.

— Будете згадувати, як уб'ють мене?—прошепотіла вона.

— Вас не уб'ють.

— А я вас буду...

Я присунувся ближче до неї і притулився лицем до плеча їй.

Свитка колола лице, але була миліше оксамиту.

Груди їй почали здійматися вище, частіше.

— Не треба...—прошепотіла вона.

— Вам неприємно?—глухо спитав я.

— Ні... так...

— Так чого-ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладила лівою рукою по лиці.

Берези визирали з-за дубів і беззгучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались у свої кудлаті вуса; метелики й кузьки сміливіше пурхали, повзали... А там далеко, десь в вохкій глибині, в таємній напівтьмі лісу ждала смерть... Хай жде! Хай жде, чорна, слизька, огидлива...

— Мусю!..—пригорнувсь я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

— Ні! Не треба...

— Мусю!...

— Ходім уже... Пора...—злегка одвела вона мою голову.—Нате шапку, надіньте й ходім... Пора...

Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в глиб його.

Темна глибина ждала нас.

Я надів шапку, ми встали і, не дивлячись одно на одного, тихо посунули вперед. Ліва щока моя горіла, в руці ще була теплота її ручки, а в грудях з таємної вохкої глибини вже вповзало щось чадне, незграбне, холодне.

Зціпивши зуби, високо піднявши брови, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинялись, озирались і слухали.

— Де-ж саме межа?—питала Муся.

Я здвигував плечима і йшов.

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас уб'ють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо і... все. Але, пам'ятаю, не було нічого по всій істоті: ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одно величезне напруження, одно велике наближення до чогось фатального, неминучого, один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всеї істоти з цим призначеним, неминучим.

Ми то лягали, і я, приклавши вухо до вохкої землі, напружено слухав, сподіваючись щось почути; то повзли рачки там, де рідко було дерев; то, як дві тіні, пробігали від стовбура до стовбура й замирали, великими очима дивлячись вперед і ловлячи кожний писк, кожний рух ліcу.

А ліс мовчав і ховав в собі свою таємницю. Тут не було вже білих берез, не було метеликів, земля була вохка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами. Напівтьма дивилась на нас вороже, погрозливо, безжалісно.

— Дайте руку...—прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда. Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як вмирають ті, що дуже люблять життя» —згадалось мені. Я стиснув їй руку, вона мені, але зараз-же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомости велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

— Шш!..—зупинились ми.

Якийсь просвіт... дерева рідше...

«Там!»—мовчки глянули ми одно на одного... Ступили кілька кроків і замерли... Десь тукав дятель... Шашіль гриз дерево .. Одірвався сухий лист, зігзагами захитався і впав...

— Шш!..

Ще кілька кроків... Просвіт більший... Засиніло небо... Руки дрижали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку й ми поповзли, безшумно переставляючи коліна й вибираючи руками місця без гілок. Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими,

палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звірем, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь згук і замер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятель... Пискнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамовито.

Знову поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків за три перед нами, показалась лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся й подивився. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувсь і глянув убік. Так! Два стовпи один проти другого: один наш — великий, незграбний; другий з того боку — менший; обидва з орлами, обидва рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чи порожнеча-ж? А може десь тут-же стояла коло них людина й порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись в дикий галас смерти?

Я озирнувся до Марусі. Вона теж підвелась і напружено дивилася вперед.

«Тут!» — хитнув я головою. Потім нахилився до неї, міцно взяв за руку і прошепотів:

— Прожогом вперед! На крик і вистріли не зупинятись! Все одно!.. Ну!..

Я випустив руку її, зігнувся й кинувсь уперед. Хруснули гілки, але, здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки й разом хтось десь крикнув, попереду мене вибігла постать Мусі, з поверненим вбік блідим, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось збоку, крикнуло, знов вибухнув постріл, виринув під ногами якийсь рівчак,

лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь кущі, вітер у вухах. І щось велике, горде, могуче в грудях, щось легке, широке, як небо, як повітря гір, як могучий потік. Летіли, озираючись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалась назад стіна лісу, одсувався наш сон, кошмар, наша таємна вохкість смерти.

Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дрижало великим щастям побіди, побіди життя.

— Єсть! — гордо, дико кинула вона, дивлячись назад.

— Єсть! — повторяла вона, задихаючись. Свитка високо здіймалась їй на грудях, серпоскожі пасми темного волосся розвівались, губи гордо розкрились і пашіли жаром щастя.

— Єсть! — раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче скажено притулилась до мене.

«Єсть!!» — крикнула вся моя душа, вся істота моя назустріч їй.

Це було торжество двох великих кузок, це був вихор життя, який зміта вся сміття «не треба», «не можна», це було щастя крови, мозку, нервів, кісток, це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі.

Раптом вона одірвалась, подивилась на мене затуманеними очима. Злилася знову з моїми жадібними устами і знову одірвалась.

— Сядем... — безсило опустилась вона на землю.

Сіли. Важко дихаючи, ми безсило щасливо посміхались одно до одного й поглядали на стіну лісу. Там було тихо.

Довго сиділи так. Чогось не говорилось.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, по-

малу ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Муся нерухомо, задумливо дивилася кудись уперед.

— Знаєте що? — раптом тихо промовила, якось нервово рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, любовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила:

— А тепер ми попрощаємся. Чуєте? Я піду в один бік, а ви в другий. І ніколи ви не повинні шукати мене. Чуєте! Як вас зовуть?

Я сказав і здивовано дивився на неї.

— Ніколи!... Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмирають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вона, ніби дивлячись собі в душу, одривисто, напружено говорила:

— Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнанні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую от тут... — вона показала на серце.

І криво посміхаючись, дивилась на мене великими благаючими очима підстреленої лани.

Я розумів її, я розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилась чогось в грудях, розумів її всією налиплою на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись кущі.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхо-

пила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком.

— Так буде краще. Прощайте...—якось терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас в душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів і в мені з мукою щеміло осиротіле щастя. Надо мною синіло небо й сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вростав і вбирався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образ панни.

Хто вона, де вона — й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

ГЛУМ

Глум

Лист із тюрми

...«І в безмежне, всевладнеє море любови моєї я прийму твої страждання, в бурі кохання змішаю зідхання твої, дощем поцілунків я змию сліди твоїх сліз, мій любимий»...

Так пишеш ти.

А я... Ох, моя кохана! Моє море безмежне! З яким криком я ввірвався-б у твою бурю, у твої води!

Але... Хтось єхидний, хтось недавній зазирає скоса в душу і сміється. Так глумливо, так морозно, так... правдиво...

...«Я в сльозах обмию сміх мій і оповию твою душу. Ніжним лоскотом забавлю, нагодую, заколишу. Мило-мило засміється так намучена, наплакана душа. Що є дужче за кохання, мій коханий, мій єдиний?»...

Хтось єхидний і недавній скоса дивиться й сміється.

Ох, як терпко, скучно, нудно від цеї посмішки!...

Зараз ніч. Десь стоока ніжна мати, тут безока, з волохатими цупкими лапами, з нуд-

ним, беззгучним шамканням, гад слизький і чорний, повзе огидлива й диха в камері своїм смердючим і важким диханням-сном. Нанавиджу прокляту!

Сиджу й пишу тобі.

Ах, як хочеться зірватись, шарпнутись і вирватись з цих цупких обіймів гада, одірватись від цього недавнього, притулити образ твій до себе й забути... й забути те, що дужче за Кохання, те, що більше за Славу, більше за Смерть, більше за Думку, за великую, кохана, Думку! Те огидливе, маленьке, пошле, що, як злодій, прокрадається на бенькет Щастя й розгонить всіх, як Деспот і Владика. Те огидливе, маленьке, що ми згорда зневажаєм і що хилить до землі найгордішу голову... Темне, маленьке, брудне... Кохана! Як це смішно і страшно!

Ти сміешся?

А ось прийде воно непомітно й нежданно, розпихне нахабно твоє море, вип'є його, пацне поганою ногою в твій Гнів і маленьке, пошле, заволодіє всею твоєю душею, моєю любов'ю, твоїми ідеалами, твоїм святая святих.

Ти сміешся?

А ось прийде воно й ти замовкнеш, а я не питиму, трусячись від жадности, дрібних рядків твоїх листів. Прийде воно й ти з жахливим дивуванням, з огидою будеш робити те, що воно скаже. А свідомість твоя, безсила, з повисліми руками, стоятиме й дивитиметься на нього. А Воля, як заляканний цуцик, заб'ється в найтемніший куток душі й жалібно скавучатиме там. А все те, що ми звемо святим і високим, як иній, розтане від гарячого, смердючого його дихання.

Ти сміешся?

А мені хочеться ридати. Що-ж вона таке?

Я тобі скажу, я вчора вперше побачив його. Слухай.

Недавно, дуже недавно був у нас у камері товариш Семен Новогрудцев. Тепер уже його немає; зовсім немає. А тоді, коли він був у нас, ми не любили його — він всім надокучав. Цілими днями він сидів на вікні, обнявши грату й дивився до жіночих вікон. Худорлявий, зі впалими грудьми, з чорними, пукатими, ніби здивованими, очима, з облізлою бородою, як поїдений міллю кожушаний міх, і кругленьким, придавленим носом, він, коли не сидів на вікні, то ліз усюди, де його й треба й не треба було. Перше, сидячи цілі дні на вікні, він з кимсь перегукувався. Крикне було фразу, як по складах, і поверне вухо до грати. Йому з вікон жіночих камер хтось тоненько відповідав, а він шикав на нас, сердився й знову кричав. Ми не чули, що йому одповідали, але нам було досадно, коли він щасливо морщив свої товсті, ніби припухлі губи; й ми заборонили йому кричати — «перешкоджати заніматись». Він довго сперечався, але стих і вже мовчки сидів, помахуючи тільки хусточкою. Сидить, сидить недвижно, впившись очима до жіночих вікон, і замаха хусточкою. Йому звідти теж мовчки одповідала хусточкою його Клара.

Це теж було досадно і ми заборонили йому «напускати холоду в камеру». З зачиненим вікном неможливо сидіти на підвіконнику й він сидів на койці, склавши ноги по-турецькому, й писав на довгих клаптиках записки Кларі. І тільки де-коли, як траплявся слушний випадок, коли хто-небудь розчиняв вікно, він заразже ставав позаду й чекав поки той одійде.

Занявши місце, вперто, мовчки дивився до жіночих вікон і помахував хусточкою. Коли йому починали відповідати, він спирався на грату й застигав так на годину, дві, три, поки його не зганяли. Він злазив сердитий і починав лаятись, а в куточках губ завжди була слина. І через це Клара уявлялась нам негарною, присадкуватою дівчиною, з малокровним широким лицем і дрібними прищиками на лобі.

Сидів він за напад на якогось поліцмейстера і ждав собі каторги. Він часто говорив про своє діло, показував навіть усім свій акт обвинувачення, ми цікавились ним, але коли його одного ранку взяли на суд, це вийшло для всіх якось несподівано.

Правда, ми зараз-же й забули про це — мало нас ходить що-дня на суд; про це повинні пам'ятати дежурні по камері — приховати їхні обіди й вечері.

Але ввечері він не вернувся. Замість того в той-же вечір стало відомо, що Семена Новогрудцева присуджено на смертну кару і просто з суду сдведено в «покійницьку».

Ми всі якось мимоволі, почувши це, глянули на його койку. І щось тихе й велике оселилося в нашій камері в той вечір. Воно спиняло голосний регіт і робило балачки уривчастими, нескінченими, погляди задумливими. Принишкла камера.

В той-же вечір я довго сидів на вікні, на тому самому вікні, з якого він гукав до Клари. Мене не зганяли. Я тупо дивився у ніч.

Далеко горіли вогні города, внизу у подвір'ї ходив вартовий і чути було, як хруськав під його ногами молоденький лід калюжок. Легким морозом була одягнена ніч.

Я поглядав на вікно Клариної камери, але воно жовтіло мовчки, застигло, байдуже В других вікнах чорніли силуети голів, нагадуючи випнуті при березі з води голівки жаб; через подвір'я, від жіночої половини до чоловічої перелітали перегукування, сплітались, плуталась. Срібною ниткою звідкись ізнизу між ними тягнулася пісня, задумлива, безнадійна. Часами з-під темної стіни вилітав свист вартового, довгий, як виття якоїсь тоненької гидкої звірюки, й безсило стихав. Вікно-ж Клариної камери жовтіло рівно, тупо...

З того часу не стало Семена Новогрудцева. На другий день забрали його речі, койку його зайняв куций, веснушкуватий бундовець [1]) з чорним, кучерявим, ніби присмаленим волоссям; і Семена Новогрудцева не стало.

Був там за церквою, по другий бік коридору, в «покійницькій» хтось инший, хтось особливий, дивний, таємний.

Ми його рідко бачили, але кожного разу після зустрічи з ним, за душею тягнулось щось липке, надокучливе, як павутиння в осени; всі враження, як скло від дихання, робились затуманеними, тусклими.

Иноді його водили чогось в контору. Коли він проходив подвір'ям, де ми гуляли, всі зупинялись і дивились йому вслід. Ті, що грали в м'яча, або в цурки, ті, що боролись, що бігали в довгої лози, як зачаровані застигали з гілками, м'ячами, палицями в руках, із зсунутими на потилицю шапками, застигали й дивились, поки не глитала його хвіртка.

Я не знаю, чи була жалість у кого, та рида-

[1]) Член соц.-демокр. партії робітників євреїв.

юча жаліcть; знаю, що мені було дивно й чудно. І те, що він обережно ступав через розбиті нашими ногами намерзлі калюжки; і те, що черевики в його були з біленькою дірочкою й поруділими задками; і те, що він рухався, хитав нам головою, посміхався. Все здавалося недійсним, абсурдним, страшним. І ми з якоюсь зляканою приязнею, з якоюсь, занадто похапливою й серйозною повагою вклонялись йому, а деякі навіть підходили й здоровкались з ним. І нам видно було, що лице таких було напружено-уважне, занадто серйозне й трохи лякане. Коли його заводили в контору, ми обступали того, що підходив до нього й жагуче питали, що він казав.

— Нічого... так... питав, що нового...

І нам якось не вірилось, що він не сказав нічого особливого, чогось такого, чого ніхто з нас не міг сказати.

Він був страшною хвилюючою таємницею, до якої тягнуло несвідомо, вперто, якоюсь силою, більшою за індивідуальну волю.

Але ми навіть не могли бачити його в його камері, бо «покійницька» відокремлена від усіх камер, десь за церквою. Дехто хотів пробратись туди, але до церковного коридору був приставлений дозорець, який суворо відганяв цікавих.

Ми тільки мали змогу бачити, що лице йому дуже запало, стало сірим, ніби виліплене з вапни, очі блищали фосфоричним хворим блиском, а шия зробилася довга й тонка, як шия обскубленої курки.

Кожний раз він з'являвся серед нас якось несподівано. Попереду дозорець, серйозний й заклопотаний, а за ним він, в скривлених чере-

виках, в чорній сорочці з засаленим коміром і пом'ятому капелюсі. Вони не зупинялись. І те, що ні ми його не зупиняли, ні він сам не зупинявся, щоб погуляти з нами, нікого не дивувало й навіть не приходило на думку, що могло бути инакше, що ми могли зупинити його, як зупиняємо товаришів з инших коридорів. Похапцем уклоняючись нам, він проходив подвір'ям за дозорцем, а нам ставало якось ніяково, якось тісно й хотілося йти в камери.

Минув якийсь час. Була чутка, що подано «на височайшее», що хтось десь клопоче, потім пронеслось, що одмовлено, потім знову, що замінено безстрочною каторгою. А він сидів там десь в «покійницький», таємний, страшний, особливий.

Часто ввечері я вилазив на вікно, дивився до жіночих вікон, але Кларине вікно жовтіло так само непорушно, застигло й одна тінь не миготіла в ньому ніколи.

Потім раз увечері, після повірки, пройшла по тюрмі чутка, що на прохання одмовлено. Хоча чуток було багато але цій якось всі повірили — занадто вона була коротка, суха і страшна.

На другий день я бачив й о г о.

Ми гуляли. Ліниво похитуючись, падали рідкі сніжинки, небо стояло низько задумано й ніби в задумі губило ті сніжинки.

Прогулка була нудна. Всі ходили окремо, піднявши коміри пальто і вперто дивлячись собі під ноги. На ринві покрівлі сиділи, понуро набундючившись, тюремні голуби.

Вони з'явились, як звичайно, несподівано; попереду дозорець з чорною пишною бородою і в блискучих чоботях з широкими литками, а позаду в і н, в розстібнутому пальті із сірим

лицем, з фосфоричним гнилим блиском напружених очей.

Йдучи, він заклопотано застібався. Йому було холодно.

Хтось поспішно уступився з дороги. Семен простягнув йому руку, той напружено, ще більш поспішно стиснув, хотів щось сказати, але він уже випередив і той тільки подивився йому вслід і для чогось поправив на голові шапку.

Раптом Семен озирнувся і, хрипло засміявшись, крикнув:

— Хороша погода, товариші! Правда? А мене після-завтра...

Він хитнув якось догори головою і, зробивши колошиї рух рукою, хутко одвернувся.

Всі мовчки, з широкими очима дивилися на нього.

Потім хтось пробурмотів щось, але він не слухав; похапцем, нерівно перебираючи ногами, біг за дозорцем. Можливо, що йшов підписати останню «бумагу», можливо, щоб дати зняти з себе фотографію. І він поспішав—це так було йому потрібно, важно.

І страшно теліпалось внизу, там де коліна, його пальто, а руді каблуки похапцем хрусь-кали льодом замерзлих калюжок.

. . . . . .

В той-же вечір до нас у камеру прийшов наш староста. Заклопотаний і занадто діловитий, як і всі старости, він озирнув камеру хазяйським оком, неуважно одповів комусь щось, покрутив свою ріденьку борідку й підійшов до двох товаришів, а з ними до мене. Одвівши всіх нас набік, він скинув пенсне і, витираючи його хусткою, впівголоса, діловито заговорив:

— Слухайте, товариші: я сьогодня дістав від

нареченої Новогрудцева записку. Знаєте її?..Ну, от... Так вона просить неодмінно влаштувати їй побачення з ним. Офіціяльно вона не може прохати через конспірацію... А завтра його вішають.

Він начепив пенсне, поморгав бровами й вигляд у нього став знову звичайний.

— Завтра? Хто казав?

— Хто казав, не важно. Це вже відомо.. Ну, от.

І знову зняв пенсне й ще пильніше став витирати його. І знов йому очі стали кумедні, лисі й від перенісся червоніли до щок дві натерті смужечки.

— Як-же це зробити? — спитав я.

— Зробити треба! — сердито надів пенсне староста. — А як... У мене є такий план... Завтра у нас... Ну-да, завтра у нас прийом вушного лікаря. Внизу. В три години... Значить, прогулка вашого коридору... Вона попроситься до лікаря... Буде кричати, вимагати, словом, мусить добитись, щоб її повели. Розумієте? Я перебалакаю з лікарем, він — скот, але мусить згодитись. Ну, от... В кабінеті вона одягне під спідницю мужські штани... Розумієте? Вона може спідниці не скидати...

— Скидати треба, — буркнув хтось із нас.

— Ну, все одно... Чоррт!.. Ну, словом, вона собі там так переодягнеться, щоб з під пальта не видно було спідниці. Ну, от. Потім пальто, картуз, або шапку. Шапку краще косу сховати можна І потім нагору Хтось з вас мусить перебалакати з доглядом, що коло його камери Обов'язково...Що? Розуміється, підкупити.Я думаю, що він за четвертну згодиться.

— Я берусь побалакати.. — сказав я і мені було боязко, щоб через щось не доручили другому! Але всі згодились.

— Ну, от! — заклопотано поправив пенсне староста й раптом озирнувся.

— А вам, товаришу, чого?.. Тут секрет... Ні, не можна... Добре, без вас знаю... Я зараз прийду, тоді скажете... Ну, так от... Перебалакати треба завтра-ж уранці. Я зараз сповіщу Новогрудцева... Розставити по сходах варту. На випадок буде хтось з адміністрації йти, нижній вартовий дає сигнал, верхній передає боковому, боковий тому, що піде з нареченою... Внизу, вгорі, коло бокових дверей і з нареченою... Я буду внизу... А один з вас...

— Мені прийдеться з нареченою йти, — похапцем і приглушно перебив я.

— Очевидно, — згодився староста. — Раз ви будете вести балачки з дозорцем, значить вам найзручніше. Отже... Завтра вранці ми ще побалакаємо... Як ви думаєте про мій план?.. Добре? Ну, так до завтра!

Він діловито попрощався з нами, на когось накричав, когось вислухав, щось пообіцяв і заклопотано вибіг.

В ту ніч я довго сидів на вікні. Притулившись лицем до холодного заліза грати, я сидів, слухав гомін тюрми, а лице душі моєї було повернено туди, до «покійницької».

І я бачив: він сидить.. Ні, це не так, він не сидить, не лежить, не ходить, не стоїть. Він єсть там. Самотній біля цього кишіння людей, таємний, особливий... Ні, він не сам, з ним є щось Друге. Вони вдвох: Воно і він. Чуття смерти і він. Чорне, тупе, непохитне, з роззявленою пащею Воно стоїть над ним і методично, холодно-кам'яно дивиться йому в душу. Неодступне й фатальне, від нього не можна сховатись ні в минулому, ні в сучасному, ні в згуках,

ні в фарбах. Воно скрізь. Коли в душі несміло підводить голову Думка й хоче подивитись в будучину, Воно зараз-же роззявля пащу, одрива їй голову й одкидає кудись в чорну безодню. Найменшій, найнепомітнішій, яка тільки хоче жити, воно зараз-же одгриза голову й одкидає в безодню. Смерть не любить думок.

І в душі валяються погризені трупи їх, гниючі, задубілі, смердючі. Від них іде сморід і чад, проходить в очі й очі блищать гнилим фосфоричним блиском, а сіре лице стає трупним, землистим.

Він пручається, одверта душу в инший бік, але Воно стоїть вже там і жде з роззявленою пащею, невблагане, невідступне.

А круг їх двох іде життя, вгорі горять вічні вогні неба, он там — вогні людей, тут — співи й гомін

Вони не чують... Тихо в «покійницькій». Густо здалека гудить у церкві дзвін, вибиваючи години. Змовкло... Непомітно в хвилях дзвону влізла в мозок думка, зачепила другі, сонні, стріпнулося серце, задрижало, щось згадалось і народилося бажання. Тепле, тихе, рідне... Боже! Засміялося, озирнулося, і... поблідло, зщулилось, принишкло і задихнулось в чорній пащі...

Пусто... Чад і Паща...

Тихо.

Дряпнулася миша... Затихла... Вилізла на стіл і гризе книжку, насторожено, напружено позираючи оченятами, як дві чорненькі булавочні головки.

«Вона погризе книжку!»

Рука простягнулась до чогось важкого.... Але

натрапила на чорну Пащу й безсило, мляво опустилась.

Для чого? Хай гризе!..

І знову пусто...

І враз схоплюється. Щось штовхнуло, дико несамовито, гнівно, з ревом хапа зубами руку і гризе. Фосфорично світяться пукаті очі, бризка піна...

«Ох, це-ж божевілля!»

«Ну, так що?» — диха Чорне.

І зуби слабіють, кров покриває білі знаки зубів... Пусто... Чад і Паща...

А ніч так помалу повзе, волохата, незграбна, мляво переставляє свої щупальці й одкидає в минуле менти, хвилини, години. Зорі покірно, терпляче дивляться на її роботу і ждуть, щоб сховатись.

Щось тріснуло... Підвів голову... Крізь ґрату, крізь скло ледве синіє зірка....

«Зірка! Люба зірка»...

Одчинив вікно... Здригнулась лямпа з холоду, заходив по хаті сивим туманом мороз.

Пахне!.. Снігом? Льодом? Мерзлою землею?

Ворухнулось щось забуте, рідне...

Невеличка річка... Уважно щось слуха вмерзлий в лід очерет. Лід, порізаний коньками, матово блищить, а за темним силуетом церкви, в блідосинім небі сходить місяць... Білий, пухастий комір шубки, муфта, холодні щоки, легкий наморозь на промінястих віях. Тихо... Самотно й сумно... Нікого — розійшлися всі додому. Пахне льодом, очеретом...

«Холодно?»

Бере за руку й тягне до себе в муфту, між свої ручки, теплі, любі, найдорожчі...

Непомітно із-за спини тихо вилізло і стало

Чорне. Стало, роззявило Пащу і злякано зблідла муфта, очерет, затрусилось і зникло.

Мамо!.. Мамо!...

Впав додолу і з риданням головою б'ється об стінку.

Мамочко!... Мамо!..

Коло дверей дзвякнуло ключима, чужі, ворожі очі з насмішкою дивляться в спину.

«Який сором! Встать!».

Але Чорне дихнуло й сором зів'яв.

Хай!.. Все одно...

Безсило, зломано застиг. Нема нічого... Пусто... Чад і Чорне...

Тихо, мертво.

Клара!

Все здригнулось.

Клара!!

Жадно схопився, озирнувся... Впав до столу й пише, пише, пише...

Клара!

Що є дужче за кохання?

Чорне безсило тупчиться, клаца зубами, шарпа за руки.

Ха-ха-ха! Він пише. Блакитним світлом горить його серце, світлом чулости, світлом вічного, невмирущого. Радісно взявшись за руки. співають його Думки, вони легкі, горді. Дужі їхні тепер ноги з гнівним сміхом перестрибують через голову Чорного й летять у вічність, у минуле й цілуються з любов'ю Людськости, з вірою, з тінями найкращих.

Чорне тупчиться, лютує, дряпа руки.

Ха-ха-ха! Він пише!

Світлом гордости горить душа, ароматом терна, великого, вікового, гордого страждання па-

шить його душа.

Клара!

. . . . . .

Мене з обуренням стягнули з підвіконника й сердито зачинили вікно. У камері було холодно і всі лаялись.

. . . . . .

Вранці я балакав з дозорцем. Він спершу, не згоджуючись, рішуче й поважно похитав головою. Потім задумався і, мовчки слухаючи мене, дивився кудись убік. Потім подивився для чогось у вікно, зідхнув. І нарешті промовив:

— Очинь опасний хвакт!..

Я ще з більшим запалом зашепотів, держачи його за борт шинелі. Він знову дивився вбік, задумливо похитуючи ключима, і знов зідхнувши, промовив:

— Та я понімаю... Зачим не понять? Конешно, шо нада пособить... Тольки-ж....

І знов я зашепотів. Він уже иноді подивлявся мені в лице...

— Ну, знаєте шо? — раптом перебив він мене — Три десятки! І ваша сигналізація... Бо... Сами должни понімать... І не боліє п'яти минут... А січас половину... денег...

Пів «хвакта» було зроблено.

Я знайшов старосту й ми зараз-же скликали «засідання». Призначивши ролі, ми стали чекати трьох годин. Кларі було послано «телеграму».

Рівно в три, вдаючи з себе хворого, навіть з ватою в ухах, я топтався біля прийомної. Дякуючи старості, хворих, крім мене, більше не було й на площадці було пусто.

Староста декільки раз виходив з прийомної, зазирав, придержуючи пенсне, через перила вниз по сходах і знову заходив у прийомну.

І кожного разу, як одчинялись туди двері, я бачив лікаря, товстенького, чорненького, з лисою, як пузир, головою і з напружено-чекаючими очима.

«Скот, але мусить згодитися» — безвладно думав я кожного разу, тупаючи ногами з нервового холоду й хукаючи в руки.

Клара з'явилась зовсім несподівано. Трохи задихана, дуже рум'яна, стрункa і жвава, з жовтою, як жгут, косою й білими віями.

На непокритій голові, на плечах і на полях розстебнутої верхньої кохточки зів'ялі, мокрі сніжинки.

Її шукаючі, сірі очі зупинились на мені.

— Ви, товаришу?

— Я.

Ми стиснули одно одному руки й разому вийшли в кабінет. В кутку, на «зубному» кріслі вже лежали наготовлені речі для переодягання.

— А ваш дозорець де? — спитав староста.

— Зостався внизу. Я сказала, що сама знаю дорогу.

— Чудесно!

Староста вийшов, щоб «прочистити вгору дорогу», а я і мовчазний лікар одвернулись від Клари, яка почала переодягатись

Шаруділи спідниці, шнурки, топтались її ноги. На дворі, з криками і частими вибухами реготу, гралися в сніжки.

Я і лікар, не ворушачись, боячись повернути голову, як при фотографуванні, сиділи й дивилися в заґратоване вікно.

І від того, що не можна було дивитись, страшно хотілося взяти й озирнутись.

— Вже! — глухо почулось позаду.

Ми з полегшенням повернулись. Стояв біля-

вий хлопець, в чорній шапці, в занадто великому, як на нього, пальті й занадто довгих штанях, які на кінцях ніг лежали складками.

— Велике все трохи... — промовила вона, ледве посміхнувшись і зараз-же зробилась серйозною.

Лікар часто й заклопотано поглядав на двері, без ладу переставляв по столі струменти і позирав на нас.

— Ну, ходім! — сказав я, підійшовши до неї.

Яка вона бліда була! Губи вкриті якимсь сірим нальотом, сухі, шаршаві; щоки білі, з густим ластовинням, яке вперед ховалося в рум'янці, а тепер робило лице схожим на гороб'яче яйце. Очі напружено, гарячково блищали.

Ми вийшли. На сходах стояв староста. Шлях був прочищений. Староста мовчки й серйозно хитнув нам головою, поправив пенсне і з терплячим виглядом сперся на стіну.

Я йшов попереду, а за мною чулось її нерівне, часте дихання. Один раз я озирнувся. Вона чекаюче подивилась на мене, але я нічого їй не сказав. Я хвилювався.

На площадці стояв наш вартовий, який теж мовчки хитнув нам головою. Ми швидко завернули вліво і ввійшли в коридор, в якому була тільки церква і його камера.

Нас уже ждав дозорець.

— Так я вас уже прошу, господа, — поспішно й м'яко зашепотів він: — п'ять минут, не боліє. Ви-ж самі должни понімать...

— Добре, добре! — перебив я: — ведіть скоріше...

Вона часто розкривала рот і, як викинута на беріг риба, втягувала повітря.

Ми пішли. В темний коридор через церковні двері падав невеличкий, сірий світ.

Видно було паникадила, іконостас, пахло ладаном, старими ризами, дихало сумом і порожнім місцем. Здавалось, тут вночі хтось високий, закутаний в біле, повинен ходити, зідхати й хода його повинна страшно лунати під високою, понурою банею.

В кінці коридора була перегородка, за якою й була «покійницька». Дозорець часто озирався, пильно й стурбовано слухаючи, і ступав чогось навшпиньках, ніби намірявся когось злякати.

Зараз... Ще чотири, три сажні.

Чи він знає? Жде? Розкрив жадно свою душу?

О, розуміється, жде! Стоїть, стягнувши весь вогонь з минулого й будучого, запалив факел душі й горить, ждучи. Стоїть повний нелюдської, своєї чулости, повний велетенського, таємного хотіння...

Дозорець раптом зупинився і, озирнувшися до нас, зашепотів:

— Смотріть: ось двері в церкву. Как подам сигнал (я чхну), січас-же, пожалуста, у ці двері і сховайтесь за стенкою. Вони не замкнені...

І навіть трошки одчинив і знову зачинив їх. Через двері з стіни суворо й пильно дивився на нас якийсь святий з сивою бородою й ніби говорив:

«Так-так. Самі должні понімать»...

— Добре! — прошепотів я.

Ще кільки кроків. Він, мабуть, вже чує нас.

Ох, яке велике таїнство відбудеться зараз!

Боже! Яким я маленьким вмить здався собі з своїм коханням!

З якою побожністю дивився я на неї, на цю, що несе тепер в собі найбільше, найцінніше для нього, для того особливого, для того таємномертвого, не померши, живущого, не живучи!

Я безвладно почав ступати навшпиньки, одсунувшись трохи вбік од неї, що йшла твердо, напружено, з білим лицем, блискаючи в сірій напівтьмі точками очей.

Тихо рипнули двері перегородки. Дзвякнули ключі. В пітьмі коридорчика яснів вовчок «покійницької».

— Они немножко... нездорові тепер... — прошепотів дозорець.

Ми не слухали його. Вона стояла позад дозорця, схилившись жадібно до вовчка, і я чув, як часто й дрібно трусилось все її тіло.

В «покійницькій» почувся чогось стогін, злісний, знесилений, глухий.

Я замер.

Дозорець нарешті одімкнув. Клара оступилась трохи вбік, вся рвучись уперед.

— Так пожалуста-ж, як чхну, так ви, зделайте милость, поспішайте, — зашепотів дозорець.

Я чув, як у сні. Клара була вже в камері.

Двері сами з легким рипом причинились і в вовчок я бачив шапку й жовте в кучерях волосся Клари.

— Семеночку!!

Рипнула койка, тупнули ноги.

— Клара?

Спитав якось безсило, ніби з туману, звідкись здалека.

Шапка й волосся посунулись уперед. Я, йдучи, мав намір чекати її в великому коридорі церкви, але тепер, потягнений якоюсь силою, забув,

посунувсь за шапкою й волоссям і застиг у пітьмі загороди.

Кларина голова лежала на його плечі, рука на другому і все тіло здригувалось в риданнях. Шапка валялась долі.

А просто на мене дивилось його лице, страшне, сіре, з темними тінями від кутків очей до вух, з шиєю обскубленої курки. Фосфоричні очі дивились... дивились ненависно, дико, з мукою.

— О-ох! — повів він помалу головою в один бік, потім у другий і заплющив очі.

— Ох, підожди!

Простягнув руку кудись убік. І зараз-же підніс до рота склянку з чимсь бурим, набрав з неї в рот і, знову заплющивши очі, перехилив голову на ліве плече й застиг.

А з правого плеча підводилась її голова, з диким здивованням дивились очі, впивалися, ширились жахом, дивуванням.

— Семене!.. Семене!! — дико скрикнула вона, хапаючи за плече.

Він скоса, напів розплющивши очі, глянув на неї, виплюнув з рота щось буре й безсило промовив:

— Я збожеволію сьогодня... Другі сутки болить зуб... Я розіб'ю собі голову... О-ох!! — страшно скрикнув він, хапаючись за голову.

Потім скажено схопив себе за губу й несамовито шарпнув раз, другий, вліво. З рота вилітав рев, грубий, дикий, горловий.

— Семеночку!.. Семеночку!..—шепотіла вона, ловлячи його руку. І дрижала вся.

Раптом стих. Зідхнув. Пильно глянув на неї, ніби впізнав, і жагуче, жадно обняв, схопив, злився, зашепотів щось недоладне, ридаюче, похапливе. Мені видно було його потилицю.

а з-за неї її очі; вони дивилися злякано, здивовано, болісно приглушені чимсь несподівано незрозумілим і безмежно болючим.

І вмент він одірвався, одвернувся і знову підніс склянку до рота. Набрав, схилив голову на ліве плече і, заплющивши очі, застиг. Мертве, страшне лице в рамці вовчка...

Вона-ж стояла сама, покинута, біла, в широкому пальті, з жахливим здивованням. Стояла мертво й не сміла торкнутись його, не сміла взяти його від того маленького, гидкого, що реготало з нас і глузувало тут перед лицем Смерти й Любови.

— Семеночку, — ледве прошепотіла несміло, скорбно.

Безсило розплющив очі, виплюнув буре і, здавивши руками виски, захитав головою. І страшно між рук визирав його тупий, придавлений ніс і мертво-заплющені очі.

— О-ох!.. Я розіб'ю собі голову... Я розіб'ю!.

Вона гнівно стріпонулась. Гнівно схопила його руку, одірвала від лиця, повернула до себе і... збезсиліла перед його мертвим, чужим, змученим поглядом.

— Семеночку!.. Любий... Я-ж не маю часу... Сьогодня-ж... Сьогодня в-останнє... В-останнє... Ти чуєш?..

— Я чую... Я чую... Ох, чую, будь ти проклят!! Трижди проклят!! Я чую...

Він схопивсь за голову й забігав. Потім став, налив повен рот із склянки, виплюнув і дико озирнувся.

— Клара!..

Хотів щось сказати, попросити, але впав додолу і, перериваючи ридання якимсь ревом, почав стукати лобом об підлогу.

— Боже! Семеночку!!

Вона підіймала його, тягнула, цілувала. Він обнімав її ноги й бився головою об землю.

І помалу затих, підвівся. Лоб і кінчик носа чорніли порохом, а очі були мокрі й на підборідді блищала слина, звисаючи бурою, тягучою павутиною на груди.

Хтось дуже шарпав мене за плечі. Я озирнувся. Якесь знайоме лице... злісне і злякане шепотіння.

— Слишите?.. Чхаю, чхаю... Січас тікайте... Пропав я!.. Я вас просю... Баришня!.. Пожалуйтє. Ніззя больше... Я вас просю... Ну, так ніззя-ж.

Я не бачив, як вони розійшлись. Дозорець вивів її рівну, пряму, ніби пронизану током жахливого здивування, з дикими очима.

Вчора його повісили.

Казав дозорець, що вивели з камери з пов'язаною щокою і пляшкою лікарства в руці.

І тепер десь лежить в мерзлій землі, з синьою смугою на шиї, з видавленим язиком і з пляшкою в руці.

І з диким жахом дивляться згори на землю зорі.

...«І в безмежне, всевладнєє море любови моєї я прийму твої страждання... Що є дужче за кохання?».

Я ридаю.

РАБИНІ СПРАВЖНЬОГО

Рабині Справжнього

Ми страшенно й довго змагались. Одні, яких обидила Дійсність, доводили, що єдине цінне в життю — це Ілюзія, сон, уникання реального, що Дійсність — це бруд і страждання. Другі, які опеклись на Ілюзії, з піною у рота кляли облуди, мрії, всякий чад, який лише дурманить голову і збива людину з пантелику.

Доходило вже до лайки.

В куточку сидів один добродій з сумовитими ласкавими очима й весь час мовчав. Коли дебати дійшли вже до того, що ніхто нікого не розумів, добродій попрохав собі слова. Він якось так це зробив, що всі затихли й очікуючи подивились на нього. Він з тихою посмішкою озирнув усіх і сказав:

— А не думаєте ви, панове, що Дійсність і Ілюзія не так то вже й важні? Га? Може-б ви згодились вислухати два епізоди з мого життя? Вони-б вам, здається мені, показали, що єсть щось таке, чому Дійсність і Ілюзія тільки служать... Хочете вислухати?

— Просимо! Просимо! — охоче залунали голоси. Ми вже стомились від суперечки й раді були спочинути від власного крику.

Добродій з сумовитими очима помовчав і почав:

— Ну, так слухайте.

Перший епізод трапився зо мною років шість-сім тому назад.

Я жив тоді в одному великому місті. Знаєте, мені здається, що великі міста викликають більше мрійности у людини, ніж село, або степ, або й само море. Море та степ викликають настрої, а мрійність — фантазія родиться тільки в великих городах. Це поети набрехали на городи, що вони вбивають фантазію. Неправда. Коли бачиш, як повз тебе проходить що-дня сила різних облич, а кожне обличчя ховає в собі цілі століття, коли чуєш круг себе різнотонний гук життя, то найпоганенька фантазія починає ворушитись і по-своєму комбінувати все, що бачилось і чулось.

А ще як до того чоловік живе самотою, то й зовсім біда: комбінації складаються такі кумедні, що який-небудь тихенький реаліст із семинарів аж жахнутись може. (Ви помітили, панове, що у нас найбільше жахливий, чистий і ціломудрений народ — із семинарів?) . . .

. . . . . .

А я жив зовсім самотою. Правда, товаришів у мене було багато, але... мабуть сами знаєте, що як більше товаришів, то менше приятелів. Особливо самотним почував я себе вечорами. Вечорами-ж і фантазія моя особливо розходилась.

І знаєте, до чого, з рештою, розійшлась вона? Але... прошу вибачення, панове, — коли серед вас є семинари, то хай затулять вуха або, принаймні, зроблять вигляд, що червоніють, бо дуже боюсь, що зроблю їм прикрість своїм оповіданням. Уже?..

Ну, так от до чого розгулялась моя фантазія: знайти женщину. Чекайте, чекайте, панове семинари, не робіть вигляду, що одтуляєте вуха, бо це ще не кінець. Я знаю, і ви шукаєте женщину, ідеальну, високоморальну, чесну, чисту. Але річ в тому, що я зовсім не чесної, не моральної й не ідеальної шукав, а просто женщини. Ах, та почекайте-ж! Я знаю, ви мені порадите піти на вулицю й купити, як иноді в скрутну хвилину й сами, грішним ділом, робите. Тихесенько, мовляв, собі вийти отак вечерком на вулицю, бочком так собі пробігти, соромливенько кашлянути, моргнути, трошки поторгуватись (але не довго, бо помітно).—і вся справа.

Ні, і не цього хотілось моїй фантазії. Я-ж кажу вам, розійшлась вона до того, що аж самому чудно: їй неодмінно захотілось женщини, яка-б не купувалась і не була моральна. Ну, де ви такої візьмете? Бред, правда? Раз не продається, значить—моральна. Правда? А коли неморальна — то продається. А мені як-раз хотілось неморальної. Просто химера розбещеної фантазії та й годі! Але що ти зробиш, як виникла й мучить? Серед товаришів моїх, правда, були семинари, але, каюсь, я не пішов до них за порадою і з огидою дивився, як вони торгувалися з женщинами. Купуючи не на одну ніч, а на все життя (що звалось «женитись»), вони ставили умовою бути, перш усього, моральними — себ-то: все життя горіти жагою тільки одно до одного. На випадок недодержання контракту платиться неустойка муками сумління й карається осудом всіх семинарів. А семинари, панове, як відомо, страшенно непохитний, невблаганий, чесний народ: раз контракт зроб-

лено, раз тіло твоє запродане — кінець: є жага, нема — на другого не заглядайся, не бажай і не смій бажати. І цілком слушно, мої панове, цілком слушно й справедливо: на те й контракт, на те й об'являється перед всіма, що от такі-то й такі женяться. Инакше, для чого-ж це все? На сміх? Цілком згоджуюсь, панове, з семинарами!

Але мені все-таки хотілось мерзлого в петрівку, хотілося знайти таку женщину, щоб не продавалась і, почуваючи жагу любощів, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями й не вважала б цього ні моральним, ні неморальним. Як бачите, бажання просто дике, неможливе, продукт розпутньої, ненормальної фантазії. Ну, де ви візьмете у нас таку женщину? Нісенітниця.

А тимчасом фантазія моя просто не давала мені спокою. Отакі абсурдні бажання иноді найбільше допікають людині. Я думаю, це й семинари знають (наприклад, хоч-би з того, що мають страшенне бажання весь світ перевести в секту скопців або, принаймні, оддати до них в семинарію на виховання).

Вечорами я вже просто не міг сидіти дома й завжди виходив на вулицю. Вулиця ввечері — це зовсім щось инше, ніж удень. Вдень вона носить потоки трудової енергії, вдень вона заклопотана, хмура, серйозна; вона грюкотить, лається, спішить. А ввечері, особливо, як виходить на небо блідий від суму місяць, вулиця робиться задумливою, лагідною й сумовитою, як закохана вперше дівчина. Сміється тихеньким, приглушеним, хвилюючим сміхом, не грюкотить, не лається, а дзвенить піснею, музикою, шепоче щось в тіні темних з-піднизу і

срібних зверху дерев. Не знаю, яку я більше люблю, але вулиця ввечері надавала мені тоді ще більш бажання знайти витвір моєї дикої фантазії.

І я невимовно вперто шукав його. Майже під кожну хусточку й капелюшок зазирав: чи не глянуть сміливі, жагучі очі, чи не покличуть, чи не скажуть: «а! ось де ти, а я тебе шукаю так давно»... Мої-ж зазирання різно приймали. Деякі хіхікали й соромливо одвертались,—мовляв, нас треба брати не зразу й обережненько; бо це-ж річ така стидка й неморальна. Деякі прямо пропонували себе й одверто торгувались, — такі на знак цієї одвертої продажности вимазували щоки в білий колір, губи в червоний, а брови в чорний. Траплялись і такі, які продавались не на вулиці, а з контрактом. Такі ходили строго, гордо, а коли я підходив до якоїсь такої й говорив їй «добривечір», то вона так здивовано й ображено озирала всього мене з ніг до голови, ніби я їй сказав не просте вітання, а якусь неможливу й страшну новину, вроді того, наприклад, що всі семинари зчезли з лиця землі. Розуміється, я мусів почувати себе осоромленим і бурмотіти вибачення.

Але, вірите, від таких невдач моя фантазія ще більш розпалювалась. Лихо та й годі! Бувало, йду по вулиці, а сам і не пам'ятаю, куди повертати, де зупинитись, чого вийшов, куди йду. Стану, бувало, озирнусь і знов іду. А в голові історії одна за другою, одна чудесніше, дивоглядніше другої, та все з участю небувалої женщини.

І от один час почав я ходити в один бульварчик на перехресті трьох вулиць. Нічого надзвичайного на тому більварчикові не було, але,

я любив його через те, що позв його ходило багато люду. І затишно було там; дерева стояли щільно одно біля одного, кудлаті всі, старенькі, спокійні, алеї рівні, чистенькі.

Раз увечері моя фантазія розгулялась щось занадто, аж серце билось, наче я вже знайшов те, шо шукав. Бувають такі хвилини, особливо як маєш двадцять літ, непокійну кров і не вчився семинарських наук.

Я довго сидів в той вечір на бульварчику. Вже публіка майже порозходилась, лави порожні були і блищали під світлом лихтарів. Один тільки я та дві, три парочки й були в алеї.

Раптом справа, якось несподівано, немов з-під землі, з'явилась висока, поважна жіноча постать і тихо пройшла повз мене. Я сидів у темному кутку, далеко від лихтарів і не міг роздивитись обличчя її, але бачив, що постать направила на мене свої очі, уважно й спокійно обвела мене ними й пішла далі. Одягнена була у все чорне, голова замотана в чорний шарф, довге пальто, в руках торбиночка. Мені страшенно чомусь забилось серце, аж ворухнувсь я, аж потягнувся за женщиною, немов хотів бігти; але тут-же спинив себе.

Женщина пройшла кроків із п'ять і озирнулась. Озирнулась і... — чи мені здалось, чи справді так було — кивнула головою, ніби кликала до себе.

Я схопився на ноги. Схопився і став. Що за чорт? Чи мені привидилось, чи справді поманила? Очі глибокі, темні, обведені темною смугою, смугою страждання або жаги. Лице бліде, біле, таємне. Вся постать поважна, горда, упевнана.

Ні, я помилився, це мені здалося.

Але я все-таки пішов за нею, помалу, хвилюючись, нерішуче, а все-таки пішов. Хто знає, може я й не помилився.

І дійсно, вона знов озирнулась. Тепер я виразно бачив: вона озирнулась і, здається, посміхнулась.

Та чи посміхнулась-же? А може тільки так озирнулась, може злякалась мене і, коли підійду, озирне з ніг до голови й ображено здивується?

Я рішив іти за нею оддалік.

Хто вона могла бути? А! яке мені діло до того? У неї глибокі, темні очі, які кличуть сміливо, просто. Більш мені не треба знати.

Гм! А може вона сміється з мене, думає, що я — семинар, збираюсь купити, що не підходжу до неї?

На виході з бульварчика знов озирнулась, подержала на мені погляд і пішла вперед по вулиці.

Ну, тепер ясно, що вона веде до себе. Але, значить, вона т а. Значить, це вже в о н а!

Сказати вам, що зо мною сталось, коли я виразно поставив перед собою, що ц е в ж е в о н а неможливо. Передати те чуття здивованого захвату, побожности, які раптом прийшли по мені і стали в грудях, в палаючій голові, неможливо. Я йшов, як в чаду, радіснім, неймовірнім чаду за нею.

Ось вона завернула в якусь вуличку. На повороті озирнулась — чи йду я. О, ще-б я не йшов! Іду! іду!!

Такого щастя, як в той вечір, коли йшов за поважною, високою постаттю жінки в чорному пальті, я дуже мало пережив за своє життя, панове. Дуже мало. Справді.

Йшли ми, може, хвилин п'ятнадцять. В ці п'ятнадцять хвилин я пережив стільки, скільки не переживав у п'ятнадцять місяців. Я двадцять раз встиг уявити всю її з ніг до голови, всі будучі наші розмови, наш сміх, радісний, вільний, навіть її кімнату, затишну, чисту, з білосніжним ліжком, з мрійним лихтариком під стелею, напівсвітом і таємно-темними кутками, де на сторожі стоять духи кохання.

Перед невеличким будиночком женщина раптом зупинилась, поманила мене головою, на цей раз уже зовсім виразно, і ввійшла в двері, трошки підождавши мене. За тими дверима було темно, а попереду чулась її хода.

Якісь сходи нагору...

Зараз вона вийме ключ, одімкне свою квартиру, прошумить поперед мене і стріне там... в тій кімнаті ..

Ключа не вийняла, а просто одчинила двері, озирнулась і пішла. Знову темно... Зупинилась і стала одмикати двері... Клацав ключ і шуміло наше важке дихання... Від сходів, чи...?

— Сюди... — прошепотіла вона, одчинивши двері...

Я помацки ввійшов за нею.

Мабуть сходи були дуже високі... Я просто задихався. Лихтарик не горів... Де-ж вона?.. Темно, якийсь чудний запах.

— Ну, та й стерва-ж ця Дунька! — раптом злісно, хрипло вирвалось у когось у пітьмі.— Кажин раз, сволоч, лампу мою заберьоть!..

«Хто це?... Що це?... Тут хтось сидів?!»

Заторохтіло сірниками, чиркнуло. Застрибали по стінах незграбні тіні. Передо мною, спиною до мене стояла тільки вона. Я швидко озирнувся. Нікого більше!

— Ну, підожди-ж ти, сука, я тібє покажу!..— захрипіло від «неї».

Я захолонув... Щось страшно штовхнуло в голову, в серце... Ні, це не може-ж бути!!

— І кажин раз! Мою заберьоть, а свою покине... Світи їйо!... Сволоч! О!...

Сірник погас. Застукало скло, чиркнув знову сірник, знову застрибали, захитались по стінах тіні, незграбні, дикі, великі.

Потім всі зупинились і застигли на одному місці. Вона розмотала з голови чорний шарф, скинула й недбало повернулась до мене.

Що?!!

Якесь широке, трухляве, намазане білим, лице, розплесканий в пудрі ніс, підведені, як у клоуна, брови й очі... Брудновата пасмочка волосся.

Я став весь важкий.

— Ну, мілашка, роздягайсь... Що стоїш?..

І вона, недбало і цинічно обнявши мене, байдуже одійшла до ліжка, швидко роздягаючись.

— Боже! Що-ж це?

Я приголомшений дивився круг себе.

Кривий вмивальник... На ньому лямпочка з склом, заліпленим пригорілим папером... В мисці в брудній воді—шкаралупи цибулі, долі—ночний горщик... Пара цікавих прусаків... Стіни з якимись безглуздими крикливими картинами. На столі тарілка з недоїденим оселедцем, пляшка від пива, шматочок хліба...

— Що-ж ти стоїш? — крикнула вона здивовано.

Я перевів очі на неї. О, боже! Вона стояла вже в одній сорочці, брудній, подраній на животі, в якихсь плямах... Великий живіт випинався і, видно було, як хилитався, мов тісто;

ноги сіріли й на них синіли сліди від линючих панчіх.

А ліжко? Скривлене, з зсунутою на край брудною подушкою, без ковдри, оголене, завжди готове, з слідами її професії, убоге, огидливе ложе бідности, куплі й продажу жіночого тіла...

— Ну? Скарєй же, ціпка, скарєй! Нєкада. Нада ще разок вийти на бульвар...

І вона лягла, велика, незграбна, м'яка, як великий шматок тіста. Лягла з нудною діловитістю, з страшною байдужістю.

— Ну?? Чого-ж ти прийшов? Стоять?

Я шарпнувся, дрижачими руками вийняв гаманець і кинув їй карбованця. Вона, підвівшись, здивовано дивилася на мене, а з сорочки вилились і звисли сірі, тістяні груди. Карбованець упав на живіт і наче вгруз у нього.

— Самашедший какойсь! — вражено дивилась на мене, шукаючи рукою монету.

Ноги винесли мене на сходи, на вулицю й зупинились.

Мені хотілось сміятись, божевільно, дико сміятись!

Бліде, таємне лице з скорбними очима... Напудрений ніс і брови паяца... Мармурова чистота!

Ха-ха-ха-ха-ха!!

Сміх душив мене. Хотілось виривать його шматками з грудей і шпурлять ним у цей місяць, у небо, у вікна спокійних, поснулих; хотілося впасти й битися грудьми, сміхом об землю, щоб повискакували спокійні, поснулі і, з наїженим від жаху волоссям, подивились на Дійсність, на велику товсту бабу Правду з тістяними грудьми й лицем паяца...

На!!!

Я озирнувся й харкнув їй в лице, в її наглі, жорстокі очі.

Н-на!!!

Я цілком щиро плюнув тоді, панове, в морду Дійсності.

А проходячи повз бульварчик, мало не став на коліна й не поцілував те місце, на якому ясно уявив, що це вона. Хіба, панове, я не мав рації так зробити? Хіба та Ілюзія не дала мені Радости, а Дійсність—Страждання? Хіба я не був щасливий ті п'ятнадцять хвилин? Хіба не реально я почував у себе в грудях захват, побожність, радість? Хіба не все одно, хто прислужився моїй Радості: Ілюзія чи Дійсність?

Я бачу, дехто посміхається, — хіба можна рівняти цю стару, брудну бабу-Дійсність до юної, чистої, красуні-Мрії? Але позвольте мені, панове, розказати вам другий випадок зо мною, щоб показати, що я їх не рівняю й не маю потреби рівняти.

Ви слухаєте?

Добре.

Другий випадок зо мною трапився років через чотири після першого. Уявіть собі, я не кинув навіть після того своєї фантазії. Правда, на вулицях уже не шукав, але до кожної жінки придивлявся всею душею

І, можете уявити, знайшов! Як, де — це зараз не цікаво, одним словом знайшов і вона стала моїм товаришем, другом, коханою. Звалась вона Ольгою.

Ми прожили з півроку щасливо, так щасливо, як, може, семинари й не повірять.

Але один раз на нашій дорозі трапилась одна женщина, якій я подобався. Вона ні за що не

вірила, що жінці без символістичних церемоній можна надовго вдержати біля себе мужчину. І, очевидячки, поставила це довести на мені. Людина вона була завзята, з себе гарна і з тим одчаєм, який являється після якогось злочинства над мораллю. Їй, мовляв, було все одно, — все одно семинари осудили її, людина пропаща, отже — не вважай ні на що.

І от стала вона провіряти. Певних й бажаних наслідків вона не добилась, а все-таки зробила те, що Ольга в один день зникла, лишивши мені записку, що не хоче звязувати мене. Це була для мене така несподіванка, що я в той-же день, як з'явилась у мене експериментаторка, вигнав її з такою лютті, що вона навіть виїхала з того міста зовсім.

Я довго шукав Ольгу, але найти не міг. Партійні справи хутко витягнули мене з того города; я виїхав в инший, потім опинився в тюрмі, просидів місяців три і вийшов на волю.

Знову почав шукати, але не знаходив. Шукати, правда, дуже і не можна було, бо був дуже гарячий час, тоді й партійних робітників не вистарчало для всіх потреб. Все-ж я кожну вільну хвилину вживав на те шукання. І от, в той-же час стала ходити чутка, що в тих місцях працює за шпика одна жінка, робітниця Феня. Казали, що вона дуже гарно одягається, заводить з революціонерами амурні інтриги й таким способом випитує та висліджує все, що їй треба.

Я, власне кажучи, спочатку тій чутці жодної віри не надавав, вважаючи її за звичайний об'яв шпикоманії товаришів. Але потім мусів змінити свою думку.

З деякого часу я почав помічати, що за мною

вечорами часто ходить якась жінка, досить стрункa, гарно одягнена, з густим вуалем на лиці. Мене не зачіпає, навіть робить вигляд, що не зверта ніякої уваги на мою особу, але видно, що знає кожний мій крок.

Я почав задумуватись і, навіть, вірити в існування Фені. Це було дуже неприємно. Став я стежити за нею, чого вона, власне, хоче від мене. З тюрми я вийшов недавно, особливого нічого не зробив ще. Хоче по мені добратись до більш цікавого осередку? Мабуть. Але чому-ж не знайомиться зо мною? Чекає з мого боку перших заходів?..

Хитро, але занадто вже. Знайомитись мені не було жодного бажання. Я рішив пожити якийсь час тихо, ухилившись од всякої партійної роботи і дати їй змогу переконатися, що від мене вона рішуче нічого не здобуде.

Одсунувся і став жити тихенько. Майже ні з ким з товаришів не бачився, навіть найближчого свого товариша бачив дуже рідко й через те дуже таки нудьгував.

Але Феня все-таки не одставала й раз-у-раз з'являлась на тих-же місцях. Це мене почало дратувати.

«А, будь ти проклята!» — раз страшенно розсердився я й рішив плюнути та переїхати в друге місто, перемінивши пашпорта, перекрасившись і, взагалі, набувши вигляд цілком иншої людини.

Це мені остільки добре пощастило, що навіть Петро, мій найближчий приятель, не впізнав мене, поки я сам не признався до нього.

З його-ж допомогою я втік з того города і, оселившись у другому, зараз-же по саму шию вліз у роботу. Петрові-ж доручив шукати

Ольгу і, як тільки виявиться хоч якийсь слід її, дати мені зараз-же знати. Петро гаряче пообіцяв.

В новій організації і взагалі у всьому городі мене ніхто не знав раніше і, навіть, товариші думали, що я живу по своєму власному паспорту і дійсно звуся Іваном Березовським. Я дуже радий був тому.

І от, уявіть ви собі: місяців через два я якось озираюсь, ідучи по вулиці, і бачу, як в чиїсь ворота хутко ховається жіноча постать, похожа на Феню! Мене так і кинуло в холод. Це вже не спроста! (А роботу в цій організації я взяв таку, що менше каторги й не жди.)

«Ах ти-ж, подла морда! Ну? Знайшла таки!» думав я. І страх, і лють мене взяли. Ну, що його робити? Раз вона мене таким знайшла, то сховатись мені вже неможливо. Що робити?

Не пішов я вже й по справі своїй, вернувся додому, сів і сиджу. В квартирі повно «матеріялу» — «чистить» і не берись.

Знає вона, де я живу, чи ні? Давно вже слідкує, чи тільки сьогодня напала на мене?

Як дізналась вона, що я тут? Як впізнала? Від кого? Сама чи хтось сказав?

Розуміється, на всі ці питання одповісти я не міг.

Нудьга мене взяла, страшенна нудьга. Днів два я нікуди не виходив, а товаришів сповістив, щоб до мене не ходили й мене не ждали якийсь час — небезпечно, мовляв.

І все ходжу по своїх двох кімнатах та думаю. І. нарешті, придумав. Одягся, поклав бравнінга в кешеню й вийшов на вулицю.

Феня вже ходила проти дому, де я жив, на другому тротуарі. Вона була в иншому вбранні,

але я зразу впізнав її. Я просто став прямувати на неї.

Але вона, помітивши це, спокійно, не хапаючись, наче скінчивши прогулку, підійшла до візника, сіла на нього, щось сказала й поїхала, промайнувши під самим носом у мене. Маєте!

Я скажено здавив рукою револьвера в кешені, зціпив зуби й вернувся додому.

Що робити?

Ще більша нудьга обхопила мене. Тікати знову. Яка рація? Що поможе? Єдиний рятунок — убити її. Зазнайомитись, завести куди-небудь і вбити в той-же вечір.

Але як це зробити? Вона, видно, має це на увазі, коли тікає.

Звернутись за поміччю до товаришів? Але чи маю я право втягувати їх в цю справу? Коли вона прослідила мене, то, значить, і товаришів прослідила, значить і їх буде берегтись, значить, і вони нічого не поможуть. А як не прослідила якого, то хіба я знаю якого? Хіба я знаю, чи не заберуть його, як тільки він підійде до неї?

Та й коли це зробити? Може в цю вже ніч прийдуть за мною?

Боронитись чи здаватись без бою?

Всю ніч я не спав і ждав «гостей». Задзеленчить дзвінок до дворника, я схоплюсь, замираючи, слухаю і жду. Ні, не до мене.

Знову лежу, не сплю і слухаю.

Так всю ніч.

Вранці я рішив звернутись до товаришів. Але, напившись чаю, заспокоївшись трохи, знову лишив цю гадку. Над вечір не витримав, схопив пальто й хотів бігти, але знову роздумав і зостався. А може все це тільки здається мені? Може ніякої Фені тут немає?

Пам'ятаю, я був як божевільний. Злість, нудьга, лють душили мене. Голова від безсонних ночей горіла.

«Ех! — пам'ятаю, вибухла в мені постанова.— Що буде, то буде. Так далі неможливо. Стріну на вулиці, тут-же вбиваю. Годі!»

Схопив капелюх, пальто, бравнінг і вискочив на вулицю.

Її не було. Пройшов квартал, другий, озирнувся, вернувся, знову пішов уперед—нема.

Став дихати трохи спокійніше

«Може справді все нісенітниця?»

Навіть соромно трохи стало.

Коли — зирк! попереду, в воротях якогось великого будинку, виткнувся краєчок її капелюха. Пам'ятаю, в мені страшно замерло серце. Але я навмисне одвернувся, зробив найбайдужісінький вигляд і тою-ж ходою пройшов повз ворота, не дивлячись навіть у них. Був як-раз невеличкий дощик, я підняв комір пальта й пішов далі, не озираючись і не хапаючись.

Вечір темний був, прохожі спішили додому і де-далі ставало їх менше та менше. Я все йшов, не озираючись і не знаючи, чи йде вона за мною, чи ні.

Може передала другому шпикові й той під виглядом хоч-би того добродія з парасолем і йде оце?

На розі одної вулиці, ніби спіткнувшись, я хутко глянув назад. Далеко виднілась на мокрому тротуарі жіноча постать.

Але чи вона?

Я хутко завернув за ріг, перебіг вулицю і сховався в якийсь двір, виглядаючи на вулицю в щілину фіртки.

Довго ждав і вже хотів виходити, коли на

тім самім розі з'явилась вона і стала пильно озиратись.

«Ага! — злорадісно думав я: — Шукай, шукай серце, ось зараз ти знайдеш щось!»

Жінка рішуче повернула вліво, в ту саму вуличку, де сховався я, і пішла по другому боці.

Я почав хвилюватись: що робити? Вийти, піти за нею і вистрілом в спину убити її? А як вона помітить і сховається, або підніме крик і не допустить до себе та ще й арештує?

Чи зробити вигляд, що не помітив її, йти по другому боці, не озиратись і завести в якусь безлюдну вулицю, потім зразу, несподівано обернутись до неї, підбігти й тоді?

Я рішився на останнє.

Говорю-ж вам, я був майже божевільний від всього того.

Я швидко вийшов з двору, знову підняв комір пальта і, як людина, що кудись спішить, заклопотана справами й цілком заглиблена тільки в них, пішов за Феньою.

Вона йшла прудко й часто озиралась. Спочатку, мабуть, не помічала мене, але, коли я наблизився вже дуже близько, раптом зупинилась і нерішуче, видно, гляділа на мене. Але я пройшов, не повертаючи голови, не подаючи ніякого знаку, що мене щось цікавить, нахилив низько голову, немов пірнув весь у свої міркування.

Скоса подивляючись все-таки на неї, я бачив, як вона помалу, ніби не довіряючи мені, обережно рушила за мною.

План удавався!

Я ще з більшим заклопотанням засунув руки в кешені і йшов так само вперед, не озираю-

чись і ні на що не звертаючи уваги. Вуличка була маленька, з одноповерховими будиночками, немощена, брудна. Прохожих майже зовсім не було, лихтарі стояли один від одного так далеко, що в просторі між ними було зовсім темно. В одному з таких просторонів я намислив покінчити з нею. Спочатку ледве позбавити ходи, потім поправити що-небудь коло черевика, далі зразу повернутись і побігти прямо на неї.

Серце мені билось де-далі то дужче, але рука, пам'ятаю, почувалась твердою, залізною, непохитною.

Один раз я знову спіткнувся, щоб подивитись, чи йде вона.

Ішла!

«Так-так, голубко, йди, йди!»

Я став іти тихіше. На вулиці ні душі не було. Десь гавкала собачка. Накрапав дощик. Потягнувся довгий тин чийогось саду.

«Це добре! — думав я, — з цього боку, значити, безпечно».

З її боку були будиночки, але ставні так щільно затуляли вікна, що хатки здавались вимерлими й безлюдними.

Я зупинився, нагнувся і став ніби зав'язувати шнурок коло черевика. А сам з-під низу пильно дивився назад. Вона йшла, не зупиняючись і була недалеко від мене. Очевидячки була певна, що я не впізнав її й не думаю про неї.

Зав'язавши шнурок, я пішов знов уперед.

Але недовго йшов. Щось ніби штовхало мене, шарпало за серце, серце замирало, весь я хвилювався.

І раптом, немов з чужої чиєїсь волі, зразу повернувся й хутко пішов назад.

Жінка не зупинилась, але, мені здалося, ніби

припинила трохи ходи. Я перебіг вуличку й попростував прямо на неї. Вона зупинилась, потім повернулась і хотіла бігти назад.

— Сті-ій!! — закричав я несамовито.

Крик був такий дикий і чужий мені самому, що, пам'ятаю, аж я злякався.

Жінка зразу стала й повернулась до мене.

Я витяг револьвера й біг на неї.

Ось зовсім близько. Жде.

«Стрілять, чи ще ближче?» — мигнула думка.

І — підняв уже руку, коли жінка раптом здригнулась, жахнулась, крикнула і знайомий зляканий голос так і вдарив мене по нервах:

— Грицю! Чекай!!

Я аж кинувся назад: що таке?! Хто це? Як??

Жінка підбігла до мене, судорожно обняла й тут-же, на вулиці, стала жагуче, нервово цілувати мене в очі, щоки, в комір пальто.

— Оля?? — врешті зміг я заревти.

Це була Ольга.

Говорити, панове, про мою радість я, розуміється, не берусь, можете самі собі уявити. Скажу тільки, що вона висліджувала мене весь час, як розійшлись ми, бажаючи знати, як я живу й чи люблю яку иншу. У всьому їй допомагав Петро.

Отже, Феня і ввесь тяжкий, гидкий кошмар —була тільки Ілюзія. З щирою огидою й гнівом я в той-же вечір плюнув їй у пику, а Дійсність од всеї душі обняв і розцілував.

Таким чином, мої панове, звідци виходить така мораль: есть щось більше і за Дійсність і за Ілюзію, щось едино-справжне, якому служить все. І на мою думку, панове, зветься воно Чуттям життя. І коли Ілюзія чи Дійсність служать йому погано, ми лаємо та плюємо на них;

і від всеї душі вітаємо та цілуємо, коли догоджають. Отже слава всьому, що на радість Життю і ганьба поганим слугам його, як-би вони не звались — чи мрія, чи калоша!—

Добродій замовк. Після того піднялася ще більша суперечка, але він хутко десь зник.

ЗАПИСНА КНИЖКА

Записна книжка

Тікати було вже нікуди: поперед нас слалось рівне й безкрає поле, а позаду з села гналась ціла юрба люду. Попереду всіх біг стражник і кричав:

— Ге-ей! А-ну, гей там! Підожди!

І вимахував над головою в себе рукою так, ніби поганяв волів.

— Зупиняємось? — безнадійно спитав мене Антип.

— Зупиняємось.

Ми зупинились. Антип вирвав стеблину жита і, покусуючи її, дивився до села на погоню. І погляд йому був понурий та блискучий, як промінь сонця з-під чорної навислої хмари.

— «В калоші?» — посміхнувсь я до нього.

Власне кажучи, смішного в нашому становищі було мало. Найменше, що з нами могло статись, це те, що нас поб'ють, звяжуть і поволочать в повітову тюрму.

Антип теж похмуро посміхнувся.

— Бач, я казав, що треба з вечора виходити із села.

— Де твої прокламації?—живо перебив він,— ховай в жито! Швидше! Сядем обидва, ніби стомились...

Ми помалу сіли під житом. Я витяг з-за пазухи пак прокламацій, які зостались у нас ще на одно село, і, не одвертаючись од жита, вирив руками ямку, поклав туди пак і засипав землею. Наверх натрусив трави.

— Так... — скоса озирнувши мою роботу, промовив Антип.

Погоня наближалась

Поранкове сонце стояло над церквою й ще не встигло випарити всю росу й вона, як сльози дитини, що тільки-що плакала, невинно і зворушливо блищала в траві. Прощай, росо!

Потім я підвів голову. Погоня вже недалечко була, але бігла тихше. То підійдуть, то знову побіжать. Стражник одною рукою придержує шаблю, а другою широко махає то взад то вперед, немов одбивається від когось позаду. Иноді озирався і щось казав дядькові, який біг зараз-же за ним. Трохи оддалік бігли ще люди, а коло них купа дітвори.

Антип похмуро кусав стеблину й чудно бігав очима навкруги, немов шукав чогось.

А я нічого вже не шукав. Чого там дурно тратити сили, пускайсь на дно та й усе.

Ось зовсім близько. У стражника руденька борідка, очі напружено, гостро втоплені в нас. На грудях у такт підстрибує шнурок від револьвера. Лице червоне, задихане.

Раптом Антип стріпнувся, повернувся до мене і швидко зашепотів:

— Слухай: я хочу спробувати одну штуку. Старайсь робити, як я? Чуєш? Я хочу...

Але докінчити не встиг. Перед нами вже стояв

стражник і, трудно дихаючи, розглядав нас. З-за плеча його виглядало злякано-зацікавлене лице дядька.

— Ну, вставайте! Ходім! — суворо хитнув головою стражник.

Я не рушився, ждучи, що робитиме Антип. Цей помалу підвівся, став на свої довгі, тонкі ноги й почав мовчки розглядати стражника. Пильно, серйозно, з виразом поважности. На лиці ніякого замішання, хвилювання. Нарешті, зупинившись на лиці злегка здивованого поліціянта, спитав:

— Ти — чін сельской поліції, голубчік? Не правда-лі?

«Чін сельской поліції» ще більш похмурився.

— Ну, то що? Ну, ти, вставай!

Я теж устав.

— Куда-же ти зовьош нас ідті? І зачем остановіл нас? — спокійно, з цікавістю запитав Антип.

— Зараз побачите! Ну, марш! Данило, ставайте збоку. Та глядіть, як що, так ломакою прямо по голові...

У Данила в руках справді була паличка, яку по справедливости инакше й не можна було назвати. Він став коло мене і, косо позираючи, наготовив свою зброю. Почувалось, що людина на своїм віку не бувала часто в такім становищі. Взагалі Данило нічого абсолютно страшного з себе не уявляв. Мав собі великий ніс, але він був задертий догори, ніби весь час зазирав до своїх товаришів, кругленьких карих оченят. Борода скудовчена, губи злегка одвислі. Вчувалось, що людина ця, коли її про щось запитати, наперед трохи подумає, потім спитає: «Як кажете?», а тоді вже одповість

вам щось таке, про що ви самі давно знаєте. Але ломаку держав серйозно й уважно.

— Ну, рушай! — шарпнув стражник за рукав Антипа.

Антип зробив строге лице.

— Позволь, мілий человєк, так нельзя... Как чін поліції, ти должен об'ясніть людям, почему останавліваєшь іх. Ето во первих. Далєє: ісполняя ответственную обязанность охраненія порядка і тішіни, і прі том, будучі е... е... конфіденціально пріставлєн к ісполненію существующіх законов Російской Імперії, ти должен нє нарушать оніє, а наоборот, поощрять і подавать прімєр. Понял?

І Антип навіть витягнув перед своїм довгим блідим носом палець і хитнув повчаюче головою.

Лице Данила стало виявляти наплив, очевидно, несподіваних переживань. Очі йому поширились і забігали то на нас, то на стражника. Губи ще більш одвисли.

Але я був також здивований: при наших мужицьких штанях, свитках, чоботях і т. и. російська мова як-раз було те, що могло нас цілком затокмачить у «калошу».

На стражника це, дійсно, зробило відповідне враження. Він озирнув нас, потім хитнув до Антипа головою й коротко сказав:

— Покажи пашпорт!

Я понуро стис губи й одвернувся. З цього йому й треба було почати.

— Паспорт? Вот ето — правільний твой вопрос, — похвалив Антип. — Да... так іменно слєдовало і начать. Но без грубостей, вєжливо, строго. Да... Но тебє ми всьо такі нє покажем... Тебє нельзя. Ісправніку, становому єщо можна, но ніжніє чіни нє могут смотреть...

Тимчасом надбігла друга частина погоні: дядьки й дітвора. Дітвора зараз-же поховалась за ноги дядьків і визирала з-за них, як з-за дерев.

Дядьки шепотілись і поглядали на нас. Всі сопли від швидкої ходи.

— Ну, када так, так марш! Нічого тут! — хитнув рішуче стражник головою. — Рушайте, Данило!

— Подожді, не торопісь... — поважно простягнув руку до Данила Антип і повернувся до стражника: — єщо раз спрашіваю: по какому поводу ти позволяєшь сєбє останавлівать прохожіх на дорогє?

— Семенюк! — раптом підняв голову стражник до дядьків. — Ето вони?

Серед голів одна посміхнулась, хитнулась і промовила:

— Вони самі... Отой, нижчий, кидав до мене, а вищий у церкву...

— Что «кидав?» — здивовано спитав Антип.

Я теж непорозуміло дивився навкруги.

— Уже забули? — добродушно посміхнулась голова Семенюка. — Бамажечки... З красними печатями... Прокламації...

Всі гостро дивились на нас.

Але якби ці дядьки разом із стражником раптом перевернулись в Китайську депутацію, що нас закликала-б на царство до них—на лиці Антипа не виявилось-би більшого здивування, ніж тепер. Ні страху, ні ніяковости, а тільки здивування. Видно, що чоловік всього сподівався, але прокламацій...

Він глянув на мене, на стражника, на дядьків. Я теж глянув на нього, на стражника, на дядьків.

— Как ти сказав, мужічок? — нарешті вимовив Антип до Семенюкової голови.

— А так, як чув...

— Прокламації??

— Атож...

Антип глянув на менє, я на нього

— Ви что-нібудь понімаєте, Ксенофонт Сократовіч?

Чого йому спало на думку так історично прозвати мене, я не мав часу ні думати, ні дивуватись, але стиснув плечима і промовив:

— Нічего нє понімаю... Діоген Емпедоклович!

— Странно... Очень странно... Так, значіт, в вашей дєрєвнє ету ночь білі разбросани прокламації?

Стражник пильно дивився на нього. Але Антипові ніколи було займатись переглядуванням з якимось там стражником.

— Отвєчай-же, когда тєбя спрашівают? — нетерпляче й строго крикнув він.

— Та ти што кричиш? Диви, сволоч. Лазить тут, приставляє всякі манери та ще й... Ступай січас! Данило, тягніть того!

Данило несміло взяв мене за руку. Я строго глянув на нього й він пустив її.

Стражник чогось почував себе страшенно розсердженим, навіть ображеним. Але Антип мовчки строго дивився на нього й не рушавсь. Потім помалу повернувся до здивованих голів дядьків і, найшовши гостреньке, добродушно-іроничне лице Семенюка, уважно і строго спитав:

— І ти, значіт, утверждаєшь, что ми разбрасивалі прокламації?

— Атож... Утверждаю...—насмішкувато хитнув Семенюк головою.

— Своїми глазамі відєл?

— Своїми. Не позиченими.

Говорив він упевнено, але на нас чекаюче пильно дивилось декілька пар серйозних очей.

— Хорошо. Твоя фамілія Семенюк? Ксенофонт Сократовіч, — поважно і строго повернувся до мене Антип, — запомніте: вот етот крестьянін с пєпєльной бородкой і... — він знов пильно озирнув Семенюка, — і сєримі глазамі називається Семенюком.

— Ну, то що буде? — посміхнувся Семенюк, але по лиці йому пробігло щось тривожне. Він глянув на стражника, на Данила, на нас.

— То будєт, — різко і строго повернувся до нього Антип,—что бивает тєм, кто дайот фальшівия показанія. Ти етім отвлєкаєшь начальство от настоящіх преступников. Ти — укриваєшь іх! Понял? Ну, ідьом в дєрєвню

Більше об'яснятись він не хотів. Справа виявлялась настільки серйозно, що він мусів поспішати в село.

Він пішов. Потім несподівано повернувся до стражника і сказав:

— Ти хоть і груб, но службу свою іспол-няєшь хорошо. Молодчіна... Ксенофонт Сократовіч, у вас єсть папіроси?

Я виняв цигарки, ми зупинились і закурили.

Погоня наша переглядалась. Стражник пильно й похмуро позирав на нас. Похвалу Антипову він вислухав мовчки, не посміхаючись, тільки скоса подивляючись то на мене, то на Антипа.

Власне кажучи, я стільки-ж розумів тепер Антипа, як і вся погоня. Хіба що одні хлопчики ні в чому не сумнівались і твердо були пере-

конані, що спіймано щось страшне. Тому радісно бігли поперед нас, підтягували нашвидку штанці і кричали:

— Піймали! Піймали!

Йшли всі мовчки. Часом Антип повертав до мене своє виточене, суховате лице з блідим носом і говорив що-небудь заплутане, де часто попадалось ім'я губернатора або поліцмейстера. Говорив заклопотано, щось міркуючи про них, турбуючись, що не зможе спов'стить їх про щось.

Сторожа наша прислухалась до наших слів і Семенюк шептався з дядьками, йдучи позаду.

Степ хвилями біг до краю неба й тихо шелестів зелено-сивим колосом. Часом поважно й ліниво, ледве ріжучи повітря, пропливав над нами ворон і зникав у блідо-синій далині. На нас не звертав ніякої уваги — мало чого люди між собою не виробляють, у нього своя мета. Я довго провожав його очима.

В селі нас ждали. Біля воріт, на порогах хат, на перелазах стирчали людські голови і, не зводячи очей, повертались за нами. Часом перегукувались з погонею й робили деякі уваги, які торкались більше деталів нашого арешту, ніж провини.

Так, наприклад, один дядько з вилами в руках пильно обдивився нас, потім заклопотано звернувся до Данила і спитав:

— А сіль є?

Данило й я подивились на нього. У Данила очі стали кругліші.

— Яка сіль?

— А на хвіст сипать...

Стражникові не подобались його питання.

— Одойді вон! — сердито крикнув.

Дядько зупинився, пропустив нас, підморгнув заднім на стражника й не пішов далі.

Мені він подобався. Подобалось, як він поглядав на нас. Правду кажучи, такі погляди попадались частенько. Але стражник чогось почав хвилюватись, якось підрівнявсь і, коли Антип зупинився, щоб поправити щось коло чобота, сердито, роздратовано закричав:

— Ну, скарей там!.. Довольно манєри приставлять!..

Антип підвівся, мовчки, здивовано подивився йому в лице, потім тихо й повчаюче промовив:

— Ето чін поліції так позволяєт себе? Нельзя. Нельзя так.

— Ну, базікай там! Іди говорю! — чогось надзвичайно злісно крикнув стражник. — Тоже в разговори ще... От я тобі покажу разговори...

І додав таку лайку, від якої Антип моментально зупинився, подивився на стражника, потім повернувся до мене й коротко спитав;

— Слихалі?

— Слихал... — буркнув я.

Антип більше нічого не сказав. Рішуче і строго попрямував далі. Лице виявляло непохитність.

Але я йшов, похиливши голову. Мене брала досада: ішов-би вже мовчки, ні, треба ще на сміх себе виставляти.

У волості нас теж уже ждали: з вікон виставлялись голови, а коло дверей ґанку товпилась ціла юрба люду. Всі вони, розступившись, дивилися прямо нам в лице й дехто хмуро мовчав, дехто посміхався, більшість-же голосно і з страхом цікавилась пійманими «жуліками».

Ввели в «присутствіє». Там уже теж був народ.

— Ну, єсть! Споймали! — хмуро проговорив стражник. — Давайте, старосто. понятих, нада січас їх до справника.

Коло столу стояв невеличкий дядько з кострубатою головою й рідко розставленими очима. Плохенький піджачок, ситцева сорочка під жилєткою, вигляд заклопотаности, забитости. Так і уявляється, що прийде цей дядько дєдому, а дома лазить голодна, писклива дітвора, чіпляється за чоботи, канючить, жінка лається, а коло порога стоїть уже соцький і кличе «до начальства.» Через що його вибрано на старосту — невідомо.

— Так оце ті?.. Ага... — бігаючим поглядом озирнув нас цей староста. — Ну, так що-ж?.. Як понятих, то й понятих... А-ну, хто за понятих? — задер він голову до юрби.

Але тут вмішався Антип. Він ступив трохи вперед і ввічливо, але спокійно й навіть строго звернувся до старости:

— Подожді нємного... Значіт ти староста?

Староста здивовано глянув на нього.

— Ну, я. . То що?

— Хорошо. Пока нічего. Значіт, ето ти оддал пріказаніє задєржать нас на дорогє?

Тон був такий, що мимоволі староста одповів:

— Ну, хоч би й я, так що?

— Нічего. Продолжайтє свойо дєло.

І Антип спокійно замовк.

Староста непорозуміло дивився на нас.

— Так що-ж буде з того, що я? Ну, я, так що?

— Нічего, нічего... — заспокоюючє промовив Антип і чудно посміхнувся. — Вибірайтє понятих і отсилайтє нас к іспрaвніку... Мнє только нужно било удостовєріться, кто в етом віноват, ти ілі стражнік. Продолжайтє.

І звернувшись до мене, прошепотів:

— Не стій-же таким опудалом. Підгравай. Діло йде.

При цьому вираз лиця йому був солідний, спокійний, ніби він ділився зо мною якимсь важним служебним спостереженням.

Я хитнув головою.

Староста і стражник теж щось шепотіли між собою.

— Віноват!—раптом знову звернувсь Антип до них. Вони обоє зараз-же озирнулись до нього. Юрба тихо шушукалась.

— Віноват. Я хочу вас спросіть: можете лі ви нам дать точное і ясное представленіе нашей віни, за которую ви нас арестовалі?

Староста не зрозумів.

— Що кажете?

— Я говорю, можете лі ви сказать, за что нас арестовалі? Єслі хотіте — отвєчайте, не хотіте — не нужно. Но предупреждаю, вам-же хуже будет, єслі не ответіте. По закону ви обязани отвєчать.

Про те, щоб спробували оправдуватись або дати їм зрозуміти, що вони помилились, він навіть не згадував.

— Защо арештували? А за те, що бунтуєте народ. Прокламації підкидаєте людям.

— Свідєтєлі єсть?

— Та що ви йому базікать там даєте?—раптом зачувся позаду густий обурений голос.—Він їм баки забиває, а вони роти пороззявляли! В мордяку йому, сукиному сину, та й вся розправа!

Ми всі озирнулись. В кутку стояв високий, гарний дядько з чорною пишною бородою й сердито насупленими бровами. Одягнений був добре, очевидячки—сільський багатій.

Антип ніби не розібрав, звідки йшов голос. Прижмуривши очі, він водив ними по юрбі. Нарешті, наглядівши багатія, аж перегнув до нього голову і з спокійною погрозою спитав:

— Ето ти, кажется, сказал?

Багатій ще більш розсердився.

— А ти на кого це тикаєш? Халамидро! Я тебе як тикну тут, так аж ногами вкриєшся!

— Та бить їх!.. Чого там! В мордяку!—зачулись за ним сердиті голоси з юрби.

Антип вирівнявсь і, ніби нічого не чуючи, строго, коротко кинув до багатія:

— Как фамілія?

Ніхто, очевидячки, нічого подібного не ждав.

Всі притихли і стали переглядатись, хто з усмішкою, а хто з непокійним непорозумінням.

Але багатій аж почервонів весь.

— Та ти хто такий, що хвамилії спрашуєш?! Твоя як хвамилія?

Антипове лице ще більш стало холодним, невблагано-грізним.

— Нє хочешь сказать? Хорошо. Староста, ти за ето отвєчаєшь отдєльно. Ето ти заметь сєбє... А теперь...

Він помалу, поважно і з таким виглядом, який ясно говорив, що він не хотів, але примушений це зробити, підняв руку, засунув її за пазуху й урочисто, повагом, вийняв свою... велику записну книжку, в якій вів рахунок своїм видаткам і прибуткам. Так-же помалу розгорнув її, витягнув олівець і звернувся до багатія:

— Єщо раз спрашіваю: как твоя фамілія?

Як тільки в руках Антипа з'явилась книжка, в «присутствії» раптом стало надзвичайно тихо. Посмішок уже не виднілось. Очі всіх, як головки

булавок до магніту, повернулись і вп'ялись у книжку. Староста то бігав стурбованим поглядом по «присутствії», то знов зупинявся на книжці. Видно, рішуче був збитий з пантелику. Стражник непокійно заворушивсь, обсмикнув свою казену сіру сорочку і взявся рукою за шаблю, ніби хотів стати «смирно».

А багатій з червоного зробився жовтим і очі його були вже не сердиті, а немов злякані, немов знепокоєні.

Всі стояли, як загіпнотизовані.

Я зрозумів, що треба кувати залізо, поки гаряче. Враз схопився, озирнувся, підхопив табуретку й підставив Антипові.

— Ізвольтє прісєсть, Діоген Емпедокловіч. Можєт бить черніла подать вам?

— Да-а... Черніла-би лучше...

Я з готовністю кинувся до столу, схопив з нього все й одною рукою подав ручку, а в другій став держати чорнило.

Він помалу умокнув ручку й наготовився писати.

— Так нє желаєшь сказать своєй фамілії? — повернувся до багатія. Той ворухнувсь, але я не дав йому нічого сказати. Швидко повернувшись до Данила, що стояв біля мене зо зляканими, витріщеними очима, з ломакою, я зробив строге лице й хутко крикнув:

— Как фамілія етого чорного? Скоро!

— Клим Сидоренко! — машинально випалив Данило, широко дивлячись на мене.

— Клємєнтій Сідоренко, Діоген Емпедокловіч, — угодливо нахилився я до Антипа.

— Ага! Отлічно... Хорошо... Клє... мєн... тій... Сі... до... рен... ко... Хорошо. Как називається ето сєлєніе?

— Как називається ето селеніе? — строго звернувсь я до стражника.

— Мандриковка, — злегка вирівнявся стражник, напружено слідкуючи за Антиповою рукою.

— Мандріковка, Діоген Емпедокловіч!...

Староста ще більш стурбувався. Ззаду почалась шамотня. Видно було, як поспішно один за одним дядьки просковзували в двері і юрба ріділа.

— Так, хорошо...

Староста раптом пригладив волосся, прокашлявся і, несміло глянувши на книжку, промовив:

— Ну, хорошо, господа... Позвольте ж спроситься вас, хто-ж ви такії будете?

Антип не зразу одповів. Устав, вернув мені ручку і, не закриваючи книжки, повернувся до старости.

— Кто ми такіе, голубчік, ми скажем ісправніку. Понял? Ісправніку ето скажем. Ето, кажется, здєсь Міхаіл Андрєіч ісправніком?..— повернувся він до мене. — Ах, нєт, Міхаіл Андрєіч в другом уєздє... Да, мой мілий, кто ми такіе, ти ето скоро узнаєшь. Да... Ну-с, ми готови. Давайте понятих, можно отправляться. Только я просіл-би нєпрємєнно с намі отправіть етого господіна... как єго??.. — він зазирнув до себе в книжку, — етого Сідоренка. І затем того, которий утвєрждает, что ми разбрасивалі прокламації. Как єго? Мм... Семенюк, кажется! Да-да! Так вот і єго тоже. Гдє он?

Я хутко повернувсь і почав шукать очима Семенюка.

— Гдє Семенюк?

Семенюк стояв десь аж у дальньому кутку. Всі зараз-же розступились, даючи йому дорогу й поглядаючи то на нього, то на нас

— Подойді-ка сюда, Семенюк! — хитнув головою Антип.

— Семенюк, ступай сюда! — крикнув я.

Семенюк несміло виступив, глянув на старосту, на стражника й пробурмотів:

— Чого-ж мені їхать? У мене времня нема...

Антип усміхнувся:

— Нічего, голубчік, у нас тоже нє било времені, а ти задержал нас. Вот разскажешь ісправніку, как ми бросалі прокламації, а тогда уж увідішь, будет лі у тєбя время... Ну, староста, давай понятих, нужно отправляться, нам некогда. А ви, господа, — звернувся він до юрби, — будєтє свідєтєлямі, когда нужно будет. Слишітє?

— Так тошно... — почулося з різних боків.

В цей час багатій потихеньку попід стіною пробирався до дверей. Я помітив.

— А ти куда? Сідоренко! — закричав я, — куда уходішь?

Антип строго озирнувся:

— Сідоренко! Імєй в віду, что єщо хуже будет, єслі уйдьошь.

Сидоренко хмуро зупинивсь.

— Я роботу вдома покинув... — сердито буркнув. — Мені нема чого до справника. Моя хата з краю.

— Нічего, нічего... Староста! Понятих!

Староста шепотівся з стражником, видно — радились. Зразу-ж покинув і повернувся до нас

— Що кажете?

— Понятих давай. Ми готови.

Староста зам'явся.

— Та бачите, господа, діло, звісно, такє, що... Наше положеніє тоже, як із'яснить... то конешно, одно слово сказать... Сказано, примєрно, що прокламації. Ну, так такий приказ,

що таких людей арештовувать, так прямая об'язаность... одно слово сказать... Семенюк!— раптом сердито повернувся він до Семенюка. — Признавайсь, сукин син: цих людей ти бачив? Признавайсь отут, січас мені!

Настала тиша.

Антип пробурмотів:

— А-ну, что он скажет, нужно запісать...

І наготовив книжку.

Семенюк, очевидно, зібрав усі сили, щоб одповісти, але глянув на книжку й разтерявся. Стурбовано забігав очима навкруги і знов, як сонячник до сонця, повернувся до книжки.

— Ну, говори-ж, стерво,

Семенюк безпомічно глянув на старосту.

— Я бачив... що... Тільки, як темно було, то не розібрав добре... Похожі...

— Умгу! — муркнув Антип і щось черкнув у книжці. Семенюк зразу-ж замовк, злякано слідкуючи за його рукою.

— Ну, видно, що три рублі хотів заробить!— безапеляційно й похмуро бовкнув стражник до старости. І стояв з таким виглядом, що, мовляв, сумніву більше нема ніякого.

— Ну, сукин син, підожди-ж ти? — хитнув староста головою до Семенюка.

— Какіе три рубля? — зацікавлено спитав Антип.

— Та, бачите, такий порядок, що як пійма хто кого з прокламаціями, так тому три рублі. Таке мероприятіе, одно слово сказать... От он і соблазнився, виходить... А ви сами, должно, на станцію путь держали?

— Да, ми хотєлі на станцію.

— По своїм ділам чи по службі?

— Ето всьо равно. Ну, так скорєє староста, скорєє, нам нєкогда...

Староста знову пригладив волосся, яке від того тільки нахилялось під рукою і потім знову вигиналось, як пружина.

— Ви, господа, не сердіця... Хто ви такі, нам незвісно... Ну, видно, що, одно слово сказать, ошибка тут... Тольки-ж ми свою службу спольняємо, ви свою...

Він глянув на стражника Стражник косо дивився на нього, немов піддержував в тяжкій справі.

— Я так думаю, що нада оставить ето дєло. А що ми вас задержали, так можна вам дать лошадей до поїзду. Га?

— Гм! — роздумливо, вагаючись, підняв брови Антип. — Я нє знаю... как с вам бить...

Потім повернувся до мене й запитав:

— Ви как думаєтє Ксенофонт Сократовіч? Оставіть ілі єхать к іспрaвніку?

Всі чекаюче, з хвилюванням дивились на нас.

Я зібрав усі свої сили й серйозно, нерішуче одповів:

— Право, я нє знаю, как вам будєт угодно, Діоген Емпедокловіч.

— Ну, хорошо! — рішуче махнув рукою Антип і повернувся до них, — хорошо. Давайтє лошадей. Пусть на етот раз так і будєт. Но помнітє, господа, нужно бить осторожнимі. Очень осторожнимі, господа, нужно бить в такіх дєлах.

І помалу, поважно згорнув книжку й засунув її знов, за пазуху.

І як тільки вона зникла, всі зідхнули легше. Оживились, підбадьорились.

Через півгодини коні того самого Сидоренка

стояли коло волости, запряжені в новенький, зелений хургон. Колиска застелена була килимком, а на передку сидів парубок. Біля хургона чекала юрба селян, які поспішно, скинувши шапки, дали нам дорогу.

Прощаючись, я помітив у начальства радісну посмішку — вони були переконані, що все-таки дешево викрутились з халепи.

А ще через якісь дві-три години ми скромненько сиділи у вагоні, а колеса поїзда поспішно, весело тікали й вибивали:

«От-так-так! От-так-так»!

КУПЛЯ

Купля

Мені було тоді літ... Але що там літ! Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? Можна! Ось тільки управитись з тою та тою справою і вмент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащою і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, це-ж була як-раз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій із ними.

Отож і було це тоді, коли я йшов убивати величезного дракона. Він сидів у мене в душі. Старий був уже, з древніми, волохатими лапами, які страшенно важко було оддирати від серця. Так важко, що Іра все частіш та частіш стала поглядати на мене й посміхатись.

— Слухайте! — сказала навіть раз, — вам це, видно, дуже тяжко... Лишіть... Хтось инший візметься... А то ще провалите всю справу...

Всяко можна сказати ці слова. Але коли трошки приплющити очі, скривити губи в зне-

важливу посмішку й недбало одвернутись, то приємно від них, у всякому разі, бути не може.

Та ще коли ці очі з довгими й пухкими, як тирса, віями, коли губи можуть иноді так ласкаво й злегка соромливо усміхнутись, коли ці очі й губи сняться тобі що-ночи... Е! чортової душі драконе, давайте його сюди! Давайте сотні, тисячі драконів, хай тільки не кривляться так губи.

І коли на останній «виконавчій» збірці голова збірки запитав:

— Хто на цей пункт? — а Іра одвернулась і пильно стала роздивлятись олеографії на стінах, я прокашлявсь і швидко сказав:

— Я!

Я хотів це сказати яко мога байдуже і разом з тим твердо, але не встиг викашлятись і вийшло так, ніби мене несподівано хтось спихнув у яму, а я й скрикнув.

Але ніхто не виявив ніякої особливої уваги на мою відповідь, немов це сама звичайна, світова річ, що коли треба підпалити у батьків економію, то за це береться їхній син.

Навпаки, обличчя стали ще більш заклопотаними й серйозно-діловитими. Навіть Іра не глянула на мене, тільки одійшла від стіни, сіла на канапі і стала серйозно та строго дивитись на голову зборів.

Отже «пункти» всі роздані.

План наш простий і легкий: ми випускаємо прокламацію і від імени організації «Червоного Півня» оголошуємо, що поки не будуть виконані всі пункти нашої програми (тут-же й пункти всі), то вся панська Україна палатиме од краю до краю. Пани, розуміється, учинять страшенний ґвалт, наляжуть на уряд,

уряд-же, безперечно, страшно перелякається і зразу-ж піде на уступки.

План, безумовно, сміливий, але простий і певний. І треба було бути «вкрай заїденими «опортунізмом», щоб не пристати на нього. Іра так і сказала другій половині нашої організації, яка не погодилась з нами. А не погодившись, розуміється, одкололась од нас.

Ну, це, само собою, не могло спинити нашу половину. Тим паче, що ми мали в руках такі чудові «пункти»! От тільки з економією мого батька виходило трохи складніше. Річ в тім, що він держав цілу зграю черкесів, які день і ніч їздили круг маєтку і всі, як один, мали гвинтовки й нагаї.

Певно, що при таких умовах туди треба було послати чоловіка, який-би міг добре розібратись і справитись з цими обставинами.

Звичайно, що таким чоловіком був я.

Так, це був я. Але в мені сидів дракон.

В мені сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяни за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Це був дракон — я знав і його треба було вбити без вагання, але коли мамуня приїжджала в город, я навіть пропускав збори «Червоного Півня» й бігав їй в аптеку, в крамниці, до кузин.

І мамуня так лякалась усього. А коли лякалась, то серце їй так билось, що очі ставали великими-великими, напружено-болючими, й сама вся робилась такою безпомічною. І завжди тихо й ніби злякано прислухаючись до чогось, говорила:

— Це пройде... Це пройде...

Але я сказав рішуче моє «я».

І темним вечером одним, в призначений час,

переодягнений у драну свиту, стару шапку й руді, величезні чоботи, що совгались мені на ногах, я тихо постукав у віконце до Ірі.

Вуличка вже заплющила свої віконниці і, загорнувшись в палісаднички, тихо дрімала.

З-за акацій батюшчиного садка обережно одним оком визирав червоний місяць, такий червоний, ніби він страшенно пнувся, здержував сміх, підглядаючи, й того почервонів увесь.

Рипнули двері ґанку. Рипнули подзьобані жовтенькі східці, на яких в пекучий день виступає смола жовтими сльозами.

З середини вікна завішані були плахтами та великими хустками. А на столику в кутку у зеленім абажурі, як в китайському брилі, горіла лямпа. І Іра від пояса до землі була освітлена, а лице й груди в затінку. Але сердитий вихор з боку лоба все-ж видно було. Він так само буйно й нетерпляче стремів догори, ніби сердився, що не пускають його кудись, куди він тягнеться з малих літ. У Ірі все ніби стреміло кудись: і лямпа з гострим абажуром, і висока купка подушок, і тонкий гнучкий її стан, і кров її, що завжди заливала спочатку смугляві щоки, а потім гналась хвилею угору, в лоб і в вуха.

— Ви готові, значить? — суворо озирнула з ніг до голови мене.

Була чогось незадоволена, ще більш порівчаста й лаконична.

Я недбало і з сухо-діловитим виглядом усівся на стільці під патретом Богдана Хмельницького й почав говорити.

Отже, значить, вона завтра вранці виїжджає до наших в економію. Вона чула, що Галя заслабла трохи і, як ніжна подруга, постановила

провідати її. Там вона не спить. Рішуче, а ні-ні... Пильно слідкує. Як тільки з'являється вогонь, вона вмент всіх будить і всі тікають, куди придумають уже собі там.

Що?.. Про це вже говорили?.. Нічого... Як от кажуть: «сім раз одміряй»... Принцип дурний, власне кажучи, а іноді... Ні, неважно!

Отже, як все щасливо обійдеться з ними, вона сідає на коня... Ні, це справді незручно...

Ну-да, вона прийде прямо пішки до того ліска, де вони колись агітували вдвох Омелька Задрипаного... Пам'ятає? Він ще з-під лоба неймовірно поглядав на неї... Так от туди...

Там він ждатиме... Коли все добре, він зараз же іде назад.

Вона, звичайно, розуміє, що йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але... Йому цілком байдуже, як там справиться з своєю бідою якась панота, хоч-би це його власна родина була, але він гадає, що це необхідно для самого діла. Взагалі він дуже просивби, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому... Він, звичайно, звик до сем'ї, але... І йому тяжко..

— Вам треба вуса наставні почепити! —сердито перебила мене Іра.—Неодмінно. У вас є такі вуса?

— Ні, нема!

— Глупо. Надзвичайно. глупо У вас надзвичайно ідіотські вуса. Ви це знаєте? Вони у вас з ніздрів ростуть... От так...

Вона приклала два пальці до ніздрів і провела вниз.

(У мене, справді таки, були ідіотські вуса).

— А посередині нічого... Лисина якась.. Глупо...

Дійсно, посередині була таки лисина.

— Тип українських вусів... — нетвердо сказав я.

— Що? — із здивованою зневагою зиркнула на мене.

— А ну-да... Українські вуса, звичайно, так ростуть... Спочатку на кінцях, а потім посередині. Коли посередині заросте, то на кінцях вони будуть вже довгі...

— Ну? — чудно й строго дивилась мені в лице.

— Що «ну»?

— Ну, так що-ж з того?

— Та те, що в мене, значить, будуть гарні вуса... Це нічого, що тепер такі. Це певний знак: як на кінцях раніше починають рости, значить будуть довгі... Та розуміється! Инакше, ви подумайте сами, як-би могли бути...

— Значить, у вас чудові вуса?

— Я цього не кажу, але...

— Фу! Які ви дурниці мелете! — раптом сердито встала. — Ну, при чому тут ваші вуса?! «Українські вуса»... Перш усього, ви — шовініст. А потім... Фу, який ви!... Ні, вам рішуче не можна йти на це! Ну, куди ви підете такий? «Вуса»... Господи!

Круто одвернулась і поривчасто одійшла до вікна. Поправила хустку.

— Знаєте що? — вмить повернулась до мене й пильно озирнула з ніг до голови.

Ех! Очі в неї були! Великі, тонко зрізані з кінців, темно-сині, як вечірнє небо коло хмари; губи строгі, також зрізані з кінців в тонкі рисочки. Там в кінцях, буває, дрібно-дрібно дрижачи, непокірливо розгоряється такий дзвінкий, дитячий сміх.

— Ви зараз... Прошу слухати уважно! Ви зараз скинете з себе всю цю єрунду... Чуєте?

Роздягнетесь собі вдома й ляжете спати. А завтра заявите, що не можете. От і все.

Серце холодно занило. Наче взяли та накрили його мокрою ганчіркою, а накривши ще й притиснули.

Мовчки підвівсь я, надів свою шапку і сказав, тихо-тихо сказав:

— До побачення...

Прудко глянула, поривчасто підійшла до мене, здерла з голови мою шапку й шпурнула її на своє ліжко. (Шапка впала як раз під подушки. Люба моя шапчинка!—я довго потім губами шукав, яким саме боком вона притулилась до подушок).

— Сядьте! Зараз мені сядьте! На цей стілець!.. І слухайте... Слухайте: як тільки ви мені чогось злякаєтесь... чуєте?.. як тільки не осилите своїх... своїх... забобонів, краще не появляйтесь тоді мені... Ух, лучче не показуйтесь на очі!.. Я говорю це цілком рішуче. І годі!.. Прошу такими жалібними очима не дивитись... От. А тепер ось.... ось вам ваша дурна шапка і йдіть. Ідіть моментально. Все... Ну? Ще, може, схочете прощатись? Заплакати може? Фу, який ви!..

— Дайте мені вашу руку... — прошепотів я.

Чогось мені голосу бракувало, сам не знаю чому.

— То ще для чого?

— Так....

— Обійдеться без рук... Значить, завтра або після-завтра вночі. У ліску... Ідіть.

— На одну хвилиночку руку...

— Я вам кажу, йдіть. Чуєте?

Пішов, чи-то пак: переставив одну ногу, потім другу, помалу, з усиллям повернув ручку

дверей, ніби на ній висів цілий світ і переправив ногу за поріг.

— Чекайте!

Вмент причинив двері й озирнувся.

— Ви, той... Ну, чого так дивитесь? Глупо... Ви взяли револьвер?

— Взяв...

— Ну, й добре. Ідіть. Ну, чого? Фу, терпіть не можу, коли так дивитесь. Наче три зуби разом болять...

Низько похилив голову й посунув знову ноги.

В сінях теплий дух васильків і трави. Десь мабуть вінок на стіні висить із васильків.

Ще одні двері, на двір.

— Чекайте, ви не одчините... Тут треба знати Ну, прошу-прошу... Ну? Не смійте... От. Ідіть.

Нічка тепло та м'яко війнула в лице.

Зачинилися двері. Потім раптом швидко заклацала защіпка і двері знову на половину одчинились. Серце замерло з чеканням.

— Слухайте... Я забула... Скільки верст туди?

— Тридцять.

— Тридцять? Умгу... Як прийду в лісок, дам руку. Чуєте? Як тільки-ж прийду!.. А тепер забирайтесь... Ідіть!

І двері швидко зачинились, заторохтіла защіпка, затупали і стихли ступні.

Ззаду тихо підбіг вітерець, наче десь піджидав, щоб зостався я сам, і щось тихо, лукаво шепнув. Що він, любий, шепнув, що забилось так мені серце? Щось хвилююче, бадьоре, щось таке шепнув мені, що я враз насунув шапку, загорнувсь у свиту й рішуче-радісно пішов одганку.

Пройшов вуличку і другу, минув річку, вийшов в степ. Тихо спала річка і крізь сон щось тихо шепотіла осоці. Вулички дрімали, тільки

де-не-де з якихсь віконниць пробивались смужки світла, мов лукавий з сміхом погляд із приплющених очей.

Спав і степ.

Позад мене стояв місяць. І не був уже червоний, перестав сміятись, тільки ніби був здивований увесь. Ніби вибрався на небо, глянув степом і аж ахнув: ти диви, мовляв, які простори! і не ждав! І благодушно-радісно сміється, і морга серйозно журним зорям, хмаркам легкодухим, гаям сумовитим та могилам старим і поважним. Всім моргає і сміється. Любий дідуганчик!

— «Гей, зійди, зійди, ясний місяцю,
як млиновеє коло, —
Ой, вийди, вийди, серце-дівчино...

Тш! Неконспіративно!..

Натовкмачив шапку геть на лоба, підтягнув за вушко чобіт і рішуче-діловито заступав. І попереду мене, трошки збоку, ніби скоса та цікаво зазираючи в лице, бігла довга тінь.

На шляху ні душі не було. Геть далеко срібною смугою підгортався під темне небо край землі. І могили з одним темним боком щось таємне сторожили і мовчали.

Степ дрімав.

Та думки мої не дрімали. Хоч і рішуче ступав я, хоч не озирався ні разу, а вони все линули назад; як гриви коней, що біжать уперед, все летіли туди, все линули назад.

— «Ой, вийди, вийди, серце-дівчино,
поговоримо з тобою...

І хоч дівчини не було, а серце говорило. Говорило, посміхалось і раптом... холонуло, стискувалось і нило-нило.

Аж зупинявся я. То плакав забитий в глиб душі мій дракон, то плакав дурний, темний

дракон, піднімаючи голову; плакав старий і сльози його холодними струмочками котились по серцю, а серце того й стискувалось і нило.

І не знали того а ні степ, ні могила.

Не знали й ріденькі, не звезені кіпки селянські. Малюсенькі, несмілі, до землі припалі, як хазяїни їхні, сумно стояли й не знали, куди і чого я йшов, чого плакав дракон.

Часом з них здіймались волохаті ночні птиці і, кругло, поважно махаючи крилами, мовчки летіли в сріблясту млу й зникали.

Десь збоку, внизу, диркав деркач. Одноманітно, помірно, немов завзято сидів собі там і пиляв якусь товстелезну дошку. Часом робив павзу, наче брав у рот цигарку, і знов за своє: дир-дир!

Там болото. Там колись зимою в фугу ми блудили. Мамуня хрестила мене, а мені так страшенно спати хотілось. Юхим все кудись одходив од коней і тоді сніжинки, користуючись цим, похапцем лягали на його темне серед усього білого сидіння. І так славно, трошки страшно все гуділо круг нас. А як знову сідав він, як зачинали сані хилитись, мені ставало млосно...

З мамою припадок станеться неодмінно. Вона так боїться пожежі, до містичного жаху, більше фуги... Ех!!

— «Но ми по...

Ша! не треба.

Дорога збігала в маленький ярок. Один бік його, де йшов я, був темний, а другий блідий від місяця. Внизу, на дні його, щось темніло й гомоніло ніби.

Спустившись зовсім, я дійсно помітив три фігури біля «кринички розмов». Це була наша криничка, де ми спинялись перед городом,

їдучи з канікул, де напувались коні, де мамуня з заплаканими очима обсмикувала мене й Галю і казала нам всякі благання-поради. Потім пізніше ми з Галею сами вже сідали там і розмовляли...

І Галя перелякається... Якби вона знала, що це я... Е, що там!..

— Доброго здоров'я! — напнувши горло, солідним баском промовив я до фігур і потягнув навіть за шапку, як робить це Мусій Передеря з Заднього кутка.

Мені щось пробурмотіли у відповідь.

Не хотілось мені слухати свого дракона, хотілося говорити з людьми, слухати їх, сміятися.

— А куди бог несе? — ще поважніше запитав я, підходячи ближче.

— Куди прийдемо, туди й несе... — сипло сказала одна з фігур, видно приглядаючись до мене. Фігура чоловіка в картузі перепічкою.

Інші-ж дві — жіночі; одна сиділа боком на цямрині, а друга, зігнувшись в кругленьку купку, на камені під коритом.

— Так... Правильно. Спочиваєте?

— Ба танцюємо...

Не дуже привітні. А довгий весь який! Чогось пильно придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге-довге, як астраханський кавун, немов з якоїсь вигадливо-чарівної казки. Білявий, очевидячки; очі невеликі, вузькі.

Жінка на цямрині теж уважно розглядала мене, але була як-раз навпаки: широка, кругла, лице темне, як диня дубівка.

Розбалакались. Я охоче й по всій щирості зараз-же розказав їм усе про себе: як служив за дворника у городі, як заслаб, як хазяїн обдурив мене й прогнав без копійки. А оце йду додому, чи не дадуть родичі притулку слабому.

— Та так таки без копійки і йдеш! Га?— немов обмацуючи мене очима, просопів неймовірно «астраханець».

— Та копійок десять може є...—зідхнув я.— А ви хто будете?

Чоловік промовчав і чогось нахилився над криницею. Але жінка, видно, не хотіла бути такою неввічливою. Трошки навіть пишаючись ніби, розповіла, що вони всі троє старці. Бідні, убогі, але чесні старці собі. От-то-он їхня мати глуха і сліпа, вона сама теж сліпа, а це — її брат. Він водить їх. Так і живуть. Живуть, як бог дає. Не солодкий їхній хліб, але, що-ж маєш робити...

Щось на сліпу вона мало похожа була. Але раз людина каже, що сліпа, то вона краще знає.

Я присів на цямрину, вийняв кисет з тютюном, закурив і підніс поводатарю. Він мовчки взяв, скрутив цигарку, закурив від мене й поклав собі кисет в кешеню.

— Чекай, дядю, — простягнув я руку, — кисет мій...

— Як? — підставивши вухо до мене, кудись вгору глянув поводатар.

— Помилився, — кажу, — кисет мій...

— Кисет? Який кисет?

І пихнув цигаркою.

— Та той, що я дав тобі...

— Мені??

Він здивовано подивився на мене, потім на жінку, знов на мене.

Бідний парубок, очевидячки, хворий був на пам'ять. Жінка засміялась. Потім вередливо повела плечима і, зазирнувши у криницю, протягнула:

— Ну, Митрохва-а-не... Давай-же води, я пити хочу...

Зо мною, очевидячки, вони зовсім покінчили.

Митрохван теж зазирнув, почухав голову і просипів:

— Та я зна-аю... Коли-ж далеко чортова вода... Рукою не достанеш... Якби пояс... В тебе нема? — повернувся він до мене.

— Нема.

Я знав, як добути води й без пояса, але мовчав.

— А сто бісів його мамці на припічку!—знову почухався Митрохван.

Тоді я мовчки взяв бляшаний чайничок. що стояв на цямрині, скинув шапку, перекинув ноги у криницю і вмент зчез у ній. За мною наче скрикнула жінка.

Холодно... Вохко... Дірки між камінням були на старих місцях і розкарячені ноги мої звикло ступали в них, як по східцях.

Коли я виліз з повним чайником, жінка зразу взяла його в мене з рук, жадібно припала до цівки й стала смоктати.

Митрохван-же то на мене поглядав, то зазирав у криницю.

— Ти диви! — нарешті здивовано хитнув головою.

Жінка зразу-ж одірвала чайник од рота.

— Ага? А що? «Не можна лізти?» Я тобі не казала? Тепер «диви?» Отак ти раз-у-раз... Оддай парубкові кисет!

Митрохван одповів цинічним словом і засміявся, але засміявся ніяково, вдаючи це.

— Не віддаси?

— Та йди ти під три чорти! Який кисет?

— Не віддаси, я питаю? Кажи!.. Гей, Митрохване, кажу, лучче оддай... Лучче оддай! .

Митрохван повів одним плечем, потім хмикнув, засунув руку в кешеню і ткнув мені кисета.

— На, бери! Щастя яке, кисета не бачив. Схочу - сто кисетов тобі куплю ще й з льогким тютюном.

— Отак лучче... А кисети твої ми знаємо...

— Е?

— От тобі й е...

— Диви...

— Ну, не задавайся... Бери краще торби та ходім...

Ми пішли разом. «Мати» хоч і була теж сліпа, але йшла не гірше «дочки». Тільки видно ходити їй взагалі важко було. Поки розійшлась, все стогнала за кожним кроком і хапалась лівою рукою за мене. Якась роздута вся була, страшна. Взагалі всі троє вони здавались мені якимись вигадливо-казковими істотами. Якби вони раптом поперевертались у якихсь звірят і зачали танцювати передо мною, отут серед срібного степу, я, здається, не дуже здивований був-би.

Митрохван ішов попереду усіх і довгий, зігнутий, з гострою головою, настирливо щось викликав в мені собою: чи то казку якусь, чи легенду, чи кримінальний роман якийсь. Навіть, пам'ятаю, аж сердився я, не можучи виразно згадати.

— Гей! Митрохване!.. — раптом зупинилась жінка, придивляючись кудись убік.

Митрохван озирнувся.

— А то, лишень, чи не скирти?

— Мо й скирти.

— А спати треба?

— Мо й треба.

— Ну, то звертай... Я хочу спатки.

Митрохван мовчки звернув і пішов на скирти. Очевидячки, він був незадоволений.

Я хотів іти далі сам, але пахуче сіно скирт змануло мене. Лягти, закласти руки за голову й дивитися прямо в лице місяцеві... Чого поспішати!—все одно встигну на вечір завтра «туди».

Пішов я з ними.

Вони троє лягли під один бік рогу скирти, а я по другий; так що, підвівшись, я міг бачити ноги Митрохвана.

Сіно м'яко гріло знизу. Місяць пильно та скорбно дивився в лице. Затих гомін сусідів.

«Уік»! — тихо пискнула пташка.

Спати не хотілось.

Щось гойдалось у мене в душі, щось хвилююче, щось журне, щось суворе й ніжне.

Все гойдалось.

Що здійметься догори, серце робиться широким, хоче крикнути, крикнути степом, щоб і зорі засміялись, щоб пішла луна під темне небо й упала там, на східцях, де в пекучий літній день виступають жовті сльози.

А гойднеться вниз і серце мліє, холод серцем пробігає, думи нишкнуть, мов зігнувшись, пробігають темним яром.

«У ліску дам руку...Тільки-ж як прийду».

Не вірить... Не надіється на мене...

Чуєш, любий місяченьку, не вірить вона, не вірить, що я зможу вбити дракона, свого сивого, старенького дракона...

Нічко, ясная нічко, сумом дзвенящая, не вірить Іра, що зможу я взяти і власними руками кинути в полум'я мого старенького дракона... А ти віриш, правда, нічко?

«Ку-ум!» — задзвенів десь над вухом комар, наче торкнув хтось тоненьку струнку.

Змовк. Сів на щоку... Куснув.

Пий, голубчику, пий. Випий з кров'ю мій біль, мій солодкий, ридаючий біль, і понеси його їй, і скажи тій суворій, зневажливій зморшці між темних брів, ти скажи їй: «розгладься! Він може, все він може зробити за припалі, убогі копи та за ласку твою, недосяжно-бажана. Все він може зробить»...

Вітер сумно гойдавсь на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Високо в небі, в суворому смуткові зорі вели мовчазну, віковічну розмову свою.

«Уік»!—несміло озвалась пташинка й замовкла.

І, пам'ятаю, сусіди чогось загомоніли; спершу глухо й невиразно, далі я вже виразно чув:

— Та йди к чортам!.. Митрохване... Не лізь... Чуєш?

— Ги-и!.. Щипається, стерво...

— Митрохване!.. А диви... Тю, бий його сила божа!.. Їй-богу, так укусю за руку, що аж чорти тебе схоплять... Лежи он-там камінем... Та пішов!..

— Тю, дурна! Що-ж ти хвицаєшся?

— А ти що думав? Отак хвицну, що й ногами вкриєшся... Чого лізеш? В комору боявся лізти, а до мене не боїшся... Сміливий! Знаємо таких...

— Яких?

— Отаких самих...

— Та яких?

— «За це тюрма буде»... Ну, як боїшся тюрми, то й не ліз... Піди до тебе в полюбовниці, а ти чим годуватимеш? Сухарями! Подавись ними.

— На ту ніч уже принесу сала...

— Знаємо... Просидиш, як той раз, всю ніч у бур'яні, та й скажеш, що собаки не пускали...

Митрохван щось тихо бовкнув, потім я побачив його обережно виставлену до мене з-за скирти довгу голову.

Я не рухнувся.

Голова зникла.

Річ видима, що родичі вони вже не такі близькі. Знов загомоніли, але тихше.

Я й сам-би з охотою не слухав їх, якби можна. Перелізти-ж на друге місце не зручно було вже.

А вони, мабуть, знову забули про мене.

— Ну? Береш, Ганно? Кажи: береш? — жадно сипів Митрохван.

— Ні... Як не п'ять, то й не милься, не побрієшся...

— Та бійся-ж бога: п'ять рублів! Де-ж я тобі їх візьму?

— А де хоч. . Ти тоже розумний... Ти думаєш, що мені так і минеться, як Микита взнає, що я пішла до тебе?.. Та ні там, ні тут? Ну-ну...

— Та чого-ж «ні тут»?

— А того, що хіба ти зугарний на щось? Микита тюрми не боявся...

— І я не боюсь, тільки-ж...

— Не боїшся? Ну, от докажи, що не боїшся... А тоді й лізь... А тепер спи... Одчепись...

— Ганно!

— Не в'язни...

— Ну, три дам... Чуй?

— Одчепись...

— Ех! .

Очевидно зідхнув. Мабуть ще й почухався.

Довго ще торгувались вони. Він уже брався на ту ніч принести їй сала і чотири рублі, але за курятину не ручився, бо з курми такий

галас раз-у-раз виходить, що легко спійматись.

Ганна сонно й сердито стояла на свойому.

А вітер все так само гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Але місяць уже блідо-кисло посміхався. Я думаю, якби трапилась йому тоді хоч поганенька хмарка, він-би навіть з довічнього шляху свого звернув-би, щоб заткнути нею свої вуха. Але хмарка не траплялось, а торг усе тягся.

Ганна мене вже навіть дратувала. Ця ідіотка у всякому разі могла-би менше мучити парубка й дати спокій людям.

І раптом я піймав себе на якомусь дивному співчутті Митрохванові — якась схожість, рідність протягнулась між нами крізь солому.

Піймав і аж крутнувсь на другий бік від гнівного обурення. Ще чого не вигадає ідіотська, знервована фантазія!.. Якісь скоти, напівлюди... Фу ти! Чорт надав звязатись з ними!

Нарешті поснули.

Місяць ще вище піднявся і став ще менший та скучний. Комарі надокучливо кусались. Рішуче нічого поетичного не було в їх гунявім гудінні. Бліда пустинність поля гнала холодну нудьгу самоти. Визирала з-за рогу боса нога Митрохвана.

Несміло перебіг по мозку образ Ірн. «Дам руку в ліску, як що тільки прийду»... Фу, кат-зна-що! Спати! В цей-же мент спати, а то ще можна додуматись до чорт-зна-чого під впливом цих скотів.

Місяць сумно посміхався згори.

Сонце і день ще більше виявили моїх спутників. Голубчики мої, вони просто фантастичні були, наче з химерної казки якоїсь. Я не міг

намилуватись ними, коли вони їли. Особливо Митрохваном та «матір'ю». («Мати» таки справді була глуха і коли говорила що-небудь, то пильно дивилась на губи тому, з ким балакала. А сказавши, випинала наперед лице і наставляла вухо. Була набухла, мертво-жовта, так що, здавалось, надуши її гарненько й вона лусне, як старий гриб, з якого легким димком підніметься зелена порохня).

Вони їли мало не через кожну годину, але, дивлячись збоку, можна було сміливо подумати, що вони оце тільки допались до їжі після довгого голодування. А допавшись жадно й вороже подивлялись одне на одного, смачно, серйозно чвакали й міцно держали в руках шматки хліба.

Мені теж уранці дали, але з умовою, що я за це носитиму якусь їхню торбу. Я згодився. Більшої конспірації, як ця компанія, я не міг би придумати. Виявилось, крім того, що вони йшли повз наше село у манастир на празник. Празник не знать який, але у них там є діло. Так от вони собі туди йдуть помаленьку.

І ми пішли разом. Йшли так: попереду виступав Митрохван; за ним, ухопившись з-заду йому за піджак, Ганна; а за Ганнину кохту держалась «мати». Обидві вони йшли з заплющеними очима і правими руками намацували палицями дорогу. Я йшов позаду.

Ми часто зупинялись перед хатами й Митрохван, перекосивши рота, гунявим, жалібним голосом тягнув:

— Благодітелі божі, поде-ейте калікам нещасним, сліпеньким, невидющим. Матінки наші рідні... за ваші подаянія душі спасенія...

Нам подавали і Митрохван усе кидав мені в торбу.

Иноді сідали під селом і Митрохван зникав десь сам. Вернувшись, одводив Ганну вбік, благаюче шепотів і щось показував їй. Ганна, не згоджуючись, хитала головою і, зневажливо скрививши губи, одходила. Митрохван-же винувато щулився й тихенько лягав десь збоку.

Мені рішуче вже жаль його було. Розуміється це тільки дурна піднятість нервів могла найти якусь схожість у мене з ним, з цею жалкою істотою, з цим нещасним продуктом ненормальних соціяльних обставин. Мені жаль його було, і його, і її, і стару бабуню. Серед співаючого простору ланів, серед моїх дум вони були понурою, сірою плямою. Не важно те, що вони були в подраній одежині, що в бабуні були товсті ноги, замотані ганчірками, не важно, що вони спали на землі — я теж був з ними, і теж у драній свиті, і разом з ними спав під скиртою. А важно те, що живе під свиткою, в грудях, в душі. Я теж був у свитці, але чи могли вони хоч раз в житті почувати щось безмірне, високе, те, що дає одмінний зміст життю людини від худоби? Навіть в коханню вони окрадені. Я не вимагав від них естетичних розмов, хай проститься їм нічна балачка, хай говорять, як хочуть, але чи темні душі їхні можуть піднятись до крику захвату, до себезабуття, до великого дрижання серця незустріч думці про кохання. Іра і Ганна!.. Бідні, жалкі істоти!

Хмарки рожеві, як легка піна, плили понад нами. Чи могли вони покласти на неї мрію свою і линути так в невідомі краї?

Вітрець ніс на крильцях спів ланів. Чи гладили крильця його душі їхні?

Іра і Ганна!.. Бідні істоти! Навіть кохання

для вас тільки темний клекіт крови під вогнем інстинкту.

— Ну, плентайсь там, плентайсь! — гукав на мене Митрохван і пильно вдивлявся в рот мені, чи не їв я хліба з торби.

Я прибавляв ходи, я все таки не звик так багато ходити й одставав навіть від «матери».

І знову, дивлячись в зігнуті спини їхні, на яких сиділи маленькі мушки, я витирав піт і думав над ними.

Потім перестав думати й хотів тільки спочити. Душно було, торба плечі давила. Сонце стояло на полудень.

В містечку, куди ми завжди їздимо в крамниці, на базарі вони зупинились і Ганна, поклавши дерев'яну мисочку коло себе, сіла на землю і хрипким голосом завела:

— Та не бачу-ж я, матінки мої рідні,
Як білий світ світає,
Як праведне сонце на небі сіяє.
Як темная ніченька та й наступає.

І хиталася тужно. А в мисочку стали падати копійки. І як копійка цокне, Ганна перехреститься, пробурмоче тихенько «спаси вас господи» і знову хитається.

Таким чином назбиралось на цілу кварту, яку в тому-ж містечку й купили вони. А пили її за містечком, в ярку, під березками. Дали й мені, але знов таки з умовою, що я й Ганнину торбу візьму. Моя конспірація переходила вже край, але я не хотів псувати гармонії й згодився.

Через півгодини вони вже були непохожі ні на людей, ні на скотів — вони були просто п'яні. В мене теж гаряче приливала кров до серця, але від того мені було безмірно сумно й хотілось співати, хотілось цілувати землю і

благословляти її за те, що вона породила Іру, що породила страждання, над яким можна плакати і в жертву йому вбивати драконів своїх. Особливо-ж співати хотілось, сумно, ніжно, щоб задрижали листочки берез від жагучого жалю зо мною. Не хотілось тільки, щоб голова так крутилась. Я навіть ліг для цього на траву. Але зараз-же й підвівся від крику Ганни.

Що таке?

Митрохван тягнув її за руку в кущі і хрипів:

— Хедім!

А вона цупко хапалася другою рукою за траву, зачіпалась скарлюченими пальцями порепаних ніг за землю й кричала:

— Одчепись, сатанюко! Одчепись, кажу! Ой, рятуйте!

А бабуся — як сиділа, так боком перехилилась і спала. З рота їй текла слина, вздовж якої рядком сиділи мухи.

— Хедім!!

Ганна вмить шарпнулась, вирвалась і одбігла вбік.

Митрохван хитнувся, розгублено витріщив очі й непорозуміло застиг, важко дихаючи.

— Утікла... — безнадійно хитнув головою й безсило опустився на землю.

— Сказала, п'ять... Ну, й не лізь... А то на мої напивсь, та ще й... Розумний!

Теж важко дихала і стояла оддалік, застібаючи кохту.

Потім я знову ліг.

Земля помалу крутилась, жовті круги здіймались догори, а я був центром їх.

Зразу все десь зникло.

Сонце вже намацувало одним краєм лісок, де повинен був я ждати Іру. Його видно було верст за п'ять уже.

Ми мовчки йшли всі четверо. Після сну вони були похмурі, злі. Бабуся все просила пити й після кожного прохання наставляла вперед все лице і ждала. Але й Митрохван, і Ганна нічого їй не одповідали.

Один тільки раз Митрохван щось сказав до Ганни, але вона сердито крикнула на нього й він винувато зщулився і знову замовк.

Я йшов зовсім тверезий, з холодною, ворожою гидливістю поглядаючи на своїх товаришів. Навіть часом стискував плечима, дивуючись самому собі.

Але вже було не далеко і я терпів їх біля себе. Иноді я зиркав на Митрохвана. Довге лице його, лице якогось водяного голого звіряти, виявляло злу, потайну завзятість і рішучість. Щось, видно, міркував.

І я міг знайти якусь схожість? Господи!

Сонце врізалось в лісок. Дерева стояли в ореолах. Як мученики, яких розп'яли на шляху, стояли й радісно, надхнено сяли.

Долина покрилась задумливою тінню; дороги по ній стали темними.

— Водиці... Ох, голуб'ята, водички... — стогнала бабуся й чекаюче випинала лице. Але всі мовчали й бабуся, зупинивши на хвилину на мені свої жовті, тупо здивовані очі, знову похнюплювалась.

Сонце зайшло.

Тоді всі дерева, немов хлібосольні господарі, випровадивши високого гостя, перестали радісно та ясно посміхатись, стали серйозні, стомлено закутались в тіні, підобрались і застигли.

Пролетіли довгим цугом якісь прудкі пташки, поспішаючи й заклопотано перекликаючись тонким писком.

Хлопчаки заняли товар із стерні і гнали його на дорогу.

Все готувалось до чогось, все ждало чогось.

Ніч наступала. Наступала ніч моя!

Серце холодно замирало.

— Ну, як ви, а я ночую у тому ліску, — сухо звернувсь я до Ганни й Митроханаа.

— Ми теж там будемо... — бовкнула Ганна.

Мене вмить схопила гостра злість на них. До якої-ж пори я буду лазити з ними?! Що за прокляття на мене таке!

Я рішив зараз-же одійти од них, лягти зовсім окремо й кінець. Це вже неможливо, нарешті. Наче навмисне причепились.

Але зразу одходити незручно й неконспіративно було. Я рішив підождати, поки вони поснуть; тоді тихенько встати й піти, щоб більше й не стрічатись з цими напівлюдьми.

Митрохван не ліг спати. Пошепотівшись з Ганною, він примостив коло неї свою торбу й пішов кудись у лісок.

— Куди він? — ніби байдуже спитав я.

— У село, табаку купити.

Хутко вони обидві заснули.

Тоді я обережно підвівся й пішов од них. І, пам'ятаю, з того менту я зразу й цілком забув про всю цю компанію.

Тихо шелестів ліс. За шелестом не чути було моєї ходи, не чути було, як билось моє серце. А у полі воно так загупало, що доводилось зупинятись і прикладати руку до нього.

Сходив місяць, але ярок між ліском і горою, де стояла економія, був темний і здавався гли-

боким. Після його треба було пройти ще полем; потім манюсенькою балочкою можна підібратись до самого току.

Я ліг і довго лежав під ріллею в борозні, виставляючи часами голову й пронизуючи напівтьму гарячими очима.

Чув, як рипіли журавлі криниць у нас, як хльоскало батогом; то, мабуть, Кривий Панас замикає на ніч воловню. Воли погорять... І мій Запорожець згорить... Ржатиме...

Чув, як все тихше та тихше долітали згуки.

Коли-ж зовсім піднявся місяць угору, тиша срібно двеніла у блідому полі. І виразно видно стало темні скирти нашого току.

Я, пригинаючись, пішов далі.

Коли повз уже балочкою, мені враз пригадалось, як колись малим я так само тут повз, граючи в індійців. Від цього я навіть сів і довго сидів непорушно.

Потім знову поповз.

І де далі, то все менше та менше пам'ятаю ті моменти.

І ні страху, ні жалю, ні захоплення, нічого вже мені не пригадується. Навіть не пригадую собі, щоб я думав про черкесів або про яку небезпеку. Знав, що треба ховатись, знав, що це діється щось надзвичайне, але ні свідомости, ні, навіть, волі не було. Здавалось, від скирт було протягнено до мене якийсь незримий ланцюг, тим ланцюгом мене прив'язано і хтось там намотував той ланцюг, а я через те й сунувся туди.

Немов у сні, я чув, як довго рипіли десь внизу коло ставу вози, і сам собі одмічав, що то, певно, наші хлопці їдуть по снопи. Чув гавкання собак, таке тоскне раз-у-раз в місячну ніч, але цілком байдуже тоді мені.

Пам'ятаю довгу тінь вздовж скирти, поруч з нею бліду смугу місяця і другу скирту. Сумом пустинности віяло звідти. Шум ще, пам'ятаю, був страшенний у вухах, коли я присів під скиртою.

Але потім все туманом якимсь оповито. Здається, коли я світив сірника, коробка поторохкувала у мене в руці і смалятиною запахло від губки. Здається, я озирався на всі боки. А може й ні. Може потім уже, дійсно озираючись, я переніс на те, що було під скиртою. Іра, принаймні, гаряче казала, що я не міг дрижати й озиратись. Не міг!

А я не знаю. Не знаю, як і назад повз балочкою. А може й не повз, а просто йшов. Ще, може, й посвистував.

Тільки виразно себе пам'ятаю аж по другий бік ярка. Там я озирнувся. Озирнувся і весь замер: в сріблястій напівтьмі, в темній кучугурі будівель економії жовтіло щось живе, трипотливе, ясне й незмірно-несподіване для мене. Страшно несподіване.

«Он як!» — прошепотів я, дивлячись, як те немов щось намацувало гострими язиками і поверталось то в один бік, то в другий, ніби набиралось сил, міцніше умощувалось, розросталось і бралось в небо жвавіше та дужче.

Раптом я повернувся й що-сили побіг. Чобіт один кільки раз зсувався мені з ноги, я зупинявся, підтягав його за вушко й знову летів, не озираючись. Мені було страшно.

Під самим ліском зупинився весь спітнілий, задиханий, стомлений.

Озирнувсь.

Над економією вже стояло велике жовте сяєво, але ні будинків, ні дерев за горкою не видно

було. Тільки дим ще над сяєвом. І дим той з-під низу був жовтуватий, а зверху темно-бурий із срібним нальотом від місяця.

Місяць-же стояв як-раз над моєю головою і був блідий, наляканий: він-же весь час слідкував за мною.

Сів на горбику якомусь.

Стало холодно. Мокра сорочка липла до тіла. Від частого, глибокого дихання, було ще холодніше.

Сів, поклав лікті на коліна, голову спер на руки й сидів так. Коліна трусились і можна було, збоку дивлячись, подумати, що я сиджу і, дрижачи весь, гірко ридаю.

Але я нічого не почував. Страх пройшов і знову було тільки напруження якесь та втома іще.

Довго сидів. І якби мене хтось раптом запитав, чого я сиджу, я-б, напевне, зразу й сам не міг-би сказати, чого-ж я, справді, сиджу.

Але сидів, не маючи навіть ніякого сумніву, що не треба сидіти. Треба.

І тільки як шорохнуло в вітях, мене щось штовхнуло, ніби підійшов хтось ззаду й ляснув по спині.

«Іра!» — пронеслось по мені.

Схопився.

Де-ж вона?

То тільки промінь біліє в кущах. Її нема. Чого-ж не йде? Що-ж там діється?!

Ах, їй байдуже. Може, не вірячи в мене, заснула і всі горять...

Мама бігає в сорочці, в одній сорочці моя мамуня, свята, кохана.

Чого-ж вона не йде?! Чом не біжить, не дає руки своєї? Я-ж жду... О, що-ж вона робить зо мною!..

І мені вже здавалось, що я довго-довго жду тут, що давно-давно колись був там між скиртами.

Я встав, хутко ходив між деревами, люто підбивав ногами сухі гілочки і знову виходив на узлісся. Там дивився на жовте, нишпорив очима й знов заходив у ліс.

Вже сіріло, коли з'явилась Іра. З'явилась зовсім не з того боку, де я ждав, вся не така, як перше, в якійсь хустці, нижча ніби, трохи зігнута.

— Ну? Ну? — кинувсь я до неї.

— Все добре... Все добре... —зашепотіла вона, чогось здригуючись вся, задихана від швидкої ходи.

— А мама... мати як? Мати?

— Нічого, нічого... Всі вже на селі. У попа.. Все горить... Але ніхто нічого... Усе добре... Вас ніхто не бачив? Сьогодня прийшли? Ну-да, що-ж я питаю... Ви стомились? Дуже стомились?

Я сів.

Жовте так само сяло в долині величезним віялом.

Легко стало. Хотілось показати язика місяцю й поцілувати самотній якийсь листик, що одбився од других і темнів у сірім небі.

Іра раптом змовкла, одвернулась і притуливши обкутані хусткою кулаки десь під підборіддям, дивилась убік.

— Іро... — тихо вирвалось у мене. — А руку?

Іра зразу повернулась. Повернулась, хитнулась і вмент обхопила мене за шию, притулилась, і, пам'ятаю, по лиці по моїм пройшли гарячі губи, знайшли мої, в серце мені стукнуло, в голові захитався туман, ноги болюче-солодко защеміли, тіло все напружилось чимсь дивним, гарячим...

. . . . . .

Коли я, нарешті, підвів голову з грудей Іри й розплющив очі, круг нас вже зовсім світало. Іра похапцем і соромливо накрила ноги сукнею й теж сіла. Сіла, сперлась одною рукою об землю, другу поклала на плече моє й несміло зазирнула мені в лице.

— Ти любиш мене? — тихо-тихо прошепотіла. І чогось мені стиснулось серце.

— Люблю, Іро...

— І не сердишся, що я була з тобою досі така? Не сердишся, мій дужий, герою мій? Ні?

— Навіщо ти питаєш таке?

— Я люблю тебе...

Я посміхнувсь і поглядив рукою по щоці її. Так-так, це *я* погладив її. А вона схопила мою руку, піднесла до гарячих уст своїх і покірно, жадно припала до неї.

І знов мені стиснулось невідомим чудним жалем серце.

— Пора, голубко... — сказав я.

Вона здригнулась, ще щільніше притулила руку до вуст і мовчала.

А далеко жовте блідло в світлі ранку. Сива роса лежала на траві й де трава була пом'ята, там роса біліла краплями, як живе срібло. Зашамотіли пташки у вітях.

— Пора, Ірусь,—знову сказав я.—Вже день. Неконспіративно.

Вона зразу сіла рівно й пустила мою руку.

— Правда. Іди...

Встала, поправила сукню, почервоніла чогось і, соромливо глянувши на мене, раптом припала до грудей мені й шепнула:

— Ти пам'ятатимеш цей ранок?

Я міцно, мовчки пригорнув її.

Мабуть сонце тільки й ждало цього, бо взяло

і визирнуло в тім боці, де було жовте. І жовте ще більше зів'яло, збідло, а дим став темнішим.

— Ну, прощай, любий. Мене, мабуть, шукають. Скажу, вийшла в поле й несподівано заснула. Нічого... Ми завтра побачимось? Побачимось, милий? Ох, як я тебе люблю! Скажи, ти не сердишся на мене? Ні? Я-ж не знала, що в тебе така сила... Герою мій!

— Рибко... не треба...

Слова її вносили щось зайве в моє щастя.

— Не треба кохана... Я безмірно щасливий... Безмірно!

Сонце гордо й весело встало на обрію. «Ну?— немов сіяючи, питало землю: — все гаразд»?

Все! — кричало йому серце моє! — все!

І руки жагуче обняли ту, що покірно, всім теплом свого тіла, всією схиленою волею припала до мене.

— Герою мій... коханий!..

Тоді сонце одділилось од землі і вийшло в небо, а від його полились в долини та затінені яри веселі проміні.

Розійшлись ми. Вона ще довго озиралась, зупинялась; і я бачив великі очі її, вузько зрізані до країв, з любовним, покірливим благанням зупинені на мені.

І тільки, як останній раз перед ярком зупинилась, потім зникла, я почув, що в цю ніч сталось, дійсно, щось велике.

І мимоволі я згадав, що Іра була иншою, зовсім иншою. І я був инший. Почувалось, що скажи я їй:

— Іро, в тебе погані брови,—й вона скаже:

— Погані, любий.

— Іро, — скажи я, — мені не подобається, коли так дивляться на мене.

І Іра потупиться й не буде дивитись. Та Іра, що ще вчора...

Що-ж сталось?

І з тайно-задоволеною гордістю, здивовано повів я очима круг себе. Дерева простодушно дивились на мене. «Не знаємо», мовляв. Хитрі бестії! Вони добре знали та тільки мовчали, мої зелені мовчуни.

І пташки знали, не дурно так лукаво скоса поглядали вниз і, наче жартовливо дражнячись, тікали всі від мене вглиб ліска...

І лісок знав. І знав поблідлий місяць, травка знала, небо, сонце. І все раділо, все сміялося зо мною, все кричало: Герою мій!

Ввійшов у лісок. Розпахнув свою свиту, шапку одсунув назад і пішов по полянці. Ех, закричати на весь ліс? Закричати, пташенята мої? Полякаєтесь, маленькі...

А ти не злякаєшся, старий мій пню? Га? Не злякаєшся?

Старий, смішний пень, набухлий, як бабуня, трухлявий і товстий. Мабуть аж загудить, як ударити.

Господи: «ти не сердишся на мене?»

Ех! Держись, пню!

Коло пня лежала здоровенна ломака. Я схопив її, розмахнувся зо всею силою гордости, зо всею міццю любови та щастя мого й загилив нею по пню. Старий дійсно загув і крекнув так смішно, що я кинув ломаку й радісно засміявся.

Але тут-же й озирнувся. Ще хтось дивиться.

Ні, нікого нема.

Може лягти трошки? Трошечки-трошки... Там, в тих кущиках... Простягнути натомлені руки та ноги й подумати... Манюсеньку капелю-

шечку подумати про те, що було там за узліссям. І зараз-же йти. В той-же мент. Завтра тут мусять бути уже прокламації.

Ліг у кущах, простягнув уже стомлені руки та ноги і вже збирався капелюшечку подумати, коли... десь збоку зачув якесь гудіння. Обережно підвів голову.

Митрохван...

Фу ти, прокляття! Знов ці жалкі істоти! Що за напасть!

Той помалу йшов по прогалинці і, займаючись своїм туалетом, поглядав на всі боки, щось благодушно наспівуючи. Лице чудне було: задоволене, веселе, навіть поважне. І співав (якщо, розуміється, одкинути всякі акустичні розуміння співу, а судити тільки по виразу лиця й особливо рота). Ішов собі по прогалинці просто до пня, позирав на всі боки, а з рота виходило щось вроді:

— Ге-е-ой... Ге-е... та ни-и, гей о-о...

Зупинився коло пня і сплюнув.

— Ге!.. — посміхнувся.

Потім сів на пень, прижмурився до сонця, що било йому в очі, й покрутив плечима, ніби щось кусало його там. Не помогло. Закинув руку назад і став водити по спині. Теж, видно, не помогло.

— Ганно!.. Гей! — раптом гукнув, озирнувшись.

— Що?—зачулось з кущів по другий бік прогалинки.

— Іди сюди... Та живо!

З'явилась Ганна коло нього.

— Що таке?

— Почухай мені спину... Якесь стерво кусає...

— Еге! Дивіться, губарнатар який! — засміялась, але зайшла за спину і стала чухати.

— Та вище... Ге, дурна!.. Вище, кажу... Вліво трохи... Тю... вліво Де буде вліво?... Ну, от... тут... Чухай, чухай... Та дужче.. Гей, та й дурна-ж ти яка!

— Та чого чіпляєшся? Де-ж воно в тебе свербить?

— Годі... Іди к чорту... Кинь, кажу...

Ганна покинула й зазирнула в лице йому.

— Та де-ж свербить, Митрохванчику? Га?

Який ласкавий, винуватий, несмілий голос! Ах ти-ж подла!

— Ніде... Баба спить?

— Спить, мабуть...

— Буди та ходім... Дай їй шматок сала, хай поїсть. Та багато не давай. Вас чортів не нагодуєш все одно...

Недбало простягнув ноги і сперся ліктем на пень.

— А я-ж не дуже їм, Митрохванчику...

— «Не дуже»... Всі ви не дуже...

— А купиш мені намиста?

— Ще й намиста? П'ять рублів узяла та ще й намиста? Еге-ге-е! Ти вже... Гляди!

— Митрохванчику! Ти-ж обіцав... Оте червоне, що в Гуляй-Полі... Тепер-же грошей у тебе, як у пристава... Пристав ти мій... Купиш? Га?

— Ну, побачимо, побачимо... Іди, буди бабу, треба йти... Катай живо... Я тут на сонечку посидю... Торбу мою візьми... Треба йти, щоб увечері буть у Болотяне... Я, брат, тепер Яшці покажу... Січас гармонію у Косого куплю... Гармонію, сапоги... Ого!

Він аж сів і завзято-задоволено сплюнув. Потім несподівано грубо обняв Ганну, так що та аж писнула, пом'яв її і, штовхнувши в спину, весело промовив:

— Ну, катай! живо!

Ганна прудко, кокетливо крутнулась і побігла в кущі.

Ні, ці істоти мені надзвичайно надокучили! І яка гадина: п'ять рублів і вона вже повза перед ним! А цей: аж вивернувся, наче справді зробив щось путнє... Ні, природа дурна: у таких істот не повинно бути задоволення. Не повинно!

Я рішуче вже не міг спокійно лежати.

Іра смішна: «ти не сердишся на мене?» Ну, чого-б я мав сердитись?! І ця покірливість... «Герою мій»...

Митрохван раптом стріпнувсь, встав, потягнувсь і, закинувши руки за шию, весело заржав. Потім зразу зірвав руки, нахилився, підняв ломаку... так-так!.. підняв ломаку цей гад, розмахнувсь, гикнув і зо всеї сили гупнув нею по пню. Пень ще дужче, ніж у мене, крекнув і загув.

— Ги! — засміявся Митрохван і, дригнувши ногою, матюкнувсь, шпурнув ломаку й бадьоро, з гордою веселістю хутко пішов у той бік, де зникла Ганна.

Я остовпенів. Я захолов. Потім схопивсь, розгублено глянув: Ударив! по тому самому пню, тією самою ломакою! Він, цей гад?!

— Стій! Підожди!.. Гей!

«Гад» зразу зупинився й повернувся до мене довгим здивованим лицем своїм

Я підбіг до нього.

— Тю! це ти... А де ти був?

Але очі зараз-же стали серйознішими, трохи тривожними.

— Ти... ти... де був уночі? — видихнув я на нього.

Він насторожився.

— Де був, там нема вже...

— Говори: ти пив сьогодні?

— Ба не пив... А що?

Звірячі оченята хутко, непорозуміло бігали по мені.

Він не пив.

— Ні краплі? А ні-ні? Говори правду!

— Та ти чого? Ну, не пив, то що?

Так! Річ видима: він не пив, пика твереза.

— А нащо вдарив ломакою по пню? Для чого?—Очі йому ставали все ширшими та ширшими. Він глянув на пень, на мене.

— Та ні для чого...

— З радости? Чи п'яний? Для чого?

Він навіть боязко озирнувся навкруги.

— Та йди к чорту... Ударив та й годі...

— З радости значить? Тобі хотілось, дуже хотілось ударити?

— Ну, з радости... Хотілось, то що?

Так! Він ударив з радости. Цей гад з радости ударив.

— Чого-ж ти радів? Що добре вкрав та купив Ганну. Га? Того?

«Гад» рішуче був вражений всім цим. Але по цих словах в очах пробігли вже жовті, злі вогники.

— Та тобі яке діло?! Ти, кажись, сам п'яний...

І раптом лице йому стало злорадним — він зрозумів усе.

— А-а! Це ти собі підмощувавсь?! Облизнись, братіку! Ге!

— Я тебе питаю, ти того радів, що купив? Говори!

— Ну, того. А ти хотів, щоб тебе дєвка дурно полюбила? Хе! Купило треба мати!

Він навіть заклав руку в кешеню і згори

вниз вибачливо дивився на мене — він уже розумів усе. Він уже навіть не сердився і жалів мене.

Я стояв і дивився на нього. І він стояв та посміхався. Потім стріпнувся і, повертаючись, сказав:

— Ну, прощай, братіку! Нам треба йти. А без купила до дєвки більше не лізь...

І, насмішкувато засміявшись, пішов.

Я стояв і дивився.

Він озирнувсь. Щось крикнув. Потім нахилився, підняв щось і шпурнув у мене. Невеличкий дрючок пролетів над головою мені.

Я хутко повернувсь і пішов назад. На одному краю неба над деревами стояв, як величезний віник, темнобурий дим.

Мені зразу стало моторошно, страшно. Мене-ж могли тут накрити!

Стояв пень, старий, байдужий, немов не сталось тут нічого. Я поліз у кущі, в саму темну густу глиб їх і, зщулившись, заліг.

«Герою мій!»

Так, так!

«Без купила до дєвки не лізь».

Я ще більш зщулився, я хотів бути манюсеньким, як та чорна комашка, похожа на панну з дуже перетягнутим станом, та комашка, що повзла по коліні у мене; я хотів бути менше комашки і сховатись під листик, щоб ніхто не бачив, як плакав слізьми непорозуміння якийсь новий дракон мій — у мене-ж така сила була тих драконів.

І він плакав, а я лежав. Так до вечора. А ввечері встав і пішов, тихо, несміло, як злодій.

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

КУМЕДІЯ З КОСТЕМ

Кумедія з Костем

З Костем сталася чудна кумедія.
Діло вийшло так.

Кость та ще троє хлопців — Данилко, Семенець та Микита пасли товар на лугу. Хлопці — свій, а Кость — панський.

Був вітер, та такий холодний, що чисто руки померзли і Семенець, як не хмурив брови, як не випинав губи, ніяк не міг скрутити цигарки з кінського гною. Папер рвався, гній випадав, пальці стали тверді та червоні, як молоденька морква.

— Не, холодно, не скрутиш! — рішив маленький, чорненький, як кузочка, Данилко й озирнувся. А озирнувшись, в той-же мент схопився й люто, дзвінко закричав:

— А куди-и ти?! А куди, Арлхирлей, бодай тебе за вітром понесло! А куди-то ти, га?!

Круторогий, сивий віл Архирей, що підбирався з лугу до молоденьких, дуже смачних сходів пшениці, зараз-же зупинився й зробив вигляд, що пшениця його зовсім не цікавить і маленький, чорненький хазяїн його зовсім даремно кричить. Він навіть повернувся задом до тої пшениці і став спокійно та поважно скубти траву.

Микита й Семенець теж озирнулись до лугу, але їхній товар пасся як слід. Микита знов натягнув свиту на голову, ліг, спер голову на руки й дивився знов на Семенця, який все-таки хотів скрутити цигарку й аж губу закусив з досади.

Один тільки Кость не поглянув навіть на товар: він усе дивився на пальці Семенця. Зеленкуваті, вузенькі, глибокі оченята його не одривались, а губи роззявились і з-за них виглядали ріденькі, гостренькі зуби. Здавалось, що він як укусить, то мусить страшно боліти більше, ніж від кого другого. Але Кость ніколи не кусався. Хто-б і як його не бив, він ні-за-що не кусався. Це був кумедний таки хлопець!

— Ба не скрутиш, — раптом швидко прошепотів він, пробігши очима до Семенцевого лиця і швидко знову до рук.

Семенець зневажливо глянув на нього.

— А ти скрутиш?

— А скрутю. У вас усіх руки померзли, а в мене ні...

І знову, пробігши очима по всіх, зупинив на цигарці. І посміхнувся.

Чорненький і чистенький, як кузочка, Данилко раптом нахилився й потяг Костя за картуз. Кость зараз-же якось кумедно зморщив носа. вишкірив зуби і зробив:

— Хрр!

Чисто як забиті, боязкі собаки з підверненим під себе хвостом і зігнутими ногами.

Хлопці зареготали. А Кость так само пильно й уважно став дивитись на руки Семенця. Иноді він чогось облизував губи й держав їх роззявленими — видно сохли вони в нього!..

— Ага! Не скрутиш. Руки змерзли. А в мене ні... От які!

І Кость простягнув усім свою чорну, подряпану невеличку руку. Йому, очевидячки, чогось дуже хотілось говорити про свої руки.

Микита помалу, ліниво взяв її і зараз аж випустив.

— Тю! — скрикнув вражено. — Як вогонь! А ну, дай ще, а ну, дай... Ой, хлопці, як камінь на сонцю... Хоч яйця печи.

— А ну, а ну! — кинувся Данилко.

Семенець поспішно одклав убік цигарку і собі схопивсь за Костеву руку. Рука була страшно гаряча.

— Ой, бий-же його сила божа! Прлямо як жарл!..

Здивовано дививсь Данилко на Костя своїми великими, як у Архирея, карими очима.

— І ноги... — простягнув одну чорну, поранену ногу Кость, лизнувши губи.

Ноги теж були гарячі.

— А я й без свити! — додав він без посмішки й бігаючи по всіх очима.

Дійсно, всі були в свитках і чоботях, а Кость босий і в одному піджачку та брудній сорочці. Груди були розхрістані.

Архирей тим часом був уже недалечко від пшениці. Иноді він цілком байдуже підводив голову й дивився в той бік, де сиділи хлопці, і знову нагинався, щипав траву й підступав все ближче та ближче. За лугом далеко-далеко темнів ще бурий ліс, а з-за гори на другий бік виглядали тополі економії. Ворони поодинці все летіли в один бік і крякали над хлопцями. Над воронами у той-же бік пливли весняні темно-сталеві хмари. І вітер ставав все холодніший; наближався вечір.

Хлопці здивовано обдивлялись Костя, а він

з-під лоба зиркав на них і невідомо було, чи хвастався тим, чи ні.

— І не холодно тобі?

— Нє?!

— І ніколи не холодно?

— Нє.

— Та брешеш! От бреше, як собака.

— А ну-да, нє... А в мене льогкі цигарки є.

І Кость, знову лизнувши губи, поліз у кешеню й обережно витяг ганчірочку. У ганчірочці, справді, було декілька папирос.

Хлопці скоса з заздрістю подивились на ганчірку.

— Де-ж ти взяв? — спитав Данилко, підступаючи ближче. Кость зараз-же притулив ганчірку до грудей.

— Ага!.. А в вас нема...

— Та де-ж ти взяв?

— А в економа вкрав... Хрр...

— Е? — здивувавсь Данилко.

— От штука! — зневажливо скривив губи Семенець. — Я їх скільки хоч курив, як був на ярмарку.

Але покинув крутити з гною й сів коло Микити.

— А ну, дай попробувати... — підморгнув Данилко, але так безнадійно підморгнув, що, видно, й сам не вірив, що той дасть.

В цей мент Микита раптом сперся на правий лікоть, швидко простяг ліву руку й вихопив у Костя ганчірку. Кость як-раз збирався щось сказати Данилові й аж здригнувся весь. Але зараз-же скривився, вишкірив зуби й зробив:

— Хрр!

Але хлопці вмент схопились, сдбігли вбік, запалили цигарки і з глумом та сміхом затанцювали коло Костя.

— А що! Похвастався! Похвастався?

— Ага! Ага!

— От ловкі цигарки!

Цигарок було всього три і Костеві не досталось ні одної. Але він тільки з-під лоба поглядав на товаришів і мовчав.

— А мені не жаль! — раптом швидко промовив, немов сам себе провірив і був дуже тим задоволений.

— Брешеш!

— А не жаль! Мені нічого не жаль... Хочеш мій кашкет? На. — Він скинув картуз і простягнув його Данилкові.

Хлопці засміялись, але все-таки були трохи й здивовані: Кость щось розбалакався сьогодні. Ще так і не було ніколи: то все мовчить, а то он-який.

— Не хочеш?.. А спінжак хочеш?

— А як битимуть, що оддав, будеш плакати?

Хлопці знову засміялись. Річ в тім, що Кость ніколи не плакав. Не плакав та й годі, такий кумедний! Як його вже не били і хто вже його не бив: і ланові, і кухарки, і скотарі, і свинопаси — ні-за-що не плакав! Уже й на-пари йшли не раз, що заплаче, і таки ні. Зщулиться тільки, втягне гостру голову свою в плечі та все своє «хрр!» Коли-ж уже, наприклад, кинуть за пазуху жарину, або заткнуть голку в бік, то заверещить тоненько-тоненько, зажмуриться й біжить куди попало. А все-таки не плаче! Його так і прозвали за це «кам'яним виродком».

Та мало того; здавалось иноді, що він немов сам налазить, щоб його били, наче на злість комусь хоче, щоб йому ще болячіше було. Замість того, щоб ухилитись, як хтось хоче ударити, він навмисне вишкірить зуби, захир-

чить і наче дожидається. Розуміється, за це зараз-же діставав ляпаса. Але це ніби йому ще й добре: ще більше витягне, як гуска, шию, зморщить носа, прижмурить очі і знов своєї.

— Хрр!

Як кого, так аж в острах кидало від цього.

— Тю! хай ти сказишся, дурновате якесь!— аж лаялись і здивовано поглядали на нього.

А Кость, підождавши з витягнутою шиєю і бачачи, що не будуть бити, тихенько одходив убік і з-під лоба дивився на всіх швидкими, зеленкуватими оченятками

І тільки одного він, здається, дуже не любив, коли йому починали говорити, що він — байстрюк, а батько його — пан. Тоді він зараз-же схоплювався й біг що-сили куди-небудь подалі. Це всі знали й любили цим дражнити його.

Кость надів картуз і якось раптом весь зщулився. Губи йому посиніли, тоненький носик побілів і витягнувсь, очі забігали непокійно. Він навіть застібнув піджачок.

— Ага! Холодно? — злорадно закричав Семенець. — Ага! Застібаєшся!

— На! — зараз-же випнув губи Кость і навіть розстібнувся: — хочеш, голий роздягнусь?

— А ну! Ба не роздягнешся.

— Не роздягайсь, Костю, а то видно буде, що ти байстрюк, — насмішкувато сказав Микита й моргнув Семенцеві

Кость хотів уже роздягатись і напевне на злість комусь, щоб іще холодніше було, роздягся-б, раптом підняв голову і крикнув:

— Я не байстрюк! Хрр!

— Е? — здивовано підхопив Микита — А хтож була твоя мати?

— У мене не було матери!

Хлопці так і лягли зо сміху.

— Оце так! А де-ж ти узявся?.. А то чий дядько — Андрій Чорненко?

— У мене нема дядька! Нікого нема!

— Брешеш, є?

— Ба нема!

— Ба є.

— Нема! Нема!

Кость аж схопився на коліна і злісно, щвидко подивлявся на всіх. І видно було, що йому від всеї душі хотілось, щоб у нього нікого ніколи не було, ніде нічого.

— І нічого не жаль! От! От!

І схопивши вмить з голови картуза, почав рвати його зубами. Картузик зараз-же й розлізся, як папер.

— От. І картуза нема. Хрр!

Хлопці аж за боки брались, аж обнімали одне одного з реготу.

— Ой, чудак!.. Ой! А все-таки є!

— Нема!

— Брешеш, є... А батько? А пан твій батько, га?

Кость враз замер весь, потім схопивсь, два рази хрукнув до всіх і що-сили побіг од них. Хлопці навіть потюкать, як слід, не змогли йому навздогін від реготу.

Коли не стало чути хлопців, Кость зупинився й ліг у борозні під пшеницею. Він лежав лицем догори й дивився, як невпинно й похмуро сунули кудись хмари. Йому, мабуть, знов було душно, бо худі, веснянкуваті щоки його розжеврілись, губи розкрились і він часто облизував їх.

Довго лежав там. Не чув, як і хлопці пішли, як вечір заліг у лузі. Зчувсь лиш тоді, як над ним раптом грізно залунало:

— А це ти так за товаром дивишся, га?! Це ти пасеш так?

Але не встиг він і підвестись, як його схопила чиясь рука і вмент поставила на ноги.

Над ним схилилось руде, бородате лице ланового з синім шрамом над бровою.

— Це ти так скот пасеш? Га?!

Кость лизнув губи, слабо, в'яло скривив носа й зробив:

— Хрр!

Лановий аж скипів від гніву.

— Ах ти-ж, чортової душі, байстря ти прокляте, так ти мені ще хиркать будеш?! А ну, почекай-же мені, я тобі хиркну. Сьогодні ти в мене вже заплачеш!

І зваливши Костя на землю лицем униз, надавив коліном, хапливо скинув з себе ремінний пояс і зо всеї сили почав бити хлопця. А б'ючи навіть хакав, як дроворуби, й примовляв:

— А ось тобі товар!.. А ось тобі хиркать!.. А ось тобі товар! А ось тобі хиркать!

Кость тільки дриґав ногами, але мовчав.

— Дриґай, дриґай!.. Ось тобі! Ось тобі!

Аж товар задивився.

Кость раптом перестав дриґать і лежав недвижно. Лановий зразу-ж перестав бити і швидко перевернув його лицем до себе.

Кость закусив нижню губу зубами й гостро та чудно дивився йому прямо в лице.

— Ну?! Будеш знати, як товар у пшеницю пускати?

Кость раптом схопився на ноги, підскочив аж до бороди ланового, хиркнув йому в лице й побіг на гору.

Лановий аж отетерів. Потім схаменувся, закри-

чав, навіть трохи побіг, але зараз-же зупинився, вигнав скот з пшениці й хутко пішов за Костем.

Кость, прибігши у двір, прийшов у кухню і мовчки, не одповідаючи й не хиркаючи навіть на здивовані питання куховарки, виліз на нари й ліг.

Коли-ж прийшов розлютований лановий, Кость лежав уже, як жар, гарячий весь і тихий. Куховарка Тетяна, стара ряба дівка, кричала на всю кухню, що вона краще під шум піде, ніж має пропадати від холєри, від «паршивого байстрюка».

За Тетяною почали ґвалтувати і інші, аж мусів пан послати по фершала й сам з ним прийти в кухню, щоб заспокоїти наляканих.

Кость лежав нерухомо, але коли ввійшов пан, він зразу-ж повернувся і весь час уже не зводив з нього чудного, якогось жадібного й побожного погляду. Пан-же стояв і з нудьгою чекав, коли фершал обдивиться. Сам був поважний, з широкою, чепурно розчісаною бородою й суворими очима в окулярах. Коли яка з покоївок його ставала вагітною, він кликав її до себе, скидав окуляри й очі ставали ще суворішими. Він дуже був строгий що до цього — зараз-же давав рощот, хоч-би дівка й присягалася, що дитина від його. Дівка не повинна мати дітей без божого благословення, без вінчання. І сам, навіть, церковним старостою був. Иноді давав коня або корову на дитину. І селяни казали, що хоч строгий, зате добрий і жалісливий.

Фершал полапав Костя за голову, подержав його руку в своїй, а Кость ніби того й не помічав і не зводив очей з пана. Пан ждав і, водячи очима по стінах та по стелі, курив, не

випускаючи папироси з рота. Зустрівши чудний погляд Костя, він злегка, ледве помітно похмурювавсь і нетерпляче постукував ногою об землю.

Фершал посадив Костя, підняв сорочку й став дивитись на тіло.

— Живіт болить? — спитав він.

Кость покосив очима в його бік і нічого не сказав.

— Ну? Болить живіт? Говори-ж!

Кость знову зиркнув на нього, зморщив носа і зробив:

— Хрр!

І зараз-же мляво схилився й ліг, не зводячи все-таки немов зачарованого, ласкавого погляду з пана.

— А, годі! — нетерпляче кинув пан цигарку додолу — Холєри нема?

— А, яка там холєра! Застудився, видно... Йому-б треба...

— Ну, чули? — строго звернувся пан до Тетяни й ланового, що зостались у кухні: — ніякої холєри немає й не вигадуйте мені нічого!

І не глянувши на Костя, сердито вийшов з фершалом із кухні. А Кость аж підвівсь і чудно, напружено, гарячими, зеленкуватими очима дивився вслід йому. За паном вийшли й лановий з Тетяною, яка щось розпитувала у фершала про Костя.

Кость зістався сам.

І як тільки зачинились двері, він схопився з нар, з висмикнутою сорочкою підбіг до кинутого недокурка, схопив його і став жадібно смоктати. Недокурок погас. Він виняв його з рота, підніс до лиця і став розглядати. І посміхнувся ніжно-ніжно, аж засяв очима. Потім знов

обережно поклав у рот і почав смоктати. Цигарка не курилась. Знову виняв її, погладив рукою, прислухався і швидко підбіг навшпиньках до печи. Хапаючись і озираючись на двері, вигорнув жарину і став тикати в неї недокурком.

В цей мент у кухню ввійшла Тетяна.

Забачивши коло печи Костя, хутко підійшла до нього, зазирнула через плече і скрикнувши: —Ах, ти-ж!??? — вирвала з рук його цигарку.

— Та то ти такий хворий? Та я тобі...

Але не встигла й договорити, як Кость раптом страшно скрикнув, з жахом повернувсь до неї, забігав очима, знайшов ними недокурок у Тетяниній руці і закричав, дико, страшно, надзвичайно закричав:

— Одда-ай!! Одда-ай!!

Тетяна аж злякалась і, сама не знаючи чого, швидко підняла руку з недокурком угору.

Але Кость так і стрибнув за нею.

— Оддай! Оддай!!

І трусячись весь, тягнувся, ставав навшпиньки, хапав за руки, підскакував.

— Тю! Сказивсь! — одмахуючись одсовувалась зляку Тетяна.—А дивіться на нього! Та хай ти сказишся!..

Кость раптом упав на коліна, задер лице, склав руки, як на молитву, і швидко-швидко, злякано, з жагучою мольбою забурмотів;

— Ой, оддай, ой, оддай!.. Це моє... Це моє... Це — татове... Дай мені... Дай...

І не встигла Тетяна вслухатись в слова його, як Кость несподівано, всім лицем уже, а не одним носом, скривився, підборіддя й губи затіпались, очі налились сльозами й він голосно, простягаючи руки й повторяючи «оддай, оддай» — гірко на всю хату заплакав. І сльози одна за одною

швидко, поспішно, як краплі дощу по шибках котились по щоках і стікали в скривлений рот, на груди, на простягнені руки.

Тетяну як громом стукнуло: Кость заплакав! Аж розтерялась вона. Злякано кинулась до нього, схопила за руки, стала тикати йому недокурок, забурмотіла щось, мало не заплакала з ним.

Але Кость, почувши в руці цигарку, вмить стих, схопився, вирвавсь од Тетяни, підбіг до нар, виліз на них і забився в самий куток. Там він сів, скрутившись, наїжившись, як вовченя, і міцно-міцно зацупив у руці недокурок. На віях ще висіли сльози, але очі вже поглядали сердито, швидко, насторожено. Часом судорожно притуляв руку з недокурком до грудей і нашвидку поглядав на нього, як на безцінний скарб, загублений і знову знайдений.

Тетяна підійшла до нар і хотіла покласти його та накрити кожухом, але він захаркав, запацав ногами і знову на очах заблищали сльози.

— Оце дивіться ви на його! — ще не могла прийти до себе Тетяна.

І вже прийшла трохи тоді, як в хату ввійшов лановий і вона стала йому розказувати, «яка вийшла кумедія з Костем».

— Та невже заплакав? — скрикнув той неймовірно, — за недокурок?! Та що ти кажеш!

Але коли підійшов до нар, щоб самому подивитися, Кость уже, скрутившись клубочком в кутку, лежав недвижно й не чув нічого. Голова йому була гаряча, з рота аж пашіло жаром, очі обвело якоюсь смугою.

Він не хиркав і не пацав ногами, як його перенесли ближче до печи, як накривали кожухом, не чув навіть, як Тетяна жалісливо промовляла до нього:

— Сиріточка бідний... Хлопчик манесенький...

Але коли лановий обережно потягнув за недокурок і хотів виняти, Кость раптом забився, на віях видавились сльози і швидко-швидко забурмотів:

— Моє, моє.. Ой, дай, то татове ... то татове...

Лановий зараз одняв руку, вражено й значно подивився на Тетяну, підняв палець догори й сказав:

— От-що воно!

Тетяна мовчки підобрала губи й накрила Костя кожухом. Кость знову тяжко та трудно став дихати!

Спершу ніхто теж не вірив, що Кость плакав, та ще «з такої чипухерії», як сказав кучер, але коли при всіх лановий увечері вже знову потягнув за недокурок і Кость весь непокійно забився, заворушився, немов від недокурка йшла шворочка до самого серця, коли на віях знову виступили сльози, — всі повірили. І дивна річ: ніхто не був задоволений, що Кость таки заплакав. Усі чогось похмурніли і в той вечір за вечерею мало й сміялись. Задума якась стала на лицях.

На другий день Костеві погіршало, на третій —він уже й до пам'яти не приходив. Але недокурка з рук не випускав. Иноді він гаряче та швидко-швидко говорив щось, хиркав, схоплювався бігти й затихав. Иноді раптом весь освітлявся дивною посмішкою і сильно-сильно тулив руку з недокурком до грудей.

Тетяна, стоячи біля нього в такі хвилини, не могла здержатись, губи її жалісливо кривились, вона прикладала руку до щоки і, плачучи, примовляла:

— Сирітко ти моя! Ні матінки, ні батенька. Голубчику...

На четвертий день увечері Кость почав дуже хрипіти, стогнати й пручатись на всі боки, ніби хтось насів йому на груди та душив.

Тетяна злякалась, кинулась до нього, скрикнула, схопила з жердки свиту й що-духу побігла в село по фершала.

Але коли вони обоє вже прибігли назад, Кость лежав спокійно й нерухомо. Лице суворо витягнулось, під очима лягла кружальцем холодна мертва тінь, губи блідо-сині міцно прилипли до зубів і зуби злегка виглядали з-за них.

Фершал поклав руку на лоба, на серце йому і сказав:

— Готов... Можете обмивати...

І вийшов.

Коли Костя обмивали, в руці його, блідій і негнучкій, з почорнілими слідами дряпинок, зацуплена була цигарка. Баба хотіла розцупить пальці, але Тетяна не дала виймать її і так його й обмили з нею.

Лановий, що був як-раз під той час в хаті і все не вірив, що Кость помер, вражено чухав бороду й трохи винуватим голосом говорив, поглядаючи на недокурок:

— Хм! Оце так... кумедія... Хм! Хто-б подумав!... Та так і помер...

Так Кость і помер. Так з тим недокурком його й поховали. І тижнів два ще потім згадували на кухні цю чудну кумедію з Костем.

ЩОСЬ БІЛЬШЕ ЗА НАС

Щось більше за нас

Я сидів в одній тюрмі. Не бачив ні книжок, ні листів, ні єдиного друкованого слова. І дійшло вже до того, що я тільки лежав дні і ночі на койці й байдужими, млявими очима дивився на стіни, стелю та на вовчок у дверях. Книжок я вже не вимагав, бо знав, що все одно «вони» не дадуть мені їх. З начальником тюрми не балакав і, коли він звертався з чимсь до мене, я навіть не вставав з койки й тільки одводив погляд на стелю.

І не прохав уже перевести мене з цієї камери, де зо всіх боків були глухі стіни, за якими не було ні одного товариша. Я знав, що «вони» навмисне все це робили.

Дні, як тягучі краплі з якоїсь безкрайої ринви капали одні за одними в темряву минулого, як краплі похожі одна на одну. Спершу я цікавився, скільки їх накапало, а потім лінь було рахувати —і я погубив дні. Погубив і, навіть, приємно часом було: наче їдеш якимсь безмежним полем— без шляху, без певности, куди їдеш, навкруги фуга, сніг помірно й невпинно пада й пада, коні ледве соваються, на очі дрімота налягає. Хай везуть коні, все одно. Иноді здалеку заманячить думка: «це-ж, братіку, ти замерзаєш. Смерть це...

Чуєш?»— «Смерть?... Гм.., Як то смерть?» — В такі хвилини смерть дуже погано уявляється. І знов дрімаєш собі.

Але раз... Грюкнули двері, розчинились і в камеру разом, з дозорцями, вступила якась постать в штатському. Дозорці щось бовкнули й зараз вийшли, загрюкавши дверима.

Я аж сів.

Господи: Васюк! Мій Васюк!

— Ну? Не ждав? Га? Це—оригінально. Здоров, здоров... Облобизаємось? Валяй...

Приголомшений і дзвенящий радістю, я почув його товсті губи на щоці у себе, машинально чмокнув його в ніс, одсунувсь і сів на койку.

Васюк-же заклопотано взяв з підлоги свій клунок, переклав його в другий куток, попробував, чи гарно йому там, і став хазяйським оком оглядати камеру. Робив усе так, наче ми не шість місяців не бачились, а шість годин. Був вечір уже й верхня половина камери була жовта, а нижча темна, бо лямпочка стояла над дверима.

— Так!.. Це—оригінально. Номерок ти заняв, серденятко моє, не із розкішних. А проте... затишно. Лямпу не дають у камеру?

Я зідхнув, ще не зовсім очумавшись.

— Ні, не дають.

— Це—оригінально. І курити, мабуть, не можна?

— Ні, не можна.

Васюк засміявся. Звичайно, коли людині погано то вона сердиться, гнівається, лютує. Васюк-же навпаки, чим гірше йому, тим більше сміється. Я ніколи ні з ким так не сміявся як з Васюком. Єсть такі люди з якими найсерйозніша людина, у котрої побачити посмішку дуже

важко, з ними регочуть, як скажені, беруться за боки, стогнуть і молять

Через п'ять хвилин ми вже страшенно реготали. Дозорець кільки разів підходив до вовчка стукав ключима й кричав:

— Слиш?.. Ніззя шум дєлать...

Васюк поважно підходив до дверей і ввічливо нахилявсь до вовчка.

— Як кажете, серденятко моє?

— Ніззя шум дєлать.

— Це—оригінально. А чому так?

— Не полагається.

— А через що-ж не полагається?

— Через то, що запріщається.

І ми знову качались від реготу.

Ніч ми не спали. Хоч Васюкові й поставили другу койку, але ми обидва лягли на моїй і всю ніч пробалакали. І нам таки було про що побалакати: не рік і не два йшли ми поруч в житті.

Одноманітно й рівно ходив дозорець в коридорі; знадвору часами злими довгими гадючками вповзав у тишу свист вартових. Притулившись щільно один до одного ми лежали тихо, розгортали поверхню нашої пам'яти і, як діти, з скрині виймали Пережите і злегка-соромливо, але тайно, радісно колисали його, милували й тихо сміялись. І сивий, старий тюремний Сум стояв у темному кутку й привітно хитав головою й шепотів до нас щось своє, старе, тюремне, таємниче.

Під ранок, коли напівкругле віконце, немов півколеса з шпицями, посіріло, Васюк заснув коло мене. Я вже давно посварився з своїм сном і ловив його несподівано то вдень то ввечері, а вночі звичайно він десь лазив собі самотою.

Я не спав і, пам'ятаю, любовно, як мати на заснулу дитину, дивився на Васюка.

Лице його, з кучерявими білявим волоссям і розрізаним надвоє підборіддям, мирно й довірчиво схилилось до грудей мені й хотілось тихотихо цілувати його. Але якби він почув і прокинувся він-би реготав, як скажений. І я тільки дивився на нього. Він причмокував губами, похрюкував, иноді злісно й хапаючись чухався і знову рівно й спокійно сопів.

«Серденятко моє!»

Ми дуже не дошукувались, через що та для чого «вони» посадили до мене Васюка. Чорт їх бери: посадили то й посадили,—однаково обом нам менше каторги ждати нічого. Однаково ми обоє ніяких показів не давали, значить, боятись якось заплутати один одного ми не мали чого.

Але книжок нам все-таки не дозволяли, виразно натякнувши, що ми могли-б мати навіть і тютюн, якби захотіли, не то що книжки. Ми то дуже хотіли, але показів все-таки не давали; зробили з хліба шашки і стали грати, реготатись, дражнили дозорців. Їх було двоє в нашому коридорі. Один—маленький, рудий і весь надзвичайно плескуватий, наче засушений в якійсь величезній книзі. Він раз-у-раз держав великим і середнім пальцем цигарку, жмурився від її диму і, дивлячись у вовчок спокійно-пильним поглядом, з протягом говорив:

— А пє-є-сні іграть ніззя-а...

І жмурив від диму ліве око, через що здавалось, що він сам кепкує з своїх слів.

— Через що «ніззя»?

— Не полагається... Такоє узаконєніє, що не полагається... Када-б, случайно скажем,

вийшло, таке узаконення, що полагається пісні арештованим, значить, нада усім співать пісні.

І з легкою посмішкою, невозмутимо й хитро жмурив око.

Він був з філософським напрямом думок і ми дуже любили з ним балакати; але він хутко одходив од вовчка.

Другий-же так і зовсім ніколи не вступав до розмови з нами. Сухий, вугластий, з жорсткими, ніби з дроту зробленими, вусами, вимальованими в жовту фарбу, він суворо й грізно стукав ключима по вовчку і кричав до нас обох:

— Слиш ти! Приказую, штоб не було пісній!

Ми тільки цього й ждали і аж падали на койки від реготу.

Він трохи непорозуміло, але так само грізно й строго дививсь якийсь час, потім одходив, і дерев'яно, з непохитним, невблаганим виглядом одноманітно миготів у вовчку.

Як тільки він одходив, ми, пересиливши регіт, знов зачинали:

—«Гей, у полі билинонька ко-о-ли-ха-а-а-ється,

Моментально кроки в коридорі ставали швидшими, твердішими і разом з стуканням у вовчок чулось:

— Слиш ти?! Кому я приказав, шо пісні ніззя співать! Умовкнуть січас-же!

Я не знаю, чого нам було так смішно, але ми просто корчились, задихались, плакали від реготу. І, розуміється, не співали в такий час. Він-же, досягнувши свого, одходив з тим-же незадоволено-грізним виглядом.

Звичайно, під вечір, коли над дверима ще не ставили лямпочки, ми лягали на свої койки і починали.

— Охо-хо-хо... Нудно, сукиного сина!.. Хоч би одну книжку, сволочі...

— Да-а...Це—оригінально...Книжка нічого... Але ти знаєш, серденятко, що якби пилка, то по моєму методу можна втікти... Їй-богу...

Я знав зарані, що ні по його методу, ні по моєму ніяким робом втікти не можна, але з великою й щирою цікавістю спирався на лікоть і, ледве розбираючи контури його постаті на койці, тихо питав:

— Яким-же способом?

— А от таким... Ти тільки слухай... Іди сюди...

Я пересідав до нього на койку, спирався боком йому на живіт і він, лежачи, тихо й таємниче починав розвивати старий негодящий план, тільки з маленькою якою-небудь одміною. Я слухав уважно, замирав серцем, уявляючи план дійсністю і навіть не сперечався з ним. Аж тоді, коли він кінчав, коли кидалось в очі, що крім пилки ще бракувало «яких-небудь сотню—дві карбованців», ми починали реготати, після чого я вже виступав з своїм планом. І Васюк теж уважно й серйозно слухав мене, иноді з запалом перебиваючи, доповнюючи, навіть сперечаючись, але сперечаючись що до деталів, а не до самого плану, в який він бемежно вірив. Коли-ж я кінчав і виявлялось, що для мого плану не хапало тільки двох револьверів, динаміту і карбованців п'ять-десять грошей, Васюк рішуче виступав проти і знову висовував свій.

Вечеря перебивала наші сперечання. Після вечері ми співали, спершу потихеньку, сумно, далі Васюк вибирав пісні з виголосом, твердо ступав по підлозі і в такт вигукував якусь солдатську мелодію. Підходив дозорець, стукав ключами і починалась звичайна розмова.

— Слиш? Довольно пєсніпєній!..

— Довольно? Це оригінально. А ми тільки почали.

— Так от і прекраті, як почали.

— Та невже?..

І так далі.

А вночі, у снах наші плани здійснялись: ми тікали, стріляли, підривали стіни динамітом, пролазили в найвузюсенькі дірочки, прокидались від хвилювання і знову підкупали дозорців, переодягались, перелазили через стіни і знову прокидались. Так кожної ночи. Вранці-ж, після чаю, сиділи й оповідали один одному свої ночні удачі й неудачі.

Після обіду «дєлалі» прогулку, грали в шашки і знову лежали в напівтьмі смеркання і з захопленням слухали «нові» свої плани. А потім реготали так, що до нашої камери мусів підходити дозорець і цокати ключами об двері.

Иноді Васюк сумно спирав лікоть на подушку, клав голову на руки і, дивлячись знизу вгору у вікно, філософично, задумливо говорив:

— А знаєш, серденятко моє, я думаю, що гірше тюрми нічого не може бути... Їй-богу...

— Гм!.. Чорт його зна... Мені теж здається...

— Ні, це—факт. Ти дивись: на волі люди гублять чи здоров'я, чи багатство, чи близьких людей... Правда? Рідко буває, що все разом.. Га? Ти щось кажеш?

— Да-а, буває...

— Але рідко... А тут все разом... Розумієш? Ні чорта! Ні, сволочна штука ця тюрма... Та ще без книжки...

І раз несподівано додав:

— А ти знаєш, серденятко, що я вчора здорово таки кров'ю покашляв... Їй-богу.

І засміявся.

Мені стало холодно.

— Правда, Васюк?—тихо спитав я.

Він ще дужче засміявся. Потім раптом ліг на койку і, помовчавши, промовив:

— Да-а... хотів-би я знати, що гірше можна знайти в житті... Це оригінально... Гірше тюрми... Та ще такої... Ти знаєш, серденятко... Ех, серденятко ти моє!

Він хутко пересів до мене на койку, обняв за груди і прихилився.

— Хочеш, скажу тобі такий план, що ми через тиждень будемо на волі? Га? Хочеш?

— Ну?..—чекаюче протягнув я.

— Слухай-же. .

Він зручніше вмостився, плямкнув навіть губами, сам наперед смакуючи свій план і тихим шепотом докладно виложив усе передо мною.

Так, план був справді певний і простий. Треба було тільки підкупити двох дозорців. Це його трохи ускладняло. Але коли не зважати на цю обставину, то можна було-б ручатися за успіх.

— Слухай... Але-ж ти забуваєш, що у нас нема кому підкупити їх?..

— А, почекай!.. Це не так важно... Головне, ідея... Уявім собі, що є... Тоді, значить, ти дивись...

І знову малював всю майбутню картину нашої втечі.

Ні, план таки дійсно прямо геніяльний. Геніяльний своєю простотою, несподіванністю, одважністю. От тільки якби знайшовся хтось, щоб з волі підкупив тих дозорців, що коло воріт.

Ми замовкли, потім зразу обоє почали реготатись. Реготали так, що до вовчка підійшов

засушений дозорець і таким тоном, ніби оповіщав нам якусь цікаву новину, промовив:

— Господа!.. Слиште, господа? А ви знаєте, що не полагається так крупно сміяться?

Але як ми не то що не перестали «крупно» сміятись, а ще більше закотились реготом, то він помірно, але сильно почав стукати об дверці вовчка й підвищеним голосом заговорив:

— Гей, господа, а реготатьця так не полагається. Слиште?

— Ой, умру...—стогнав Васюк.

— Слиште, господа? Прошу вас з убежденієм. Довольно.

Пам'ятаю, Васюк ще довго схлипував від сміху, а мені... сумно-сумно раптом стало.

І от чогось з того вечора (і чого саме з того, я й досі не можу з'ясувати собі) почалося щось.. не таке, як раніш. Як пригадую собі, на другий день ми якось ні разу не реготали. Васюк майже весь час ходив з кутка в куток по слідах, витертих на підлозі попередниками, і посвистував. Я лежав на койці. Пригадую також, що це був мало не перший день, відколи жив я з Васюком, що я пролежав, як раніше, цілий день на постелі. Ввечері, в сірому світлі смеркання, ми сіли, було, в шашки пограти, але на половині гри обом стало нудно й ми покинули.

І не розвивали ніяких планів в той вечір.

Другого дня, виразно пам'ятаю, Васюк, вчепившись руками в грату, весь час після обіду до самої ночи просидів на вікні. Ми часто сиділи й раніше, але не так подовгу.

А я цілий день лежав на койці. Не хотілось рухатись. Потім потроху, непомітно стало так, що Васюк, звичайно, ходив по хаті й посвистував,

а я лежав. Майже не балакали, а коли балакали, то потроху й де далі то сухіше, холодніше.Шашки десь порозгубились і коли хотіли раз заграти, то не змогли знайти всіх. Нових робити не хотілось.

Васюкове ходіння мене дратувало. Иноді він починав кашляти, спирався об стінку рукою і, нахиливши голову, кашляв хвилин п'ять. Це також було нудно й досадно слухати.

— Ти поменше-б на вікні сидів..—сказав я раз.

— Це не вікно...—трудним шепотом промовив він і, постоявше ще трохи, знову заходив.

— І ходив-би не так багато...

— Тобі що?

— Та мені нічого... Ти стомлюєшся..

— Плювать!..

— Глупо...

— Не нахожу... Глупіше лежати цілий день.

— Я принаймні лежу тихо й нікого не турбую своїм ходінням...

— Це оригінально.Значить і я повинен лежати?

— Ах, одчепись... Хочеш, ходи...

І він ходив, похиливши голову, ніби глибоко думав про щось. Але я знав усе, про шо він міг думати, знав, як він повернеться, сяде, закине руки за шию й ляже поривчасто на койку. Знав, що він мене знає так само, як і я його. Знав навіть, що, коли він вночі чудно крекче, йому сняться женщини, а як раптом сяде на койці, значить, снилось, що тікав. Спершу питав його, а потім питати перестав. Ну, що він мені може сказати? Все те саме, відоме, старе. Пробіжить по наконечних слідах мозку і сліду не лишить. І де-далі, то все менше й менше він сміявся, а все частіше лягав на койку й важко сопів носом. Це було дивно спочатку, але хутко стало старим,

відомим. Все у нас вмент ставало старим, тим самим. І через те, що нового не бувало, старе від довгого лежання в мозку обтиралось, губило всякі фарби, зморщувалось, а далі починало гнити. І якби можна було розчинити наші черепи, я певний, що мозки наші світились-би в темноті фосфоричним, гнилим світлом.

Иноді, чомусь, по задурманеній душі морозом проходило щось непокійне, жахливе, тоскне. Особливо ввечері, коли камера робилась напів темною, напів ясною. Тоді й Васюк починав як-раз найбільше сопти носом. Це ще більш дратувало.

— Слухай, Васюк, чого ти сопеш так?

— А що таке?

— Та нічого. Негарно слухати.

— Це оригінально.

Ідіот! Він ще на смішки пускається.

— Нічого оригінального нема, а тільки погано

— Може я турбую тебе цим?

— Ах, одчепись ти ради бога! «Турбую, турбую». Подумаєш, делікатність яка!..

— Так якого-ж чорта чіпляєшся? «Не ходи, не сопи». Твоя камера, чи що?

— Щоб ти знав, що моя! Мене першого привели сюди.

Він аж сів.

— Слухай, ти або здурів, або...

— Сам ти дурень!..

Він мовчки, пам'ятаю, посидів, потім тихо ліг. Мені стало трохи соромно, але зараз-же я почув страшенну злість за це на Васюка. Мені хотілось зробити йому, коли так, ще гірше, ще поганіше.

— І кашляєш ти... Перше вночі не кашляв, а тепер кашляєш... Я-ж не винен, що ти не можеш спати.

Він мовчав.

— Я теж міг-би, коли в мене безсонниця, кашляти і взагалі перешкоджати спати.

Васюк ворухнувся.

— Я це навмисне роблю?— глухо спитав.

— Я так думаю. Перше ти не кашляв. А тепер на злість. Я, мовляв, не сплю, так і другий хай не спить.

Васюк скинув ноги на підлогу й сів. Сів і схилився до мене. Я лежав і дивився у стелю, але почував, що він дивиться на мене.

— Ну, та й сволоч-же ти, слухай,— помалу й злісно почав він.—Така сволоч, що я й не сподівався... «На злість»

— Ну, я прохав-би тебе не лаятись, бо теж умію дулю скрутити.

— А хіба-ж не сволоч таки? Яке ти маєш право так говорити...«Я на злість йому кашляю». Ти, брат, може, по собі міряєш. Але коротка мірка...

— Скажіть,довгий який! Подумаєш! Обізвався.

Васюк раптом замовк і знову ліг.

Більше ми в той вечір не балакали. Вночі Васюк кашляв надзвичайно голосно й подовгу. Я був певний, що він навмисне, цей раз уже навмисне, на злість мені, кашляв. Я не міг спати всю ніч. Ну, чекай: коли так, то й ми будемо так. Чекай, чекай.

На другий день я не лежав уже. Коли Васюк починав ходити по камері, я теж вставав і ходив. Нам незручно було, ми товклись один об одного, і мусіли навіть зупинятися. Васюк мовчки поглядав на мене, посміхався й сідав на свою койку. Я теж в унісон йому посміхався, ходячи сам по камері.

Після обіду він довго й болісно кашляв. Потім, трудно дихаючи, заплющив очі й задрімав.

Тоді я встав, заходив по камері, голосно заспівав. Він злякано прокинувся, підвівсь на лікті, подивився на мене.

— Хіба ти не міг-би посидіти тихо якісь півгодини?—хмуро спитав нарешті.— Ти-ж бачиш, що я дрімаю.

— Зо мною не церемоняться... Чого ж я маю церемонитись?—не зупиняючись, кинув я рівно й жорстко. Він помовчав.

— Ех, та й злий ти, я тобі скажу...

— І чудесно!

Подивився на мене довгим поглядом, потім щось зле пробігло в тому погляді, і посміхнувся.

— Ну, добре... Хай так...—промовив і ліг.

З того часу ми обоє вже не лежали апатично і мляво. Ми напружено слідкували за кожним рухом і словом один одного. Ми, навіть, почали знов наші розмови, гру в шашки, але розмовляли тільки для того, щоб спіймати один одного, притиснути і примусити почути своє безсилля і приниження перед другим. Грали в шашки для того, щоб любуватись, як злісно кривляться губи переможеного

Тільки не співали й не реготали.

І де-далі, то погляди наші ставали гострішими, слова пройняті більшою отрутою ненависти, вчинки все більш направлені з певною метою: тільки для нього. Все, що я не робив, я робив для нього. Він також.

Ось він виліз на вікно. Сидить і понуро дивиться в небо. Чогось посміхнувся.

— Слухай, Васюк, може-б ти зліз уже?.. Я теж хочу трохи посидіти... Ти цілий день сидиш сьогодня...

— Цілий день? Це оригінально. Я тільки-що виліз.

— Я теж хочу сидіти..

Посміхається і злазить.

— Будь ласка,—іронично поводить рукою до вікна. О, як я його ненавиджу за те, що він зліз!

Вилізаю й сиджу з задоволеним виглядом. Мені зовсім не хочеться сидіти, мені холодно на вікні, небо хмарне, брудне, нічого цікавого. О, як я його ненавиджу за те, що сиджу на вікні з задоволеним виглядом.

Ну, хай-хай! Побачимо...

Ми на нудьгу вже навіть не жалілись. Принаймні, що до мене, то я иноді майже забував, де я. Забував про свою справу, про покинутих на волі, навіть про волю саму. Я тільки чув і бачив Васюка. Часом, ночі не спав і перебирав, що він сказав мені, яким тоном і як я міг так одповідати йому й чому я не зробив отак або так. Тоді-б він не посміхався так єхидно й злорадісно.

Так минали наші дні.

І був раз вечір. Ми лежали непорушно в напівтьмі й мовчали. Я лежав лицем дороги і непокійно мій погляд блукав по стелі. Блукав і раптом за щось зачепився. І в той-же мент з глибин несвідомого щось штовхнуло моє серце. Боже! Стеля! Дерев'яна стеля! На горище! Вилізти на грубу, перепиляти дошку, вибратися на горище, з горища по ринві на вулицю, з вулиці. Господи!.. Подрати простині й зробити шворку. Пилку зробити можна з бляхи, найти на дворі, на прогулці... Ніччю один пиляє, другий стежить...

О, ідіот! А він лежить і не знає. Цілком байдужісінько, як купа мокрих ганчірок, важко лежить і не догадується навіть! Ха-ха-ха! Хай лежить!

Як я сміявся! Ох, як я сміявся всю ніч. Тепер він побачить, хто з нас чого вартий, він, що сто літ пролежав-би й нічого не побачив, чи я, який. .

Я йому нічого вранці не сказав. Тільки поглядав на нього і з серйозним виглядом невпинно реготавсь. А він плямкав собі, сопів носом, потім ходив, сидів, лежав, кашляв.

— Може, Васюк, хочеш сидіти на вікні? Будь ласка, сідай, я потім посиджу.

Він здивовано дивився на мене. А я потуплював очі. Навіщо показувати йому, як блищить моя гордість.

— Я серйозно кажу: сідай, я потім...

— Дякую. Ти сьогодня чогось занадто добрий.

І неймовірно поглядав на мене, а я про себе посміхався: «Жалкий ти!»

— Чи може тобі хочеться ходити по камері? Ну, то ходи, я нічого не маю проти...

Він не зводив з мене пильного, неймовірного погляду і був насторожений.

А я з серйозним виглядом реготав і крадькома поглядав на стелю.

Нарешті, я рішив сказати йому.

Ввечері, підсівши до нього на койку, я тихо й холодно розказав усе. Він слухав мовчки, понуро. О, я бачив, що він буде сперечатись, бо то не він знайшов. І він, справді, вислухавши, почухався й сказав:

— Фантазія!

Ох, як я його ненавидів!

— Чого фантазія?

— Звичайно, фантазія! Чим-же ти пиляти будеш?

Да! Я так і знав, що він це спитає

— Чим? Пилкою!

— Якою?

— З бляхи зробимо!

— Де-ж ти бляхи візьмеш?

Господи! Він смів ще сумніватися! Він, що сто літ, як купа ганчірок, пролежав-би отут і не побачив-би нічого, він ще сміє...

— Я з тобою більше й балакати не хочу! Можеш лежати собі...

— Та чекай! Я тебе питаю, де ти бляхи візьмеш. У дозорця попрохаєш?

— На дворі знайду! От де! Або від підвіконника одломлю. Ну, годі!

Більше з цим йолопом я не хотів балакати. Але вранці він сам забалакав і видно було, що він щиро кається за вчорашнє.

Ага! Голубчику!

Проте я не хотів зовсім пригнічувати його, і тому холодно й діловито сказав:

— В такому разі ми сьогодня-ж повинні знайти.

— Ну, певно! (Він спробував навіть руки потерти). Вмент повинні знайти бляху! Ого! Тільки знаєш, треба обережно. А потім, мені здається, що на правий бік було-б краще тікати? Га?

Я холодно і строго промовчав. Без тебе знаємо, на який бік краще!

Ми вийшли на прогулку. Я не хотів, щоб він знайшов бляху. Він—незграба, недотепа, він не повинен найти.

Найти повинен я.

І справді, знайшов я. В кутку, де лежала купа цегли, я присів спочити. Блукаючи очима по землі, я раптом, під самими ногами, помітив шматок заржавілої бляхи, що витикалася з-під глини. Самої справжньої бляхи, як-раз такої, яку я собі уявляв, навіть так-же погнутої. Коли вартові дивилися в другий бік, я з замиранням

серця вийняв хустку й ніби мимохіть впустив її на бляху. Потім помалу й байдуже нахилився, схопив разом з хусткою дорогоцінну знахідку, і так само помалу й ліниво сунув її під пальто. Ура!

Васюк все бачив і вже хитро підморгував мені, але я холодно встав і, міцно держачи рукою бляху, помалу й ліниво став ходити між вартовими. Позіхаючи, я поглядав у небо й виразно бачив, що на правий бік тікати не можна, бо там стояла будка і вартовий найшвидше міг бути на тім боці.

Бавлячись і позіхаючи, я підняв з землі декільки каміньців і непомітно сховав їх у кешеню.

В камері я сказав Васюкові про правий бік і зараз-же залишив балачку, не бажаючи пригнічувати його. Він покірно згодився.

Потім ми взялись до вироблення пилки. Ах, треба було тільки подивитись, як він тер каміньцем цю нещасну бляху. Лишенько моє, він нічого не вмів, цей міцнолобий дурень!

— Ні! Дай сюди! Вартуй ти, я сам буду робить.

Він винувато передав мені камінь і бляху, а сам став коло вовчка пильнувати. Иноді він підходив до мене й несміло зазирав до рук моїх, але я холодно нагадував йому про дозорця й він, дурновато посміхаючись, поспішно йшов назад.

Я тер цілий тиждень і цілий тиждень він несміло зазирав до моїх рук і цілий тиждень я строго кричав на нього. Не міг-же я, справді, допустити, щоб через дурну його цікавість пропала вся справа. Коли більш ні до чого не здатний, то хоч пильнуй до ладу.

Але пилка вийшла все-таки пречудова. Правда, була трохи крива, зубці нерівні були, але зате гострі, як у справжньої пилки. Хіба він міг зробити щось подібне? У-у, белбас!

— Не стій, христа ради, перед носом. Іди до дверей!

Він шулився й одходив.

Нарешті ми постановили приступати до самої стелі. Було постановлено, що першим полізу я. Правда, він уперто стояв за те, щоб йому першому лізти, але як я стояв проти того, то було постановлено, що полізу я. Він-же, незграба, неодмінно зробив-би щось не так.

На мою койку поклали опудало, накрили його ковдрою, а Васюк повинен був ходити по камері, поглядаючи в дірку. На випадок серйозної небезпеки він повинен був чхнути, а на знак того, що дозорець наближається до дверей, покашлювати. Але я вже був певний, що він переплута, або чхне там, де цього не треба.

— Тільки, будь ласка, не переплутай...

— Ну, що-о ти! От ще сказав!..

Ще образився! Подумаєш, який моторний!

— Ну, добре. Ставай!

Васюк вперся руками в грубу й нахилив спину. Я пильно подивився в коридор, швидко підійшов до Васюка, виліз на спину і, схопившись руками за край грубки, помалу й обережно виліз на неї.

Васюк зараз-же одійшов до дверей, подивився в дірку й заходив по камері.

Серце билось надзвичайно. Я вийняв пилку й обережно став намацувати стелю. Було темно, на руки липло старе, товсте павутиння, в коліна муляли дрібні камінці, пахло димом і паленою глиною.

Камера згори здавалась дивною, чужою, і постать Васюка якоюсь безглуздою, куцою.

Ось, нарешті, здається, та дошка. Дивно, яка вона зовсім не така, якою здавалася знизу.

Товща, ширша... Страшенно незручно!.. Нема як почати... Здається Васюк чхнув? Ні, ходить. О, йолоп, йому добре походжати. Тільки цього й уміє, а все мені доводиться робити. Хіба спробувати так?...

Насилу вдалося почати. Пилка гнулась, муляла руку. Шум від пиляння був такий, що, мені здавалось, його зараз повинна зачути вся тюрма. Я для чогось дуже стискував щелепи і, що-хвилини прислухаючись, дивився вниз. Але Васюк так само ходив, поглядав у вовчок і мовчав.

Тоді я знову пиляв. Але пилка гнулась, рука боліла, я задихувався. Мацав пальцями свою роботу і з злістю бачив, що вона майже не посовується. І безсило пустивши руку, понуро дивився вниз. Ходив Васюк, добросовісно що-разу зазираючи в вовчок, чорніло вікно, миготіло жовте світло лямпочки у верхній половині камери.

І пригадую, яким нікчемним уявлявся я сам собі там, на тій грубі — безсилий, вимазаний павутинням і порохом! І невже-ж в цей самий час десь гули трамваї, кудись ішли люди без ключів, жінки, діти, малесенькі, любі діти?!..

І знов я брався за пилку, стискував щелепи, прислухався й пиляв. Але подла пилка гнулася, муляла руку, рука нила, падала.

І знав я, ох, я знав, що не пилка винна, а безсила, худа рука моя.

І знав, що вилізе він і пилка не мулятиме його руки, мускулястої, сильної.

Рішуче покинув і зліз.

— А що таке?—стурбовано спитав він.

— Стомився,—хмуро муркнув я.—Лізь ти...

Він стримано посміхнувся.

— Смішного рішуче нічого нема. Спробуй, тоді й смійся...

Він мовчки взяв у мене пилку, незграбно виліз мені на спину й видряпався на грубу. Я думаю, що він на злість так давив мені плечі каблуками. Йолоп!

Але пиляв він, справді, не так, як я.

— Ти на диво мало зробив!—весело прошепотів він, злізши по моїй команді.

— О, ще-б пак! А почати, по-твоєму, це легко.

— Та хіба-ж я до того?

Але я вже бачив, до чого воно йшлося. Я це виразно бачив зо всього стомлено - поважного вигляду, коли він злізав звідтіля. Звичайно, він уже уявляв собі, що голова всій справі—**він**. Ця капустяна голова, цей белбас був цілком щиро переконаний, що **він** мене рятує.

— Ну, справа посовується!—говорив він звичайно.

І треба було тільки подивитись на нього, коли він промовляв ці слова!

О, як я ненавидів його за те, що справа посовується! Як я хотів, щоб він зломив пилку, порізав руку. Він-би не бундючився так.

Дні прожогом пролітали крізь нашу камеру і зникали в безодні Минулого. І кожний день був несхожий на попередний день і кожна ніч відріжнялась від попередніх ночей.

Люди з ключами не помічали нічого й так само ходили коло наших дверей, або дрімали десь там в кінці коридора.

І тільки ставили лямпочку на двері, Васюк вилізав мені на спину, ловко піднімавсь на грубу і шепотів звідти:

— Готово! Позирай!

І я ходив, й позирав.

«Шр! шр! шр!» чулось з-над груби, а я ходив і позирав.

І що-разу, злізаючи, він все холодніше й коротше, стомленим, сухим голосом говорив мені:

— Хутко кінець.

Я вже мовчав. Я боявся говорити що-небудь, бо з грудей мені вирвалась-би така дика зграя слів, що краще мовчати.

Я тільки думав про себе. Дивлячись удень на його колючі холодні очі, напрямлені на мене, я думав, що я сам не вилізу на грубу. Чи полізе він перший, чи я?

Я був певний, що полізе він. Ну, хай! О, хай лізе він, а я зостануся тут, побачимо, чи далеко він сам долізе, покинувши мене.

І думав, що якби я виліз першим, я-б... я-б поміг йому, не покинув тут. Я-ж знав його, знав добре люту ненависть очей його, щоб покинути тут. Він-же здатний був покликати дозорців і видати мене. Він-би з великою охотою покинув мене тут, якби не боявся, що я на його манір покличу дозорців. І коли не покине, то тільки з страху, що й сам не утіче.

І справді, він злякався й поліз першим *я*. Став йому на спину й виліз на грубу. Потім ліг на ній і звісив йому вниз руку. Він схопився за неї і, важко тягнучи мене донизу, став дряпатись Виліз і зараз-же став дивитись до вовчка.

— Ти мало руку не вирвав мені...—прошепотів я.

— Ну, мовчи там! «Руку». Не до рук твоїх. Дивись на вовчок, я вийму дошку.

Я зціпив зуби і став дивитись на жовтий квадратик у дверях.

На койках непорушно лежали опудала, укриті нашими укривалами. Верхня половина камери, помережена тінями грати, була освітлена, а нижня, з койками, темна.

За спиною сопів Васюк, вовтузячись з дошкою. Мені ніяк було повернутись, подивитись, але я хвилювався так, що боявся упасти з груби.

— Готово!—нарешті прошепотів він.

Я з усиллям повернув голову й побачив, що голова його стала зникати в чорній дірці стелі, далі ввійшли туди плечі, потім ноги його стали розгинатись і з легким шарудінням все тіло всунулось у стелю. Мені стало вільніше на грубці. Я наготовився теж. Ноги його одна за другою зникли.

Тоді я підсунувся під дірку і теж уліз у неї.

— Швидше лізь!—сердито прошепотів Васюк і шарпнув мене за руку. Я нічого на це не сказав.

На горищі було холодно, темно і кожний наш шорох викликав луну.

— За мною!—дихнув коло мене Васюк, і я почув, що він став одходити од мене.

Він робив усе так, наче виріс на тому горищі.

Упевнено знайшов дірку на покрівлю, ловко проліз у неї й поміг мені пролізти. Потім злим і безапеляційним голосом наказав хапатись руками за шви покрівлі й повзти коліньми. І поліз. Я за ним. Він ліз тихо, нечутно, як кішка, але у мене що-разу під колінами покрівля гуділа так, що я аж цепенів весь і замирав. А Васюк зупинявся й з ненавистю шипів:

— У, ідіот чортів! Тихо, будь ти проклят!

Внизу-ж і вгорі було тихо. Нас не чули. Чув тільки холодний вітер та чорні мовчазні димарі на покрівлі. Було моторошно, чудно.

Ми підповзли аж на самий край покрівлі з того боку, де будинок виходив на пустир. Васюк мовчки виняв шворку, довго вовзутився біля ринви й нарешті прошепотів:

— Сиди тихо. Я полізу вперед. Як будуть стріляти, не лізь. Уб'ють. Чуєш?

— Я полізу перший... — несміло вирвалось у мене.

— Ну, це чорта з два!

— Ти мене хочеш покинути ..

— Іди к чорту! Сиди!

І став спускати ноги з покрівлі. Безумовно, він хотів, щоб піймали мене, а не його. Він наробить гамору, а мене піймають.

Він зник. Я вп'явся руками в ринву і зазирнув униз. На землі, під стіною горіли далеко один від одного лихтарі, роблячи круг себе невеликі жовті круги. Але ні Васюка, ні вартового не видно було. Тільки ринва, до якої прив'язана була шворка, важко скрипіла й хиталась під незримою вагою.

Потім зразу затихла. Очевидячки він був уже на землі. Я, хапливо й трусячись весь, схопився руками за ринву й перекинув ноги униз. Налапав шворку, замотав ногами в повітрі і став спускатись. Шворка терла руки, тіло тягнуло донизу й таке було важке що я аж здивувався тоді. Спершу я думав про вартового, як-би не спуститись йому на голову, думав, щоб не робити гомону, але де-далі всякі думки пропадали й було тільки одне жахливе бажання—не зірватись. Я вже не перебирав руками, а просто сунувся весь, повісившись на витягнутих руках. Долоні горіли, ноги безпомічно висіли, по тілі проходили хвилі холодного жаху. Де-далі, то все більш і більш почував я, що сунусь швидше й швидше, що ось-ось руки мої не видержать і я гепнусь униз.

Трапився вузол. Пам'ятаю, одна рука моя спрснула, потім друга, замерло серце і... я

почув, що шворки не стало в долонях. Потім шум в ухах і страшенний біль у нозі від чогось твердого. Я лежав на землі. Спробував підвестись. Не можу—права рука й нога за кожним рухом так болять, що краще десять років тюрми, ніж хвилина такого болю.

Я ліг. Очевидно ніхто не чув мого падіння. Так само вітер часами сердито пробігав понад стіною, так само хмура тиша панувала над темрявою.

Долоні боляче горіли. Холодна й мокра земля липла крізь промоклу одежу до тіла.

Але тупе байдужжя обхоплювало мене. Справа моя (це ясно!) погибла. Мене зараз знайдуть, заберуть і каюк. Васюк, певно, далеко вже. Ну, і бог з ним. Покинув—і бог з ним.

Я навіть на хвилину не подумав, що, може, і він десь поблизу тут жде мене й зараз вернеться за мною. Чого ради? Що могло вернути його? Страх? Але тепер йому боятись мене нічого. Коли я й нароблю крику, то тільки-ж мене одного й заберуть. Обов'язок товариша? Е, він силуваних обов'язків ніколи не визнавав—модерність. Чуття—один обов'язок його... А що могло бути більше його чуття—ненависти до мене? З ненависти він навіть навмисне кинув-би мене тут. Навмисне. Ну, і бог з ним. Хай кида. Я зла йому не бажав. Я собі лежав під стіною розбитий, жалкий, покинутий, ну, і хай. Зараз заберуть... Тільки-б не били.

І раптом я почув якесь шарудіння у темряві, ніби хтось повз. Я напружено насторожився.

Щось тихо покликало мене. Я хутко повернувсь у той бік і несподівано застогнав від страшенного болю.

— Що з тобою? Чого-ж лежиш? — близько коло мене зачувся сердитий шепіт Васюка.

Це був він! Ніхто, як він!

Я навіть біль забув свій з чудного радісного дивування. І, пам'ятаю, мені дуже захотілось притягнути його до себе й зазирнути йому в лице—яке воно.

— Я впав... Ногу зламав...

— Я так і знав... Ідіот проклятий! Хапайсь рукою за шию мені, я понесу. Ну? Швидше-ж!

Голос був злий, повний ненависти.

— Не хочу!—різко одіпхнув я голову його.

— Я тобі говорю, берись! Чуєш ти, сволоч! Берись.

Ще трохи й він кинувся-б на мене. В голосі його було щось надзвичайне, чудне, ніби хтось наказав йому там іти за мною й він не міг не послухатись, прийшов, але ненавидів за це мене ще дужче. І така була сила в цьому голосі, що я боязко й мимоволі покірливо схопив його за шию й повис на ній. Правою рукою він обняв мене за спину, підвівся і поніс. Хвора нога моя черкалась об землю з таким болем, що мені ставало млосно, але я не стогнав. Я весь час з гострим дивуванням силкувався зазирнути йому в лице і щось зрозуміти, побачити на ньому. Але темно було й бачив я тільки очі одні, напружені, напрямлені вперед, ніби слухаючи щось в середині у себе. Вигляд лунатика або загіпнотизованого.

Тільки як я застогнав, він повернув до мене лице й воно знов виявило злу огиду.

— Тихо! Не стогни...

І озирнувся. Пустир темнів круг нас. Він обережно підтягнув мене вище і знов поніс, цупко держачи, боячись упустити.

Я знову застогнав. Він раптом сильно здушив мене й прошепотів:

— Ти замовкнеш? Ще раз застогнеш і я кину тебе, як собаку тут!

І знов поніс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх.

Позад нас понуро й грізно темніла мовчазна тюрма; вітер у буйнім танці крутився між нами, немов радів за нас; хмари, темніші ночи, заклопотано сунулись поперед нас, немов спішили попередити когось; а ми, як двоє звірів, міцно обнявшись, зігнулись, бігли у тьмі, озирались, спотикались, важко дихали. Так, мабуть, колись бігли наші пещерні прадіди, рятуючи один одного в темряві давніх ночей.

Иноді він зупинявся, клав мене на своє коліно, озирався до тюрми і, витираючи піт, напружено дивився туди. А я, заціпивши зуби від болю, гостро впивався в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до мене, любов до волі, страх смерти, що вернуло його до стіни.

Він ловив мій погляд, злісно стріпувався, мовчки з ненавистю хапав мене в обійми і знову ніс, обережно, цупко, як кішка кошеня своє.

І знову вітер танцював круг нас, а хмари незграбно сунулись уперед, немов спішили сповістити когось про перемогу чогось, такого-ж темного, древнього й несвідомого, як вони, про перемогу чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас. Спішили й незграбно сунулись поперед нас. А вітер, танцюючи, підганяв їх.

Васюк в ту-ж ніч передав мене товаришам, не сказавши зо мною більш ні слова.

Ми розійшлись ще більшими ворогами.

ЗІНА

Зіна

В житті кожної людини десь, певно, бувають такі моменти, коли в ній з якихсь невідомих закутків виникає зовсім чужа душа (мабуть якогось далекого прадіда, та й то не прямої лінії), і людина раптом починає робити таке, на що сама дивиться з великим дивуванням.

Отак, очевидячки, й зо мною було під той час. Бо я таки дуже дивувався з себе.

Але момент все-таки почав ставати занадто довгим. Занадто довгим. Я вже почас протестувати. Правда, я цього вголос ще не робив, але збирався рішуче. Бо це-ж таки, справді, ставало неможливим! Ця дівчина, очевидячки, уявляла, що в такий момент я можу бігати, як автомобіль. Як вона ще не догадалась по повітрю пустити мене? Я думаю—вона ні трішки не сумнівалась, що я можу ковтати вогонь, аби це сприяло визволенню її Антипа.

Антип, що й казати, хороший хлопець, кучерявий, мрійний. В його мило червоніють ясна, коли він сміється, але чому я мав терпіти від того?

Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливости. Там

люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знову собі поважно піде вперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярок спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливости. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крови хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба.

Отже я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а вдень ширина степів навівала сум безкрайности. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

І от, уявіть ви собі: ця дівчина що-ранку вліталa до мене в кімнату, нашвидку струсювала мою руку, бризкала в усі кутки сміхом та словами, хапала мене за рукав і з такою хапливістю витягала на вулицю, ніби в тому будинкові починалася пожежа.

А на вулиці мені був уже каюк. В хату я вертався тільки пізно ввечері; цілий-же день, як поштальйон, заклопотано, задихано бігав з нею по канцеляріях, поліціях, тюрмах, губернаторах, прокурорах, поліцмейстерах. Чого? А я знаю? Хоч-би, справді, десь говорив щось, або

лаявся, або прохав, а то тільки стояв та слухав, як балакала вона.

Я не знаю, на що вона спиралась в такому поводженню зо мною: на те, що у неї над світлим лобом волосся лежало, як положена золотиста пшениця після бурі? Чи на те, що коли дивишся їй в очі, в її зеленкуваті чудові очі, то тобі йде холод з грудей у руки й ноги? Чи, може, на те, що у мене настав отой момент, коли чоловік сам собі дивується?

Не знаю. Але треба було бачити, як вона здивовано підіймала свої густі брови, коли щось робилось не так, як хотілось їй. Не сердилась, о, ні! не гнівалась, не сумувала, а тільки страшенно дивувалась.

Один раз я спробував поставити трохи виразніше питання про мою участь в біганині. Я почухав кінчик носа, прокашлявся і, дивлячись убік, надзвичайно байдуже сказав:

— А слухайте, Зіно, як вам здається, чи не той... чи не міг-би я сьогодні той...

Я мусів ще прокашлятись.

— ... лишитись, розумієте, вдома... У мене, знаєте, робота...

Вона широко розплющила очі, підняла брови й мовчки дивилась на мене. Мовчки, ні слова, ніби я говорив щось таке, що давно всім відоме за страшну єресь, наприклад, що Маркс був есером.

Розуміється, я теж замовк. Я не можу вести далі розмови, коли вона дає несподівані наслідки. Мені навіть стало ніяково. Я пильно почав придивлятись у вікно: там на вулиці стояв лихтар і структура його показалась мені надзвичайно цікавою.

— Слухайте!—нарешті схаменувшись, почала

вона (без гніву, без серця, навіть із співчуттям до мене),—що це вам бог дав сьогодні? Га?.. Що з вами? Ви, часом, не захворіли? А-ну, дайте ваш пульс...

І таки взяла мою руку, знайшла пульс і стала заглядати в лице таким лукавим поглядом, а губи трипотіли такою усмішкою, що я мусів об'єктивно запитати себе, чи справді-ж момент підходящий, щоб поставити це питання.

Але, коли вона потім раптом бризнула в лице мені сміхом, коли схопила мою шапку й натягнула її аж на ніс мені, я мусів признатись, що на цей раз вступати з нею в дебати було-б зайвою річчю. Коли-б вона, скажемо, розсердилась — я-б знав, що сказати, я-б спокійно, з вибачливою посмішкою довів-би їй, як два рази по два чотири, що гнів її безпідставний і що я маю право робити так, як мені хочеться. Коли-б вона засмутилась — я-б ласкаво, трошки іронічно, показав-би їй, що через таку дурницю сумувати не годиться. Але вона сміялась, насувала мені шапку на ніс і ні на крихту не припускала, щоб мої слова були продуктом серйозної, твердої думки.

При такому відношенні мені зоставалось тільки одсунути шапку на відповідне місце, криво посміхнутись і, спотикаючись, бігти за нею на вулицю, куди вона мене тягнула з гомоном і сміхом.

І, завважте собі, вона скрізь і завжди сміялась, ця дівчина з волоссям, як положена бурею золотиста пшениця! Що-б їй не трапилось, вона перш усього сміялась, ніби була утворена зовсім по другому методу, ніж усі люди. Немов бог пробував на ній, чи не краще було-б, якби люди **так** реагували на все. І, хай проститься

мені дерзновенність моя, я радив-би, кому слід, взяти під серйозну розвагу цей новий метод.

Суджу з власного досвіду.

Прибігаємо, наприклад, ми до губернатора. Коло широкого, суворого й масивного під'їзду—будка в білих і чорних смугах косяками. Біля будки вартовий; він нічого не говорить нам, але здається, що між нами була довга розмова, після якої краще всього нам одійти собі геть.

Так м е н і здається. Але Зіна реагує инакше. Мило хитає головою вартовому, легко збігає по чистих холодних східцях до масивних дверей і має вигляд, ніби вертається до себе додому після веселої гулянки десь на човні. Озирається й нетерпляче весело кричить на мене:

— А-ну, швидше там! Дивіться, плентається...

І майже наспівуючи, розчиняє двері й увіходить в високі з колонами, килимами, таблицями сіни.

Тут тихо, строго та велично, як в предверії гробниці. Перед нами стоїть в довгій ліврей благообразно-суворий, сивий швейцар і холодно питає:

— Що треба?

Але Зіні все те й за вухом не свербить.

— Губернатора треба бачити,—недбало кидає вона й шукає очима вішалку, де-б могла повісити своє пальто.

— Їх превосходительство не приймають.

— Що??

Вона озирається, високо підніма брови й здивованими очима дивиться на нього. Вона здивована, але здивована з смішком в очах, з смішком людини, яка знає, що дивуватись нічого,

бо то єсть неправда, а буде так, як вона собі знає.

— Їх превосходительства немає вдома...—ще холодніше промовляє швейцар.

— Хіба?—весело дивується вона й скидає пальто. Дає його мені й повертається до швейцара:

— Ви певні в тому? Кумедно! Але того не може бути, ви помиляєтесь. Він напевне вдома. Напевне. Підіть, будь ласка, скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Він знає. Дуже-дуже треба бачити.

Швейцар строго дивиться на неї й на мене. Але я твердо витримую його погляд—мені навіть жаль його трошки, жаль його строгої поважности, довгої лівреї.

— Я-ж вам виразно кажу, що їх превосходительство не приймають зараз,—з натиском говорить він до Зіни.

Але Зіна весело-нетерпляче поводить плечима.

— Ах, боже мій! «Приймають, не приймають». Ви підіть скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Розумієте: Зінаїда Сокоринська. От і все. Ну, швидше, швидше... А то піду сама без вас, вам-же гірше буде. Чудак ви!

Швейцар обурюється, дивується, сперечається, але кінець кінцем, якось непомітно, від її упевненого сміху губить свою строгу поважність і нерішуче йде до губернаторських покоїв.

Нас приймають. Зіна балакає, слухає, дивується і сміється. І видно, що вона рішуче не вірить у те, чому дивується, а ще знає, що то неправда й буде так, як вона знає.

— Але-ж у вашого нареченого витрушено бомби! За це—каторга. Ми не можемо таких

злочинців випускати на поруки!—розводить руками губернатор.

— Каторга??—страшенно дивується Зіна. Але за тим дивуванням пробивається щось своє, щось таке лукаве й певне, що губернаторові стає якось сумнівно і здається, що каторга— це, справді, вже занадто...

— Але, у всякому разі, я тут нічого не можу помогти вам!—ще ширше й безнадійніше розводить він руками.

Але я про себе посміхаюсь.

Сміється й Зіна і зеленкуваті очі її, як дивний кришталь, блискають при поворотах усякими кольорами.

І розмова кінчається тим, що сильний мира перестає вірити в свою силу, у велику злочинність Зініного нареченого і схиляється до того, що коли другий сильний мира нічого не матиме проти, то й він не буде перечити випуску нареченого на поруки.

Зіна сміється, прощається й виходить. Я за нею, мовчазний і зайвий.

Сильний мира з приємною очумілістю дивиться нам услід.

От, сами бачите, до чого зводилась моя роля! Але що я міг зробити, коли ця дівчина була утворена цілком инакше, ніж я, а я сам попав у такий момент, коли чоловік сам собі дивується?

Але це-ж не все.

Наша біганина в результаті дала те, що Зіні треба було тільки поїхати ще у сусідній губернський город, взяти у якогось ще більш сильного мира посвідчення, що він нічого не має проти визволення Антипа, і Антип виходить на поруки.

Ну, думав я, слава богу, я також визволюсь.

Але, маєте! Вийшовши від того передостан-

нього вершителя долі Антипової, Зіна весело заявила:

— Ну, так! Значить, ми завтра ввечері їдемо в Х...

І енергично, смакуючи майбутню поїздку, прицокнула пальцями.

А мені аж серце тьохнуло. Я мусів прокашлятись.

— Себ-то, хто це ми?

Вона здивовано глянула на мене.

— Ну, звичайно, не прокурор судебної палати та я, а ваша милость і я.

Ну, тут терпець мій увірвався.

— Але-ж чекайте!—аж зупинився я.—Що-ж я маю до того? Навіщо я здався ще там?!

Вона ще більше здивувалась, а очі... ах, хай їм біс!—ті очі лукаво-лукаво сміялись. Зелені, сірі, карі, усі кольори разом. І ні крихти не вірили в моє обурення, в моє серйозне відношення до моїх власних слів.

Але я твердо рішив ні-за-що не піддаватись.

— Ні-ні! Як собі знаєте, а я не можу їхати. У мене, знаєте, робота... Я й так уже той... уже запустив безбожно... Та й чого я маю їхати? Ні, я не розумію: ви така енергійна... сміливa дівчина, а не можете обійтись без няньки-мужчини... Фе! Сором!

Якби це на иншу, то вона-б розсердилась, надула губи, ну, почала-б хоч холодним, байдужим тоном виясняти мені, що я в цих справах суджу, як міщанин і вузький формаліст; а вона того нічого. Пильно, з легким трипотінням губ від сміху, мовчки подивилася в моє серйозне лице, потім несподівано схопила його в свої маленькі долоні, провела ними од вух по щоках і, нахиливши свої губи під самий

ніс мені, дзвінко-радісно засміялась. І це на вулиці, на тротуарі під цікавими поглядами прохожих! Потім схопила під руку й весело потягнула вперед. Розмова, мовляв, скінчена.

Ну, що я мав робити? Узяти й розцілувати її тут-же на тротуарі? Але щоб мені помоглось з того?

На другий день після обіду вона прийшла до мене дуже весела та бадьора.

Ще з порога закричала:

— Уявіть собі, мамалиґо (вона так звала мене в найкращі хвилини своїх настроїв)—була тільки-що у Антипа й він мені заявив голодовку! Мені! Ну? Як вам це подобається. Коли я його не випустю через три дні на волю, він починає голодувати. Ха-ха-ха! Сказав, що буде голодувати до смерти. Значить, йому ще 2—3 дні зосталось жити.

І разом з нею сміялось її положене золотистими хвилями волосся. І хотілось підняти голову догори й шукати в небі плаваючих шулік. Про голодовку-ж смішно було навіть думати. При чому тут голодовка, смерть, туга, коли є цей сміх, а за сміхом те лукаве, непохитне і таємне?!

Я теж посміхнувся.

— Комик!—стиснула вона плечима.

Потім стала рахувати, скільки часу забере дорога туди; там і назад. Виходило не більше трьох днів. Далі виходив на волю Антип.

І очі її якось так прижмурились, потемніли, замерли від напливу чогось великого, що хотілося здорово вилаять того бестію Антипа. А на душі стало і ніжно, і смутно, і думалось про те, що люди мають різне щастя.

Ввечері ми виїхали.

Я згадав, що мені треба було поїхати в одній своїй давній справі на пару днів у Х., через те більше й не вступав у дискусію з Зіною. А вона й не дивувалась тому—вона сама знала, що у мене була там справа.

Ніч пройшла хутко, наче хтось узяв і вилив зразу, як відро води, ті десять-дванадцять годин у минуле. Ранок застав нас на гарячих суперечках про людей соціялістичного ладу. Зіна запевне знала, що люди соціялістичного ладу будуть кохати тільки раз в житті. Один раз і годі. Але зате так, що... ех! Але я також мав доскональні відомості, що люди одним разом не задовольняться, а неодмінно всі захотять ще хоч раз перемінити. Зіну це ображало, мені теж було обидно за будучих людей.

Раптом поїзд зупинився, всі пасажири чогось кинулись до вікон з одного боку, наче хтось зразу перехилив вагон у той бік, і стали дивитись. А за ними товпились другі й зазирали через плечі їм. І по вагоні стрибало слово:

— Забастовка.. Забастовка... Забастовка...

Ми здивовано перезирнулись. Потім теж кинулись до вікон. Якась, видно, велика станція. На пероні багато люду. Вигляд незвичайний у всіх. Кричать щось до наших вікон. Очевидячки, пасажири з якогось другого поїзду. Трохи оддалік коло станційної комори купа козаків. Стоять біля коней, держачи їх за поводдя. Або дуже руді з кучерявими бородами, або чорні, безвусі, з татарськими кососокими пиками. Але всі з кучерями з лівого боку, з шапками набакир і червоними випусками на штанях.

Ми знову подивились одне на одного

— Значить, справді таки забастовка?—здивовано дивлячись, промовила Зіна. І перший раз за її дивуванням не показалось лукаве. Якась тривога була на лиці.

— Мабуть...—з сумним спочуттям хитнув я головою, дивлячись на неї.

Вона раптом засміялась.

— Чого ви?

— Так. Ви—комик: скорбно так хитнули головою.

Але сміх її був якийсь... якийсь звичайний, яким сміються усі люди. А в лиці тривога й непокій.

— А може ще нічого й не буде,—казав я ніби бадьоро,—ходімо на перон, подивимось.

Вийшли.

На пероні стояв гомін. З поїзду висипали люди, отовплювали купками, як горобці кинуті шматочки хліба, кондукторів і купками вовтузились по перону, розриваючи їх на части. Кондуктори одбивались. викручувались, але перелякана публіка не випускала й хотіла неодмінно знати, коли вони далі поїдуть. Кондуктори робили благаючі обличчя й завіряли, що вони й сами не знають, але їм не вірили

— Ви—кондуктор, ви повинні знати. Якже це так?!

Дізнатись щось певного не можна було. Говорили, що в якомусь манежі іде зараз збірка й обмірковується, чи бути забастовці, чи ні. Говорили непевними голосами. Лиця були розтеряні, пригноблені, навіть у тих, кому приємний був той страйк. Погляди часто й надовго зупинялись на козаках (бо то, таки дійсно, була мальовнича група!).

Зіна прудко бігала своїми стемнілими очима

й була бліда. Губи часто покусювала. Иноді коротко й різко кидала до мене:

— Забастовка, мабуть, протягнеться більше трьох днів?

Або:

— Він більше двох днів голодовки не видержить...

І хоча я бурмотів щось, але вона не слухала моєї одповіди—все прудко бігала очима по кричущій схвильованій юрбі, немов у ній вишукувала способів помогти собі, немов хотіла використати цю живу силу, запрягти чи що ці тіла в якийсь віз: везіть, подлі боягузи!

Раптом в одному кутку перона хвилювання й крик побільшились. Лиця повернулись туди. З натовпу витискувалось двоє жандарів, а між ними йшов парубок у синій засмальцованій сорочці в залізнодорожному картузі. Лице йому було гнівно-завзяте й ображене. Він заклав руки в кешені і не хапаючись виступав між жандарів, часом щось говорячи до публіки, яка розступалась перед ними двома живими тинами. Обличчя жандарів були напружено злі й теж ніби ображені. Очевидячки їх ображали слова парубка. Тини за ними зараз-же знову зливались в одну рухливу масу, а з неї вистрибували на спину жандарів крики, до яких взагалі «начальству» не варто дуже прислухатись.

Зіна стала ще блідішою Родима плямочка біля носу стала дуже виразною й хотілося зчистити її кінчиком хустки, а буйне золотисте волосся ніжно погладити й тихо з жалем поцілувати.

Коли жандарі ввели парубка в якісь двері, почулись крики:

— В манеж! В манеж! На збірку!

Із юрби стали виплигувати на рельси робітники і, розмахуючи руками, озираючись, закликаючи, прямували до здоровенного, закоптілого будинку.

— Ходім!—коротко, майже суворо кинула Зіна й теж стрибнула на рельси. За нами стрибнуло ще кілька пасажирів.

В манежі було повно голів. Це був здоровенний кавун, повний насіння—облич. Навіть угорі на товстелезних бантинах прилипли люди й щось кричали звідти, коли кричали внизу. Кругом були якісь машини, залізні прилади, заліплені людьми. І був ще манеж той похожий на величезне корито, помазане медом, під яке пробрались мухи й закрили все собою.

Десь попереду чувся голос оратора Мабуть говорила ота голова, що випнулась над усіма й вимахувала руками.

Мені довелось щиро й серйозно попрацювати плечима, щоб упевнитись, що то, дійсно, говорила та голова. Дякуючи цьому, ми були недалеко від самої трибуни.

Голова мала добрий голос, бороду, але мало красномовности. Вона часто спотикалась об свої ж слова, сипала ними без ладу й иноді до того заплутувалась серед них, що безпомічно зупинялась і важко дихала. Але не падала духом і ще з більшим завзяттям і запалом пробивалась уперед. Це була серйозна й нелегка робота і всі слухали уважно.

Але де-далі ми слухали з Зіною, то здивованіше стали поглядати одне на одного. Голова говорила про те, що круг вокзалу стоять салдати й козаки, що сили нерівні, що жертв буде багато, а здобутку мало.

Їй кричали з маси противне, але ті крики покривались иншими, маса хвилювалась, потім стихала. А голова, спочивши тим часом і витерши засмальцьованим рукавом спітнілого лоба, знову говорила. Говорила про голодних дітей, жінок, про салдат та козаків, про сили нерівні. Їй кричали знов і знов піднімався галас і крик. Кричали з бантин, з димарів старих паровозів, унизу, згори, з боків. В величезному просторі манежа над кашою голов стояв ніби сизий дим. Немов кожний той крик був вистрілом з вогнем і димом.

Ми перезирались. Зіна все здивованіше й здивованіше поширяла очі й навіть часом озиралась. Круг нас сперечались парами, групами; на них шикали, щоб не заваджали слухати.

— Ну, забастовка, видно, не пройде. Їдемо, значить, далі,—звернувсь я до Зіни.

— Ви так думаєте?—коротко й чудно кинула.

— Так...

Вона нічого не сказала, тільки дивно крутнула головою й стала слухати.

А голова аж хрипіла вже надірваним голосом, немов люто застудилась там на трибуні!

— Товариші! Милі товариші! Послухайтесь вашого старого товариша. Нащо воно нам?... Як сказано... У кожного, знаєте... Не нада!.. Бог з нею... Згадайте, як нам... скільки нам... год тому назад, скажем примірно, скільки горя було від тої забастовки? Га? А що ми маємо від неї? Ще хочете тюрми та пуль?

— Плювати!—крикнуло з бантини, немов з небес. Але внизу, з землі, зараз-же полетіли назустріч крики:

— Знаємо вже! Годі! Чули! Правда!

Зіна раптом шарпнулась вперед

— Куди ви?—схопився я за нею.

— Туди!—озирнулась вона, хитнувши до оратора. І лице було надзвичайно бліде, а очі блискучі, чудні. І ніби біль якийсь почувся мені в них, гострий та різкий.

Я став протискуватись за нею, але мусів одстати й зупинитись, бо робітники, на жаль, мали теж загальний звичай: дамам добровільно давати дорогу, а чоловікам уступати з бою. Я стояв ступнів на десять від неї, а вона коло самої трибуни. Мені видно було тільки капелюх її, який, немов сковорода поставлена руба, весь час заступав її голову від мене.

Бачив, як вона щось заговорила до робітників, які стояли круг неї, і ті робітники подивились чогось на оратора; потім вона озирнулась і, розшукавши мене очима, показала робітникам, а мені хитнула головою й посміхнулась. І знову вони заговорили. Далі один з робітників потягнув, мабуть, оратора за ногу, бо той спинився, озирнувся й нахилився вниз. Щось говорять йому. Хитнув головою, глянувши на Зіну. Слуха. Ще захитав. Хитнув в-останнє, підвівся й знову заговорив, прибивши своїм голосом густий гомін, що почався в манежі, як прибиває дощ порох на вулицях.

А той, що балакав з оратором, повернувся до Зіни й сказав їй щось, хитнувши головою. Зіна теж хитнула і всі стали слухати.

Але я бачив, як круг Зіни перешіптувались і показували на неї очима й головами. Особливо пильно дивились жінки.

— Я кінчаю моє слово, товариші,—почулося з трибуни,—хай говорять інші... От... Хай говорять по совісті, як я говорив. А ми послухаємо і скажемо спасибі за добре слово... От.

І незграбно уклонившись, став злазити, щось соромливо говорячи до облич і рук, які заразже протягнулись до нього.

А за ним розляглись по манежу оплески, крики, свистки, шикання. Маса захвилювалась, заворушилась, як мухи, яких потривожено на їхнім меду. Особливо, я бачив, хвилювались бантини й боки.

Але зразу-ж почало чогось стихати, тільки шикання побільшилось. Я глянув на трибуну й замер: там стояла Зіна. Склала по-наполеонівському руки на грудях, підвела голову вгору і звисока мовчки дивилася вниз. Волосся буйно-золотистими хвилями бігло під заломлений капелюх, очі одсвічували чимсь надхненим, але спокійним і рішучим, на губах знайомий лукавий усміх. Поза людини, яка знає, що робить і що з того вийде. Я зідхнув.

Ставало тихше й тихше. В неї впивалось, як у центр радіуси, безліч здивованих очей; її ждали, а вона стояла мовчки, непорушно й тільки брови її стали підійматись угору, очі поширялись і робились лукаво здивованими. І разом з тим хвилинками ті очі темніли чимсь сильним, задержаним в середині. Немов в середині у ній кипіло щось велике, вогневе, але вона його здержувала й тільки лукаво посміхалася, знаючи про нього.

Замерло.

Зіна все здивованіше піднімала брови. Потім розняла руки з грудей, озирнулась і тихо почала:

— Товариші!

Замовкла й непорозуміло глянула на всіх.

— Товариші, я не розумію, куди я попала? Мене кликали на збірку робітників, а я ма-

буть, попала кудись в друге місце. Правда? Скажіть мені, я серед робітників, чи де?

І замовкла чекаючи. Мовчала й маса, перезираючись.

На бантині засміялись.

— Серед баб!—раптом пролунав густий, злий голос.

Сміх побільшився.

— Серед трудящих людей, у яких є діти та жінки!—зразу-ж одгукнувся дзвінко хтось і знизу.

Зіна хутко повернулась у цей бік.

— Та-ак? — здивувалась. — Так висилайте-ж сюди ваших дітей та жінок, чого-ж ви прийшли сюди?! Може-ж вони здобудуть собі таке життя, щоб не мерти з голоду! Вам чого треба тут?! Геть звідси, ідіть мийте горшки, хай приходять ваші діти та жінки!

З бантин і з боків загреміли оплески, сміх, крики!

— Правильно! Давай сюди баб! Геть звідси! Браво!

Центр мовчав і ніяково посміхався. Чулись тільки окремі голоси з нього, які кричали щось до бантин.

Зіна все-таки здержувала своє в середині.

— Тш!—повела рукою.

Затихло.

Вона для чогось перехилилась до маси і стала пильно вдивлятись у кожне обличчя. Мовчки, серйозно, подовгу. В бантинах тихо ждали. Потім помалу підвела голову й здивовано заговорила:

— Але, знаєте, я не помилилась. Я справді таки серед робітників. Серйозно! Я бачу сажу й горе на ваших обличчях. На цих обличчях видно нужду і злидні. Хіба ні? Вони всі до того

повимокали від поту й сліз, що скоро потріскаються від сонця, як старі чоботи. Ви це знаєте? На них так понадимались жили від праці, що так вам і ходити з ними. До смерти ходити. А хіба є радість у ваших очах? Хіба в тих очах я не страх, не темність, не забитість бачу? Так, я таки серед робітників! Це правда.

Зробила павзу. Маса не ворухнулась.

І раптом зеленуваті очі заблищали й пустили задержане те буйне, весело-гнівне, вогневе. Лице спалахнуло. Голова піднялась.

— Але слухайте! Хто вам сказав, хто сказав, що ми слабші? Той товариш, що говорив тут? А ви й повірили? Ах, ви-ж комики. Хіба ви не хочете краще пожити? Так таки зовсім не хочете? Ви цілком усім задоволені? Мабуть-же ні? А раз ні, то чого-ж вам треба? Треба тільки захотіти. Чуєте: тільки захотіти. Більше нічого. Отак стиснути кулаки, стиснути, щоб аж нігті вп'ялись у шкуру і сказати: Ми хочемо. І більше нічого. Отак:

І стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перехилилася вперед і сильно-спокійним весело-лютим голосом промовила:

— Ми хочемо! Чуєте?

. . . . . .

І випрямилась.

В манежі зірвалась ціла буря. Справжня буря.

Але я бачив, що вона йшла не з слів її, а з очей. Мені можуть не повірити, але то так. З її очей і з того, що ховалось за очима. Воно з очей сідало на слова й на крилах їх перелітало в уха й очі маси, і маса вже горіла, маса вже забула себе, вже сміялася з того, що не зможе ніби перемогти. Вони не зможуть перемогти?! Та хто це сказав?!

— Забастовка! Годі! Забастовка! Голосувати!!

Зіна підняла руку. Маса покірно затихла.

— Товариші!—чудно блиснули очі з трибуни.—Ні одного більше поїзда? Так?

— Так! Так!

— Ні одного вагона далі? Правда?

— Правда! Правда! Так! Забастовка! У-у-у!!

Лице Зіни було бліде... і радісна мука мені вбачалася на ньому...

За цілий тиждень не пішло з тої станції ні одного вагона нікуди.

Коли ми вернулися з Х.—я, скінчивши свою давню справу, а Зіна з дозволом взяти на поруки нареченого,—наречений вже четвертий день голодував. Його прийшлось з звожчика зносити до Зіни на квартиру. Так він ослаб. Але не зовсім. Бо коли я вийшов у кухню по воду, а потім вернувся, то у нього ще було сили одірватись од Зіни й роздивлятись фотографії на столі.

Хутко він цілком одужав.

У мене теж цілком пройшов той чудний мент, коли чоловік сам з себе дивується. Я не бігав уже, як автомобіль, нікого не боявся, і цілі дні лежав на канапі лицем догори. І думи мої плавно та сумно, поважно кружляли над чужим щастям, як шуліки степів над старими, заду-маними могилами.

ЗМІСТ

1. Момент . . . . . стор. 5
2. Глум . . . . . „ 29
3. Рабині Справжнього . . . . . „ 53
4. Записна книжка . . . . . „ 75
5. Купля . . . . . „ 95
6. Кумедія з Костем . . . . . „ 133
7. Шось більше за нас . . . . . „ 149
8. Зіна . . . . . „ 175

(891,79-3).

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том IV

До друку зібрав Т. Черкаський

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

10773/Іv
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господарства

ОПОВІДАННЯ

ДРІБНИЦЯ. СТУДЕНТ. КУЗЬ ТА
ГРИЦУНЬ. ТАЄМНА ПРИГОДА
ЧУДНИЙ ЕПІЗОД.
ТАЙНА.

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

КИЇВ — 1927.
Трест „Київ-Друк“, 8-ма друкарня,
вул. Л. Толстого ч. 5.
Укрголовліт 1151—к. (2919) 919.—4.000.

ДРІБНИЦЯ

10773/IV
Київського Інституту
Народної Освіти

№ 10773/IV
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту

Дрібниця

Моє останнє слово

Прошу по моїй смерті тільки через тиждень читати цей зшиток, зібравши всіх тих, хто мене знав. Без Андрія Гаюри (студента університету) і панни Кохерман—не читати.

Так. Я постановив списати своє знамените й багате життя, покласти на груди собі зшиток з цим описом і застрілитись.

Але, здається, тільки дуже наївно брешу собі: Та застрілитись, правда, я може й застрілюсь. але зовсім не через те, що так постановив. Можливо, що й постановив я це тільки для того, щоб одтягти хвилину смерти, щоб побазікать про себе трошки, щоб про мене, принаймні, поговорили, а, може, й пожаліли..

А проте, від ваших балачок, мої панове, мені вже тепер нічого не станеться. Правда? (Я ж думаю, що ви ч и т а т и м е т е таки це писання, себ-то, значить, я буду вже там, де нема ні сліз, ані воздиханій, ні вас, мій любий тестю, що гірше сліз і воздиханій.)

Але що б ви вже собі там не казали, я с о б і кажу, що ця смерть моя є щось більше за дріб-

ницю, щось крупніше. Хоча... що, воїстину, важного в тому, що помре такий суб'єкт, як я? Ну, одним менше, а нас же, господи, так багато. (Почуваю, що трошки зловживаю смиренням—в далекій, малюсенькій щілинці душі я все ж таки вважаю себе не таким, «яких багато».)

Ну, словом, смерть моя не буде дрібницею. Це—факт, так я думаю і годі з цим. Але, з другого боку, я певний, що застрілюсь д р і б'я з к о в о. От, власне, дріб'язково, поганенько, страховито, навіть не бажаючи того в ту хвилину, через якийсь незначний дрібненький випадок,—висміє мене хто-небудь або обнесуть часом у знайомих. В цю хвилину, коли в мені гуде склянка горілочки (ваш приклад, Іване Кіндратовичу, став мені в пригоді, красненько дякую!)—я навіть можу це зробити й зараз, але потім...

А, власне, коли я не брешу собі, то чому, дійсно, не взяти б мені зараз револьвера, приставити до п'яної голови моєї і не рознести її, як гниле яблуко? І без всяких описів, зшитків і пояснень?

Але, знов таки, чому ж мені й не застрілитись тоді, коли я того схочу, хоч би списавши двадцять зшитків?

А проте, все це—дурниці і знов... дрібниця. Господи, та невже ж я навіть помру дріб'язково?!

Так, почуваю, що й помру дріб'язково. Коли б я взяв і, як ковбасу, начинив себе динамітом і розірвався б десь на вулиці, то й ця дика, безглузда смерть прибрала б у мене характер якоїсь жалкої дрібниці. Є люди, які до чого б великого не доторкнулись, моментально роблять його дріб'язковим, банальним, нецікавим. Я знаю по собі: усе, що моє, мені здається незначним, неважним. Здається, якби я раптом заволодів

першою красунею в світі і побув з нею хоч тиждень, вона б загубила всі свої принади.

Ось далеко я стою від цього недавнього і питаю себе: чому все сталося так? Чому я все робив от так, а не инакше? Через що я прийшов до думки про смерть (хоча може й не помру) і через що, скільки я не дивлюсь уперед, нема у мене інтересу до життя? Нудно. Не горе, не нестерпне страждання, не трагизм ситуацій доводить мене до цієї думки, а... невідомо що

Бачу, по ваших обличчях пробігла думка: ви і всі певні, що я стріляюсь через те, що трапилось зі мною у жандарів. Правда?

Ні, не те. І те, і не те. Ви думаєте, що якби того не було, я б не стрілявся. А я думаю, що, якби його й не було, я все одно помер би... М у с і в би померти.

Ви не розумієте? А я розумію.

Що таке самогубство? Газети дуже просто завжди пояснюють: жив собі чоловік, жив-поживав, був як усі; і трапилось йому нещастя,— згубив багатство, померла близька людина, нещасливо закохався: він взяв і вбив себе. Коли б цього нещастя з ним не трапилось, він би жив і досі.

Що значить самогубство? Я б намалював таку картину: провалля, безодня, темні тумани, гнилі та вохкі, клубами снуються по мокрих обвалах. Вгорі далеко ясніє щось, що—невідомо: може країна засипана квітками, сонцем залита, може те, що зветься щастям, може просто звичайний обивательский лихтар. В туманах, над безоднею, в жахливій самоті висить людина, судорожно, цупко держачись за паршивеньку бур'янину і вперто задираючи голову догори. Видно, що довго вже вона висить тут: сліди

від ніг у каменю повибивані, видно, лазила довго з бур'янини до бур'янини—висять вони поламані. І раптом дмухнув вітер, камінчик скотився, ударивсь у паршивеньку бур'янину, та хруснула, тріснула, і зірвався чоловік, і полетів у безодню, в темні й таємні тумани. Через що він зірвався? Що зломилась бур'янина? Ні, того, що не стояв він на ногах, що була під ним безодня, а круг його самота й тумани, темні та вохкі. Чорт мені в бур'янині, коли круг мене земля та цілі дерева? А над безоднею і бур'янина до життя прив'язує.

Тепер трошки розумієте, чи ні?

Ще поясню. Читав я раз в одній газеті, що десь, в якомусь містечку на полудрабку чужого воза зависився п'яничка-міщанин. Факт звичайний і нецікавий. Але цікаво, через що зависився. Тільки через те, пояснює газета, що в корчмі йому хтось з насмішкою сказав :«мовчи ти там, стрючкуватий». (Ніс йому, мабуть, був схожий на стрючок.) Міщанин узяв і повісився. Очевидячки, якийсь божевільний п'яничка. Подумаєш, яка персона: за «стрючковатого» на смерть, іменно—на смерть образився.

Так пояснила газета, бо як же його, справді, пояснити таке безглуздя? Жив собі міщанин, піячив, нічого не робив, жив собі на втіху і раптом, маєш, од дурниці взяв зависився.

А справа дуже проста: міщанин-п'яничка висів на бур'янинці. Довго, мабуть, висів, корчився, дряпався, тумани холодом і самотою стисли груди, дмухнув вітрець, хтось крикнув йому «стрючкуватий!»—міщанин і зірвався.

Тепер, мабуть, краще розумієте, що не того ж я хочу убить себе, що трапилось зо мною в жандармерії, а того, що я —стрючкуватий. От чого,

мої панове. І стрючкуватий, гнилий, самотній я висю в туманах надбезоднею. Мені в жандармерії сказали «стрючкуватий»—я й обірвався. і лечу.

Я ще не згинув і лечу, а в льоті, як і завжди перед смертю, в один мент пролітають картини мого життя. Картини немудрі, картини убогі, картини того, як я лазив між туманів з бур'яна на бур'янинку.

Дійсно, не йшов, а лазив я в житті. Покірливий лютому законові, я мусів бути в категорії «дріб'язкових». Бур'янинки були етапами мого плазування

І, дійсно, як премудро все утворено творцем: для того, щоб лазить з бур'янини на бур'янину, не треба бачити перед собою далекі простори, не треба великого стремління, це навіть шкодило б у боротьбі за... бур'янинки з другими плазунами.

Озираючись на своє проповзане життя, я з посмішкою бачу, як цей закон гарно здійснився на мені; кожний мій рух, кожна моя акція фатально починалась з дрібниці й кінчалася нею.

Як, наприклад, я вродився? Цілком випадково: мамаша посварилася з папашею за покоївку, до якої дуже прихильно ставився папаша, побігла з розпуки в сад, спіткнулась і... породила мене. А мені ще не час було б з'являтись на світ, принаймні для всіх людей цей перший строк життя починається на місяць пізніше.

Таким чином я з самого початку виступив блискуче.

Порождений під кущиком у бур'яні, серед плазунів, хіба міг я дістати від них далекий зір, стремління вперед, інстинкт неспокійної, невгамонної боротьби.

Навіщо він плазунам і паразитам?

Та й хто б мені це дав? Папаша? Цей рожевий, товстенький, культивований павіян, який, чисто як мавпа, хитро й вигадливо лазив з векселя на вексель, з закладної на закладну, який за все життя «працював» тільки над тим, щоб з-під його не випорснуло засмоктане, ребрувате тіло селянина.

Чи може моя мамаша могла мені задерти голову догори, ця мамаша моя, яка ходила завжди з похиленим лицем, у чорному, з молитвою на вустах і духом ладану навіть од хусточки до носу. О, моя «рідна оселя», букете мій з публічного дому і манастиря, як приємно мені пахтить від споминів одних про тебе!

Чи може гімназія навчила мене хотіти чогось великого, чогось більшого за кущик бур'яну? Панській дитині не треба нічого хотіти, у неї все заготовлено ребруватою мужичою дитиною. Спокійно лізь і не турбуйся про ті інстинкти, які тобі непотрібні.

Пам'ятаю, в університеті я трошки почав розшолопувати, що щось немов не так зі мною діється, як от, хоч би наприклад, в романах пишеться. Там і пристрасті великі, і цілі якісь «святі», і саможертва, і таємні бурі переживань.

Тривожно й турботно озирався. Де, у кого те життя, що вони там плещуть про великі цілі, пристрасті величні? Де ж саме?

Уклоняюсь вам, Іване Кіндратовичу: я пильно слідкував за вашим життям, вглиблявся в його, вишукував всі таємності його і, дякую, воно цілком заспокоювало мене; абсолютно нічого ні великого, ні важного, ні таємного не помічав я.

Ну, що, скажіть сами сумлінно, що важного у вашому житті? Ось за всі чотири роки, які я перебуваю у вас на квартирі, у вашій родині, здається, найбільший інтерес збуджував я, себ-

то не моя особа, але той посаг, який би ви дістали за мною, якби я оженився з Люсею. Все ж останнє було так просто, так пристосовано, що я навіть можу вгадати за десять років наперед, що ви будете робити о пів до п'ятої в суботу якого хочете місяця. Ранком вип'єте чай і склянку горілки. Так? Ваше трухляве, чотирьохкутне лице жовтого коліру, коліру вашого рідкого волосся, при цьому задумливе й тупе. Очевидячки, думка спить ще. Потім о дев'ятій ви йдете на службу і вертаєтесь о третій або четвертій. Випиваєте знов склянку горілки і обідаєте. Лице ваше ще жовтіше, ніж уранці, і ви наче щось думаєте. Але це буває иноді просто оптичним обманом, ви просто перетравлюєте їжу. Далі, ви спите і вже навряд чи думаєте що тоді; а прокинувшись, одягаєте пантофлі, випиваєте склянку горілки й починаєте ходити по вітальні, заклавши руку за свою плескату, широку спину, або приймаєте в кабінеті «пацієнтів». «Пацієнти» ваші—якісь темні особи, що таємниче прокрадаються раз-у-раз через «чорний хід», підлабузнювато посміхаються і в усякому разі не роблять враження чесних людей. Очевидячки, обов'язки мирового судді остільки великі, що деякі з них можуть бути виконані тільки вдома. Потім за вечерею склянка горілки і... сон. А гуртом—чотири склянки горілки, чотири рази їжа і двічі сон.

Ви не соромтесь, Іване Кіндратовичу, що я так без церемоній поводжуся з вашими секретами; коли я постановив не жаліти себе, то повірте, що з вами церемонитись у мене нема ніякої охоти. У всякому разі, буду говорити тільки те, що було і є. А проте, що більше про вас можна сказати? Все сказано.

Небагато також і про вас, Глафіро Семенівно, можна говорити: таке нескладне ваше прожи-вання. Ранком ви пахнете смаженою цибулею і чіпляєте на свою велетенську, незграбну по-стать брудний фартух На лиці вашому, засія-ному маленькими чорними вугрями, наче за-сидженому мухами, лежить печать турботи за підлеву до печени, а в рідких, зате великих зу-бах стирчить цигарка. Ввечері ви пахнете міша-ниною цибулі з одеколоном і ходите без фар-туха, але з тими ж вугрями і цигаркою.

Оце і все. Правда, ви ще продаєте сусідам мо-локо од власної корови; тоді ви трошки пахнете ще коров'ячим гноєм і сваритесь з Катьою, що вона занадто повні глечики наливає. Ви навіть з захопленням сердитесь. Це єдине, що можна б вам закинути. Але воно мене не дуже турбувало —письменники в своїх романах не про такі при-страсті писали. І я заспокоювався, зневажливо кривлячи губи коли читав про них.

Заспокоювавсь... але не надовго. Уявіть собі— знов на мене щось находило! І знов я чимсь був незадоволений. Чого мені бракувало? Гроші мені висилались акуратно, вчився я «прімєр-но», мав наречену, в будуччині манячіла гарна посада.

Ах, мої плазуни, мені здається, що й у нас иноді бувають непокійні хвилини! І, знаєте, мені здається, що тут винні не ми, а дурна ота людськість, яка вічно кудись преться, чогось хоче, виробляє в собі якісь інстинкти шукання. І дала вона нам оці інстинкти, атрофовані, зав-мерлі, якісь рудіменти, вроді крил у курей: не літа, не літа курка, а раптом фрр!—і полетіла... та й упала. Крила курці не до чого, а иноді щось викликають, якийсь непокій.

Ну, та ви пристосувались, щасливі: умірковано, потихеньку знайшли спосіб заспокоїти себе. Іван Кіндратович скляночки свої має; Глафіра Семенівна глечички, цибулю і підлеву; папаша мій—«клубнічку»; мамаша—ладан; Люсінька, моя наречена, піяніно годин по дванадцять, часом, на день. Пристосувались і рудименти не дуже турбують.

Ну, а я не зумів, занадто гострий спосіб у мене з'явився. Переборщив, передав куті меду і той мед, замість заспокоєння, як-раз навпаки—ще більш непокою дав мені Бо я, бачите, знайшов собі спосіб в... онанізмові..

Ах, mille pardons! Ви страшенно засоромились. Не від того, що я робив це («хто не був грішний цим!» як сказав раз у розмові Іван Кіндратович), а від с л о в а. О, слово, владико дріб'язкових, хоч ти можеш засоромити Івана Кіндратовича!

Ну, вибачайте ласкаво, я не буду казати цього слова, я буду казати... «спосіб». Добре?

Ну, так от вживав я цього «способу» від того чогось, що викохала в собі людськість, занадто гостро. О, Іване Кіндратовичу, я був молодший за вас і в мені, мабуть, більше було цього «чогось». Ваші чотири склянки—ідеал умірковаиости. Я не міг так. Коли я почував, що болото смокче мене, я не спинявсь і не вилізав на горбочок. Ні-ні, я не вилізав, а на, ще глибше, ще далі, смокчи більше, більше смороду, по шию, по вуха!! О, Іване Кіндратовичу, я недурно вродився недоноском через дрібницю.

Пам'ятаєте, Глафіро Семенівно, як ви иноді жахались, що в мене синяки під очима і жовто-оливяне лице? Навіть турбувались і санатоген радили пити (а молока все-таки і склянкою більше

не хотіли дати)! Пам'ятаєте? Ах, Глафіро Семенівно, синяки—дурниця, о, зовсім дурниця, синякі і в Люсі бувають (Люсю, ще не червоніть—рано!) Річ вся в тім, що у мене на душі поробились синяки. От у чім річ, мамаша! І мало того, вона стала самим синяком, вона стала така невеличка, як засохлий пуп'янок огірка, вона зморщилась і засохла і лежала в малесенькій ямочці. А через те, що була невеличка і лежала в малесенькій ямочці, нічого великого не бачила й не боялась. Хоч би слон пройшов наді мною, мені що? І не помітив би. А от комашка, жучок, жаба—то инша річ, ці мене ворушили, таскали, цих я помічав.

І що більше я вживав цього «способу», тим більше зморщувався, а що більше зморщувавсь, то все більш залежав од комашок. І навпаки, що більше сердили мене комашки, то більше я ужи вав «способу». Мій «спосіб» і закон дрібниці цілком погодились—вони одне одному помагали.

Я знаю, Івану Кіндратовичу хочеться посміхнутись на мою «філософію». Любий «папаша», я б з охотою теж посміхнувся, коли ж уже не посміхається мені.

Страшенно заважають писати: Глафіра Семенівна боїться, що я втечу і завезу посаг.

Тепер вечір. Я люблю такий час. У кутках стоять тіні. На мене посіла важка втома. Я вже не вірю, що уб'ю себе. Тиха печаль, пізня, солодкоспівна печаль плаче мені в грудях.

Я не помру. Я зморщусь ще більше і скорюсь дрібниці. Я женюсь з Люсею і зщулений, нашпиньках боязко й покірно пройду все життя своє. Великим—велике, малим—мале.

Зустрів сьогодні Гаюру. Він глянув на мене і зупинився. Я скочив на звожчика і, не озираючись, поїхав. В мені ще й у цей мент ниючим болем стоїть сором у грудях. Іване Кіндратовичу, я випив зразу три ваші склянки. Справді, так краще. З склянками краще. Я хоч почуваю щось.

І от дивно, коли я щось починаю почувати, то перш усього почуваю її, мою любу дрібничку. Це—цікаво.

Все ж таки я її п о ч у в а ю, значить, не так уже я її люблю й мирюся з нею. Ага! Ну, я про себе все ж таки не завжди так погано думав і коли б, наприклад, ще дві склянки, то я навіть і якомусь Гаюрі не піддався б. Я цього зшитка вже нікому не покажу, бо стрілятись я не буду, я ще не такий дурень, але свої думки я вважаю справедливими. І тому я їх запишу на спомин дітям, родителям же і отечеству на пользу. І годі.

2.

Вчора була оргія. Як звичайно. Сьогодні я—мертвий і мертвими очима все-таки бачу, що в оргію заховався від Гаюри. І знов вона, дрібниця: у мене розвязався шнурок од черевиків. Якби він не розвязався, я б не зустрівся з Гаюрою, бо він вийшов з того перевулку, який я встиг би поминути. І все було б инакше

Ти, Гаюро, все-таки не думай, що я т е б е злякався, що т е б е засоромився. Я себе злякався. Розумієш? Я—злодій перед собою. Я дозволив собі жити тільки поти, поки не розкажу, через що вмираю. Вмираю ж я через те, що ненавиджу дрібницю, а жити ширше мені не дозволено, не одмірено. Але хоч мені не одмірено, я все таки сам собі одмірю, себ-то уб'ю себе;

10773/IV
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господарства

а це вже не дрібниця. Розумієш? Таким чином я сам перед собою уже оправданий у всьому, я сам перед собою вже не дрібний—я переможець.

Кому охота посміхатись, хай сміються, а ти, Гаюрс, і ви, Катю, не смійтесь. Ви можете зрозуміти, а хто розуміє, той не сміється; сміх—привілей дурнів.

Що я не помиляюсь і вірно означив закон свого життя, то це я вам доведу всіма фактами з свого життя. І вам, і собі. Більше навіть собі, бо коли не доведу собі, то помирать мені не треба. А я чую, що треба.

Я прошу вибачити за п'яний стиль мого писання, инакше я не можу. Без алкоголю і «способа» мої нерви в'ялі, як клоччя.

Я не буду говорити про попереднє моє життя до історії з тобою, Гаюро. Ти знаєш, як я жив у гімназії. Мене називали «пеналом», «акуратом», «протоплазмою», «превосходительством». До університету єдиною важною подією був в моєму житті один вечір, коли до мене прийшов Зозик Костецький і приніс порнографічні картки. Він зайшов випадково (і тут!), бо зі мною зовсім не дружив, йому треба було передати мені чиюсь книжку. В тій книжці і були ті картки. Пам'ятаю, мене обхопило якимсь чадом од них. Я ніч не спав, а ранком у мене були синяки. Їх ніхто не помітив, а я все-таки не міг нікому через щось дивитись прямо в очі.

Більш нічого визначного не траплялось. Але з того вечора я знайшов мій «спосіб», який помагав мені ховатись від усього, що виходило поза мій «акурат». Коли мені траплялась неприємність, невдача, я потішав себе «способом». Коли радість підіймала нерви, мене тягнуло заспокоїти їх «способом». Чисто як ви, Іване Кіндрато-

вичу, своїми скляночками. Але ви це робите умірковано, а я все ж таки був молодий, необережний. Мені, наприклад, в сьомій, восьмій класі гімназії ставало иноді чогось сумно, без всякої причини, от собі сумно та й годі. Особливо, весною, як земля теплим паром дихала і з'являлась молода, як налита зеленою кров'ю, травичка, Хотілось плакати, хотілось бути добрим, я навіть давав тоді списувати Зозику «сочінєнія». Мені ставало журно і страшно від усього того. І через те я кожну ніч упивався своїм «способом». І ніч, і день, і знову ніч, і знову день. Сум зникав, туга пропадала, я холодно одмовляв Зозику і не давав списувати «сочінєнія».

В університеті я зажив так само. Гроші я мав, лекцій мені давати не треба було, шлях життя стелився мені рівний і спокійний: ні з чим не боротись, ні про що не турбуватись. На всяку ж иншу турботу я мав «спосіб».

Але, по закону Вебера і Фехнера, щоб дістати кільки раз одної сили почування, треба причину що-разу побільшувати. Знову таки і ви підлягаєте цьому законові, Іване Кіндратовичу—раніше ви пили всього кільки ч а р о к, себ-то одну склянку і були задоволені. Потім одна вже задоволення не викликала, стали пити дві. Далі три, нарешті чотири п'єте, а задоволення не в чотири рази більше, а таке саме, як і від одної.

Правда? Через рік ви будете пити п'ять, шість а потім... А потім, мабуть, і десять витримаєте.

А я не витримав цього (недоносок!). Почались болі голови, нудьга, стомленість, приливи одчаю, незрозуміла апатія, меланхолія, байдужість. Я почав помічати звязок цього з «способом», почав пручатись, почав рятуватись, жах мене опав. Я забігав, як блощиця, підсмалена

вогнем. І більш усього все ж таки жахався від того, що жах свій убивав... цим же «способом». Так-так! Бо що б мене могло вирятувати, за що мав хапатись?

О, то були приємні часи! Вони і зараз тягнуться, але тепер я не жахаюсь—я маю найвірніший «спосіб». З якою втіхою я приставлю револьвера до лоба і розіб'ю цю вічно-важку, як піском набиту, голову!

Ви думаєте, я тоді не хотів цього зробити? Не думав про це, не «філософствував»? Філософствував, але... це не так легко зробити, як ужити якогось способу. Так мені здається. Я навіть уже знав, що в мені чогось бракує, навіть помічав в собі закон дрібниці. Але треба було багато раз наштрикнутись на нього, щоб нарешті побачити цілком виразно.

Ось цілий ряд цих дрібниць.

Почну з того дня, як почалась ця історія з тобою, Гаюро. Це найінтересніший шматок мого життя.

Пам'ятаю, була неділя. У мене саме був період філософування. Прокинувся в той день я рано, а через те хотів цьому приписати свою нудьгу і млявість. Рано ж я прокинувся через те, що мене збудив якийсь гострий одчаяний крик на подвір'і. Схопившись з постелі і підбігши до того вікна, що на подвір'я, я, дарма що був холод, висунув голову в кватирку і став дивитись. Але там не було нікого, тільки посеред двору стояла якась фігура, обвішана відрами, балцанками і т. и. і поводила задертою догори головою на всі боки. Забачивши мене, вона вмить заторохкотіла відрами і закричала:

— Бон-н-даррр нада!!.. Боннн-даррр нада!!

І це «бонн» виходило у нього так одчаяно і ра-

зом з тим з якимсь смаком і трохи в ніс, на зразок французького «bon».

Я злісно плюнув, зачинив кватирку і ліг знову, але заснути вже не міг. Я лежав, дивився на павутину в кутку стелі і думав, що ось така дрібниця, як цей крик може споганити чоловікові день; як усі його думки і чуття будуть носити колір незадоволення. Думав про те, як я зможу в цьому настрою сказати, наприклад, кому-небудь щось неприємне, як той може образитись і сказати мені теж неприємне, ми обидва образимося, відносини наші підуть иншим напрямом, а від цих відносин залежать инші боки мого життя; як усе, нарешті, може змінитися від того, що бондар прийшов не о дев'ятій, а о сьомій годині ранку. Потім я чув, як у двір увійшла катеринка і овечий, жіночий голос пронизувато заспівав:

«Надєну я чорноє платьке,
В манашке паступлю»...

Катеринка гарчала, захлипувалась, голос боляче різав вуха і все це викликало таку злість, що хоч стрибай з вікна на проклятих «артистів».

А ввечері я вже їхав трамваєм і пильнував публіки. Найбільше, пам'ятаю, звернула на себе вмою увагу одна парочка, очевидячки, закоханих. «Вона»—чорненька, жвавенька панночка, «він»—руденький худенький юнак з очима в жовтих віях і в жовтих рукавичках. Я пильнував, як вони говорили щось одне до одного, перериваючи свою розмову щасливим дрібним сміхом; пильнував їх облич і злісно сміявся з них. Я згадав, як «моя» Люся в найжагучіші навіть хвилини «кохання» не дозволяла мені бути з лівого боку в неї і наказувала перейти на правий і це через те, що в неї на лівій щоці коло носа була бородавка; а коли ми сиділи, то сама непо-

мітно переміняла місце. І, дивлячись на парочку, я злорадо сміявся сам собі й не вирів тому, що в грудях у них єсть щось цільне, дуже, велике. Єсть, я думав, темне, свідоме або несвідоме полове чуття, є дрібне, обопільне задоволення маленького самолюбства, є просто матеріяльна вигода, от і склалося це «святе, велике чуття» Фу, гидота!

Щоб не дивитись на них, а надто на панночку, я вистрибнув із трамваю біля театру й помалу пішов собі вулицею.

Публіка вже збиралась до театру і купчилась коло під'їздів; похожали поліцаї; чувся сміх, гуркіт екіпажів, скрикування; не моргаючи, байдуже сяла бліда електрика.

Я йшов зовсім помалу, не маючи ніякого певного напрямку і мляво подивлявся вулицею. Попереду мене посовувалась ще тихіше якась знайома постать. Це був Тищенко. Він був, як звичайно, в куцій студентській тужурці, в якомусь широкому чорному капелюху і в сірих штанях у чоботи. Він похльоскував себе прутиком по халяві і чадив поганим тютюном. Порівнявшися з ним, я недбало хитнув йому головою, пробурмотів «здоров» і хотів іти далі. Але він, пізнавши мене, широко посміхнувся вузьким лицем і, своїм звичаєм, розмахнувшись, ляснув своєю рукою по моїй, пом'яв її й спитав:

— Куди, і звідки, і по віщо?

— Нікуди, нізвідки і ні по віщо...—нехотя в тон йому одповів я. Але йому це вподобалось і він весело голосно зареготався, примусивши озирнутися двох поважних пань.

Мені стало досадно. Чоловік мало не щодня сидить без обіду, одягається, як якийсь бразилійський авантюриста, сам хоч зараз на

город за опудало, здається, веселого нічого нема-- ні, регочеться, наче я йому хто зна що сказав.

— А ти куди?—з увічливости спитав я.

— Я?—скрикнув він.—Ого!.. Я, високоповажний добродію, іду сьогодня в оперу!..

Я глянув на його чоботи, капелюх, на вишивану і не першої свіжости сорочку, що визирала з-під тужурки, і нічого не сказав.

— Еге, «Демона» буду слухати, чорт забирай!.. Он як!.. Тільки, здається, не буду,—додав він тихіше.—Розумієш, ніколи не можу піти в оперу... Що зберусь, так і справа якась... От і сьогодня, чорт забирай, справа... Ех!.. А я й білета купив. Тепер ходи ось тут, чорта з два комусь перепродаси. Може візьмеш? Гальорка... Шістдесят копійок.

Він запропонував це так собі, байдужим голосом, очевидячки не сподіваючись навіть, що я виручу його, бо мене вже всі в університеті знали, що я не кидаю ніколи «в шапку», не купую лотерійних білетів і не позичаю ні копійки нікому.

Я помітив його тон.

— Давай! сказав я теж невмисне байдужим голосом. Він хутко подивився на мене і викрикнув:

— Е?

Я замість одповіди мовчки і байдуже вийняв гроші, взяв білета і, не дивлячись на нього, попрощався й помалу потяг до театру.

Але йдучи, я вже думав, як це все чудно вийшло; треба мені було вийти з трамваю, де лазив цей Тищенко, треба йому було вжити цього байдужого тону, мені образитись, купити білета і от... маєш—у театр. А хто зна, що може вийти в тому театрі. І все дрібниця якась!

Я був злий і на себе, і на Тищенка, і в театр

мені зовсім не хотілось іти, але я навіть не подумав кинути к бісу білет і не йти. Я ж заплатив шістдесят копійок!..

Я ввійшов у театр. Я раз-у-раз почував себе серед людей ніяково, але за часи «філософування» особливо. Мені здавалось, що всі ці величезні коридори, залиті електричністю, ці поважні зали з масою людських голів і плечей якось вороже, по-чужому відносились до мене, що я в них зовсім зайвий, непотрібний; мені здавалось, що все це срібне освітлення, ця музика, ці люди одягнені так гарно й чисто, все це стоїть по однім боці, а я по другім, і життя кожного з цих людей тісно звязане з життям всієї залі, а моє стоїть окремо. Через це мені здавалось, що кожний дивиться на мене, оглядає мою, хоч і пристойну, але чужу для них фігуру і дивується, чого, мовляв, вона втелющилась сюди. Правда, я вільно ступав по коридорах, заклав навіть руки за спину; лице моє, коли я давав дорогу дамам, виявляло делікатну скромність і, коли я подивлявся мимохідь у дзеркало, ні трішки не відрізнялось від фізіономій таких же скромних, ввічличих студентів, як і я. Але ніяковість, тим часом, иноді доходила до того, що мені просто важко було дивитись і я мусів протирати хусткою очі, сякатись, нахиляти голову, щоб зігнати з себе це важке, неприємне почування.

Зате за часи дії мені ставало легше: освітлення зчезло і мені здавалось, що я зливався зо всіма і очі всіх від моєї фігури переходили на сцену.

І ось, похожаючи у другому антракті по коридору, ввічливо прилипаючи до стіни і черкаючи ніжкою перед дамами, я якось подивився на голову якоїсь панни і побачив, що очі її через щось

пильно стоять на мені. Мені стало ніяково і неприємно. Я одвернувся і пішов далі, але, одійшовши трохи, задав собі питання, чого вона так пильно дивилась на мене. І чи од цього питання, чи од якої невиразної думки мені якось завмерло серце. Зустрівшись удруге поглядом, я почув, що мені зробилось дивно-приємно від її погляду. Коли вона одвела від мене свої великі, чорні очі, я подивився на її супутників і в одному з них упізнав свого товариша по гімназії Гаюру; другий же був мені незнайомий. (Я, Гаюро, розказуватиму так, наче комусь чужому. Коли щось передам неправдиво, прошу виправити. Це саме відноситься й до всіх инших. Так мені зручніше.) Гаюра сміявся і щось оповідав панночці, часто нахиляючись до її смуглястого, циганського обличчя і жартовливо прикладаючи руки до грудей. Помітивши мене, він люб'язно хитнув головою і злегка зняв картуза. Я поспішно і занадто ввічливо одповів йому тим же, прислухаючись в той же час до свіжого, дзвінкого сміху панночки Це був страшенно приємний сміх: заливчастий, щирий, чисто як у дітей, коли їх лоскочеш. Мені навіть згадалась Котік, Люсіна сестричка, яка дуже любить, щоб її лоскотали. Як і в дитячому, так і в панночиному сміхові не було нічого робленого, ніякої сухоти, або ніяковости, було щось хороше, живе, соковите. Я ще раз озирнувся і подивився на неї. Вона вже не сміялась і дивилась трохи догори на Гаюру блискучими очима і здавалось, що Гаюрине лице освітлюється не електричністю, а блиском її промінястих, чорних очей. Я думаю, що прекрасне через те робить на людей таке велике враження, що воно нагадує їм, яке повинно бути справжнє життя. Панна зробила на мене велике враження.

І мені схотілося ще раз почути цей сміх. Я постановив, щоб там не було, підійти до Гаюри і зазнайомитися з панночкою. Але раптом мене опанувала несмілість і я загадав собі: коли панна, зустрівшись, подивиться на мене—підійти; не подивиться—не підходити. І твердо був уже переконаний, що підійду.

І от з замиранням серця я почав дивитися через голови по коридору, шукаючи чорної, як сажа, голови панни і русявої бороди Гаюри. Але їх десь не видно було. Я пішов далі. Проходячи біля афіш, я байдуже глянув на них і враз зупинився: біля стіни виднілась довготелеса постать незнайомого другого супутника і з усмішкою когось, очевидячки, слухала: кого він слухав, не можна було бачити, бо затуляла широка Гаюрина спина. Але я догадався, що слухав він панну.

Я рішуче ступив кільки ступнів, але зараз же зупинився і замість того став похожати то туди, то сюди, почуваючи в той же час все більшу та більшу ніяковість од свого наміру, який мені здавався тепер просто нахабним. Що я Гаюрі, що Гаюра мені? В гімназії ми ніколи не дружили, бо він був «мужиченя», ніколи навіть не говорили нічого один з одним, крім «здоров». Крім того він повинен був не любити мене за те, що я не держався шкільної солідарности і не хотів нікому підказувати. В університеті, як і всім відомо, я уникав усяких «землячеств», товариств, організацій і за часи студентських розрухів спокійно виїздив додому, ні трішки не цікавлячись тими розрухами, і акуратно переходив собі з курсу на курс. Він же з першого ж року почав розліплювати по світлицях до куріння прокламації, виступати з промовами в авдиторіях,

на студентських збірках і у відповідний момент було виключено його з університету, арештовано, випущено. Потім його прийняли, далі знов виключили і знов прийняли. Розуміється, ввесь час він був на першому курсі, міняючи тільки що-разу факультет. Що ж між нами було спільного, щоб я міг підійти до нього? Що міг мати до нього я, син поміщика, дворянина, пів-буржуй, пів-бюрократ, до нього, сина столяра, міщанина, пролетаря? Мені зробилося зовсім ніяково і я рішив закинути це дурновате бажання, іти собі на своє місце та чекати початку дії.

Я ще раз подивився на них. Гаюра злегка повернувся у мій бік і задумливо поглажував русяву, чотирьохкутну борідку, дивлячись кудись синіми, злегка пукастими очима. З-за нього иноді з'являлось смугляве паннине лице.

Рапом, здавивши щільно щелепи, немов бажаючи заціпити біль ніяковости, я рішуче підійшов до Гаюри і злегка взяв його за лікоть.

— Здоров, Гаюро! — промовив я розвязно і протяг йому руку.

Він, коли я приторкнувся до нього, щвидко озирнувся в мій бік, потім, побачивши мене, здивувався, і подаючи руку, питаюче й чекаюче став дивитись мені в лице. Панночка замовкла і разом з довготелесим серйозно подивилась на мене.

— Ну, як же ся маєш, га? — спитав я, почуваючи на своїм лиці їхні погляди і свою ніякову посмішку.

— Нічого... дякую, — пробурмотів він. — А що таке?

— Нічого... так. Давно не бачились...

Все було так дурновато: і моє вітання, і його

питання, і моя одповідь. Йому теж, видно, стало ніяково. Щоб сховати це, він повернувся до панночки та довготелесого і, поводячи злегка рукою до мене, сказав.

— Ви не знайомі?.. Мій товариш по гімназії...

Я шаркнув ніжкою і, бурмочучи своє прізвище, простягнув панночці руку.

Я ще й тепер пам'ятаю те страшенно болюче почування ніяковости й сорому, яке важко й гаряче розлилось мені по тілі, коли я подав їй свою спітнілу, аж мокру руку і коли її суха, маленька ручка наче посковзнулась у моїй долоні. Я зараз же помітив, що їй зробилось гидко, бо вона вийняла з кешені хустку і, наче сякаючись, непомітно витерла руку.

Потім ми пішли по коридору: я з панною попереду, а Гаюра з довготелесим позаду. Я вже не пам'ятаю, яку я їй нісенітницю плів, пам'ятаю тільки, що вона слухала мене неуважно, бо щохвилини озиралась до Гаюри й довготелесого і мішалась до їх розмови. Їй, видно, було досадно на мене і хотілось як-небудь одчепиться від непроханого товариша. Ті також, мабуть,залюбки попрощались би зо мною; але я ніби не помічав того і ще більшу нісенітницю плів їй. Нарешті, вона запропонувала зупинитись. Ми стали біля стіни і вона зараз же повернулась до Гаюри з якимсь питанням, якого я не міг почути, бо говорила дуже тихо. Я бачив тільки, як Гаюра посміхнувся, стиснув з покірливим і безсилим виглядом плечима і щось коротко сказав їй. Але тут задзвенів дзвоник і вирятував нас. Я попрощався і мало не бігцем пішов по коридору, проклинаючи свої «дурноваті бажання» і даючи слово навіть не дивитись на неї, не то що підходити.

Задзеленьчав третій дзвоник. Завісу ще не підіймали, але електричність уже погасла і тільки зрідка горіли лямпи. Од раптового переходу з великого світла здавалось зовсім темно. Публіка вже розсілася по місцях, тільки подекуди пробирались між кріслами запізнілі та стояв невеличкий гомін від здержаних балачок. Раптом, недалеко від мене зачулось якесь фурчання, наче вихор пройшов по листі дерев, почувся шум, виклики—в повітрі над партером замиготіло щось біле. Я й мої сусіди з ляком подивилися вниз і я побачив щось чудне: над публікою внизу стояв якийсь стовп невеличких листків і, ввесь колихаючись, розсипався на всі боки. Деякі, ніби кокетуючи, граціозно робили зігзаги і легко сідали на лисину якому-небудь генералові; другі, наче соромлячись, завертали в бокові ложі; інші летіли рішуче, серйозно, не звертаючи ніякої уваги ні на піднятий гармідер, ні на генералів, ні на самих поліцаїв, які вмент десь з'явились і ввічливо, але енергійно і швидко одбирали їх у тих, хто держав у руках.

— Прокламації!.. Соціялісти!.. — почулось збентежене схвильоване шепотіння.

Мені чомусь стало страшно. Я напружено став озиратись на всі боки, ніби то я кинув їх, і вже не знаю, чого я хотів, чи втікти, чи дізнатись чогось.

Потім я бачив, як у тому місці, звідки вилетіли прокламації, публіка почала чогось уставати, далі там зайшла голосна і сердита розмова, когось повели кудись, хтось з кимсь сперечався. Вмить, на протилежному боці гальорки знов фуркнуло, хтось голосно крикнув щось, замиготіло біле і над партетом знов стояв білий рухливий стовп, гарний і страшний. В цей час блиснула

електричність і залила все своїм рівним, байдужим світлом. Наче тільки й чекаючи цього, вся публіка в партері піднялась і стала дивитись на прокламації, які падали їм на голови, на руки, на спинки стільців, на пишні дамські зачіски. З лож випинались і дивились з посмішками й без посмішок на оригінальну картину. Дехто з публіки брав і починав читати, дехто скоріше ховав у кешеню, а дехто боязко одсовувався од них і несміло подивлявся на поліцаїв. Поліцаї ж виявили просто диво сміливости й натиску: вони бігали по ногах, по стільцях, підстрибували, повзали по підлозі й підхоплювали з льоту прокламації, видирали з рук читачів, ганяли, кричали, навіть лаялись.

На гальорці теж стояв гомін, бо частина листків і сюди якимсь побитом добулась і розходилась по руках. Але поліцаям було важко добитися в перші ряди й вони тільки бігали позаду з гнівним голосінням і напруженими пиками.

Це вийшло так несподівано швидко, що я спершу не міг навіть орієнтуватись у тому, що було. Пам'ятаю, що головним почуванням у мене був страх, страх невідомо чого. І тільки, як усе скінчилось та кже швидко, як і почалось, як більша частина прокламацій розійшась по кешенях публіки, а остання торжественно була піднесена приставу, тільки тоді, як у театрі знову стало темно і піднялася завіса, я трохи очутився.

Це вперше я бачив «штуки соціялістів», як любить висловлюватись Іван Кіндратович.

«А чи не Гаюра з довготелесим часом кинув? Від його можна цього чекати»—подумав я раптом, але зараз же сам посміхнувся: «Чого неодмінно він?»

Але мені, мабуть, хотілось так думати, хотілось на те, щоб переконатись, а, значить, ще раз підійти до них. Я через щось певний був, що, як підійду, неодмінно дізнаюсь.

Як скінчилась остання дія, я хутко одягся і побіг шукати їх. Але скільки я не бігав по коридору, їх не було.

«Ну, то, значить, їх тоді арештували!»—постановив я, виходячи вже з театру і, засунувши руки в кешені, швидко пішов вулицею

Завернувши в один порожній майже провулок, я раптом попереду почув знайомий Гаюрин голос; він на всю вулицю кричав:

— А життя?.. А життя?..

Якийсь голос тихіше одповідав йому. Я придивився: поперед мене йшло три постаті: одна посередині—жіноча, друга з одного боку—висока довготелеса і третя з другого боку—нижча, широкоплеча.

— Життя для ідеалу?.. В с е життя?—з обуренням кричав Гаюра.

Йому, видно, порадили балакати тихіше, бо він враз знизив тон і я вже не міг чути, що він далі говорив.

«Наплювать! Підійду!..»—одважився я і став доганяти їх. Порівнявшись, я підняв картуза, приязно хіхікнув і висловив задоволення, що нам усім по дорозі додому. Вони замовкли й подивились на мене. Гаюра щось пробурмотів, довготелесий крякнув, а панна навіть голови не повернула. Кілька хвилин ми йшли мовчки.

— Ні, так, голубчику, не можна...—тихо почав довготелесий.—Так можна дійти до чистого епікуреїзму і заспокоїтись на тому, проти чого ти борешся тепер. Себ-то розів'єш смак до вина, до м'якого крісла, до спокійних думок і т. и.

Це стежка слизька... Життя не в тому, щоб тільки жити, а в тому, щоб здійсняти вищий закон, те_веління, яке закладено од віку в кожного. Не вино, не співи керують історією, а ідея!

— Чудово! По-твоєму, значить, виходить, коли в тобі завелась якась... ну, ну, ну не «якась», а хоч би «вища» ідея, навіть ідея абсолюту, категоричного імперативу, позачасової морали, що хочеш, коли, говорю, в тебе завелась така ідея, то вже не можна ні в театр піти, ні вина випити? Так? Ха! Та через що я революціонер? Я революціонер через те...

Довготелесий крякнув, панна глянула на Гаюру і, як мені здалося, штовхнула його ліктем. Гаюра замовк, але зараз же махнув рукою й почав знов:

— Все одно!.. Наплювать!.. Я кажу, що у мене не з надземних сфер навіяні такі переконання, а саме життя дало мені їх. Я весь, кожним атомом своєї істоти, кожним рухом, кожною думкою протестую, бо я борюсь за в с е життя, а ти—за частину його, та й то за частину не життя, а за щось не життьове. Але тут і боротись нема з ким.

Вони ще довго змагались і кричали на всю вулицю. І, пам'ятаю, коли я слухав їх, в мені стояло разом де-кільки почувань. Перш усього, я якось несамохіть дивувався з Гаюри. Я слухав його й мені не хотілося вірити, що це говорить той самий Гаюра, який більшу частину свого перебування в гімназії просидів у карцері, який з своїх «колів» робив хатки, якого я завжди ставив так нижче від себе, що доводилось немов аж нахилятись, щоб помітити його. І от цей Гаюра говорить такою мовою, якою б я не заго-

ворив. Мені навіть не вірилось, що він це говорив щиро, не для мене, не на те, щоб напустити туману на мене. І разом з цим я пильно вслухався в їхню розмову і почував, що вони говорять щось нове для мене, нечуване. Але ж у цьому, що вони говорили, було для мене й таке, що проймало ніяковістю і тим самим страхом, що й у театрі. Ці слова «революціонер», «боротьба», ці павзи і крякання довготелесого наганяли на мене таке чуття, яке може бути у чоловіка, що йде біля заложеної міни. І мені хотілося й розпрощатися з ними, і послухати далі, хотілось навіть вмішатись до розмови і показати, що мене не дивує серйозність теми. Крім того, гостра цікавість увесь гас гризла мене і хотілося дізнатись таки, чи то вони кидали ті прокламації. Я постановив: коли у них знайдеться хоч одна прокламація при собі, значить вони не кидали, бо це проти них доказ був би, якби їх заарештували.

Коли вони замовкли на хвилину, я подивився собі під ноги і, яко мога байдужим голосом, спитав:

— А чи не знаєте ви часом, що то за прокламації сьогодня в театрі розкидали?.. Я, знаєте, не міг достати ні одної...

Вони не зразу відповіли і це мене ще більш упевнило.

— Казали, що соціялісти кидали...—додав я невинно.

— Хм...—посміхнувся довготелесий,—вже ж не жандарські ротмістри... Прокламації звичайні. Я достав одну. У мене, здається, повинна буть десь та прокламація...

В мене похололо серце, коли я побачив, що він з бурмотінням починає своїми незграбними

руками шукати по кешенях. Гаюра й панна, наче це їх мало цікавило, мовчки йшли і дивились поперед себе.

— Ось...—знайшов таки довготелесий.—Нате, як хочете... Прочитайте...

Він простяг мені прокламацію й позіхнув. На вулиці, крім ряда лихтарів, одного сонного звожчика коло якогось будинку та нас чотирьох, нікого не було, але, коли я простяг руку і взяв той невеличкий шматок паперу, мені здавалось, що зо всіх боків на мене дивляться очі тих поліцаїв, що збирали в театрі прокламації.

Я зараз же попрощався з ними. Мені здавалось, що коли я пройду з ними ще з квартал, то папірчик той розірве мене в повітря. Як тільки не стало чути їхніх ступнів, я сягнув рукою до кешені, дуже зім'яв нещасну прокламацію і винявши її, розправив пальці й випустив її на землю. Мені стало легше. Але зараз же я з жахом подумав:

«А що, як хто слідкував за нами і тепер знайде її!» Я озирнувся. Нікого не видно було. Вернувшись, я схопив зім'ятий папер, розірвав його і, почав дерти на дрібні-дрібні шматочки. Так ніколи, певно, не дерла своїх любовних листів зрадлива жінка, як я ту прокламацію. Подерши, я розсипав її частинами по дорозі і, звернувши на другий бік вулиці, щвидко пішов по порожньому тротуару.

3.

Ось—перше кільце ланцюга моїх дрібниць. Бондар штовхнув моє життя по такому напряму, якого б ні-за-що ніхто не вгадав. А насамперед я.

Пам'ятаю, я навіть на другий день забув зовсім цей інцидент. Але за обідом Іван Кіндратович оповів про «штуку соціялістів» у театрі і нагадав мені все.

Ввечері я лежав у себе на ліжку і слухав гру Люсі в вітальні на піяніно. Вона грала щось надзвичайно чисте, ніжне і радісне. Мені згадались очі і сміх панни в театрі. І через щось подумалось, через щось, пам'ятаю, гостро кинулось мені в очі, що я... ніколи не був закоханий. Люся? Брр, якби вона прийшла до мене в ту хвилину, я б з огидою пацнув її ногою. Ніхто ніколи не хвилювався, бачачи мене. і я ні від кого не замирав серцем.

А Люся грала і мені здавалось, що то не Люся грає, а та панна, що в театрі, а очі її дивляться трошки вгору і від того музика така чиста та ніжна.

І знову мені думалось, що щось не так діється в моєму життю, що в романах може й правду пишуть. Єсть десь і не дрібне життя. Єсть щось більше за «спосіб», за перетравлювання їжі.

І проти волі згадались мені слова Гаюри (я навіть виразно бачив лихтар аптеки, біля якої ми в той час проходили): «Хто, брат, живе великим, той малого не помічає. Того дрібниці не зачеплять, ні, його може збити тільки велике». (Пам'ятаю, я ще тоді аж зщулився, немов Гаюра м е н і те казав.) Довготелесий щось говорив про «строгість морали, чистоту ідеї». І знову пригадалось, як Гаюра тьохнув в повітрі тоненькою палічкою, засміявся і сказав:

— Е, голубе! Ми—не аскети. Ми—люди. А людина мусить жити широко і радісно. У всьому можна знайти радість, як уміти й хотіти.

«Можна знайти радість!» Ця фраза особливо не

виходила мені з голови. Радість... Чи я мав р а д і с т ь, справжню, велику радість? Пригадую собі, скільки я не перебирав своє життя, не знаходив. Атестат зрілости? Я знав, що мені його дадуть. Було приємно. Виграв у лотерею кавказьке сідло. Було приємно. Інтрижка з бонною Кларою Мойсієвною? Приємно, але турботно. Що ще?.. Нічого не було.

А Люся грала і журба м'якими хвилями обмивала моє серце. І стало жаль себе, жаль до сліз, як когось чужого, але близького. І, пам'ятаю, з того жалю мені стало тепло й легко.

«Можна знайти радість»... А чому ні? Я тільки не шукав, я жив, як слимак, у шкарлупі. Треба шукати, треба поширити своє життя!

Я навіть устав із ліжка і заходив по хаті бадьоро й енергійно.

Перш усього треба закинути «спосіб», треба взяти себе в руки, треба бути дужим. «Життя мусить бути широким і дужим» А чому ні? Хто мені винен, що я живу в цій дірі й ніде не буваю. На світі є багато втіх, багато цікавого й вабливого. Ого!

Я цілий вечір ходив і навіть розхвилювався. А рохзвилювавшись..., потягнувся до «способу». Потягнувся з жахом, з соромом, з обманюванням себе, з присяганням, що це останній раз і з дикими, оскаженілими образами розпутно-хоробливої фантазії.

Але другого дня вечірні думи все-таки вернулись до мене, не дивлячись на те, що я був весь вимучений і важкий, як лантух з піском.

Ввечері знов грала Люся. І знов у тьмі ніжно й чисто засяяли очі й посмішка панни з театру.

О, панно Катю, ради бога, не червонійте й не ображайтесь: ні на одну хвилину я не допускав

вашого образу в свої нічні оргії. Ні-ні! Навіть думки не з'являлось у мене про вас, як не може з'явитись у проститутки думки повісити портрет своєї коханої матери в залі, де одбуваються оргії. Ні-ні. Це занадто було б і для мене. Там могла бути Люся, кузини її, могли бути всі женщини, яких я тільки де бачив, яких я роздягав очима на вулицях, там могли бути невидані мною, але вас не могло бути. Чого так? Не знаю. Я тоді не думав, а потім... теж не хотів думать.

Люся грала і знову ще дужче в мені загорілось бажання «знайти радість». Знов я розхвилювався, знову журба затопила мої груди. Але в цей вечір я переміг спокусу «способу».

І перемога підняла мене, збадьорила. Пам'ятаю, другого дня я навіть ступав більш поважно і твердо, а не так, як звичайно, дрібно й наче винувато.

Але... трапилась дрібниця і штовхнула мене в цілком несподіваний бік. Може я й сам покотився б туди потім, може це було необхідно для мене, але... я у всякому разі не мав певного наміру робити те, що робив.

А вийшло все так.

Збираючись іти до університету, я попрощався зо всіма (я мав, пам'ятаєте, звичай, виходячи кудись на хвилину, прощатись так, ніби виїздю до Америки), шаркнув ногою перед дамами і підійшов до Котіка, яку держала на руках Таня (покоївка). Обцілувавши Котіка, я схопив її маленьке пухкеньке рученя, поторсав і, випускаючи, промовив:

— Здається, зо всіма попрощався? Ну, до побачення!

— А з Танею?.. А з Танею?—закричала Котік, простягаючи до мене ручки й пацаючи ніжками.

— З Танею потім...—посміхнувся я і вийшов.

Але, одягаючися в сінях і дивлячись на Таню, що стояла й чекала, щоб заперти за мною двері, я подумав:

«А Таня хіба не така ж людина, що не можна попрощатися з нею?» Застібуючись, я знову глянув на її маленьку, граціозну фігурку з лукавим, веснянкуватим, гостреньким лицем і почув, як мені забилось од якоїсь надзвичайної думки серце; потім я почервонів, не знати чого озирнувся і... одважився.

— До побачення, Таню!—сказав я якимсь не своїм, придушеним голосом і простяг їй руку.

Таня здивовано подивилась на руку, не розуміючи, нащо я простяг її, очевидячки, й на думку не могло спасти, що я простяг її на знак вітання.

— Що ж ти не хочеш мені й руки подати?—роблено-весело промовив я.

Вона зрозуміла, але як зрозуміла: озирнувшись теж, схопила мою руку, дуже потягла мене до себе і, зробивши непристойний рух, одіпхнула й весело засміялася. Потім хутко озирнулась і, моргаючи на злегка одчинені двері в вітальню, прошепотіла:

— Там панночка! Як побачать, то буде вам... Ха-ха-ха!—Вона мала страшенно поганий звичай якось смаковито реготатись, коли її зачіпали мужчини.

Мені стало соромно і я, не виясняючи їй свого справжнього наміру, вийшов з сіней і помалу почав зіходити по сходах. Нудьга, злість глухо загарчали у грудях і прогнали те бадьоре, що так несміло почало було ворушитись. Я зрозумів, що я зробив зайву дурницю, дрібну, незначну, але річ не в великості, а в тому, що від цеї дурниці я відразу зневірився, що від цеї дріб-

ниці оцей сором і досада будуть уже цілий день стояти мені в душі.

— Олександре Петровичу!—раптом почув я за собою Люсин голос. Я озирнувся. Вона йшла по тротуару, ліниво похитуючи станом і, держачи під пахвою якусь книжку, на ході поправляла на голові брилик; очевидячки, одягалась поспішаючись. Я зупинився.

— Я згадала, що мені треба в бібліотеку...— пояснила вона, рівняючись зо мною.—Ви в університет?

— В університет.

— Підем разом, нам по дорозі.

На носі їй було пенсне, через яке вона дивилась на мене, як потім я пригадав собі, надто пильно й серйозно. Але я тоді не помітив того.

— Чого у вас така кисла фізіономія?..—раптом кинула вона і, одвернувши від мене лице, приплющивши очі, як короткозора, стала дивитись на прохожих.

— А чого їй бути солодкою?—дійсно кисло, мабуть, осміхнувся я.

— Але й кислою нема чого. Здається навпаки...—тим самим тоном сказала вона.

— Не знаю... Видно, життя видається не райським яблучком, а кислицею...

Вона повернула до мене голову, оглянула мене здивовано насмішкуватим поглядом і, зневажливо посміхнувшись, одвернулась.

— Чого ви смієтесь?—почервонівши спитав я.

— Того, що смішно... і нерозумно...

Треба пояснити, що манера розмовляти у неї дуже чудна; силкуючись виявити себе для оригінальности одвертою, прямою людиною, вона вживає до цього дуже прості способи: зневажливо кривить губи, говорить «брехня», «нікчемна

ви людина» і т. и Коли ви їй скажете, що вона без усяких підстав лає вас, вона посміхнеться і скаже з погордою: «Ага! Не любите правди?» І це все з страшенною самовпевненістю. Сперечатися з нею—все одно, що товкти воду в ступі, бо для неї не існує ні логіки, ні фактів, нічого. Згожуватися з нею—це все одно, що посадити її собі на шию і підлягти її деспотизмові, дрібному й холодному. Я це знав і не дуже сперечався, як заходила між нами яка суперечка, хоча знав також, що цею пасивністю добра собі не добуду.

Але тепер мені хотілося сперечатись, хотілося говорити.

— Чого ж нерозумно?—знову спитав я.—Через те, що я ношу студентську тужурку, життя повинно бути медовим?

— Нерозумно.

От, як бачите!

Мені стало досадно і в грудях заворушилось бажання сказати їй щось гостре, неприємне і правдиве. І я почав їй говорити все те, що продумав ці дні.

Слухаючи мене, вона кільки разів дивилася на мене здивовано і зневажливо, і це надавало моїм словам ще більше злісного запалу. Але далі вона стала серйозніша. Мені здалося, що вона починає переконуватись, і досада моя оступилась кудись і захотілось говорити ніжно, м'яко; але вона зараз же «дала мені од-коша». Коли я кільки раз сказав їй «ти», вона холодно, не повертаючи голови, промовила:

— Тільки без ніжности!.. Можна й без «ти»...

Мене це вкололо і я загубив був нитку думок. Але зараз же згадав і заговорив знов, хоча й без «ти», але все-таки палко.

— Перейдіть на правий бік!—раптом незадоволено перепинила вона мене —Терпіть не можу, коли хто йде ліворуч. Досі не навчились ходити зо мною!..

Я знов забув, що говорив і, перейшовши на правий бік, вже довше ловив загублену нитку. Заговорив знов, але вже з меншим запалом.

— І от тепер у мене головна думка,—якось инакше жити... Як—я й сам не знаю... Ви думали коли-небудь про це, Люсю?

Люся раптом підняла руку до брилика, затримала трохи ходу і, подаючи книжку, промовила:

— Подержте...

Потім нахилила трохи голову і, піднявши обидві руки догори, ледве ступаючи, стала пришпилювати шпильками брилик. Я взяв книжку, прочитав заголовок якогось французького роману, подивився вздовж вулиці і знов похилився. Говорити мені вже більше не хотілося. Люся пришпилила брилик, взяла у мене книжку і, поправивши пенсне, приплющивши очі, важно попливла далі.

— Ну, що ж ви змовкли?—сказала вона, почекавши і подивившись на мене насмішкуватим поглядом.—Я слухаю, ваші... ваші пе симістичні сентенції.. Це в вас раз-у-раз буває після палких обіймів з покоївками?—вмить додала вона иншим, сухим і злісним тоном.

Мені йокнуло й захолонуло в серці.

«Бачила!»

Я почув, як мені стало гаряче на щоках і на лобі й як прилила й заграла на них кров.

— Які обійми?—промурмотів я.

— Чого ж ви почервоніли?—холодно крізь зуби промовила вона, пильно й зневажливо дивлячись на мене.—Соромно?

Я, як дурень, мовчав. Мене просто придавив такий наслідок мого чистого наміру.

— Погано...—проговорила знов крізь зуби Люся.—Тим паче погано, що покоївка ця служить у нас, у м е н е. Після цього я навіть дивуюсь, як ви смієте ще дивитись мені в вічі. Дивуюсь.

— Люся!—скрикнув я, зупиняючись і благаюче дивлячись на неї; але вона насупила свої золотисті брови й суворо сказала:

— Я вже вас прохала обходитись без ніжности. І ще прошу поводитись коректно. Ви звертаєте на нас увагу.

Це мені нагадало, що ми на вулиці.

— Ольго Іванівно!—тихіше вже заговорив я.—Коли ви хоч раз вірили мені, то повірте й на цей раз моєму чесному слову, що це не обійми були, що це... це зовсім не те було... Послухайте!

Я хутко, захлипуючись, оповів їй, як все це вийшло, як мені самому це неприємно, як мене вражає її зневага. Я говорив довго й палко, але видно було, що вона не вірила мені, не допускала навіть думки, що з покоївкою можуть бути якісь инші відносини. Не вірила й сердилась, але сердилась не за те, що я такий поганий, що ображаю наше «кохання», а за те, що Таня—покоївка.

Мені стало нудно-нудно й тупо-байдуже. «Не вірить, то й не треба»—думалось мені.

Біля університету ми розійшлись,—вона пішла далі, а я постояв коло воріт і пішов вулицею.

В мені в середині почало підійматись щось злісне, протестуюче, рішуче. Хотілось щось таке зробить дике, на злість комусь.

В той мент як-раз я йшов повз той будинок, де жив граф. У нього раз-у-раз можна застати компанію за картами або оргією; і перше я об-

минав його, але тепер аж зрадів і рішив неодмінно зайти. Граф—мій товариш з гімназії і справжній граф Корчинський.

Коли я ввійшов у першу од сіней світлицю (він наймає половину одноповерхового флігелю з трьох світлиць),—з другої чувся гомін кількох голосів.

— Хто там?—почув я і, скинувши пальто, ввійшов до них. За ломберним столиком сиділа компанія: граф, Бузько, Соколів і якийсь чорний, незнайомий мені студент. Навкруги був звичайний рогзардіяш, який буває там, де довго грають у карти: валялись недокурки, лежали на кріслах і канапах тужурки й піджаки, скрізь стирчали пляшки й склянки з пивом і вином, під ногами був цілий смітник, а в повітрі хмарою стояв дим. Все, як слід.

— А! Ваше превосходітєльство!—скрикнув Бузько, простягаючи мені через плече руки. Я поздоровкався зо всіма, познайомився з студентом і став біля Бузька.

— Ну, превосходітєльство, як живем?—пильно дивлячись собі в карти й щось вираховуючи, проговорив він.—Подвизаємось?

— Як-то?—не зрозумів я.

— Маленька бубночка...—зідхнув Бузько і подивився на партнерів. Ті зараз же уткнулися в свої карти.

— Подвизаємость, ваше превосходітєльство? а?—ніжно обнімаючи мене лівою рукою з картами і пригортаючи до себе, повторив Бузько.

— Подвизаємось... — в тон йому одповів я.

— В університеті був? Що там? Ми, братіку, тут уже другі сутки подвизаємось... Професори не скучають за нами?

— Не знаю...—сказав я.—Я вже чотири дні не був там.

— З нами хресна сила!—одсахнувся від мене здивовано Бузько і перехрестився картами.— Що я чую?!

— Пас!—лаконічно крикнув граф. Бузько вмент зробився серйозний, поправив карти як віяло і насупив брови.

— Сім жира...—позіхнув незнайомий студент.

— Чирва...—бовкнув Маруся.

(Соколова ми звемо «Марусею» ще з гімназії за його високий, тонкий стан, за дівоче, ніжне лице з блакитними, мрійними очима і кротку делікатну натуру; правда, він завжди мовчить і тільки пильно й ніжно слухає того, хто говорить, але п'є багато і майже ніколи не впивається. І тільки як почне хапати щітки, столові ножі, палиці і прохати пофехтувати з ним, тоді тільки можна впізнати, що Маруся «в градусі».)

Бузько ще більше насупився, покусав замислено свою борідку, глянув на партнерів і, стиснувши плечима, промовив:

— Вісім бубночки... Нічого не зробиш... Так-то, ваше превосходітельство... Так ти справді не був в університеті? Чого ж то?

— Не хотів, та й не був.

— А лекції?

— Плювать і на лекції.

Тепер навіть Маруся здивовано глянув на мене, а Бузько аж одсунув стільця, серйозно обдивився мене і мовчки питаюче подивився на товаришів.

— Еволюція в царстві чорнилоядних!—добродушно посміхнувся граф і, звернувшись до мене, хитнув головою позад себе і сказав:

— Може хочеш випити?—там усе є... Горілка, пиво, вино...

— Ну, де ж таки!—засміявся Бузько.—Ще що вигадай... Та його наречена як довідається, то моментально в кешеню сховає.—То баба серйозна... Хм, «випити»!

Я зробив самий байдужий вигляд, обійшов Бузька і, підійшовши до столика, що заставлений був пляшками й тарілками, налив собі велику чарку горілки. Не дивлячись ні на кого, перехилив її, глитнув і, навіть не зморгнувши від того паскудного, холодного почування, яке пройшло по мені, почав чимсь закусювати.

Компанія, крім незнайомого студента, аж застигла від дивування. Але я, не вважаючи ні на їхні крики, ні на гратуляції, налив знов і випив. Почування вже, пам'ятаю, було не таке гидке. Потім я скинув з себе тужурку, запалив цигарку (хоча я не курю) і засміявся. Мені стало так якось тепло, гарно.

— Пхи!—думав я.—Плювать мені на всяких наречених! Життя повинно буть повним, дужим і широким... Не чернець же я, справді. Вино, женщини, карти... Це ж і є життя... Вони ж цим і живуть... І от же щасливі. Чого ж я мушу киснути?

У світлиці зробилось моторніше. Ради такого казусу вони навіть покинули на час карти і постановили всі випити зо мною. Я сміявся, базікав, реготався і почував себе гусаром. Хотілося сісти верхи на стілець, цигарку в зуби— і смали цінічні анекдоти! Хотілося в карти грати, до дівчат їхати.

— Лий!—кричав я.—Бузько, не будь бабою! Пий!

— Ха-ха-ха!—реготався Бузько.—Диви, який

молодець став!.. А наречена? Сховає, брате, в кешеню, то там тобі й каюк...

— Сашко, зо мною...—ніжно нахилявся до мене Маруся. Він нічого не п'є, крім горілки і я теж наливав горілки і пив з ним. Потім пив з Каменюком (незнайомий студент), з графом; пив вино, пиво, горілку.

— Катай його!—гороїжився я на весь флігель.—Не хочу і не треба!.. Плювать!.. Я тепер, панове, постановив жити, а не киснути. Годі!.. Життя повинно буть повним, дужим... і... дужим... Це—свята правда! Давай у карти грати... Ва-банк!.. Я ставлю десять рублів. На жирову даму десять рублів!

Здається, я й грав тоді, не пам'ятаю добре. Пригадую, що спочатку мені було дуже гарно, Мене наче здіймала якась дужа хвиля і несла кудись у височінь, і як холодно-гарно замирало серце. Але де далі мені почало ставати гірше: дуже, хороше десь зчезло, руки й ноги стали важкі, в животі почало щось неприємно хвилюватися і від цього по всьому тілі проходило холодне, тяжке почування; в очах стояв туман і шкура на лиці й руках здавалася чужою й чудною. Я був п'яний на своїм віку тільки двічі, та й то не дуже: раз на розговинах у директора гімназії, а вдруге, як скінчив гімназію, після роздачі «атестатів зрілости». Але ні в той, ні в другий раз я не почував такого, як тепер. Мені то здавалось, що я летю в якусь безодню догори ногами, і ставало холодно, то наче здіймаюсь до самого сонця, і гарячий піт обливав мене з ніг до голови. Нарешті, мені стало цілком погано. Пам'ятаю як крізь сон, що мене кудись водили, над чимсь нахиляли, було дуже погано, потім полегшало. Далі я

вже нічого не пам'ятаю. Здається, ще несли кудись потім і хтось ніби лаявся і сердився, а хтось реготався.

4.

Покоївка Таня штовхнула мене таки досить добре. Тижнів два я «шукав радість» у графовій компанії. Ми грали в карти, пили, їздили в шантани, публічні доми, викрали для Марусі наїздницю з цирку, мали два протоколи в поліції. Додому я приходив рідко і жив у графа. Моя поведінка, пам'ятаєте, Іване Кіндратовичу, приємно оживила й розворушила вас. Ви навіть заговорили раз за вечерею і розказали, як розбили голову об лихтар чи лихтар об голову. Цього ви докладно не могли собі пригадати. І Люся на мене в той час дивилась з більшою повагою, хоча вважала за свій «ідейний обов'язок» зневажливо кривити губи, розпитуючи де я «волочуся».

І, правду кажучи, я не знайшов там радости. О, не через те, що це було «не морально». Я це й не думав. Я просто не міг витримати: мій організм нездатний був до таких переживань. Від пиття мене завжди нудило, продажні женщини після моїх нічних образів здавались брудними й непринадними, карти стомлювали, безсонні ночі робили розбитим все тіло. Я пересилював себе, переконував, що це ж і є життя, що це все дуже гарно, бадьорився, гороїжився, завжди був попереду всіх, завжди перший пропонував всякі «дебоші», але завжди в мені далеко-далеко сиділо нудливе, несміле бажання: «ах, кинути б усе, утікти кудись, кудись далеко, де тихо-тихо, де можна лежати недвижимо й бездумно, як темному, важкому каміню».

І от знов я пригадую мою господиню Дрібницю. Знов вона з'явилась несподівано і штовхнула мене туди, де я вже ніяким способом не думав опинитись.

Сталось так.

Раз ми вертались звідкись з Бузьком, Марусею і Каменюком—чудним суб'єктом, який раз-у-раз, де б він не був, чи в «дівчаток», чи в авдиторії, чи за картами—неодмінно позіхав. Здавалось, що він не жив, а одбував якусь нудну але необхідну службу й тільки чекав, щоб скінчити, прийти додому й солодко заснути.

Бузько одпускав свої сентенції і сердив мене. Я збирався йти додому, хоч було ще досить рано. Збирався рішуче. Але коли Маруся запропонував зайти до графа, а Бузько іти додому, я на злість Бузькові подав голос, щоб зайти до графа. Більшість була за це і ми опинились у графа.

І от ця дрібниця пересунула мене зовсім у другий бік. У графа ми застали... Гаюру. Це було так несподівано, що я аж засоромився. Пам'ятаю, що мені стало чогось неприємно і я навіть розсердився на себе за це. Гаюра, видно, знав про мене все, бо чудно подивлявся на мене й ніби закусював посмішку. Мабуть, граф йому все розказав.

«Ну, й начхать! Що він мені таке?»—з злістю подумав я. І ще більше почав удавати з себе байдужого.

— І ідеалісти п'ють винце?—приставляючи стільця до столу й сідаючи біля Гаюри, раптом добродушно спитав Бузько, киваючи на склянку з вином, яка стояла перед Гаюрою.

— Це ти про мене?—трохи здивовано скинув на нього очі Гаюра

— Про вас, про вас, високоповажний добро-

дію! Ми всі тут матеріялісти собі... Люди прості, звичайні...

— Звідки ж ти взяв, що я—ідеаліст?

Маруся обережно просунувся, сів поруч зо мною й ніжно обняв мене за стан. Мені від цього стало приємно. Приємно було й від Бузькового наскоку.

— Хм... «Звідки»...—одкидаючись на спинку стільця й поглажуючи себе рукою по розхрістаних грудях, нахилив з усмішкою голову Бузько. — Ніби це так важко пізнати?.. Ти-ж в університет хіба для лекцій ходиш?

Гаюра мовчки, видно, не розуміючи, дивився на нього й чекав.

— Правда ж, не для лекцій?

— Ну, не для лекцій, та що ж з того?

— А для революції вашої?

— Ну, хай для революції нашої, так усе таки —до чого тут ідеалізм?

— От тобі!.. «До чого тут ідеалізм!»—засміявся Бузько.—До того, що ідеалісти, соціялісти, комуністи і т. и. роблять революції, а звичайні люди винце п'ють і... і до дівчаток їздять. Ха-ха-ха! От тим же я й питаю: невже й ідеалісти почали винце пити?

Гаюра ще трохи подивився на нього, потім озирнув його коротеньку, товстеньку постать і, посміхнувшись, сказав:

— Я тобі радив би краще винце пити, ніж говорити про те, чого не знаєш...

І одвернувся. Потім повернувся до нас, нахилив трохи голову й тихо сказав:

— Панове, я маю... чи то пак, не я власне, а... ціла організація чи що.. звертається до вас... Річ в тому...

Граф дивився все так само на свого візаві

Бузька, очевидячки знаючи вже, про що буде мова, а ми всі, не виключаючи й Каменюка, що сидів проти Гаюри, зупинили очі на Гаюрі.

— Річ в тому...—підняв він голову й озирнув нас усіх,—що, може, чули ви, тепер у місті застрайкувало кільки фабрик і робітень. Застрайкували через те, що плата, яку робітники мали за працю, не вистачає, щоб задовольняти найнеобхідніші потреби. Страйк тягнеться вже два тижні... Коли суспільство підтримає робітників, то вони виграють. От з цим й звертаюсь тепер до вас... Хто скільки може звісно...

Ми всі мовчали. Маруся ще слухав, але, бачачи, що той більше не буде говорити, зняв свою руку з мого стану, виняв гаманець, порахував гроші, почухався й сказав:

— Якби не пив на Загородній, було б більше... 15 рублів і 22 копійки. Omnia!

І, ясно сміючись, подав їх Гаюрі. Той устав, підставив долоню і Маруся обережно пересипав у неї гроші.

— Дякую,—серйозно сказав Гаюра.

Коли Маруся лічив гроші, я теж поліз у кешеню, але я знав, що в мене там всього тільки 60 чи 70 копійок. І було соромно, що знов подумають, ніби я своїм звичаєм не хочу дати.

Каменюк позіхнув і дав карбованця. Гаюра также серйозно промовив «дякую» і сховав гроші в кешеню.

«Позичу в графа 5... ні—10 рублів і дам!»—постановив я.

— Ну, а ти, добродію матеріялісте?—добродушно звернувся Гаюра до Бузька. Той заклав руки в кешені, ще більше одкинувся на спинку стільця і, дивлячись у стелю, сказав.

— Я... принципіяльно проти всяких... давань на всякі... революції... Не жаль там якихсь 2—3 рублі!, а... це проти моїх принципів.

— Так!—суміхнувся Гаюра.

— Графе! Псзич мені 15 рублів,—голосно звернувся я до Корчинського. (На злість Бузькові я додав ще п'ять.)

— Їй-богу, серце, не маю...—розвів руками Корчинський—Ні коп'я!

Бузько насмішкувато хмикнув. Мені стало страшенно прикро й соромно.

— Але я послав Степана, позичити,—додав граф.—Як принесе, то поділимось...

— Я на днях верну тобі...—з усиллям сказав я.

— До-обре... Ох-хо-хо!—позіхнув він.—Страйки, демонстрації... Єрунда, мої панове. Жили б собі тихо... їй-богу!

Ніхто нічого не сказав, усім було ніяково. Тільки один Гаюра якимись короткими усмішкуватими поглядами кидав на нас і, здавалось, думав про себе щось лукаве і смішливе.

Бузько піймав ці погляди і це розсердило його. Не пам'ятаю, що він почав говорити, пригадую тільки, що це було щось злісне, насмішкувате, парадоксальне. Пригадую також, що мені було чогось тайно приємно слухати його, хоча я того прилюдно не показав би. Другі слухали також, мені здається, не без потайного задоволення.

Один Гаюра все так само усмішкувато подивлявся на нас і слухав Бузька, часом розглядаючи його з таким інтересом, з яким розглядають якусь річ, котра завжди вертілась перед очима, але досі не звертала на себе уваги.

Бузько від того ще більш дратувався.

І от роздратування це виштовхнуло з його

якусь таку фразу, від которої ми всі засміялись, а Гаюрі зникла посмішка і все лице помалу, але густо й зловісно зчервоніло.

З цього моменту, я добре пам'ятаю, лице його прикувало мене до себе. Не те, що він почав потім говорити, не слова, не зміст їх, а вираз лиця і тон голосу. Головне, що я тепер собі розбираю, була в його якась жагуча певність у чомусь, була образа за щось, але образа не за себе, а така, як бува, наприклад, за матір, гнівна, горда і повна свідомости в тому, що кожний її може зрозуміти й піддержати. Голос його став дзвінкий, з нервовими вібраціями, сочний, повний тої самої певности. Пам'ятаю, що в мені несвідомо пройшло почування заздрости і болючої цікавости до Гаюри: що він має, що може так говорити? Невже, справді, революція? Що йому до цього народу, пролетаріяту, до цього застарілого й пожовклого сентименталізму?

І от пригадую собі, в мені раптом з якимсь холодком стукнула в мозок думка: «поговорити з ним не тут, а десь на самоті, удвох». Про що поговорити, що сказати, для чого, я ще не знав. Але десь у середині хвилювання вже розросталось, вже хтось за мене там укріплявся в цій думці, сперечався, доводив.

І коли Гаюра почав прощатись, той «хтось» уже твердо постановив усе і я мусів теж устати, попрощатись і піти разом з Гаюрою.

Не пам'ятаю чомусь, як саме ми почали розмову. Здається, Гаюра трошки здивовано поглядав на мене, здається, я мучився від ніяковости. Але пам'ятаю, весь час говорив йому, не вгаваючи, навіть запропонував зайти в якусь пивну й докладніше поговорити.

— Та про що?—все більш і більш дивувався Гаюра, слухаючи мою плутанину й допитливо вдивляючись у мене.

Але в пивну все-таки згодився зайти.

В пивній було душно, смерділо розлитим пивом, тютюном, смаженою цибулею і був страшенний галас.

Посередині стояло двоє індивідів і цілувались, не обнімаючись, бо в руках були склянки з пивом. Повз їх літали слуги з серветками під пахвами і з цілими віялами кухлів з пивом у руках і браво струсювали підстриженими «під польку» чубами. За стойкою стояв червоний, товстий хазяїн і маленькими, ситими очима пильнував «гостей».

Тільки ми ввійшли, до нас зараз же підбіг слуга і, елегантно схиливши голову на ліве плече, повів правою рукою од себе до столиків і промовив:

— Пожалте-с... Прикажете закусить?

— Та все одно... Ну, випить, закусить... Вільне місце єсть?—спитав я.

— Как-же с... Може желаєте в дворянську?

— Ні!—сказав Гаюра.—Можна й тут...

Слуга кинувся до вільного столика, зручно змахнув серветкою крихти і завмер в дожидальній позі. Я помітив, що він поводився з нами не так, як з иншими «гостями»—з якоюсь ніжністю й гордістю, наче сам радіючи, що услугує таким «благородним гостям-с». Ми замовили пива і вмент дві пляшки з склянками стояло перед нами, а сам слуга летів у кухню замовляти нам «антрикоти-с».

— Ну?—посміхнувшись, глянув на мене Гаюра.

Від цеї посмішки мені стало легше, тепліше

якось, хоча хвилювання колотило й холодило моє серце. Я похнюпився і, проводячи дрижачим пальцем доріжку від розлитого пива до краю столу, заговорив:

— Я, власне... хочу.... про одну річ... Ти от говорив у графа... що жити... Та й раніше, як з театру... що життя повинно бути... дужим, повним... і гарним. Це може смішно, я знаю це, але начхать!.. Себ-то не життя, а це, що я завів про це... Але мені треба скінчити все це... і... одно слово, мені треба знайти якийсь вихід.

Я прийняв палець од пива й рішуче глянув на Гаюру. Він дивився на мене, не розуміючи й дожидаючи, що буде далі.

— Я хочу спитати тебе... Ти от живеш, чи той... говориш так упевнено про життя, значить, ти маєш його таке, знаєш про його... я хочу спитати, як ти... чи той... як це зробити... щоб... ні, щоб жити так...

Його, очевидячки, страшенно здивували мої слова; видно було, що він зовсім не ждав нічого такого від мене.

— Я не розумію,—навіть збентежився він.— Ти хочеш знати, як я живу, чи що?

— Ні!.. Як я повинен жити... Ах, ти нічого не знаєш! Це так для тебе чудно, я знаю... така розмова... філософія в пивній. Але ти почекай... Ти дивись на це инакше... Ти уяви, що ти прийшов до хворого...ти не лікар, я знаю, а так ніби... Ну, а я хворий ніби теж... І от ця розмова... Ні! Ти не розумієш... я хвилююсь і погано говорю...Я тобі все по порядку, з самого начала... Ти тільки не дивуйся, або хоч і дивуйся—це все одно... Хай так... І ти не бійся, я тепер зовсім инакше буду слухати... А тоді з театру... Я ж порвав ту прокламацію і не читав... Не віриш?

(Гаюра не виявляв зовсім ніякої невіри й навіть не ворушився.) Я навіть завидував тобі і... боявся... Ну, це все одно... Тепер уже инше... я розумію, ти сердишся... Але... Ну, я вже... по порядку. Я трохи не так...

— Та ти не хвилюйся...—серйозно і з співчуттям сказав він, дивлячись на мої дрижачі руки. Мабуть я тоді страшенно нещасний вигляд мав.

Пам'ятаю, я почав розказувати справді трохи спокійніше, але червоніючи, плутаючись і просто корчачись з болю й сорому. Гаюра старався не дивитися на мене і був аж суворий од уваги. Я довго і щиро, з жорстокою, навіть, самовбивчою щирістю говорив йому. Говорив усе, говорив навіть те, що собі не сказав би.

Слуга приніс «антрикоти», але ми не звернули на них уваги. За сусіднім столом п'яна компанія про щось сперечалась і якийсь добродій увесь час уставав із-за столу, переходив хисткими ступнями на другий кінець, цілував якогось другого добродія і, в чомусь запевняючи всіх, знов вертався на своє місце. Але ми, себ-то я, принаймні, бачив усе це, як в тумані, і ввесь час жадібно й багато пив пива.

— І от ти розумієш,—говорив я,—це страшенно тяжко. Це я тільки тобі самому, більше нікому... У мене ж нема нікого... І то може тільки через те, що сьогодні... Моя наречена, Люся—дура, я з нею не женюсь... Але це не важно... я тобі вірю, я тобі завидував... Але головним робом, що ти серйозно, не будеш сміятись і взагалі... ну, ти не такий, як инші. Ну от і мені треба збудитись, бо я не можу більше жити. А коли не можна більше жити, то все инше—все одно. Правда?.. Я—як суконний увесь.

Я нічого не можу почувати, нічого! Мені все таке гидке, байдуже... але ти розумієш... Мені хочеться якось наново жити... Мені здається, що якби я почув щось велике, дуже—я ожив би. У мене нема нічого важного, самого важного!.. Ти мене розумієш? От иншим там боляче, весело, сумно, а мені—нічого. Осьці п'ють собі... Може з горя, але у мене й горя нема... І я нічого не хочу! Нічого... Ні, брешу!.. Брешу... Я хочу женщини!.. Так, так, що вже тут? Правда—так уся правда... Я вже не раз думав, чого я хотів би, і раз-у-раз хотів женщини... Не одної, а багато, всіх, усяких... Але й то періодами... А иноді все гидко... А проте це—скучно... Я про инше буду... Ти будеш ще пиво пити? Ні!.. Ну, а я хочу.. Цей—слуга чудак великий, правда?.. У мене вже голова крутиться, але це все одно... Мені якось легше стало... Я навмисне постановив тобі розказати... Хай сором, але так і треба... Правда? Тобі не чудно все це?.. Ну, начхать!.. Ти—хороший... Ти не смієшся з мене, не зневажаєш? Знаєш, я завтра мабуть буду тебе ненавидіти... А може й ні...

Мені раптом зробилося страшенно журно; щось ніжне й стороннє кольнуло в серце й наче зосталося там, а від нього йшли тонкі і м'які струмочки ниючого і сумного. Гаюра сидів похмурий і, видно, чекав далі. І те, що він був похмурий, ще більш надавало мені бажання говорити, говорити без краю, вивернути свою душу, вимучити себе своїм виглядом.

— Я—безсилий тепер...—почав я знов.—У мене зовсім нема волі... Зовсім... Ах, якби я міг покохати кого-небудь або що-небудь!—вирвалось у мене з тугою.—Хоч краєчком серця!..

Ти мені, Гаюро, скажи, тільки не так, не з співчуття, а по правді, безсторонньо... ось подумай і тоді скажи: є життя? Є те життя, що про нього ти говорив, чи... це самозапевнення було?.. Ну?

Гаюра тихо, з сумом, але твердо сказав:

— Є.

— Є?

— Є.

— І ти можеш мені сказати в чому, де воно?.. Можеш?.. Стривай! Я не хочу, щоб ти мені читав лекцію про життя, а я просто хочу, щоб ти мені розказав, де ти його бачив, як і яке воно... От... Більше нічого... Ти ж розумієш, що мені неможливо ждати, я збожеволію... Я це не для трагізму, а так воно й є... я почуваю вже... У мене навіть кошмари бувають... Це—неможливо...

Я змовк і чекаючи дивився на нього. Він був дуже серйозний.

— Бачиш,—тихо почав він, дивлячись у стіл: —я не знаю, яким тобі здається те життя, яке я знаю і вважаю за справжнє життя... Крім того, це таке питання... Взагалі у нас «не годиться» говорити на такі теми, якось соромляться, хоча думають багато... На мою думку, можна жити далеко краще, ніж ми живемо тепер... Можна жити гарно, повно... Тільки... тільки конче думати про це... себ-то про те, що живеш... І іменно про це думати. Треба уваги до життя, такої, розумієш, завсіди настороженої, напруженої уваги, невтомної свідомости того, що от ти живеш, живеш, живеш. Ти мене розумієш?

Я закивав головою, хоча не зовсім ще розумів, що він хотів сказати.

— Ти от кажеш, «якби я покохав кого-небудь або що-небудь». Ти, кажеш, цим би й жив. Ні, цього не треба. Треба життя полюбити, а потім

полюбити те, що допомага йому. Один мій товариш був на каторзі... Недавно вернувся, втік... Ми з ним багато говорили. Він каже, що він тільки тим і врятував себе, що завжди пам'ятав, що він живе. І він каже, що, наприклад, коли він сидів з каторжанами в одній камері, коли вони там виробляли всі свої гидоти, він замість, щоб задихатись від того і тим ще більше погіршувати своє становище, він пильнував їх, силкувався добути з їхнього життя все, що дало б йому приємні переживання. А неприємне він холодно аналізував і тим зменшував його силу. Потім він силкувався увійти в кожне з'явище природи й знайти в йому щось цікаве, приємне. Коли він сидів у самотині, в окремій камері, він навмисне ввесь час силкувався пам'ятати, що все-таки він живе; що цей однаковий що-дня промінь з високого вікна є все-таки частина життя; що, напруживши волю і розум, можна й тут здобути приємні переживання. І він користувався з пам'яти, з фантазії, зо знання свого—з усього чисто, щоб жити і в самотині. І він жив; звісно, не так, як на волі, але далеко краще від тих, хто пасивно живе хоч би й на волі, не кажучи вже про тюрму... Це—велика сила увага до життя!

— Так!—перепинив я нарешту Гаюру.—Коли ж я не можу бути уважним, не можу життя любити, я його не знаю... ну, от нема сили, нема охоти любити, нема нічого та й усе! Тупий я, байдужий до нього... Ну, що ти зробиш?

— Пллово-о-й!.. Пллово-о-ой!..—гукав хтось п'яним голосом за спиною в Гаюри.

— Ти—инша річ... Ти... ти вибач мені, я буду говорити по щирості... Ти—недужа людина. Тобі треба видужати, треба здобути соку в організм,

ти—сухий. Тобі важко бути уважним. Я не ручусь, але мені здається, що найкращими ліками для тебе було б щось вражаюче, гостре, незнайоме для тебе. Треба, щоб воно вразило тебе, захопило тебе, розбуркало. Треба якоїсь великої сили, яка намагнітизувала б тебе собою... Звісно, ти можеш вдатись до лікаря, але, на мою думку, це не поможе. У мене був один знайомий, що лічився електрикою і всякими ваннами. Але то мало помагало. Він потім оженився, спеціяльно також, щоб... Але пожив півроку і покинув жінку... для своєї хвороби...

— Так, так...—шепотів я з жахом.—Це може бути, це може бути.

— А другий знайомий... студент—збожеволів. Все йому якась сила била в голову, давила...

— Сила?—перепитав я.—Так-так... Ах, це правда!.. Ну?

— Ну... і той... Він бувало приходив до нас і все просив, щоб його вбили... І серйозно, не так собі... Все тре лоба рукою і щулить, як з болю, очі.. А то сидить з нами і раптом попросить дозволу щось розбити — склянку або пляшку... Йому ніби легше ставало од того... Ну, а потім збожеволів зовсім.

— Так-так...—шепотів я, почуваючи холод жаху в грудях.—Ну?

— Так, по-моєму, тут не в електриці і не ваннах діло, тут треба глибше зазирнути. Тут треба життя змінити. Коли життя не допоможе, ну, тоді... тоді зостається... мені не хочеться тобі говорити, але краще свою думку чесно висловити... тоді я на твоєму місці скінчив би свідомою смертю!.. Але стривай!.. Треба боротись! Що, справді, так коритись?! Ти кажеш, що ти нічого не любиш, що ти не знаєш життя. Звісно,

як ти можеш любити те, чого не знаєш? Ти не живеш тепер, ти пливеш за життям: куди несуть тебе його потоки, туди ти й посуваєшся, не пробуючи п л и с т и с а м о м у. От ти почни тепер плисти, почни хотіти плисти туди, куди ти хотів би, а не куди тебе несуть каламутні потоки. Не вмієш плавати? Вчись. Бий руками, ногами, набирай води і в вуха, і в ніс, а все-таки пливи. Навчишся! А навчившся, тоді випливеш з твоїх потоків. Іншої ради я тобі не можу дати... От берись до нашої роботи, пливи до нас. Я залюбки буду помагати тобі всим, чим можу.

— Ах, якби!..—скрикнув я.—Я все, все буду робити, тільки щоб збутись, щоб не було цього...

— Пллово-о-й!!—підвівся Гаюрин сусіда і грізно підняв руку.—Ти ссукин син!.. Дввай... пива!

На нього ніхто не звернув уваги. Він безнадійно махнув рукою, гірно всміхнувся й безсило знову сів на місце.

— Так-так!—захитав головою Гаюра.—Це неминуче... Дарма, ми ще заживем... Ти тільки не занепадай духом... Ти завтра приходь до мене, я щось придумаю... Бачиш, до організації зараз тебе прийняти не можна, бо ніхто тебе не знає і ти нічого й нікого не знаєш... Спершу ти будеш помагати... А потім... Звісно... Ну, тепер от цей страйк. Треба буде ходити, розносити гроші страйкарям... ну, прокламації і т. и... А може демонстрація буде... так роботи технічної буде сила.

— Прикажете ще пива?—раптом зачувся над нашими головами голос слуги. Ми озирнулись. Пивна пустіла вже, але дим стояв величезною хмарою; лямпа здавалась у ній сонцем у негоду. Ми заплатили і вийшли.

5

І от в той час уперше в моєму житті справді одбулося важне: я зрозумів, увірував, що можу жити.

Коли на другий день я прокинувся, першим моїм почуванням було почуття чистоти, фізичної й моральної. Мені навіть схотілося взяти чисту білизну, зробити порядок у світлиці, вичистити все круг себе. Я це й зробив. Правда, голова у мене була все-таки й важка, і тупа, як і перше; тіло все-таки було мов розчавлене, але свідомість того, що вже «кінець тому», що я починаю наново жити, надавала мені певности, що голова у мене вже свіжа, що тіло—здорове. І від цього самовпевнення може й справді менше боліло все. Навіть, як дивився у дзеркало, мені здавалось, що очі мої стали ніби виразніші й лице свіжіше. Мені хотілось, щоб так було.

Того ж дня я пішов до Гаюри. В світлиці у нього я зустрів якогось кирпатого добродія з борідкою і в окулярах; окуляри були якісь великі, незґрабні і здавалось, що то вони так стягли йому перенісся, що аж ніс задерся.

— А!.. Дуже добре, що ти прийшов!—весело зустрів мене Гаюра. Одягнений він був у синю косоворотку й виглядав таким простим і щирим.

— Знайомтесь...—хитнув він головою на добродія в окулярах.

Ми подали один одному руки й буркнули свої прізвища.

— Добре, добре, що ти прийшов...—потер руки Гаюра й весело подивився на добродія.— Тут, бачиш, така справа: нам треба скласти десь кільки нелегальної літератури—дістали нового транспорта. Ну, от. На старих квартирах незручно... Чи не взяв би ти до себе? У тебе квартира

«чиста», живеш ти у мирового судді, ніякому жандарові й на думку не спаде шукати в тебе. Звісно, треба, щоб до тебе не лизали. А як треба буде брати звідти, то щоб ти сам брав і носив, куди треба... Згода?

— Вже ж, згода,—одповів я й подивився на нього так, мовляв: ти ж сам знаєш, що згода.

— От і чудово!—зрадів добродій.—А то, знаєте, шукай когось... Так ви вже будь ласка, підіть зо мною й заберіть... Воно зручніше, як ви самі її привезете.

— Добре..—сказав я.

— Ну, а тепер ще така річ,—знов потер руки Гаюра.—Нам треба чоловіка, що ходив би на одну квартиру, брав би там прокламації й носив їх на другу. Можеш узятись?

— Можу.

— Так. Ну, так от що... Хм...—Гаюра задумався.

— Ну, так от що... Ні! Краще так: ось тобі адреса «явки»... Ти знаєш, що таке «явка?» Ні?.. Це—конспіративна квартира, де що-дня сидить один чоловік з організації, а до нього являються (од того і явка), являються всі, кому є яка потреба до організації: чи прокламацій, чи літератури, чи так якась справа. Ходять туди з паролем, щоб шпиг не заліз. Ну, от. Так ти підеш і скажеш, що ти «від Михайла Петровича». Це—пароль. Не забудеш? Ну, от. І скажеш, що ти маєш носити на явку прокламації. Хай він тобі все скаже, як брати, де, коли і т. и., все, що треба. Адреса така... Ні-ні, не записуй! Взагалі ніяких адрес при собі не держи тепер... Бо при арешті жандари це найбільше люблять. Ти так пам'ятай... Іваньківська 7, квартира 9... 7... квартира 9... Не забудеш?.. У дзвоник не

дзвони, а застукай кулаком у стінку перед дверима....

У двері щось застукало.

— Можна!—гукнув Гаюра.

До світлиці ввійшов Тищенко. Я здивовано глянув на нього, але він був такий збентежений на виду, що навіть не подивився на мене.

— Новина!..—важко дихаючи, сказав він зараз же.

Ми всі подивились на нього.

— Явка провалилась!

— Та не може бути?!—скрикнув добродій в окулярах і навіть устав і підійшов доТищенка. Але той важко сів на ліжко й одкинувся до стіни, безсило поклавши руки на коліна.

— Арештували кого-небудь?—похмуро спитав Гаюра.

— Вже ж...—оддихуючи й сопучи, сказав Тищенко.—Я тільки-що звідти... Добре, що спізнився трохи. Підходжу, а їх уже ведуть... Публіка, звісно, дворники, поліція, жандармерія— все як слід...

— Та кого «їх»?—нетерпляче скрикнув добродій.

— Та хто ж сьогодні на явці був? Кучерявий!.. Ні, оце дак так!—скрикнув Тищенко.—Той селянин, що взяли з Кучерявим...

— Селянин?—підняв брови Гаюра.

— Авже-ж, якийсь селянин. Мабуть сьогодні приїхав, та просто на явку, ну й попав... Ну, так от що цікаво. Їх виводять уже з квартири. Я теж заліз між публіку й дивлюсь... Виводять їх... «Куди ж це ви нас тепер?»—питає дядько. А жандар глянув на нього та: «в тюрму». Різко так, з злістю. «Ага! — каже дядько: — Ну, в тюрму, так і в тюрму!..» І розумієте, так

гарно подивився на публіку. Я мало не зааплодирував йому.

— Почекай,—хмуро перепинив його Гаюра.— Він такий високий, чорний, вуса вниз?..

— Так, так... Бритий...

— Ну, так це з Каршаровки... Славний дядько... Ех, чорт!—злісно плюнув він і заходив по хаті.—А більше нікого не взяли? Кучерявого й цього селянина?—знов зупинився він проти Тищенка.

— Ні, нікого.

— Не бачив,—виносили за ними якусь літературу, або що?

— Таскали там, брат, усього! Забрали всі, навіть, легальні книжки...

— Це шпиг!—рішуче вдарив кулаком по столі добродій в окулярах.—Я його завжди бачив там. Такий низенький, в залізничному картузі, вуса —як ковбаси... Паскудна така пика...

— У чорному, теплому піджаці?—спитав Тищенко.

— Чорт його зна... Та вони ж міняють одежу.. Маленький, присадкуватий...

— Ех, чорт! Казав—перемінити явки,—ні: «рано ще». От і маємо! Не знаєш—просто в тюрму повезли, чи в участок?—зупинивсь Гаюра знов коло Тищенка.

— Не знаю... Здається в тюрму.

У двері знов застукало.

— Увійдіть!—крикнув Гаюра.

Увійшла Кохерман—та панна, що була з Гаюрою в театрі. Він мені вчора її прізвище сказав.

— Знаєте?—озирнула вона нас своїми великими, чорними очима й зупинила їх на мені. Мені тільки тепер зробилось ніяково, що я, чужий їм, слухаю їхні секрети.

— Явка?—кинув Гаюра.

— Ато-ж...

— Знаємо... Кучерявий і селянин?

— Так...

— Знаємо.

— І знаєте через що?—сідаючи на стілець, обвела вона всіх очима і знов зупинила їх на мені.

— Ну?

— Виказала квартирна хазяйка.

— Та-ак?—протяг Гаюра.

— Фю-фю-фю!—засвистів Тищенко.

— Так он як!

— Ах, баба подла!—скрикнув добродій.—Що ж їй за вигода?

— Ну, от! «Яка вигода»! Просто догадалась, що «сіціліcти» ходять, ну й перелякалась. Аня повинна тепер тікати, бо заберуть її. Я це бігала шукати її... Там двоє околодків сидить на квартирі, ждуть її.

— Хм... Треба одіяла й подушки послати тим у тюрму. Поклопочіть, Катю. Добре?

— Ну, розуміється!

— Тільки ви самі не одвозьте... Та власне вам би менше, знаєте, ходити треба... Не водіть шпигів за собою... А ти, голубе, чого прийшов до мене?—озвався Гаюра до Тищенка.—За тобою там ціла зграя шпигів лазить, а ти мені їх ведеш?.. Я ж просив тебе не лазити до мене...

— Ну, чорт! Думав я там у такій оказії про шпигів...—махнув рукою Тищенко.

— Ну, я йду!.. Там їм же й білизни треба?—повернулась Кохерман до Гаюри і я бачив, як очі її зробились м'якими, ніжними, покірними.

— Та вже ж... Усього, що треба.

Вона встала, кинула всім «до побачення» й пішла до дверей.

— Чекайте!—нагнав її Гаюра й почав щось шепотіти. Катя дивилась на нього уважно й серйозно, потім очі її засміялись, вона трохи почервоніла і, прихильно посміхнувшись, крутнулась і хутко вийшла з світлиці. Гаюра вернувся до нас і на лиці у нього я ще помітив промінь того самого, що було у неї в очах. Але він зразу став серйозним.

— Так...—промовив він,—значить, треба шукати нову явку. Ти підожди вже,—вдався він до мене,—я зайду до тебе й скажу. Ти там же живеш, де й попереду? Добре! Треба скоріше в комітет передати.

— Та треба передати ще в комітет,—різко почав Тищенко,—що робітники прокламацій вимагають. Що за чорт, не допросишся ніяк. Що-дня доводиться брехню завдавати... Свинство просто і більше нічого!

— Ти не гарячися...—спокійно промовив Гаюра.—Ми про це ще побалакаємо... Ну, от...

Він замовк і глянув на мене. Я зрозумів, почервонів і, поспішаючись, став прощатись.

— Так літературу візьмете?—подаючи руку, спитав добродій в окулярах.

— Так. Але може вам зараз ніколи?—пробурмотів я.

— Ні! Поїдемо...

Я перевіз літературу до себе, дістав на другий день адресу нової явки й почав ходити щодня туди.

Почалося нове життя. Я жив у зворушеній, напруженій увазі до своїх переживань. Мало не що-хвилини я придивлявся до своєї чистоти й мені було чудно й весело думати, що я вже

такий, як інші, чистий і свіжий, що я звичайний здоровий чоловік (хоча до здоров'я мені було ще дуже далеко). Я любив навіть спокушать себе і тріюфував, побідивши і прогнавши «спосіб». Иноді, правда, миготіла у мене сувора думка: а це ненормально, що я так багато думаю про чистоту. Краще було б, якби вона була без думання, як зовсім звичайне й недивне щось. Але я ухилявся від таких думок і любувався собою. Надто я любив морозні ясні вечори. Тоді мене обнімала туга, така тиха і солодка; я робився більше чулим, ніжним і добрим; згадувались дитячі літа, село, ставок з мрійними вербами й вузенькою, кривою стежечкою до нього. І люди мені здавалися такими любими, інтересними, добрими. А дітлахи? Я з захопленням пильнував, як вони, ці малесенькі люди, тупали по такій великій землі своїми мініятюрними ноженятами і про щось говорили, про щось думали. Иноді хотілося плакати, і стрибати, і радіти од усього. Я ніби розпливався з цими косими, жовтими промінням і тільки тепер розумів, що значить «зливатися з природою», розуміти і небо, і гру тіней, і переміни тонів; я почав розуміти гнів, любов, радість. Я міг думати і читати. І ввесь вільний час я читав. І з кожною книжкою, з кожною сторінкою передо мною ставало вільніше, видніше, брудна стіна незнаття одсовувалась все далі й далі і дозволяла бачити круг себе те, що доти ховала від мене. Пам'ятаю, коли я виясняв собі щось із суспільних відносин, мені перш усього ставало страшенно прикро, прикро насамперед не за несправедливість цих відносин, а за те, що мене так довго дурили, що я вірив у справедливість цих відносин. Я схоплювався з ліж-

ка, прудко ходив по світлиці й часами викрикував з злісною усмішкою:

— Ну-ну!

Потім знов читав, знову схоплювався і, як суха губка, всмоктував у себе думку за думкою, перероблював їх і міцнів.

Страйк ріс і поширявся; за кравцями застрайкували на млинах, за млинами столярі. На явці що-дня була колотнеча: вимагали грошей, листків, літератури, агітаторів. Я ввесь день бігав з одної квартири на другу з нав'язаними на собі купами прокламацій і брошурок, вислухував лайки, огризався, лаявся, знов кудись бігав, нашвидку їв, читав і знов зникав на цілий день з дому. Вдома дивувались, але я нач не помічав того і силкувався навіть обідати десь в иншому місці.

Я майже не жив удома, навіть рідко ночував. Потік захопив мене і ніс на своїх дужих хвилях. Куди? Хіба я знав! Я знав, що я пливу, що я сам є частина цього живого, бурхливого потоку; я знав, що я частина суспільної сили —і я жив.

6

. . . . . .

І досі, немов учора те було, стоїть той день в моїй уяві. День нашого виступу, нашої невдачі і мого падіння.

Пам'ятаю, я очнувся після того, як ударив мене козак, в якійсь хатинці. Наді мною стояв дідок у фартусі з мішка. Це був дворник того дому, де я впав.

— Можна йти вже?—сказав я, встаючи. І тільки тепер почув, що як-раз посередині голови

мені дуже заболіло. Я підніс руку й намацав величезну ґулю.

— Ого! — посміхнувсь я, подивившись на дідка.

— Насадили? — засміявся дідок. — Ну, нічого. А то ще й забити могли... я бачив, як вас той уперіщив... Добре, що більш не бив...

Я ще побалакав трохи з дідком-дворником, подякував за те, що він мене порятував і вийшов на вулицю. На плацу було тихо, починало смеркати. Ніщо вже не нагадувало недавнього. Навіть коло якогось будинку куняв на козлах звожчик, а недалеко мене сидів пес і задньою ногою чухав собі за вухом. Все «благополучно».

Я покликав цього звожчика й поїхав додому. На вулицях також тихо скрізь, наче тут на них нічого не було сьогодні, а я все те бачив уві сні.

Я їхав, як у тумані: в голові гуло, на серці запеклося щось гірке та злісне. Тупе, безнадійне безсилля опанувало мене й якась одна апатична думка ввесь час крутилась у мозку. І хотілось одігнати її, як надокучливу муху, і їхати без жодних думок.

Вдома, по всій квартирі, було темно. Я пройшов чорним ходом і через пекарню пробрався в їдальню. Тихо було. Тільки в Люсиній кімнаті хтось нишком балакав і смуга світла йшла з-під дверей, лягаючи стежкою по підлозі. Я згадав, що мені хотілось їсти. Не засвічуючи лампи, взяв у буфеті хліба, налив у склянку молока і, сівши на канапі, почав апатично їсти.

В Люсиній кімнаті засміялись, потім стало чути голоси коло дверей, двері розчинились і в них з'явилась висока, стрункa постать Лещинського, мого товариша з гімназії ще, а за ним

Люся. Двері зачинились і ми всі зостались по-ночі.

— Темно...—спотикаючись і помацки пробираючись, проговорив Лещинський.—Навіщо ти двері зачинила.

«Що?!»—хотів я скрикнути, зачувши це «ти», але якось задубів увесь і навіть не ворухнувся.

— Іди й не базікай...—прихильно одповіла Люся.

Я почув, що мене щось наче щтовхнуло, потім по всій істоті задзвеніло все і стало наповнюватись цим «ти», «іди». Це було так несподівано, незрозуміло, так страшно чогось. А вони, не бачачи мене, сунулися в сірій півтемряві й чорніші від неї здавались тінями. Ось зупинились... близько-близько одно від одного...

— Любий, любий...—зачулося пожадливе шепотіння й обидві постаті злилися і застигли в довготу, безкрайому, як мені здавалось, поцілункові. Потім вони зідхнули, знов заворушились і знов зупинились; зупинились як-раз проти сірого вікна, так що мені видно було Люсин профіль. Я не дихав навіть і непорушно сидів з своєю склянкою молока в одній руці та хлібом у другій. Вони важко дихали і щось шепотіли одне одному, сміючись і не рухаючись. Потім я бачив, як його чорна рука почала її обнімати й ці обійми були такі, як звичайно обнімають покоївок—цинічні й похотливі. І вона покірливо, як покоївка, стояла і щось шепотіла тихо й жагуче. Здавалось, сама півтемрява заслухалась того шепотіння й шелесту обіймів... Нарешті, вони зідхнули і знову рушили.

— Так прийдеш?—почув я хриплий, зворушений голос Лещинського.

— Прийду, моє сонце, прийду... —прошепо-

тіла вона і потім додала:—Ти ж чекай мене. Я скажу, що піду до подруги і ночуватиму в неї... До тебе ніхто не прийде?

— Ні-ні...

Вони знов зупинились. І поки вони стояли, у мене в голові робилось щось хаотичне: то я хотів схопитись і зареготатись, так, щоб мороз страху прибив увесь їх похотливий запал; то шпурнути в них цим хлібом і молоком і заверещати так потужно, як верещала потужно злість у мене в грудях; то встати і спокійно-глузливо сказати:

— Славно, славно...

Але я тільки сидів і нерухомо держав свій хліб і молоко. І навіть, коли зачинилися за Лещинським вхідні двері й Люся пройшла до себе в кімнату повз мої ноги, обвіявши мене пахощами своїх духів, чи, як мені здавалося тоді, обіймів,—навіть тоді я не змінив пози. Не пам'ятаю, чи довго я сидів так; знаю тільки, що, коли в сінях дзенькнув дзвоник, я страшенно злякався й чогось навшпиньках пробравсь у свою кімнату і сів на ліжку. Не пам'ятаю, що я думав; знаю, що я був просто приголомшений, а в грудях качався неприємний клубок. Чи то ревність була, чи злість, чи дивування, чи все разом—не знаю. Я сидів, дурновато всміхався й шепотів:

— А!.. Так ось воно що!..

А постаті стояли, як живі, й пекли мене: і ця чорна рука, і ця похотлива, мовчазна покірливість, і ця дзвінка півтемрява з важким, переривчастим їхнім диханням... я кілька разів уставав і починав ходити по хаті, машинально сьорбаючи з стакана молоко і з тією ж дурнуватою посмішкою шепочучи:

— А! Так ось воно що!..

Але згадавши, що ходу мою можуть почути, наче в цьому було щось страшне для мене, знов сідав і думав. А клубок все качався в грудях, і ріс, і ставав все гостріший і гостріший, аж поки я почув, що він зробився самою звичайною колючою, ущіпливою ревністю. Але я ревнував не Люсю, не свою наречену, не чуття її, а розкішні жовті коси, груди, все її гнучке, еластичне тіло, яке я звик в думках уважати за своє і яке так несподівано загарбав другий...

— А, так ось воно що!—шепотів я й почував, що клубок ріже, коле мені груди, що хочеться кричати від злости й одчаю... Було так боляче, що я навмисне почав думати про свою чистоту, про Гаюру, про сьогоднішній день, але це все було так далеко, неясно, що я зараз же забував і знов бачив чорну руку, півтемряву, її профіль...

За чаєм я трохи заспокоївся. Люсі не було, вона сказала, що у неї болить голова, і лягла спати.

А заспокоїв мене своєю балачкою Іван Кіндратович. Він випив свою чарку горілки, вмочив шматочок хліба в сіль, прожував і, глянувши на мене, сказав:

— Ловко сьогодні почастували наших революціонерів!..

Я мовчки, але пильно подивився на нього.

— Почастували,—хитнув він головою.—До нових віників не забудуть.. Ви ж знаєте, там сьогодні стріляли?

— Чув.

Він значно підібрав губи, підняв брови й подивився на мене.

Я глянув на нього і мені проти волі смішно стало. Я посміхнувся і вийшов з кімнати.

Але розвага була не на довго. Коли я прийшов знов до своєї кімнати й ліг безсило на ліжко, я почув, що мене починає обхоплювати старе страшне почуття. Я почував, що починаю двоїтися, що один «я» щось шепоче і тягне до забутого, а другий жахається, протестує; що один починає малювати забуті картини, а другий нагадує нудьгу, млявість, тупість, головні болі, жах; один нагадує «чистоту», нове життя, сором, каяття, свіжість переживань, молоду радість, а другий похотливо шепоче:

«Тільки сьогодні... Сьогодні так тяжко, так погано все... Треба розважити себе, треба забутись... Тільки сьогодні, а там знов, як і вчора, по-новому... Нехай собі там зраджує, в розпусту вкидається—мені все одно»...

І помалу чистий голос слабшає, а цей дужчає, забирає владу надо мною і я з жахом чую, що насовується темна, душна сида й обгортає мене своїми похотливими, чадними лапами...

Прокинувшись другого дня і пригадавши все, я не почутив ні каяття, ні нудьги. Навпаки, щось злісно і глухо, як пес на цепу, загарчало мені в грудях, коли я торкнувся думкою до вчорашнього. І це гарчання зараз же пройшло в мозок, з силою непереможною придушило його і стало там гострою, важкою думкою:

«Я візьму її. Вона—моя!»

І я вже більш нічого не думав і не хотів думати. Зачеплений пес гарчав і не давав проходу ні одній сторонній думці. Я думав тільки, уперто, злісно думав, як увійду до неї, як вона дивитиметься на мене і як візьму її всю з цими жовтими косами, з цією поважністю, з брехнею, дурноватістю, розпустою...

«Я візьму її!.. Візьму, як покоївку!»

Ні про Гаюру, ні про «чистоту» я не хотів думати.

«То все потім, після того!.. Я спершу візьму її!»

Я не думав, що я буду говорити їй, чи буду згадувати про наш шлюб, про Лещинського, про брехню її—я не хотів думати про це.

«Потім, потім!.. Я спершу візьму її!»

Я не міг сидіти дома й пішов на вулицю. Ходив десь за базаром, десь за вокзалом, дивився, як бігали чогось по рельсах одинокі локомотиви і свистіли; дивився на пасажирів, але ні на хвилину та думка не одступала від мене. Я певен, що якби щось не так скоїлось, як я думав, я неодмінно на цьому збожеволів би. І не знаю, чи було б мені гірше з того.

Прийшов я додому так десь близько п'ятої години. Я знав, що Глафіра Семенівна з Котіком і Таньою підуть до Петровських, а Йван Кіндратович буде спати. Так і було. В квартирі, як звичайно, тихо і темно, тільки з Люсиної кімнати доносилось якесь шарудіння, хоча світла й не було видно... Глибоко зідхнувши і приклавши до грудей руку, мов бажаючи спинити серце, я підійшов до дверей і постукав у них.

— Увійдіть!—зачув я спокійно-холодний її голос.

Я ввійшов. Люся лежала на канапі і розглядала якийсь журнал, високо піднявши його до світа з вікна.

— А! Це ви...—промовила вона, як мені здалося, розчаровано.

— А ви когось иншого дожидали?—спитав я майже пошепки, бо в роті мені пересохло і щось дуже здушило за горлянку.

— Ні, так...

Я помовчав і дивився на її шию та груди, що гостро випиналися з-під піднятих її рук.

— Очі... збавите,—машинально сказав я й сів коло неї на канапі.

Вона здивовано озирнула мене з-за журнала й, одсовуючись до стінки, холодно промовила:

— Вам стільців мало, чи що?

— Я коло тебе хочу!—грубо вирвалось у мене і я схопив її за руки вище ліктів.

— Ну, прошу!..—сухо одпихнула вона мої руки, але, доторкнувшись до неї, я враз заспокоївся і ще рішучіше взяв її за обидві руки і злісно й пожадливо прошепотів:

— Не смій!.. Ні слова! Ти моя...

Очевидячки, сказано це було надзвичайно потужно і вразило її, бо вона якось глянула на мене і прошепотіла:

— Пусти, я покладу журнал...

Я взяв журнал одною рукою і шпурнув його додолу, іменно шпурнув, бо вже був певен, що візьму її—допевнився з того жесту, яким вона поправила волосся на голові, з її мовчання, важкого дихання, з її прудких поглядів на мене.

І я взяв її... взяв, як покоївку, грубо і рішуче, бо вона—розпусна і похотлива, як павіян...

Але вона й хитра до того, як мавпа. Коли я виходив од неї, вона раптом схопила мене за шию і прошепотіла:

— Гляди ж: ти зробив мене женщиною, мусиш зробити й жінкою...

Коли Люся може червоніти, то нехай червоніє тепер, бо це була найбезсоромніша, найцинічніша брехня. Це була така нахабна і смілива брехня, що я тільки одсахнувся і мовчки почав дивитись на неї. Але вона наївно не помітила того, вважаючи мене через край дурним, і на-

віть погладила рукою по щоці. А мені хотілось, схопити її за ці подлі жовті коси, шпурнути її об землю й топтати, топтати ногами це гидке, похотливе, розпусне тіло.

Я раптом крутнувсь і мовчки вийшов од неї. І скоро я ввійшов до себе, я почув, що аж тепер виступають наслідки вчорашнього. Дике бажання, що натягувало мої нерви, скінчилось і я став—порожній. В порожній голові не було ні образів, ні гадок, тільки якісь нікчемні шматочки дурноватих, безфарбних думок. І в порожні груди вже ліз цей сірий і страшний жах; він ліз до мене з усіх кутків кімнати і я чув, що ось зараз він разом з цією тупою нудьгою почнуть топтатись по моїй душі, і холодний піт буде виступати по всьому тілі. Не було навіть смокчущого каяття, ні ниючої злости до Люсі або до когось; я був сухий, без соку, з сукняним, безживним мозком і серцем з клоччя, в якому чадно диміли жах і нудьга... І кров наче спинилась і кружляла на місці, викликаючи по всіх суставах біль і ломоту. І я зрадів їм, зрадів, бо знав, що ця ломота повинна стомити мене і стомленого, безсилого обмертвити важким сном.

7.

Я вже не каявся. Я застиг в якомусь холодному одчаю. Я не присягався, я сам себе жахався й задубів увесь.

Три дні я нікуди не ходив, так що вже думали, що мене арештовано. На Люсю я не міг дивитись і уникав усяких зносин з нею. Я почував, що я таке щось зроблю з собою і з нею, що аж сам жахнусь.

Але треба було щось робити, треба було жити, а я й не вмирав, і не жив.

І я рішив.

Пам'ятаю, я ввесь збігся в цій постанові, задубів, затвердів. І затвердівши, почув, що зробився дужим, що я набрався злісної рішучости й ніяка сила не спихне мене тепер з неї.

Я пішов до Гаюри. Коли я прийшов до нього, він сидів коло столу і стомленим, нудним поглядом дивився в вікно. Книжки перед ним не було—значить не читав. Поздоровкався він зо мною мляво й навіть не звернув на мій хмурий вигляд ніякої уваги. І це все—і нудний погляд, і млявість було так чудно бачити у нього, що я мовчки подивився пильно на нього. Але він не звертав більше на мене уваги і щось нудно насвистував. Про мою «отлучку» він нічого не говорив, наче й не трапилось нічого.

— Ну, що ж новенького?—спитав усе-таки я.

Він помовчав і наче знехотя відповів:

— Вночі арешти були... Знов чотирьох наших забрано... Друкарню також...

— Та-ак...—протягнув я.—Це вони, значить, чистять... Шпиги, чи провокація?

— Чорт його зна! Та сами й винні... Лазять скрізь... Понаводили шпигів—ну й забрали... Кохерман з друкарнею взято...—додав він тихше.

— Кохерман?.. Так і її взято?..—і для чогось я перепитав:—Її?

І я почув, що ніяк цього собі не можу уявити. Инші там: п'ять, десять, сто—це може бути; але як її можна було заарештувати, її, що так ще недавно сиділа ось тут і дивилась такими ніжними, покірливими очима на Гаюру—я цього не розумів.

— Ну, певне, арештовано,—з млявою досадою сказав Гаюра; потім, помовчавши, додав:

— А головне те, що вона ж усе діло прийме на себе. Я вже знаю.

І замовк, засвистівши щось, і знов почав стомленими очима дивитись у вікно.

Мені страшенно шкода стало його.

Ми якийсь час мовчали. Десь над нами ходив хтось нерівними ступнями, то спиняючись, то знов ходячи. І це дратувало.

Мені вже не хотілося про себе говорити. Я дивився на його нудний профіль і думав:

«Що тепер одбувається під цим черепом? І що вона почуває тепер там?»

— А ти щось хотів мені сказати?—не озираючись спитав Гаюра.

— Так...—зам'явся я.—Я хотів... Але як раз такий час незручний...

— Це справа якась?.. Торкається організації?

— Та торкається...

— Ну, раз торкається організації, то незручний час тут не грає ніякої роли.

— Воно так... Ну, все одно... Крім того мені треба сказати... Бачиш, я хотів тобі сказати, що я хочу зовсім робити в партії.

Він з слабкою посмішкою подивився на мене.

— Цього треба було сподіватись,—сказав він.

— Через віщо?—здивувавсь я.

— Так. Всі після активного якогось виступу з робітниками, на демонстрації, чи так... та ще й як попоб'ють там, завжди рішуче вступають до організації. Тебе побито?—посміхнувся він.

— Трохи, по голові... Вже пройшло... Та-ак, —роздумливо протягнув я.—Н-не знаю...

Я помовчав.

— Н-не знаю...—знов сказав я.—Але, крім цього, у мене єсть причина... (я похнюпився) та сама причина, що й тоді... Я не можу так... Я повинен увесь, як є, віддатись справі, инакше... Ну, ти розумієш... Я розношу літературу, але це не те. Треба, щоб я так захоплений був, щоб не було часу про инше думати... І взагалі твердо почувати себе звязаним зовсім... Злитись з тією волею, що про неї ти сам казав...

— Так... Хіба знов?..—несміливо спитав Гаюра.

— А!...—махнув я з одчаєм рукою й почервонів.

— Ну, нічого, — живо промовив він. — Не можна ж одразу... А це ми зробимо... Ти на агітацію хочеш, чи на пропаганду?

— Мені все одно... Тільки в саму середину.

— Добре я передам в комітет.

— А коли я матиму відповідь?

— Коли?.. Хм... Сьогодні четвер... Я думаю —завтра годин так у дев'ять увечері... Ти зайди до мене... Тільки, знаєш, тобі треба буде ще підготуватися, програму засвоїти, скласти іспит...

Він подивився на мене з усмішкою.

Другого дня я дістав позитивну відповідь, підручники до іспиту і повідомлення, що його призначено за тиждень.

Цілий тиждень я був у твердосуворому настрою. Вдома я сказав, що починаю готуватись до державного іспиту і всі дбали про те, щоб мені не перешкоджати. Про Люсю, Лещинського, про свій занепад я силкувався не думати нічого.

«Нехай собі... Мені все одно... Нічого мені тепер од них не треба»—і ще суворіше накидався на роботу. Люся один раз спробувала була натякнути мені на нові наші відносини і навіть

прийшла до мене сама в кімнату, але я, сухо перепросивши її, прохав мені не заважати. Вона удала здивоване, потім гнівне, далі зневажливе лице і, нарешті, поважно коливаючись, гордо вийшла, протягнувши з погрозою:

— До-обре!...

І більш ніхто мені не заважав. Але тепер у мене не було вже того попереднього — веселого, празникового, піднятого настрою. Я не прислухався, не придивлявся до своїх переживань, не думав навіть про те, що я живу. Я не вірив собі й суворий був до всього.

Іспит я склав добре і мені дано гурток робітників, з якими я повинен був працювати по спеціяльно ухваленій програмі.

Був морозний, ясний вечір. Ми мовчки йшли якимись темними й мені незнайомими вулицями; тільки иноді мій товариш озирався, дивися на всі боки пильно й бурмотів.

— Тут шпиги люблять лазити...

Я ж про шпигів зовсім не думав. Мене в середині дрижаки хапали від хвилювання.

«Які вони?.. Як я з ними буду?»—наверталося увесь час на думку мені.

Перше, що вразило мене, коли ми прийшли до них, це порожнеча в кімнаті: ні стільців, ні ліжок, голі стіни, та якісь довгі лави з клунками одежини під стінами—очевидячки, то постіль була. Дерев'яний голий стіл сиротою понуро тягнувся під широкою стіною.

Їх було п'ять чоловік і ждали ще двох. Деякі з них посміхались, деякі, мовчки стиснувши нам руки, серйозно дивились на мене, очевидячки знаючи, що я повинен їх учити. Товариш зараз же пішов і я зостався з ними сам. Мені було нія-

ково трохи: я несвідомо чекав чогось іншого. Я гадав побачити бліді, бородаті, похмурі обличчя, зігнуті постаті з мускулястими руками, глухий кашель, суворі балачки. І замість того — ці молоді, мало не дитячі, лиця, добрі і трохи сором'язливі усмішки, довірливі й допитливі погляди в яких одбивалося сподівання чогось. Надто вразив мене один, якого хтось назвав Стьопкою. Це був зовсім іще хлопчик з ясними, швидкими очима й дитячим пухом на твердих, чистих щоках. Він увесь час весело дивився на мене й ніби хотів щось спитати або сказати, але не зважувався. Потім прийшли ті двоє і ми почали науку, себ-то всі вони поважно розсілись на лавах, а я став говорити «по першому пункту» програми.

Мене кілька разів несміливо перебивали й запитували. І на одне питання я не міг одповісти, бо...бо не знав сам. Певна річ, я не подав і виду того, але мене пройняв страх і сором; я бачив, що я сам мало тямлю те, чого взявся їх навчати. Мені було так соромно, що я навіть хотів один раз устати, попрощатись з ними і втекти додому. Але це й самому мені здалось чимсь диким і я говорив далі, напружено чекаючи, що ось-ось хтось із них спитає мене про якусь таку річ, од якої сором ще більше здушить мені серце, а губи бурмотітимуть:

— Так-так... Але це ми потім будемо розбирати... Потім....

Тверда суворість не покидала мене. З тою ж самою напруженою увагою я читав, виясняв собі ті питання, на які не міг був одповісти; з тою ж самою непохитною байдужою неувагою відносився до Люсі, до її ночувань «у подруги», до своєї «чистоти» і з кожним днем все більше вростав я в нове своє життя. Я вже мав другий

гурток, з яким вів науку також двічі на тиждень, ходив на збірки пропагандистів, яких проводарем був той кирпатий добродій в окулярах; щиро обурювався разом з ними на якусь «нетактовну постанову» комітету, сердився на вічну недостачу літератури й листків, іронізував над другими потайними організаціями—словом, робився справжньою частиною цього життя, переживав усе те, що давало тільки воно.

Але найкрашим часом для мене була наука з гуртками Тут мені ставало надзвичайно просто, затишно і легко. За все моє життя мене ніхто не любив, ніхто не зустрічав мене радісним, блискучим поглядом, ні в кого я не бачив до себе теплої, щирої усмішки; моя особа чужа була для всіх, байдужа—і того, може, вона й була така нудна та нецікава. А тут ні, тут було щось инше. Я хотів сказати: «тут мене любили». Не знаю, чи мене любили; здається, трошки любили, але не це мене підіймало. Людей підіймає не те, що їх люблять, а те, що вони с а м и л ю б л я т ь. Могти любити! Могти почувати теплі хвилі любови, ніжности, могти ходити з чимсь любим у грудях, могти сумувати!

Я почав любити; не мене любили, а я сам почав любити. І це змінило весь світ, всі з'явища в моїх очах. Вулиці, люди, зорі, вечори—усе прибрало иншого коліру, усе стало ближче, інтимніше до мене, усе викликало в мені чи тиху, журну радість, чи біль печали, гніву, чи сум надійний і животворящий.

Але... недурно я родився під кущиком, серед плазунів, недурно інстинкт любови винищується у плазунів, недурно я стільки років убивав ці інстинкти «способом». І недурно ж законом плазунів є мале, дрібниця.

Дрібниця знов опанувала мною.

З деякого часу я став почувати якесь незадоволення, непокій, тяжку тугу. Я иноді несподівано ловив себе на тому, що думав про Люсю, а це перше не могло бути несподіваним. Перше я цілком щиро і природньо не дивився ні за обідом, ні за вечерею на Люсю, а тепер почав кожного разу навмисне не дивитись, не думати про неї і від цього, коли не дивився, то весь час думав і бачив її. Правда, я думав, що вона нерозумна, нерозвинена, брехлива, розпусна, що хоче «піймати» мене, що я не оженюся з нею ні-за-що, але я думав. Почав і про «чистоту» свою думати і навіть вирахував, що від мого «занепаду» минуло тридцять чотири дні. Я чув, що це не дурно, що суне на мене щось страшне, але я боявся зважливо подивитись на нього і тільки наче зібгався весь. Воно й прийшло і стерло мене, нікчемного.

Насував вечір, мій колишній улюблений час; тінів не було й від усіх предметів віяло невимовною тугою і смутною задумливістю. Мені треба було йти на збірку пропагандистів, але я сидів непорушно на ліжку і з щемлячим сумом дивився на вулицю.

«А життя немає все-таки!.. Немає фарб, соку... Нема могучого розмаху... Страх і боротьба з собою, з своїм тілом... Коли ж кінець, коли?».

І допитливо дивився я на вулицю; глухо долітали звуки звідти, наче й вони були вкриті тим пухким, схожим на бавовну снігом, що лежав на покрівлях будинків. В квартирі стояла німа тиша. Проносилось перед мене нудне тепер лице Гаюрине, його ніс, що зробився тонший і блідий; соромлива пропагандистка, яка перш почервоніє, а потім почина говорити; шмуклєр Мойсій, що ви-

мовляє «скомпротивний» замість «конспіративний» і ще якісь обличчя, постаті, але без усякого звязку й логіки. А в грудях щеміло-щеміло...

Зачулась десь чиясь хода.

«Жду я, жду, не дождуся желанного ча-а-са-а...».

раптом голосно розлігся в вітальні наспівуючий Люсин голос і я почув, як у мене дуже забилося серце, в роті зробилося сухо, і незрозуміле хвилювання забилось по мені.

«А що, як вона зайде до мене?»—подумав я, але не пам'ятаю, щоб злякався від того. Навпаки, я почав з напруженою увагою стежити за шелестом її ходи. Ось вона пішла до столу... а тепер до піяніно... Ноти шукає... ні, книжку мабуть... Іде!.. Сюди!..

Коло моїх дверей шелест затих.

— Олександре Петровичу!—почувсь її голос.

— Увійдіть!—хрипло сказав я і прокашлявся.

— Ви дома?—зупиняючись біля дверей, спитала вона.—Я хотіла одну книжку... Мабуть ця дурепа Таня занесла з їдальні до вас.. Можна пошукати в вас на столі?

— Будьте ласкаві.. —пробурмотів я.

Вона мовчки підійшла до столу і, обвіявши мене пахощами, дуже нахилившись до столу, стала розглядати книжки. Вона була зовсім близько від мене, так що я виразно бачив її профіль, а круглий, обтягнутий лікоть її мало не зачіпав мене. На мене враз ударило душним, гарячим, диким. Я хутко встав і почав ходити по хаті, проти волі жадно зупиняючись коло неї і знов рвачкими ступнями обходячи. А вона все копалась там так помалу і довго.

— Може помогти вам?—зупинився я близько коло неї.—Яка книжка?.. Товста? В палітурках?

— Так... в палітурках...—тихо, майже пошепки одповіла вона і це шепотіння докінчило все. Я став також дивитись на книги, перевертати їх, зачіпатись своїми руками за її руки і вже рішуче нічого, крім цих рук, не бачив.

— Ви тільки заважаєте...—ще тихіш і ласкаво прошепотіла вона, не дивлячись на мене.— Тікайте... я сама.

І злегка одвела мою руку своєю.

Ми книжки не знайшли.

І перший раз у той вечір я не пішов на збірку.

«Е, все одно... Пропадать, так пропадать»— з загонистим одчаєм стояло в мені і я силував себе, щоб не дослухатись до того, що почало гризти десь там у серці, і навмисне розпитував її, що вона робила ввесь час, як жила, а сам одмагався жартами, коли й вона почала допитуватись про причини мого чудного поводження з нею. Словом, ми помирились. Вона навіть спробувала удавати, що ніби плаче від тої образи, що мала, від моєї неввічливости, але це їй не зовсім удалось і вона заговорила про наше весілля. Я не сперечався і навіть потакував, згоджуючись, що дійсно, поки не скінчу університету, нема рації робити весілля.

— А папі й мамі сказати, Сашко?—лащилась вона і, як маленька дівчинка, зазирала мені в вічі.

Мене неприємно дряпнула ця інтонація, але сама пропозиція серйозно злякала.

— А! Навіщо то?—байдужим голосом сказав я.—Пропаде тільки поезія вся... Все одно ж давно всім відомо, що ми поберемося...

— Ну, добре, мій котику!—покірливо зідхнула вона і мрійно поклала голову мені на плече.

Це було так комічно, що я мало не зареготався.

— А ти не одуриш, не покинеш мене?—раптом спитала вона і журливо, глибоко зідхнула.

Я помовчав, щоб голосом не зрадити свого роздратування, і нарешті промовив:

— За кого ти мене маєш?.. Хіба я...

— Вірю, вірю,—перебила вона мене й кинулась цілувати; я злегка визволився з її обіймів і заходив по хаті.

«Ах, навіщо я це зробив?.. Навіщо це?»—з нудьгою занило у мене, в грудях. «Сказати хіба, що я все знаю про Лещинського, порвати всяку надію на шлюб і скінчити все разом?»

І от, пам'ятаю, коли я це подумав, так в ту ж мить почув, що цього ні-за-що не скажу, бо це був би кінець, а кінця... я не хотів. Я не признався сам собі тоді, що не х о т і в, а просто не захотів про те думати й постановив зоставити «на потім».

І от це «на потім» стало панувати надо мною. Кожного дня я збирався зробити рішуче повстання і кожного дня я одкладав «на потім». Я став жити якимсь неприродним хворим життям. Декілька днів я читав, працював, мучився, каявся, загладжував свої провини перед організацією, з небувалим запалом і захопленням працював у гуртках, захоплюючи й їх. А в один вечір все раптом змітав дикий вихор, все зчезало кудись і я бачив тільки Люсине тіло, чув тільки її фальшивий голос—і без сили, без волі робив усе, що вона хотіла. На щастя, вона не знала, навіть не догадувалась про мою належність до організації. А може це й на нещастя було, бо може все якось инакше б вийшло. Але у всякому разі вона вірила, що я готуюсь до державного

іспиту, й не дивувала з того, що я й дома працював та ще й ходив кудись. Але за першим її знаком я все кидав і робився її рабом. Вона веліла часом вести себе в ресторан, брала окремий кабінет, замовляла вина, наїдків і страшенно багато пила. А випивши, оповідала мені такі речі, яких я навіть не чув. Оповідала про своїх подруг і сміялася з моєї наївности; оповідала про знайомих дам, про всякі брудні сторони їх інтимного життя. А скільки вона знала «скоромних» анекдотів, скільки самої похотливої фантазії в неї було!.. О, яка вона була цинічно розпусна! В тверезі хвилини я просто жахався. Коли напувала мене й реготалась з моєї соромливости, я робився диким, майже божівельним. А їй це дуже подобалось.

Але найгірше було те, що я не кидав того, другого життя. Навпаки, я судорожно чіплявся за нього. Я, як і перше, ходив скрізь, «робив», і не так собі, не по інерції, а може ще з большою щирістю, з більшою вірою в велике діло. Але це була не спокійна, регулярна робота, це було тепер щось поривчасте, недуже, спорадичне. Я то сидів апатично на збірках, нічого майже не розуміючи, плутав усякі доручення і не вмів виконати самого дрібного; то раптом оживав, виконував усе легко, гарно, навіть з власної ініціятиви й дивував усіх. Вони не розуміли мене і тільки Гаюра иноді дивився на мене пильним поглядом, але я, як винуватий цуцик, уникав цих поглядів і силкувався навіть меньше зустрічатись з ним на-одинці.

Так було щось з місяць. Я став ніби рівнішим; став через те, що знов почались скажені головні болі, нудьга, безсилість; а від того почались уперті, невідступні думки.

І я став думати одверто й рішуче. Я думав, що насамперед треба скінчити з Люсею. Друге, виїхати од них на другу квартиру. Це значить... Це значить порвати з своїми «близькими». Та хоч би батько помирився з тим, що я не оженюся з Люсею і присилав би далі гроші, все одно так тягнути не можна. Рвати, так рвати все, до останньої ниточки. Тоді тільки можна служити одному богові, а двом разом не можна.

Але тут то й виявилось те, що недурно виховували ви в мені 25 років. Я навмисне став уявляти собі картини майбутнього життя після розриву: нужду, недоїдання, вічну шуканину «уроків», диряві черевики, голу, брудну кімнатку... Навіщо те все? Хіба це справді так потрібно? Хіба не можна жити чисто, в достатку і служити ідеї?.. Та через віщо я повинен рвати з тим осередком, що був рідний мені? Через віщо я мушу конче до робочого класу йти? Через віщо тільки робочий клас скаже нову правду, чому другий клас цього не може зробити? Чому не все громадянство, а тільки частина його? Можу ж я в другій ближчій мені частині «робити», наприклад, серед студентів, гімназистів, тощо. Хто ж ближчий до робітників, хай іде до них.

Коли б мені ці питання прийшли в голову раніше, я б може й схопився за них і з чистим сумлінням одійшов би від «роботи», як відходять другі, але я вже знав, з тої ж програми знав, скільки тут лукавої брехні та облуди. Я ж сміявся з таких доброділв, а тепер сам на їхню стежку сходив!

І мені робилося нудно, і не вбачалося ніякого виходу. А тут ще, як навмисне, виступала Люся, тягнула мене і повторялося старе.

Але вихід знайшовся. І такий, який повинен був знайтись для такого, як я.

Раз я вертався з «науки». Минала вона нудно, мляво, голова боліла, мозок сукняний був, серце висхло. Нудно було і мені, і їм.

На вулиці наче легше було стало фізично, але зате знов виступила моя мука, моє питання життя або смерти. Я знав, що ні до чого не додумаюсь, але вже звик по декільки раз на день думати про це—і думав уперто, з мукою та злістю.

Я йшов помалу, дивлячись собі під ноги й не озираючись. Мене штовхали, прохали пробачення і знову штовхали,—я не звертав на те уваги та й собі машинально прохав пробачення.

Раптом, на розі однієї вулиці, пам'ятаю—Суворовської, зо мною порівнявся добродій в котиковій шапці і, раптово перепинивши мені дорогу, твердо сказав:

— Почекайте!.. Вас—арештовано.

Це вийшло так несподівано, так неподобно до моїх думок, що я спершу не зрозумів навіть його. Але він не став чекати того, поки я дорозуміюся до чогось: вийнявши з кешені свистка, він різко засюрчав у нього й крикнув:

— Звожчик!

— Та що таке?!—страшенно хвилюючись та лякаючись, скрикнув я.—Що вам до мене треба?

— Я—агент тайної поліції. Маю наказ вас арештувати... Пожалуйте...—зробив він рукою жест до звожчика, який в один мент десь узявся коло нас.

«Шпиг» тільки тепер пролетіло у мене по всій істоті й я зробив навіть інстинктивний рух, щоб тікати, але «добродій», очевидячки, на це сподівався, бо враз став зовсім близько коло мене і мовчки з погрозою почав дивитись мені

в лице. О, як виразно я пам'ятаю його зараз, наче вся його мерзенна постать вросла мені в мозок. Пам'ятаю навіть, що комір його пальта був смушевий і, мабуть, був без гудзика, бо сидів криво й незграбно. І ці чорні, товсті вуса з сивиною, й нахабні, пукаті очі, і борідку з чимсь біленьким на ній. Він нагадав мені тоді якогось прикажчика з великоруського магазину.

Десь узявся поліцай запихканий і збентежений. Він одною рукой придержував шаблю, а другою поправляв на голові шапку. «Добродій», побачивши його, зараз же вийняв з кешені якийсь білет, показав його поліцаєві і сказав, показуючи на мене:

— Треба провести в участок.

— Слушаю-сь...—узяв поліцай «під козирьок», і став коло мене.

«Очевидячки, важний шпиг»,—подумав я машинально. Прохожі почали вже зупинятись біля нас.

— Пожалуйте!..—твердо приказав удруге шпиг і навіть злегка штовхнув мене до звожчика. Я покірливо поліз на бричку. З одного боку примостився поліцай, дихаючи духом махорки й цибулі, а з другого—шпиг.

— В Манежний участок!—голосно сказав «добродій» до звожчика.

— Соціяліста спіймали... Ага, голубчику!—долетіло до мене від купки прохожих. Звожчик зацмокав, заньокав, зашарпав ліктями й ми поїхали.

«Значить, мене арештовано»... думав я якось тупо, гостро почуваючи разом з тим кожний рух шпигової руки, що піддержувала мене за стан. І було щось чудне в цьому всьому: якийсь чоловік підійшов до мене, покликав другого чоловіка,

взяли мене й кудись везуть. Через що? З якого права?

Я уявляв собі арешти з оповідань инакше: з жандарами, трусом, дворником, поліцаями. Звичайно, я чув про арешти на вулицях, але це вже занадто якось просто й несподівано вийшло.

Мене привезли в участок, обшукали, витрусили програму і прокламації й одвели у камеру. Вона враз же стисла мене голими понурими стінами і холодною нудьгою, яка, неначе вогкість, подихала на мене з кожного кутка, з брудної койки, з заґратованого вікна.

Від дверей до протилежної стіни були протоптані на підлозі сліди моїх попередників. І я почав ходити по тих слідах, часами сідав на койку, тупо, приголомшено дивився в стіну, схоплювався і знов, акуратно попадаючи в сліди, ходив від дверей до стіни й від стіни до дверей.

Але, твердо пам'ятаю, не було в мене одчаю. Ні- ні, не було його тоді. Навпаки, була тупа, омертвіла упертість, була несвідома певність, що инакше й не може бути.

Я часом сідав і слухав далекий гомін города. І тоді в мені починала ворушитись кротка, сслодка туга, робилось на душі затишно, журно, хотілось простити щось комусь і просити прощення самому.

І от тут знову в останній раз виступила вона, дрібниця. Виступила і штовхнула мене—бур'янинка зломилась і я полетів.

Я ліг спати.

Змучені нерви мої стали заволікатись теплою втомою сну. Серце здригувалось легким сумом, мигнули переломлені картини пережитого, сон плавко гойдав їх переді мною.

І раптом я весь здригнувся від колючого, пекучого болю в нозі. Здавалось, хтось зразу застромив мені велику голку, розпечену на скаженому вогні.

Я аж підкинувсь і, схопившись, скинув з себе брудну ковдру. Од моєї ноги у всі боки ліжка тікали опецькуваті, широкі, огидливі блощиці.

Я, немов опечений, зстрибнув з постели й одбіг у куток. Серце мені билось важко, часто, в висках стисло. Я знав—сон пропав уже.

А попереду ніч, довга, мовчазна, безмежно-жахлива. Я забився по камері, як спіймана, маленька, одуріла з жаху, миша. Сум, кротість, туга—все пропало. Один жах перед ніччю, одна огида перед блощицями, один одчай перед безсиллям своїм стояли в мені.

Здавалось, я стану серед камери навколішки й завию, задерши голову догори, завию страшно, дико, несамовито, як виють собаки серед порожнього базару вночі, одставши од хазяїна.

Я стяг подушку з койки, взяв пальто і ліг в кутку на підлозі. Скоцюрбившись, я силкувався зогрітись, але з-під підлоги дуло, стіна віяла вогкістю, дошки давили, муляли.

І от тут знову, як і завжди, з темної глибини моєї істоти висунувсь мій «спосіб», в якому я стільки літ шукав потіхи. Не то, що дали мені Гаюра, Кохерман, гуртки, ні—це був нальот, це була брехня, це було те, що не могло ввійти в мене. О, що мені було, справді, до тих робітників? Хто вони мені? Чужі, далекі люди. Що нас в'язало? Ніщо. Все моє життя було чуже, відмінне від їхнього. А я, котрий ніколи не знав, що то за голод, який не знав, що то за робота, який не знав навіть, що то значить не мати грошей, я брався у ч и т и їх, я брався наставляти їх жити.

О, ні, «програмка» не могла мене вдержати там на підлозі; кожний в критичні хвилини, в хвилини жаху і одчаю хапається за ті способи боротьби, які притаманні його породі.

Моя порода, моє життя дало мені мій «спосіб» і, не дивлячись на моє обурення, на протест, на безсилу свідомість, що я загину, що завтра я збожеволію, згублю всяку волю, що це—моя смерть, він все-таки владично пройшов у мій мозок, опанував всією істотою і... кинув в чад скаженої, остервенілої, повної виклику й одчаю розпусти.

Вранці очутившись і підвівши важку, мертву голову, я глянув по камері і сів, пройнятий одним почуттям: кінець. Коли я не вийду звідси сьогодні, я завішусь або збожеволію.

Нічого не думаючи, в холодному жаху я схопився, підбіг до «вовчка», скажено загрюкав у двері й закричав:

— Городовой!.. На допит мене!.. Скоріше!.

Як вродились вахмістри й помчали мене. Я... сказав усе «чистосердечно», я не пожалів нікого, я виказав усіх: і Гаюру, і Кохерман, і кирпатого проводаря, і соромливу пропагандистку—всіх і все, що знав. Мозок мій спотикався, але не крутився од страху на місці, бо стіни не давили його, а жандари все-таки не встигали за ним і писали, писали, писали. Вони були такі ласкаві зо мною й доторкались так делікатно до моєї душі, як і той поліцай, що витягав із кешені брошурки.

Я навмисне говорив довго, бо не міг зупинити свій мозок, який ніби радів і, вільний од стін, весело пурхав од спомина до спомина.

Та коли я скінчив і підписав, вони хотіли одвести мене знов на старе місце, назад—туди, до

тих стін. Тоді я впав—так-так!—я впав навколішки й благав їх, щоб мене туди не вели... І вони такі ласкаві були та добрі, що викликали з тюрми карету й посадили мене в неї. І крім того обіцяли, провіривши мої викази, зараз же зовсім визволити мене, бо вони вже бачили, що я—«нещасна жертва злих людей!»..

Як мене довезли і впровадили в тюрмі в самотну камеру, я не пам'ятаю; мені потім казав коридорний доглядач, Прокіп Гаврилович, маленький, руденький дідок, що мене привезли зовсім «без сознательности». Коли я прийшов до пам'яти, у мене під головою була якась подушка, не з соломи, а справжня, і на залізному столику, вмурованному в стіну, стояли ліки й кухоль з водою. В хаті було видно й розносився звідкись голосний крик..

— Ко-му... (павза) пе-ре-да-ли?—кричав по складах хтось за стіною. І тихо було. Потім знов:

— Ні-чо-го...(павза) не-чую...Що?..Так! Так!..

Знов тихо і знов:

— Слу-хай-те.... Двадцять три!.. О-дин-надцять!.. (павза) Один-на-дцять!.. Та не кричіть, Мишурин! Дайте перебалакати!.. Один-на-дцять!. Со-рок п'ять!..

Я зрозумів, що я в тюрмі. Так! я був у тюрмі.

Я тиждень пробув у ній.

Але який же палючий був цей тиждень!

Я не смів показатися «їм» на очі; але вони невідступно і з співчуттям зазирали до мене у вовчок, стукали в стіни й кричали:

— Добри-день, товаришу! Вилізайте до вікна, будемо балакати. Тут можна!.. Це—пансіон... Наша жандармерія навіть тюрми доброї не збудувала досі. Даром хліб їсть... Вилізайте!.. Чуєте, товаришу?

О, це огидне слово! Я корчився від його, але воно, як бичем, хльоскало мене по душі. А вони підходили до мого вовчка й розпитували, ласкаво, добродушно:

— Ви—недужі?.. В участку сиділи?.. О, там погано!.. Кричав до вас генерал «згною»?.. Ха-ха-ха!.. Він до всіх так кричить... Може вас там били?.. Як вас звуть?

А потім я чув, як мій сусіда, веселий, жвавий політехник, кричав другим:

— Товариші! Наш новий товариш недужий, а через те не з'являється... Він сидів в участку і його там так змучили, що цілком непритомного привезли сюди. Арештовано на вулиці. Знайдено при ньому три брошурки, сто чи більше бумажок і програмка. Соціял-демократ.

— Як на прізвище?—тоненько-тоненько зачулось звідкись здалека.

У вікнах у сусід почувся сміх і хтось, передражнюючи вдатно, пропищав.

— Ах ти боже мій!..

Веселий політехник прокричав моє прізвище і звідкись знов почувся тонкий, жіночий голос.

— Ві-тай-те йо-го!..

Я вистрибнув на спинку койки й подивився в вінко. Тюрма збудована була на зразок літери П. Широке подвір'я, чи навіть два подвір'я, одне більше, друге менше, поділяли один корпус від другого, а єднав їх третій корпус, так званий, «пересильний». І там, проти нас, у другому корпусі сиділи, очевидячи, «політіческіє женщіни». Всі три поверхи були засіяні вікнами, а в кожному вікні виднілось по одній, а то й по дві голови.

— Чуєте, товаришу?—зачувся голос політехника.—Вас вітають. Знаєте хто?

Я злякано стрибнув з койки і, не одповідаючи, заходив по камері. Я догадався: то була Кохерман.

І так цілий тиждень! Я не смів дивитись на них, говорити з ними, я цілі дні лежав, лицем до стіни обернувшись, і мовчав.

Вранці вони з грюкотом і сміхом вмивалися в маленькому коридорчику, а Прокіп Гаврилович ходив по коридору і зупиняючись коло камер тих, хто спав ще, гремів ключами і кричав до них:

— Вставать! Вставать!

І руденька, маленька, лукава фізіономія його добродушно посміхалась і теж раділа з їхньої бадьорости, свіжости й молодости.

Потім робилось тихо—то пили чай і читали. А далі знову регіт, крики, «Марсельєза» розбивали тишу в коридорі,—то йшли «усім коридором» на прохід. Вони перші дні й мене закликали, але я дякував, криво всміхався й говорив:

— Потім, потім... Я ще не можу... Дякую...

Вони виходили й робилось тихо, тільки з нижчих поверхів неслися перегуки з жіночим корпусом, в яких найбільше часу одбирали слова: «Не чую! Як?.. Що?.. Повторіть» і т. и. Виходили «уголовні» на велике подвір'я і здавалось, що там бігають, борються, ходять, сидять не люди, а сірі вівці. Вони співали, иноді дуже гарно великим гуртом революційні пісні.

Потім знов життя вривалось з «ними» в коридор і камери і пахтіло свіжим, морозним повітрям. І знов я лягав лицем до стіни, одвертався від них і удавав, що сплю. А вони, азираючи до мене, тихо між собою говорили:

—Спить... Треба домагатись, щоб його на больницю перевели. Що це справді таке,—він тут ще більше занедужає...

— Розуміється!.. Він зовсім нічого не їсть і не п'є...

— А обличчя бачили яке? Вони його зовсім там змучили, сіромаху...

І вони, дійсно, домагались, але мене не перевели. Вони хотіли тоді навіть «голодовку» або «обструкцію» зробити через мене, але я перелякався й упрохав їх того не робити.

А ввечері вони, після перегуків з жіночим корпусом, одчиняли вовчки, підходили всі до дверей і рішали всякі питання. Вибраний голова турбувався, бігав од вовчка до вовчка і кричав:

— Панове! Та так же не можна, чорт забирай!.. Коли всі враз будут ревти, так ну його к чорту!.. Хай один говорить!

Починало звичайно говорити два або три, бо кожний гадав, що тільки він один говорить. І знов голова благаюче кричав:

— Панове! Я ж до вас, як до цивілізованих людей, обертаюсь: не ревіть усі заразом, говоріть по одному... Слово за Смолянським... Мовчіть усі... Смолянський, говоріть!

Прокіп Гаврилович, або його товариш, Денис Макарович, посміхались і подзвонювали ключами, пильно прислухаючись, чи не йде начальство і спиняючи ораторів, скоро виявиться небезпека.

— Так от, панове!—кричав голова:—«за» подають свої голоси три камери..

— Голоси, голоси лічіть!—перепиняли його.

— Ну, добре! «За» висловилось...

— Та хіба, не все одно, чи голоси, чи камери?

— А розуміється не все одно... Може ті, що разом сидять, не...

— Панове!.. Залишіть приватні розмови.. Дай-

те ж мені долічити... Коли всі будуть ревти, так це чоррт... Треба ж помовчати... «За» висловилось...

— На-дя-а!.. На-дя-а!..—кричав хтось з нижчого поверху.

— А-а?—тоненько доходило з жіночого корпусу.

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?..

Мовчання, потім тоненько-тоненько:

— Не чу-ю!..

— Ф-у, чорт!.

І потім тоном вище:

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?

Мовчання і тоненько-тоненько:

— Пов-то-рі-іть!..

— Е! Чорт!.. До по-бачення!..

І чувся грюкіт—знак, що вікно зачиняла сердита рука.

А в коридорі сперечались, змагалися палко, жили, жили навіть тут, за ґратами, закликали мене:

— Не бійтесь, товаришу! Тут свої все, провокаторів або шпигів нема...

— «Ні, є!»—хотілось мені крикнути, але я дякував і одвертавсь до стіни.

І от одного вечора з самого нижнього поверху зачулось:

— Товариші! Привезли новеньких!

У мене щось дуже забилося серце. Я вистрибнув на койку до вікна і став слухати.

— Скільки? Як на прізвище? Ес-де?.. Коли арештовано?—посипались з усіх боків питання.

— Прізвища їх такі... Слухайте!

— Слухайте, слухайте!—закричали всі і довго ще кричали всі «слухайте», але, нарешті, втихли.

— Прізвища їх такі: Петрашевич... Чавадзе... і Гаюра!

— «Уже! Так я й знав!»—пролетіло у мене.

— Арештовано через провокацію!

Я почув, як усе тіло моє зробилось м'яким, наче я був увесь із бавовни.

— За провокатора вважають...

Я замер і не дихав.

— ... робітника Серебряникова...

Я безсило ліг на койку і вже майже нічого не чув.

Другого дня з тюремної контори прийшли за мною і сказали складати речі, яких у мене, правда, не було. Я схопив картуза, пальто й пішов за «конвойним».

— Куди, товаришу?.. З речами?.. Зовсім?.. На допит?..—кричали мені назвдогін із кожного вовчка і прощалися зо мною, а я, як пес, що вкрав у пекарні шматок м'яса, вбравши голову в плечі, прищулившись, винувато й вороже косив на вовчки й бурмотів:

— Не знаю... здається... Не знаю...

В Жандарському Правленії мене вже ждали «рідні»: папа, мама і... Люся. Вони радісно стискували то мені, то жандарам руки, Люся кокетливо стріляла очима на якогось бравого ротмістра, мама хрестила мене й цілувала, жандари щось приязно говорили до мене—одно слово, сцена була дуже зворушлива. Нарешті, ми «вільні» поїхали.

І от я зовсім «рідним» вам зробився. Я вже не коїв «дурниць», як ви з ніжним докором вимовляли мені; я покаявся, я знову зажив, як перше, до «дурниць», тільки до моїх оргій додались ще оргії з Люсею, піячення і всі атрибути «людського» життя. Першого ж дня я був п'яний,

але ви добродушно посміювались і вкладали мене спати. І яка радість била з ваших трухлявих, малесеньких душеняток, коли я п'яний бурмотів:

— Ну, продав?.. Так що?.. Наплювать!.. К чорту все!..

Тепер ви виразно бачите, що помираю я (а я таки помру, це я й сам тепер бачу) не через те, що «продав». Мої «рідні» прийняли мене і я міг би спокійно жити й далі з ними. Але я помираю і помираю через те, що, будучи куркою, хочу літати. Помираю через те, що «стрючкуватий», що обірвалась бур'янинка, на котрій я висів. Під моїми ногами нема нічого твердого, круг мене чадні тумани розпусти, брехні, нікчемности. Я висів на бур'янинці, це була малесенька любов до тих Стьоп, Мойсіїв, Карпів. Вона обірвалась і я м у ш у падати. Без любови жити не можна. Хто м о ж е, хто здатний на це чуття, той твердо стоїть на землі.

Я хочу померти ввечері, коли заходить сонце і тихо пада на землю сум неба. Хай простить мені сонце моє існування на землі. Хай простить мені сум, що поцілую його тихим, прощальним поцілунком.

А в людей ні сам прощення не прохаю, ні їх прощати не берусь.

Так м у с и т ь бути.

СТУДЕНТ

Студент

У ночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Дерева хитались і, від страху наїжившись голі віти, ніби силкувались втікти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував, свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушились маленькі, безсилі люди, ламали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до бога, до чорта, до людей. Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднилось, вітер стомився і вогонь ліниво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер, став погасати. Куріли чорні, обгорілі сволоки, балки; недогоріла солома куріла теж байдуже, ліниво, стомлено. А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне і радісне. Наплювать йому на недогорілі балки, на сірі, чорні обличчя, на дику тугу, на повислі руки маленьких людей! Воно

собі умите, веселе, сміючись плило з того боку, звідки ніся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари, і місяць.

На непогорілих же вулицях валялись вирятовані діжки, скрині, кочерги, свитки: між ними плакали й вовтузились діти, жінки та діди; мов задубілі стояли мужики з повислими руками, з скляними, недвижними поглядамии, з опаленими бородами. Або, збившись до купи, без ладу махали руками, кричали, наче сподіваючись криком забити полум'я своїх мук, свого одчаю і туги.

Між ними сиротливо блукали собаки і, піднімаючи голови догори, жалібно, страшно вили. Вили таким воєм, наче вже бачили страшні постаті голоду, нужди, хвороб, які зграєю йшли на погоріле село. На собак з ненавистю і страхом кричали, вони підгортали хвости і знов, одійшовши, піднімали голови й вили. Прив'язані до тинів корови та коні ревли, тупчились; діти дрижали з холоду і плакали; хитались і голосили жінки.

А сонце велично, розкішно плило собі, земля назустріч кадила йому фіміямом туманів своїх і ніжно дихала, як засоромлена коханка. Дерева заспокоїлись і тільки часом здригувались голими вітами, неначе згадуючи страхіття ночи.

Але люди не могли заспокоїтись; вони ходили поміж почорнілих хат, розкидали недогорілу солому, диким поглядом озирали задимлену руїну і безсило схиляли голови на груди.

Коло згорілого трупа коняки і повалених стін стояв дід, без шапки, з пропаленою сорочкою, й мовчав. Вітер несміло, боязко гравсь його сивим чубом. Довго стояв дід, потім підвів голову й дико, люто дивлячись у небо, заговорив:

— Ну й усе?.. Чи ще мало? Га?

Він розідрав сорочку і випнув жовті, кістляві, старі груди з жовто-сивим волосом на них. На губах йому стояла піна, в старих зморшках лежала сажа, полинялі очі блищали гострим, холодним світлом.

— Як мало, то можна й ще!.. Ось-сьо, о...

На нього дивились сусіди і йшли до нього.

— Та схаменіться, діду! Що ви кажете? Бог дав і взяв.

— Взяв?—впився в сусіду страшним своїм поглядом дід:—За що взяв?

— Людей виніть, діду, люди винні, а не бог...

— Де вони, ті люди?—повів очима дід навкруги.

— Нема їх тут, шукати треба, ходім...

Дід не хотів іти, але його повели туди, де стояли і кричали інші. Дід ішов, схиливши голову, і вітер несміло, винувато гладив і хилитав його сиве, розкудовчене волосся.

— Студенти запалили!.. Вони!.. Не хто, як вони!..—кричав рудий, веснянкуватий Гаврило і, показуючи замазаною у сажу рукою до лісу, грізно тряс головою.

— Я сама вчора двох бачила, своїми очима бачила їх!—випнулась наперед Козубиха:—Ішли і дивились на Домахину хату. А з неї як-раз і почалось. Вони!..

— Де вони, ті студенти?—раптом пролізаючи до Домахи, глухо спитав дід і полинялі очі його дивились гостро і люто.

— Де?—хитнула головою Домаха.—Шукай їх! Ти його піймаєш. Там!..

— Де «там»?

— У лісі, у чорта в болоті...

— У чорта? Де ті студенти, давай їх сюди!

Давай, я вимотаю їм жили, я наточу крови їхньої і буду гасить мою хату. Давай!

— Жили їм вимотать!!—летів крик із грудей, із стиснених кулаків, з затуманених очей. Летів і нісся до високого, спокійно-радісного неба з веселим, величним сонцем. І собаки піднімали голови до цього сонця і страшно вили, і курилась чорна руїна хат, наче руки простягаючи тонкі стовби диму до царя природи. А цар природи весело сміявся.

В кінці вулиці з'явився якийсь чоловік. Він чогось озирався назад і поспішав. Чоботи йому і свита були заляпані, шапка одсунута назад і з блідого лоба капав піт на худі щоки.

Надійшовши до розкиданих, скупчених діжок, клунків, до плачучих дітей, він зменшив ходу й часами зупинявся. Потім знов озирався назад і скоріше йшов уперед, дивлячись круг себе широкими, напруженими очима. І молоде, худе та бліде лице його наливалось чимсь похожим на крик і плач погорілих людей.

І де далі йшов він, то все менше озирався назад і частіше зупинявся, розпитував і болячими, великими очима дивився на дрижачих дітей, на виючих собак, на шматки погорілих, розкиданих дощок. А коли підійшов до купи людей, що стояли й кричали, губи йому дрижали, й очі горіли.

— Драстуйте!—хрипло поздоровкався він.

Хтось сказав йому «драстуйте».

— Чого ж ви ждете тепер?—дивлячись на всіх гарячими очима і лижучи сухі, дрижачі губи, раптом голосно скрикнув він. Всі здивовано і замовкнувши подивились на нього.

— А ти хто такий?—суворо спитав чийсь голос.

— Хто я такий?—перепитав чоловік і на мент зупинився. Здавалось, в грудях йому було щось

таке велике, що не могло все зразу вистрибнути і, застрягнувши, здавило горло.

А потім воно, це велике, боляче стало вилітать йому з грудей шматками слів, шматками вогню, шматками гнівної муки.

А вони вже не питали, хто такий він.

— Голубчику наш!—плакав чийсь жіночий голос, а чоловіки шумно зідхали й дивились кудись далеко, поперед себе.

Від руїни ж здіймались спокійно стовбики диму до ясного неба і вила недалеко собака.

— Стражники їдуть!—раптом хмуро хтось бовкнув. Всі заворушились, а чужий чоловік враз замовк, швидко засунув праву руку в кешеню і озирнувся. В кінці вулиці на конях то зупиняючись і мабуть щось питаючи у людей, їхало троє людей в сірих одежах і з винтовками за плечима.

— Бачте!—повернувся чоловік до всіх.—Ось приятелі ваші... Вони когось шукають тепера, ворога свого шукають.—Чоловік посміхнувся.

— Так оце вони?..—виступив наперед дід.— Ще приїхали? Мало їм нашого лиха?!

І очі йому дивились люто й чекаюче.

Коні фиркаючи підбігли до самого гурту. Стражники, підбираючи поводи, пильно шукали чогось очима і, не здоровкаючись, мовчали.

Чужий чоловік важко дихав і дивився на них. Очі його зустрілись з очима переднього стражника і той вмент привстав на стремена і скрикнув:

— Го! Є!.. Тут!.. Ось!.

Два инші стражники зразу повернули голови й подивились за його рукою.

— Він?

— Він, сукин син!.. А ну, марш за нами!

Чужий чоловік стояв і не рухався, права рука йому глибоко була засунена в кешеню.

Люди то здивовано, то хмуро подивлялись на стражників, на чужого чоловіка, один на одного. Враз наперед виступив дід.

— Вам кого треба? Мене? Нате!.. Стріляйте...

І дід виставив розхристані груди, жовті, як старий віск.

— Отойді, дєд, нам треба ось його... Ступай за нами.

Чужий чоловік повернувся до людей і глухо спитав:

— Оддасте мене їм?

Серед гурту заворушились. Зачулось бурмотіння, а далі крики.

— За що ж його забирать? Не дамо!.. Геть!

Стражники хапливо й мовчки зняли з плеч винтовки й наставили проти гурту. Трохи затихло.

— Дасте студента? Чи ні?.. Говоріть!—крикнув передній і гидко вилаявся, злісно й з полегшенням.

— Студента? Якого студента? У нас нема студентів!..

Всі умить повернулись до чужого чоловіка і стали дивитись на нього. І лиця їм зразу стали чужі, холодні, з цікавими, пильними очима. Стражники присунулись ближче.

— Ні, браття, я таки студент. Вони мене шукають, я знаю,—глянув на стражників чужий чоловік і молоде лице його покрилось тінню.

— Студент?—повернувся до нього дід і близько нахилився вперед.—Ти студент?.. А ти ж що тут говорив? Що брехав тут?

Лице чужого чоловіка спалахнуло:

— Брехав?! Я? Так ви не вірите мені? Так ви не вірите моїм сльозам? Ви їм вірите? Ну, говоріть! Скажіть, кому вірите!

— Вовчі сльози!—буркнув хтось позаду.

Чоловік повернув туди голову.

— А хто хати запалив?

Очі чужому чоловікові поширились.

— Так то я запалив їх?! Я, що кров свою оддав би, щоб загасити їх? Я, я?.. Та що ви, люди?! І ви вірите?!

Він безпомічно озирнувся, з одчаєм провів поглядом по лицях; лиця хмуро, недовірливо, вороже дивились на нього.

— Та ви ж плакали тільки-що?! Ви ж...

— Ну, довольно!—крикнув раптом передній стражник і натягнув поводи.—Ступай за нами. Ми тобі покажемо сльози.

— Гайда!.. Марш!.. Живо!

І він вдарив коня в бік.

Чоловік вмить вихопив праву руку з кешені і виставив її наперед: в руці блиснув на сонці револьвер.

Серед гурту пройшло шамотіння, а стражник раптом потягнув поводи до себе й закричав:

— А ну, стрельни! А ну, стрельни тільки!

Чужий же чоловік дрижачою лівою рукою потер лоба, потім, повернувшись до людей, з болячим непорозумінням повів по них очима й закричав:

— Та не може, не може ж цього буть! Як ви можете не вірить мені? Чим же доказать вам?.. Глядіть!

Він підніс руку з револьвером до виска, вона злегка здригувалась і револьвер блискав. В гурті хтось ойкнув.

— Глядіть: на ваших очах я прострілю собі голову, щоб ви повірили мені. Тоді повірите? Повірите, що не ворог я вам?

— Брешеш, не застрелися! Бий його, студента!

— Не застрелюсь?—хрипко крикнув чоловік, і лице йому враз стало блідо-синім.

— Ви хочете, щоб я доказав вам? Хочете? Правда?

Стражники про щось шепотіли між собою. Чоловік безсило пустив руку і, важко дихаючи, поширеними, божевільно-напруженими очима водив по гурту.

— Та що ви його слухаєте?!—раптом стрепенувся дід.—Жили йому вимотать... Жили йому!

— Стражникам його! Бреше! Розжалобить хоче!.. Бери його!

І всі заворушились, але зараз же знов закам'яніли: чоловік підніс руку до виска. Підніс і зупинився.

— Брешу?—хриплим шепотом промовив він.—Брешу?

І раптом очі йому стали дикими, круглими, рука задрижала, потім застигла коло виска, здригнувсь револьвер і вмить вибух вистріл. Чоловік криво хитнув головою і сторчака упав лицем униз.

Люди закам'яніли. Потім схаменулись, з жахом кинулись до чоловіка; нахилялись до нього, пили очима його кров, що мішалась з водою й брудом землі, одхилялись і стурбовані говорили, дивились в очі один одному і знову звертали свої очі на чужого чоловіка. А від його, від крови цього чужого чоловіка, від задубілих рук його ішло їм в душі гострим туманом те, чого він ждав від їх: вони вже вірили йому.

Від чоловіка підвівся й стражник.

— Помер,—з жалем хитнув він головою.— Ну, щастя його!

Серед людей пройшла похмура тиша.

— Тобі б такого щастя!—глухо кинув хтось іззаду.

— Голубчику наш!..—схлипнуло з другого боку.—Занапастили чоловіка!

Небо було ясне, тихе, велично-спокійне; а серед пожарища в бруді над трупом стояли люди з темними, хмурими лицями, з понурно-злісними поглядами

— Я тобі покажу там,—зазирнув через голови стражникк.—А ну, вийди сюди!

Люди заворушились—між ними пролазила наперед сива голова діда.

— Де вони? Де?—гострим, скляним, божевільним поглядом шукали дідові очі.—Давай їх сюди!!. Це?—зупинився він на стражникові, простягнувши жовті кістляві руки, став насуватись на нього.

— Одійди, діду!..—стурбовано промовив, одсовуючись назад, стражник.

— Це вони?—рівно, не звертаючи на слова його уваги, сунувся дід і пальці його скручувались і тяглись до стражника.

— Діду!—крикнув стражник:—Одійди, кажу!

— Це вони?!—скрикнув дід і скажено, дико стрибнув на стражника, впився йому в шию руками і, хитаючи головою, захрипів.

Стражник з жахом пручався, одбивався, а пручання це запалювало людям очі диким, лютим гнівом.

— Ага!.. Так його!.. Дай йому щастя того!..

Над гуртом збитих докупи людей стояв крик і рев. А по вулиці тікали інші два стражники, топчучи кіньми дітей, клунки. І навздогін їм нісся крик.

З неба ж широковеличного, ясного та чистого, радісно дивилось на них сонце і сміялось.

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ

Кузь та Грицунь

Ми постановили далі не йти.

Власне, діло було так: я рішуче стояв за те, щоб перебратись на той бік Дніпра, пройти в степи і там найнятись. Але Кузь поскріб своє рябе, зарослe підборіддя, глянув у небо і сказав:

— Нє! Лагер тут. Кончено. Лягай, братці.

Грицунь моментально поклав клунок на землю і ліг, так наче це постановив не Кузь, а він сам. Ліг, закинув руки за голову і з величезним задоволенням став дивитись у небо.

А Кузь сів на свій клунок, закурив і хазяйським діловитим оком озирнувсь круг себе. Нічого. Все було, як слід: Дніпро мрійно хлюпавсь майже під самими ногами; по небу, як розсипане пір'я, пливли хмарки; сонце старалось, немов для Кузя, і пекло в спину.

— Хорошо!—похвалив Кузь і запхнув кисет у кешеню —Нада спочить.

Ми лягли біля самої дороги. Якби схотіли, то ми могли б піднятись трошки вище й бути на великому плацу. Там було багато люду, крамниць і старий млин. Од млина ходила круг його густа тінь і коли пересуватись за нею, то можна цілий день лежати у холодку. Лежать і виглядать собі наймачів.

Я сказав це Кузеві. Але Кузь циркнув крізь зуби в воду й недбало одповів, що йому «сонце ніпо-чом», що «салдат сонця не боїться, а как раз обратно».

Грицунь дивився в небо і тільки иноді позирав на мене, що я скажу на його... чи то пак, на Кузеві слова.

Я ліг теж. В крайньому разі я міг скинути одежу і скотитись в Дніпро.

— Понятно,—сказав Кузь.—А тут не наймемось, пойдьом у лоцманські села, там у день по десяти рублів возьмьом. Лоцмани у поход пойшли, косить нема кому, от баби й наймуть. А то на Дін рибку ловить. Правда, Грицуню?

Але коли б він спитав свій драний чобіт, то той не міг би одповісти йому більшою згодою, ніж Грицунь.

Таким чином ми далі не пішли. Правда, у нас була ще велика паляниця, півпачки махорки шістнадцятий номер і двадцять три копійки грішми. Ми могли не поспішати. І коли я стояв за те, щоб далі йти, то хіба через те, що люблю степ.

Ми пролежали два дні. Ми мали все, що треба людині: на небі сонце, під ногами воду. Коли сонце передавало куті меду, ми залізали в Дніпро й сиділи в йому скільки нам хотілось.

Але на третій день Грицунь уранці задумливо сказав, що він їв би тараню, якби була. Кузь сплюнув і промовчав.

Я поглядав на один город, що був з самого краю коло води. На тому городі росла цибуля, горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така, що її можна було б варить у тих горщечках, котрі стирчали на кілках біля хати.

І в той день до нас підходили наймачі й пита-

лись, чи не найнялись би ми. Але Кузь з зневагою озирав кожного з ніг до голови й питав:

— А по чому даєте?

Давали стільки, що Кузь не хотів навіть з ними й говорити далі.

— Тоже фрайер!—хитав він услід кожному.

І, помовчавши, додавав, що ми по десять рублів у день візьмемо, як підемо у лоцманські села. А то рибку на Дін ловить.

Грицунь мрійно дивився у небо. Йому сонце також було «ні-по-чом». Скільки б не смалило, а не могло б зробить синіше його очі або смуглявіше лице. Ото й всього було в його волі, що випекти ще одну-дві біленькі плямочки на щоках. І було б похоже, що якась дівчина пальцем у муці потикала Грицуневе лице. Не сміючи розцілувати, тільки потикала.

Так ми лежали собі на березі Дніпра. Хвилі й хмарки щось, мабуть, цікаве говорили Грицуневі, бо він весь час задумливо посміхавсь і жмурив до них віясті, сині очі.

Кузь латав сорочку, сидячи на теплому камені при воді, і співав собі з таким спокоєм і задоволенням, немов він тільки й мріяв все життя добратись до цього каміня й латать сорочку.

Я дивився на хвилі.

Ми всі були задоволені. У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було і варить, і навіть пекти. Ми в цьому переконались. Ми могли з наймом не спішить.

Але на четвертий день уранці ми раптом за нашими спинами почули гуркіт величезної гарби, а в гуркоті дзвінкий сміх і крики. Сміялось і кричало до нас обличчя дівчини, що сиділа поруч з понурим, серйозним і страшенно засмаже-

ним парубком. Здавалось, він доручив їй сміятись і за себе, тому не мав ніякої потреби навіть посміхатись.

І дівчина кричала й сміялась до всякого, хто їй зустрічався по дорозі. Такий, десь, був її звичай.

Але Грицунь подивився на це инакше. Він озирнувся, сперся на лікоть і, засміявшись, закивав до неї головою, немов вона сміялась тільки до нього.

Кузь перестав співать і, повернувшись до дороги, почухав рябий, червоний ніс свій. Очі його без всякого задоволення пробігли по гарбі з двома обличчями.

— Драстуйте!—крикнула голова дівчини.—А вже спеклись добре? Ха-ха-ха!

Можна було подумать, що вона саме й посадила нас тут.

— А добре...—привітно засміявся Грицунь.

Я поважно мовчав. Я не маю звичаю вступать у балачки зо всякими дівчатами, які тільки й знають, що реготати.

Їхні коні йшли помалу, як всякі порядні селянські коні, яким трапляється на дорозі горбик. Правда, запряжені були в «економіческу» гарбу, що була вдвоє довша за них.

— Може наймаєтесь?—крикнула дівчина і чогось аж висунулась з-за драбин. А очі її наче прилипли до Грицуня.

— Може й наймаємось,—поважно й голосно обізвався з каміня Кузь, тим даючи знати, що в цих справах належить звертатись уже ні до кого иншого, як до нього.

Дівчина нерішуче повернулась до понурого, засмаженого парубка, що той скаже. Може взять цих людей, підвезти до плацу, а там прикажчик найме їх.

Але парубок неохоче хмуро глянув на нас і, одвернувшись до коней, стьобнув батогом їх і крикнув:

— А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами і затюпали. З-під коліс димом піднялась курява і як в хмари закутала дівчину. Вона щось і крикнула, але ми не розібрали. Грицунь аж сів.

Потім знов ліг і, спершись на лікоть, дивився в той бік, де клубом котилась по дорозі за гарбою курява. Чогось посміхався, як до хвиль або до хмарок. І раптом ліг горілиць, заклав руки за голову і глибоко зідхнув.

Я також ліг і дивився на той бік Дніпра. Там далеко-далеко над могилою було синє-синє небо. Немов очі у цієї дівчини, що так по-дурному сміялась. Ще й на мене глянула.

Пролетіла чайка над водою, тонка, гнучка, немов із сірої бляхи зроблена. У тієї дівчини брови загнуті, як крила чайки.

Раптом Грицунь сів, глянув на мене, на Кузя і промовив.

— А той.. А може б ми пішли наймати?

Я посміхнувся, а Кузь глянув з-під лоба на нього і нічого не сказав. Він на такі дурниці й одповідать не хотів. Струсив свою сорочку, розіп'яв її на руках і, з прихильністю та уважно обдивляючись її, серйозно заспівав:

«Уж ми йшли да йшли да йшли
Яй в Расєюшку пришли.
Да вой люлє, вой да люлє
Яй в Расєюшку прийшли»...

Грицунь почекав, потім нахилився до свого клунка і почав звязувать його.

Я не рушився. Кузь разів два зиркнув на Грицуня, але співав іще серйозніше.

— Так ви не той... не йдете наймається?—спитав Грицунь.

Кузь опустив сорочку, замовк і здивовано озирнув його з ніг до голови.

— Та ти ето куди?—холодно й строго промовив він.

— Та наймається ж!

Грицунь ніяково посміхнувся.

Кузь ще раз строго подивився на нього й сказав:

— Садісь на мєсто! Слушайсь команди. Наймається усі разом будем. Нам у лоцманських селах по десять рублів у день дадуть.

Але Грицунь мовчки нахилився до свого клунка, підняв його, закинув за спину і пішов по дорозі.

Кузь глянув на мене, я на Кузя.

— Стой!!—раптом заревів він і кинувся за Грицунем. Той став і озирнувся. Він все так же ніяково посміхався.

Кузь підбіг до нього.

Ти куди? Говори січас!

— Наймається.

— До цієї... куроп'ятки

— Атож.

Якби Дніпро узяв і повернув свої хвилі назад, Кузь менше був би здивований, ніж такою поведінкою Грицуня. Ще вчора вони лежали вдвох на піску і Грицунь, поклавши голову на груди Кузя, спав біля нього, як біля рідної матери.

— Ну, бачив ти такого дурня?—повернувся Кузь до мене.—Та ти знаєш, дурню, по чом вони дають?

— Ні,

— А ти знаєш, куди вони наймають?

— Ні.

— Ну, і послі цього може скажеш, що ти не дурак?

— Нє.

Кузь від здивування не міг більше нічого говорити. Він упрів, але навіть піт не витирав з лоба.

Раптом узяв Грицуня за рукав і лагідно, спокійно почав:

— Дурачок ти, Грицунь, накажи мене бог. Хоч обижайсь, хоч нє, а ти дурачок. Поняв? Ну, кули ти йдеш? Куди? По віщо?

Грицунь сказав, що він іде наймативсь. Кузь цілком резонно одповів йому, що нам поспішати нема чого, бо коли нас тут не наймуть, то ми підем у лоцманські села і візьмемо по десять рублів у день

Я не хотів мішатись до них. Мені згадалось, що очі дівчини не раз, а два зупинились на мені. Хм! Мені все ж таки цікаво було, чого вони зупинялись.

— А знаєте що?—устав я:—Може б таки й справді іти наймативсь?.. Якось воно... Поки ще ті лоцманські села, а тут втеряємо.

Кузь грізно повернувсь до мене, але я закинув свій клунок на плечі й підійшов до зраділого Грицуня.

Кузь подивився на мене, на Грицуня, сказав, що «з такими сволочами говорить би не слід» і став зав'язувать свій клунок.

Ми таки найнялись. Нам дали таку ціну, що иншим разом Кузь тільки б цирknув крізь зуби й посміхнувся. А тепер і слова не сказав. Узяв завдатку п'ятдесят копійок і купив штани. Але

Грицуневі навіть не похвалився і тут же біля гарби одяг їх на старі. Одяг, закурив цигарку, сперся спиною на драбину і на штани вже не дивився. Вони йому були ні-по-чом. Схоче—дьохтем вимаже і то не жаль. Хай дивиться, хто хоче. Він навіть ноги схрестив.

А Грицунь і не бачив того. Він дивився зовсім у другий бік. Сам сидів на драбині, спустивши ноги в гарбу. Навкруги стояв гомін людських голосів, ржання коней, хльоскання батогів. Течіями туди й сюди пливли голови дядьків, жінок, у брилях, картузах, хустках. Грицунь на те не дивився. З неба сміялось сонце, тепло, гаряче, пекуче сміялось,—Грицунь того й не помічав. Мені здається, як-би Кузь одяг цілком новий піджак, сів верхи на сонце і хльоскав батогом усю юрбу, Грицунь і того б не помітив. Такі вже бувають хвилини з людиною.

Він помічав тільки, як сміялась дівчина. Йому це не трудно було, бо вона сиділа як-раз навпроти його на другій драбині. У неї була синенька кохточка дзвіночком, на голові біла хусточка, а босі ноги, визираючи з-під коротенької спіднички, грали пальцями. І ноги не могли всидіти спокійно. Вже нема чого казати про очі. Вони нікого не пропускали, всіх помічали, всякого зачіпали. Подивившись на неї, можна було з певністю сказать, що вона приїхала побачитись з усім базаром.

І незнайомих у неї зовсім не було... Крім Грицуня. Вона його просто не помічала. І недалеко сидів,—а не помічала.

Коли він звертався до неї, вона як-раз у той мент бачила щось дуже цікаве на базарі і вся аж випиналась туди. Грицунь замовкав і, червоніючи, дивився на мене. Але я посміхався.

А Кузь усе стояв і курив. Він уже ні до чого не мішався. Хай буде так. У лоцманських селах ми могли би по десять рублів у день узять, але хай так.

І він стояв та курив. А Грицунь сидів на драбині й не помічав нічого.

— А ви, дядьку, збираєтесь мене тут підкурить?—раптом штовхнула дівчина в плече Кузя. Він стояв як раз під нею.

Кузь повернув до неї своє рябе, строге лице, озирнув знизу вгору і поважно промовив:

— Тебе б іменно викурить зцюдова нада...

— Ой!—зареготалась вона.—А чого так?

— Щоб поменше зуби продавала...

— А ви купіть. Дешево.

— Я так куплю, що не позбираєш послі...

— Ой, матінко, який же сердитий цей дядько. Мабуть, маленьким кішка переступила.

Але Кузь одвернувся. Він не хотів більше говорити з нею.

А дівчина раптом повернулась, перехилилась до Грицуня, схопила за плечі і зробила так, ніби хотіла його перекинуть.

У Грицуня спершу в лиці пробіг ляк, а потім зразу весь засяяв.

— А диви!—здивовано придивлялась вона до нього.—І в його сині очі... Ех, ти! Тоже...

І випустивши плечі його, почервоніла вся, сіла на своє місце, ще подивилась на Грицуня і, одвернувшись, затихла. Так таки зразу затихла, не кричала вже, не сміялась, немов весь базар умент роз'їхався. Тільки водила очима по людях і очі чудно всміхались.

А Кузь, бачивши все те, бачивши, як зашарилось лице Грицуня, сплюнув, махнув рукою і ліг під гарбою. Хай все іде, як хоче.

Економія була невеличка. Її можна було всю запакувати в скриню й під пахвою занести куди хочеш.

Кузь зразу ж, як приїхали, глянув, висякався і сказав, що це не економія, а старий свинюшник.

Але Грицунь не згодився.

— Та ти, може, ще скажеш, що я луччої не бачив нікада?—з грізним дивуванням подивився на нього Кузь.

— А скажу!—посміхнувся Грицунь.

Кузь подивився на мене, я на Кузя,—такої мови ми ще не чули од Грицуня. Ні, ми не чули від його такого ніколи!

— Значить, я брешу?—криво посміхнувся Кузь. Він уже сподівався навіть і це почути від Грицуня.

Але Грицунь того не сказав. Він тільки сказав, що економія дуже гарна, що тут усе так мило й гарно.

— Так!—циркнув крізь зуби Кузь.—Ето називається: «пропав я мальчишка, пропав я навсігда». Ну, дєло твоє... Ходім!

Ми пішли на кухню, а Грицунь зостався на дворі. І я, озирнувшись, бачив, як він дивився на вікна управляющого.

Що Грицунь «пропав», про це вже й балакать не варто було. Ми таки й не балакати, а тільки сміялись. Бо це таки справді було смішно і безсоромно: злигатись з панською наймичкою, хвойдою, з якоюсь горнишною, яка тільки вміє до всіх зуби виставлять.

— А що в придане візьмеш за нею?—кричали Грицуневі дівчата, вертаючись ввечері з роботи й поспішаючи за ним. (Він завжди біг попереду.)

Грицунь мовчав. Він не любив, коли його про це питали.

— Та що ви його питаєте? Спитайте мене.

— А ти знаєш?

— А знаю.

— А ну?

— А от вам і «а ну»! Маленьке, червоненьке, ще й кричить.

— Та бре?! А де ж вона візьме таке придане?

— А конторщики дадуть.

І сонце, заховавшись за старою могилою, сміялось разом з юрбою довгими, червоними посмішками. Тихо посміхався степ. А позаду співали Грицуневі весільної. І невеличкі ярки обгорталися сумом вечора.

Грицунь ще швидше поспішав. Рідко-рідко вечеряв з нами і хутко зникав десь за панським садом. Часом чуть було його тоненький свист, а в кущах легеньке кахикання дівчини з синіми очима. Звалась вона Оленкою. Кузь же навіть і не сміявся. Чи жив на світі якийсь Грицунь, чи ні,—він того не знав. Може й бачив иноді цього хлопця з смуглявим лицем, але йому не було до нього ніякого діла.

Тільки раз, вкладаючись спати, він несподівано муркнув:

— От так пропав хлопець... Ех!

І сплюнув.

А я не чув. Я був занятий зорями—вони щовечора щось говорили до мене і хитро моргали. Тільки я ніяк не міг розібрати, проти чого то вони підморгували мені!

Кузь мабуть давно вже не балакав з зорями, раз на завжди покинувши надію розібрати їхню хитру мову. Через те, погасивши цигарку на

долоні, натяг свиту на голову й захропів. А я ще довго прислухався до зор.

Ми, звичайно, спали під скиртами. Поважні та старі вони, мабуть, багато бачили на своєму віку. Стояли трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло них, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий, гіркуватий дух, не то поту людського, не то сліз, не то чого иншого. Хто його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Я довго що-вечора лежав без сну, иноді навіть доживавсь Грицуня. Він, звичайно, приходив поспішно, тихенько, винувато укладався коло Кузя й затихав. Часом зідхав і вертівся. А раз навіть підвівся, сів і, торкнувшись рукою Кузя, ледве чутко покликав:

— Кузь!.. А Кузь?

Кузь не ворушився. Кузь не раз хвалився, що у сні чує, як блоха по соломі пролізе, але, видно, брехав, бо Грицуневого кликання зовсім не чув. Не поворухнувсь навіть, а ще дужче захропів.

Я теж лежав недвижно. Яке мені діло до того? Грицунь зідхнув, глибоко зідхнув, устав і тихо пішов у степ.

Кузь зразу перестав хропти, почухався і підвів голову.

— От прокляті блохи, спать не дають!—незадоволено промовив він.

Я лежав недвижно. Яке мені діло до того?

— Ти спиш?

Він навіть торкнув мене рукою. Я мовчав. Я собі мав розмову з зорями і до людських розмов не хотів мішатись.

Тоді Кузь устав і став чогось вдивлятись у степ. Він когось виглядав там. Але степ темний

був. Тільки здалеку, так ніби коло Двох Могил, щось співало, тихо, сумовито. Голос скидався на Грицунів.

Кузь зідхнув і знову ліг. А я лежав недвижно.

Може з місяць пройшло, може більше; у всякому разі була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає і робітники лежать там сердиті та понурі, як мухи в-осени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити де-які зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два, а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давать такий, що його треба було днів на два класти у воду перед тим, як їсти.

Це все здалося нам мало підходящим. Ми про це сказали таборному. Але таборний спершу послав нас під три чорти, а потім до управляющого. Ми порадились і рішили піти до управляющого.

В той же вечір Кузь одяг свої нові штани, а дядюшка Терентій піджак з залатаними кешенями, покликали з собою ще душ десять і поважно, урочисто пішли до контори. Кузь два рази скидав картуза і пригладжував чуб. Дядюшка ж Терентій виступав так, наче йшов у неділю до церкви.

Перед конторою звідкись випорхнула Оленка, блиснула до нас червоними яснами й синіми баньками очей і зникла на ґанку контори. А з-за панського льоху помалу вийшов Грицунь. Він, очевидячки, прогулювавсь собі у вечірньому холодку.

— А ну, хлопче, завертай!—підморгнув йому дядюшка Сидорець.

Гицунь зупинився.

— Куди?

— А до контори... Забастовку делать.

Грицунь нічого не сказав, почервонів, глянув на Кузя і пішов у другий бік.

В цей мент вийшов управляющий і ні Кузь, ні Сидорець не встигли нічого сказати Грицуневі. А Кузь, видно, збирався таки щось сказати!

Управляющий уважно вислухав дядюшку Терентія.

— Умгу!—обвів нас очима.—Так чого ж ви хочете?

Тут уже Кузь не втерпів і вияснив, чого ми хочемо.

— Даже в паходах, ваше благородіє, салдацькая харч любопитнєє, чим ета,—люб'язно посміхаючись, вертів він картуз у руках.—Просто, ваше благородіє, нікакой інструкції невозможно з таким хлебом. Жуйош, а он как глина. І окромя того, ваше благородіє, горачая пища одставлена. Горачая пища, ваше благородіє, нашому сословію все одно, шо, звиніть, паровику пара ..

— Именно!—вставив і Сидорець свою посмішку,—як то говориться: «дай коневі вівса, то й жени, як пса».

Ми всі зідхнули, бо це була істина.

Кузь нетерпляче повів оком у бік Сидорця, він не любив, щоб йому перебивали мову.

— Так што, ваше благородіє,—знов посміхаючись трохи соромливо, трохи благаюче, завертів він картуза,—нащот вашого розпоряженія ми просимо, значить, пищу нам луччую!.

— Хм!—понуро посміхнувся управляющий.—Пищу... Може й плату ще луччу?

— Нєт, зачим? Платою ми довольні, ваше благородіє....

— Плата й у ката, аби харч добра,—знов уставив Сидорець.

Кузь покосився на нього.

— Умгу!—знов посміхнувся управляющий.— Ну, так от що я вам скажу, вислухайте мене як слід...

— З нашим уніманієм,—ввічливо вклонився Кузь.

— Так от що. Харч в економії добра. Кому не нравиться, хай забира пашпорт і на всі чотири боки. Нікого не держим. А хто буде других бунтувать, того зараз же в тюрму. От це моє послідне слово. Обдумайте і хто хоче, хай приходе за пашпортом. Прощавайте.

Спокійно повернувся й пішов у контору. А ми подивились йому в спину, потім один одному в очі і хто посміхнувся, хто почухався, а хто вилаявсь.

Кузь не посміхався й не чухався. Одяг свій картуз, струснув головою й рішуче сказав:

— Ну, що ж? Стало бить, будем обдумувать: гайда, хлопці!

І ми почали обдумувать. Обдумували у полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами уночі, навіть серед співів увечері. Правда, тепер співів стало менше. Співали тільки ті, що рішуче не хотіли забірать пашпортів. Вони хотіли краще їсти гливтяки, ніж дохнуть на пунктах. Так вони казали. На це їм Кузь одповідав, що вони можуть по десять рублів у день узять, як підуть у лоцманські села, але вони не слухали і співали собі. Кузь ще говорив, що можна піти на Дін і рибу ловить, але вони й на те не приставали і так само співали. Правда, їх було мало і спів був такий же рідкий, як той куліш, що нам варили, але це їх не спиняло.

Особливо це не спиняло Грицуня. Він навіть одного вечора й за панський сад не пішов та все

співав. А співаючи, часом щось шепотів то одному, то другому. І після того шепотіння спів їхній ставав веселіший.

Кузь тільки поглядав на Грицуня. Він тільки поглядав і циркав крізь зуби. Говорити з цим хлопцем він не мав чого,—хай з ним говорять інші.

І з Грицунем говорив дядюшка Терентій, Сидорець, Галинка з ямочкою на підборідді, чорноброва, наче з п'явками над очима, Оксана, говорив глухий Перепічка; але Грицунь, мабуть, поговорив попереду з кимсь иншим та через те вже нікого не слухав. Він тільки посміхався й дивився убік.

Посміхались і ті, з якими він шепотівся. І зорі в небі посміхались. Мрійно та ласкаво шепотіли в панському саду старі дерева, а з-за старих дерев стиха чулась пісня та легеньке кахикання. Якась дівчина ходила там і ждала; та ждучи, мабуть, застудилася, що кашляла.

Кузь сидів на призьбі, пихкав цигаркою й дивився в землю. І кожний раз, як пихкав, рябий ніс його і щоки червоною плямкою виступали із тьми. До розмови він не мішався. Навіть і тоді, як піднявся знову крик і сварки, як Грицунь вирвався з юрби й пішов кудись до саду, навіть тоді Кузь нічого не сказав. Він тільки циркнув убік, піднявся, натяг свиту на плечі и мовчки пішов за скирти.

А ми поставили завтра вранці забірати паспорти. Хай економія управляється тими, що зостаються, тими панськими помийницями, лакузами. Хай управляється!

Так ми постановили й розійшлися спати. Тільки чи спалось кому, чи ні, а Кузь усю ніч вертівся, жаліючись, що блохи не дають йому спати.

Я йому на те нічого не міг сказати. Він навіть разів зо два уставав, виглядав когось, зідхав і знову вкладався. Я лежав і дивився до зору.

Грицунь же в ту ніч не спав з нами. Може він спав з ким иншим, ми того не знали.

А може й зовсім не спав усю ніч. Щось було на те схоже, бо коли вранці зустріли його біля кухні, очі йому були стомлені, сонні і мрійно задумливі.

А проте, коли побачив, що ми всі з клунками рішуче й весело рушили до контори, задумливість його зникла і він пішов за нами. Пішли й ті, що зоставались. Вони голосно сміялись і хотіли подивитись, як нам будуть давать рощот нагаями.

Кузь не звертав на них уваги. Як людина, котра знає, що робить, він виступав попереду всіх, часто озирався назад і, наче унтер-офіцер, голосно і строго кричав:

— Смирно! Всім разом... Не одставать. Не робеть. Пашпорти й рощот, більше нічево!

Поруч з ним ішов дядюшка Терентій і посміхався одними очима. Він теж знав, що робить.

Сонце забарилось за довгими скиртами, Воно, мабуть, знало, що ми в цей день не вийдемо уже на поле, тому й не спішило пекти землю і через те на подвір'ю лежали довгі тіні від дерев і будівель. Трава сивою росою була запорошена і холодок приємно дихав у лице. Тільки верщечки далекого гаю були вже позолочені.

Нас ждали. Управляющий, двоє черкесів, таборні і прикажчик. Вони теж посміхались, дивлячись на нас. Черкеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Тут же й синеока Оленка чогось крутилась. Вона була з мискою в руках, бігла, мабуть, до

льоху. Але до того було цікаво подивитись, як нас будуть черкеси рощитувать, що й за льох забулася. Побачивши Грицуня, вся зашарилась і так дзвінко засміялась до прикажчика, що аж управляющий повернув до неї своє похмуре, товсте лице з жовтим зів'ялим носом.

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато подивився круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи довго балакати, він коротко та ясно заявив управляющому, що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти рощот і йти собі з цієї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся «вармія» наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили, що, именно, ми хочемо забрати пашпорти і рощот.

Управляющий вислухав, байдуже й хмуро подивився на нас і став казати, що за бунти тепер по головці не гладять, що ми забастовщики, що ми слухаємось всяких пройдисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже нерано.

Але ми знову сказали, що ми хочемо їсти полюдському, а коли нам так не дають, то ми підем собі кудись в инше місце.

Управляющий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикажчик посміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуро дивився на черкесів. Иноді приторкався поглядом до Кузя, але зараз же одскакував ним, немов лице Кузя було гаряче, як сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку, хоча вона не раз і не два подивлялася в його бік.

— Так усі хочете забирать пашпорти?—спитав управляюший.

— Усі... Усі...

Управляющий мовчки оглядав нас. Хто його зна, що він думав; лице як було понуре, так і не мінялось.

— Так... Ну, так підождать треба: пашпорти у волості...

Це була новина: пашпорти у волості.

— Як у волості? По какому праву?—крикнув Кузь.

Управляющий навіть не глянув на нього.

— А рощоту вам не буде. Хто кида серед літа роботу, тому рощоту не буває.

І, повернувшись, хотів уже йти. Але Кузь цього не міг допустить. Е, це вже було занадто коротко. Та й ми цього не розуміли.

— Як то рощоту не буде? Ми шість тижнів робили!.. Оце добра сторія!..

Навіть дядюшка Сидорець почервонів і захвилювався.

А Кузь зразу одсунув картуз на потилицю, рішуче підтягнув клунок на плече й закричав:

— Ваше благородіє! Подождіть!

Управляющий озирнувся.

— По какому такому соображенію нам рощоту не буде?

— По такому, що ви кидаєте роботу.

— Ми кидаєм, потому как ви нам...

Але управляющий не хотів далі слухать.

— Рощоту не буде. А пашпорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не полагається... Ето виходить уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчить.

Управляющий весь одразу налився кров'ю, підскочив до Кузя, розмахнувся й зо всеї сили ударив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женіть його нагаями, бунтовщика!

Але в цей мент трапилось щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки ляснула рука управляющого по лиці Кузя. Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця і підскочивши до управляющого, схопив його за барки, несамовито закричав:

— Сво-о-лоч! За що б'еш? Рощот давай! Січас давай рощот!

Я таким Грицуня ніколи не бачив. І очей таких не бачив ніколи у нього, сталевих, диких, гарячих.

Управляющий аж назад посунувся од його, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут піднялась така буря, що й управляющий, і черкеси, і прикажчик вмент опинились у конторі й двері приперли за собою.

А синеока Оленка розтеряно стояла на тому самому місці і злякано дивилась на Грицуня. Тільки він її чомусь не помічав, навіть не дивився у той бік, а разом зо всіма гукав:

— Рощот давай! Пашпорти!

І рощот і пашпорти було видано нам у той же день. Пашпорти якось усі знайшлись у конторі. Дядюшка Сидорець за селом уже казав, що вони через те опинились у конторі, що дуже мало черкесів було.

Дядюшка Терентій посміхався одними очима, а Кузь, як командир, ішов поперед усіх і, гордо одсунувши картуза на потилицю, поглядав на панські копи. Сонце пекло його рябе лице, на якому ще виднілися сліди руки управляющого, але сонце йому було ні-по-чом, салдат сонця не боїться.

Трошки ззаду йшов Грицунь. Круг його гомоніли та сміялись, але він того не чув. Заду-

мливо дивився кудись убік у степ, де над могилами ніжними хвилями трипотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки, як Кузь озирався й, оглядаючи командирським оком «вармію», на хвилинку зупинявся поглядом на ньому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя і злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо радісними, але він швидко одвертався й голосно весело затягував

«Юж ми йшли, да йшли, да йшли,
Яй в Расєюшку прийшли»...

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на станції й чекали четвертого класу.

Грицунь поклав голову на груди Кузеві, як на подушку, і дивився у небо. Зорі вміли з ним розмовляти, бо він посміхався до них і хмурив віясті очі.

Кузь же, заклавши руки за голову. дивився на довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо в лоцманських селах, то підем на Дін і будемо рибу ловить. Тепер риба ловиться добре, то заробимо не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим до моря піти.

— Вєрно я говорю, Грицунь? Га?

— Атож...—зідхав Грицунь і посміхався до зор.

І зорі, як дівочі очі, променясті та мрійні, ніжно посміхались до нього.

ТАЄМНА ПРИГОДА

Таємна пригода.

Це була досить чудна історія.

Довгалю треба було на якийсь час сховатись. Йому добули пашпорта й випровадили в один великий город, розміркувавши, що в людному місті його велика, міцна постать в коротких штанях і зачучвереною головою не буде так кидатись в очі, як в селі або якомусь містечку. Особливістю Довгаля були його короткі штани: які б довгі він не одяг, через місяць вони вже були короткі. Це була тайна ніг його і з цим боротись було неможливо.

Довгаль оселився на шумній вулиці, по який ходили трамваї, а на тротуарах зранку до пізнього вечора шаркали ноги прохожих. Цілий день він сидів у кімнаті, схилившись над книжками й потираючи своїм звичаєм лоба, а ввечері недбало обтирав рукавом завжди чогось забруднений капелюх, натягав його на голову і незграбно пересуваючи ноги, виходив на вулицю. Тут він зупинявся перед вікнами магазинів, роздивлявся товари й добродушно посміхався, як людина, якої ці товари не торкаються, але все-таки цікаво подивитись, чим займаються всі ці істоти, що шаркають отут круг його, що сидять за тими вік-

нами, серйозно хвилюються з-за штучок, виставлених на вікнах і навіть все життя проводять з ними.

Потім, заклавши руки за спину, йшов далі і теж добродушно посміхався всьому, що бачив. На поліцаїв дивився з дитячою настороженістю, заклопотано застібав піджака і поспішав поминути їх. Поминувши, закладав знов руки за спину й дивився на світ з прихильністю та інтересом.

Так гуляв він кожний вечір і кожним вечером був задоволений.

І от, гуляючи, він з деякого часу почав помічати на розі двох вулиць, під стінкою будочки з цигарками і зельтерською водою якусь жіночу постать. Лиця її добре роздивитись не можна було, тільки видно було великі очі, які пильно з ніг до голови оглядали кожного мужчину; женщин же пропускали цілком байдуже. Одягнена була в темне, в простому, чорному капелюшку і завжди з парасолем у руках, яким вона неуважно постукувала по тумбочці.

Мужчини не пропускали її поглядів без уваги. Деякі озирались, деякі починали йти помалу, потім помалу ж вертались, зазирали їй в лице і нерішуче усміхались. Траплялись сміливіші й заговорювали з нею, щось натякаючи про очі, які могли б зогріть не тільки будочку, але й чие-небудь серце. Але постать нічого не відповідала, чудно иноді посміхалась і все ніби ждала когось.

Довгаля вона зацікавила. Може через те, що пильніше ніж на кого другого подивлялась на нього? Хто його зна. Але він почав навіть обсмикувать донизу штани, виходячи гулять, і зачісував перед дзеркалом кудлату й руду, як ключ-

чя з льону, бороду. Ні те, ні друге йому, розуміється, не вдавалось зробити як слід, але він почував себе більш підготовленим хоч би й до розмови з цією таємною жінкою.

Та чого б йому, справді, не ввійти в розмову з нею? Отто! От візьме, підійде й заговорить. А потім підуть і будуть удвох уже гулять. І нічого в тому не буде ні дивного, ні особливого.

Але проходячи повз женщину, він мимоволі робився страшенно серйозним, настороженим і в ногах почував вагу й непевність, думаючи весь час, що вона озира його своїми чудними, уважними очима. Так тягнулось довгенько.

Але раз в один вечір, коли накрапав осінній дощик і поліцаї напнули на голови блискучі, чорні капюшони плащів, а на вулиці з'явились мокрі шари парасолів, женщина раптом підійшла до нього й одривисто, напружено сказала:

— Драстуйте. Хочете погулять зо мною?

Довгаль розтеряно й поспішно підняв капелюха й забурмотів щось.

— Ви нічого не маєте проти, що я підійшла до вас.... так... без церемонії?

— О... Чого ж?.. Я так... Я й сам...

Довгаль для чогось навіть почав застібати піджак, але згадавши, що в застібнутому піджаку штани його здаються ще коротшими, розстібнувся.

Женщина ж уважно прудко роздивлялась його лице. Сама була ні гарна, ні погана і зовсім не накрашена, як чогось весь час уявляв собі Довгаль.

— Ви кожний вечір гуляєте?..—сказала вона, усміхнувшись.

— Атож... Кожний вечір... Та ви ж бачили самі...

— А ви мене помічали.?

— А як же... Вас усі помічали.

Женщина посміхнулась. Потім закусила губу і, знов оглядівши Довгаля, рішуче сказала:

— А знаєте що? Дощ іде. Може б ми десь заховались? Га?

Довгаль озирнувся й побачив, що справді йде дощ.

— Ага... Треба сховатись. Так що ж? Ходімте до мене, коли ви...

Але женщина чогось злякалась і хапливо проговорила:

— Ні-ні. Лучче ми зайдемо в якийсь отель. Добре? Ніби ми з вакзалу... Чоловік і жінка

І пильно глянула на нього.

Довгалеві якось чудно замерло в грудях, але не встиг нічого подумати і згодився. Так само якось не встиг він здати собі справи в тому, як ввійшли вони в один отельчик, котрий женщина, очевидячки, вже знала, і опинились в поганенькому номері з ліжком без покривала й з плямами на матраці. Номерний заткнув шматочок свічки в підсвічник, зашморгнув занавіску на вікні й запитав:

— Прикажете самовар?

— Ні... Дайте білизну на ліжко... І більше нічого,—коротко сказала женщина й почала роздягатись.

— Слушаю...

Довгаль машинально повісив капелюх на вішалку й стояв посеред хати. Діялось щось не зовсім звичайне, несподіване—але не можна сказати, щоб неприємне.

— Сідайте!—знов чудно про себе посміхнулась женщина, поправляючи зачіску, не дивлячись у дзеркало. І знов озирнула Довгаля, не-

мов при свічці вже хотіла переконатись, чи не помилилась там на вулиці. Видно, не помилилась, бо знов посміхнулась і сказала.:

— Та сідайте, чого ви стоїте... Будем говорить. Тільки я вас попережаю: можна говорить про що хочете: про політику, філософію, торговлю, що хочете, і не можна говорить про те, хто ми, звідки й як. Розумієте?

Довгаль сів і знов щось пробурмотів. Йому не часто траплялись такі оказії; він, по правді сказать, навіть ні одної такої історії не міг би пригадать в своєму життю! З повіями йому доводилось бувати і в «домах», і в отельчиках, але ця женщина зовсім не робила враження повії або похотливої істоти. Очевидячки, була людина інтелігентна: політика, філософія й таке инше. Говорила просто, трошки може з ніяковістю, але почувалось, що в цьому всьому не бачить нічого поганого. От тільки ця чудна посмішка.

Прийшов номерний, послав постіль і вийшов.

Довгаль скоса поглядав на білу простиню і в грудях йому ще більше замирало.

Раптом женщина сіла на ліжко й, показавши рукою на місце коло себе, сказала:

— Сідайте тут.

Трошки почервоніла сама і, видно, хвилювалась.

Довгаль нерішуче зам'явся, потім незграбно пересів і хотів щось сказать, але зробив тільки горлом, ніби ковтнув щось, і не сказав нічого.

Обом було, очевидячки, дуже ніяково.

— Ви... ви любите осінь?—раптом хрипко сказала вона і прокашлялась.

Довгаль ворухнувся, ліжко задзвеніло пружинами, але він зібрався з силами й промовив:

— Да,. Люблю. Осінь... це дуже гарно...

І замовк.

Женщина поривчасто встала.

— Фу, які ми!

Потім зразу рішуче повернулась до нього, сіла знов і холодно, навіть з гордою злістю промовила:

— Ви—здорові?

Довгаль непорозуміло глянув на неї.

Але вона твердо дивилась йому в очі.

— Я вас питаю: ви здорові? Венеричної хвороби немає у вас?

Довгаль так почервонів, що борода його стала страшенно жовта, а вуха оранжеві.

— Ні... Я—здоровий...

— Я вам вірю. Ви робите враження порядної людини. Хочете зо мною... зостатись тут на ніч?

Довгаль рішуче розтерявся.

— Я вас питаю прямо і ясно: хочете чи ні? Ну, говоріть.

Довгаль пробурмотів, що хоче. Він боявся не догодити їй,—вона так сердито й грізно дивилась на нього.

Після того вона зразу загасила свічку звеліла йому роздягатись.

Довгаль покірно й навіть з невеличким страхом хутко роздягся й ліг: йому разів два промиготіла думка, що вона—божевільна.

Женщина (це почувалось в темноті) роздягалась з тою ж рішучістю і, мабуть, все також посміхалась.

— І взагалі, ви здорові цілком? Туберкульозу не маєте? Говоріть правду,—раптом обривисто проговорила близько над ним.

Він заворушився й поспішно сказав:

— Ні... Я той... я зовсім здоровий...

Ставало навіть моторошно. Вона немов наймала його кудись, чи до дітей своїх за репетитора,

чи який чорт. Одну хвилину йому захотілось встать, одкинуть к чорту покривало з ніг і сказать... твердо, рішуче й навіть строго сказать їй:

— Слухайте! Що це за комедія, нарешті!! Я, розумієте, так не можу... Це—ерунда! От що.

Але чомусь не встав і не сказав. А коли вона підняла покривало й лягла коло нього, серце йому важко і з холодним замиранням застукало. .

Темнота надала йому трохи сміливости. Але навіть обійми нічого не пояснили й не вивели його з якогось хвилюючого приголомшення: ця женщина не була навіть жагучою, сладострасною натурою. Вона хутко заснула, чи може приставилась, що спить, і Довгаль боявся як-небудь торкнуть її. Притулившись до самої стіни, він майже всю ніч пролежав нерухомо, не сплячи й не виходячи з свого непорозуміння.

Ранок теж не дав йому нічого нового: вона навіть не дозволила розглядіти себе, як слід. Швидко й одвернувшись од його, одяглась, наказавши йому не вставати й не дивитись на неї, начепила капелюх і, вже повертаючись виходити, вчорашнім одривистим, холодно-недбалим тоном промовила:

— Через два дні хочете прийти сюди?

Довгаль кашлянув, зібрався з силами й, не повертаючись до неї, але ввічливо посміхаючись в стіну, заговорив:

— Я, розуміється, той... Але... бачите, мене трошки, так сказать... це все... дивує... Ви вибачте, але я все-таки хотів би знати... Ви самі розумієте, що...

— Вам нічого знать!—зараз же ще холодніше перебила вона.—Що вам треба знать? Нічого

не треба! Я вас питаю: ви хочете прийти в п'ятницю? Хочете—приходьте, не хочете—так і скажіть. Ну?

— Я... Ви дозволите повернутись до вас? Так якось балакать... не знаю...

Вона не зразу одповіла—вагалась чи що.

— Ну, можете повернутись...—нарешті дозволила.

Довгаль соромливо закутався по шию в покривало, повернувся і з несмілою, конфузливою цікавістю глянув на неї. Прямо в очі йому твердо й серйозно і з легкою ніби насмішкою дивились великі, сірі, гарні очі. Але губи не посміхались. Лоб високий, упертий. Підборіддя ніжне, з виразом чогось дитячого, теплого. Бліда.

— Ну, роздивились?—нетерпляче з легким усміхом сказала вона.—Тепер одповідайте: прийдете?

— Прийду. Але я хотів би...

— В дев'ять годин вечора. Прямо сюди йдіть. Візьміть номер і ждіть мене. Коли я прийду раніше, я вас буду ждать. До побачення!

І не глянувши більше на нього, не слухаючи його, вийшла з номера.

Розуміється, Довгаль був рішуче приголомшений. Головне, що це все вийшло так несподівано; він міг би поводитись далеко солідніше, розумніше, ну хоч би трохи вільніше, якби це все було не так раптово й надзвичайно. Але так... Ця жінка рішуче не була повією! Вона не була й розпусницею, це—ясно, навіть похотливою не була вона. Що до грошей... Ну, це просто почувалось, що, якби він хоч натякнув їй про це, вона б, не довго думаючи, дала б йому по фізіономії. Так

уже зо всього почувалось: так що ця думка ні разу й не стала перед ним серйозно.

Що ж за чорт? Що за людина? Чого їй треба було? Шпик? Але ж вона сама сказала, щоб не розпитуваться ні про що?

Довгаль рішив купить нові штани, постригтись, поголитись і, взагалі, прибратись на п'ятницю. В довгих штанях він завжди почував себе якось вільніше, упевніше, сміліше.

Читалось йому ці дні погано, а гулялось вечорами ще гірше. Скучно було і вулиці були занадто довгі та шумливі, а саме ходіння по них уявлялось просто безцільним і нудним. Чудної женщини не було ніде.

В п'ятницю вона ждала його. Той самий номерний стрів Довгаля перед отельчиком і з сонною пикою провів до номера, де вона чекала на нього. Номерок був той самий. Так само проти ліжка висіло засиджене мухами дзеркало і в йому було видно покривало, яким була накрита постіль і подушка. Не подушка лежала на покривалі, а покривало на подушці. На це Довгаль якось зразу звернув увагу і почув знов приємний холод, який, правда, всі ці дні, а особливо ввечері сьогодні, часто пробігав по серцю. Женщина сиділа за столиком і з заклопотаним виглядом дивилась на Довгаля.

Довгаль повісив свій капелюх і занадто розв'язно підійшов до неї з простягненою рукою та жартовливою посмішкою. (Треба до чести його сказати, що він у ту хвилину сам почував нікчемність цієї посмішки, але не міг чомусь зігнать її. Від того вона була крива трохи й видно, що роблена.)

Женщина похмурилась, дуже уважно обдиви-

лась його з ніг до голови, зупинилась на нових штанах, на підстриженій бороді і ще більше нахмурилась, ніби всі ці зміни дали їй ще більш клопоту. Жартівливої ж посмішки наче не помітила.

— Добрий вечір!—промовив Довгаль.

— Добрий вечір!—сухо одповіла вона й ледве торкнувшись його руки своєю, зараз же одняла й одвернулась. Потім зразу ж встала й, не дивлячись на нього, сказала:

— Я почуваю себе стомленою і хочу лягти. Ви нічого не маєте проти?

І не дожидаючись його одповіди, нахилилась і загасила свічку.

Довгаль застиг з своєю посмішкою й якоюсь фразою, що хотів сказать і яку в той же мент забув.

Крізь верхню частину вікна стало видно темну покрівлю якогось будинку, а за нею туманно-брудне сяєво від вуличних ліхтарів. На столик від цього сяєва падало легке-легке світло, вся ж кімната була у тьмі.

Женщина шаруділа спідницями, стукала черевиками, але дихання її майже не чуть було.

— Чого ж ви не роздягаєтесь?—почувсь її холодний голос.

І раптом за ним розлягся такий дзвінкий, заразливий, дитячий сміх, що Довгаль ще більш оторопів.

Але так же раптово, як і почався, регіт скінчився. Задзвеніли й зарипіли старі пружини і на темнім ліжку завозилась біла пляма її постати.

Довгаль все стояв на одному місці. Потім глибоко зідхнув, провів рукою по лобі й тихо, рішуче сказав:

— Ні, як собі знаєте, це щось таке... що я абсолютно не розумію. Як собі хочете, це неможливо так... Я перш усього, не... не скот якийсь... І при тому...

Женщина якось вся страшенно затихла. Довгаль зупинився. Він чогось ждав.

— Ну, далі!—надзвичайно спокійно зачувся голос з ліжка.

Довгаль оживився.

— Далі? Далі... це все чудно якось виходить. Ця таємність... Ви мене простіть, я може так... так сказать, неделікатно... Але ж ви могли б і до мене трохи жалість мати. Ви розумієте, що так же не можна...

— Чому?

— Хм!

Довгаль не міг виразно сказати чому.

— Вам не подобається, що я засміялась? Я засміялась тому, що ви... смішний... І це так, справді, трохи комічно...

— Зовсім не те, зовсім не те!—гаряче скрикнув Довгаль.—Я може справді смішний і комічно... І... Але тут не те... Тут не те... Ну, ви хіба сами не розумієте, що... що наші відносини... Чудні.

— Чим чудні?

Довгаль знову збився.

— Ну, хоч би... хоч би тим, що ми не балакаємо.

— А вам це для чого?

Голос робився все гостріший, сухіший, почувалось, що набирається якась енергія, котра вихопиться вибухом.

Довгаль невиразно хотів цього.

— Як то для чого?

— Ви не хочете буть скотом? (Пружина за-

рипіла і на стіні забіліла пляма—вона сіла.) Так от же що я вам скажу, слухайте: ви—скот. Розумієте? Не через те, що ми мовчимо і... так зійшлись. Чуєте, зовсім, зовсім не через це, а через те, що ви знаєте, ви... ви признаєте, думаєте, що це скотство і так робите. Чуєте? А тепер я вас спитаю:—ви хочете після цього зоставатись зо мною? Хочете, то роздягайтесь і йдіть сюди, а не хочете, то забирайтесь... Але—(додала вона поспішно і з новою хвилею роздратування)—ні в тому, ні в тому разі я прошу вас не підіймать таких балачок. Хочете—приймайте цю умову, не хочете—я вас не силую.

Знову пружини задзвеніли, заскрипіли, біла пляма зсунулась з стіни униз—вона лягла.

Довгаль вражено стояв і не рухався. Він думав, що після цього, розуміється, треба мовчки підійти до вішалки, взять свого капелюха і, ні слова не сказавши, вийти. Але почував, що не підійде до вішалки, не візьме капелюха і не вийде.

Він кашлянув і, скрививши губи в посмішку, промовив:

— А ви самі... думаєте, що це не... скотство?

Женщина довго не відповідала, так довго, що Довгаль устиг прислухатись, як по коридору хтось швидко пробіг і десь мабуть одчинились двері на хвилину, бо хвилею пробіг гомін голосів і затих.

Женщина ворухнулась і Довгаль весь насторожився.

— Думаю...—(вона ще ніби вагалась, чи варто з ним говорить, чи ні)—я думаю, що в цьому скотства ніякого нема.

Замовкла і раптом гордо й сердито додала:

— Инакше я цього б не зробила!.. Ну, ви будете роздягатись, чи ні?

Довгаль ніяково скривив губи в посмішку й сказав:

— Буду.

І почав роздягатись, весь час криво й насмішкувато посміхаючись у тьмі.

Женщина не рухалась.

Він ліг, зідхнув, але тут же немов в одчаю якомусь жадно і міцно обняв її.

— Чекайте...—помалу й легко одвела вона його руку.

Голос був такий, як у людини, що заклопотано думає про щось і їй заважають. І думає не про того, хто заважає.

Довгаль замер.

— Скажіть: у вас були коли-небудь діти?— раптом спитала й додала:—Тільки правду! Як що не хочете сказать, то не говоріть, скажіть, що не хочете сказать, але не брешіть. Можете не говорить: де, як, коли, законні, чи не законні (в цих словах чулась легка іронія), мені це не важно. Я хочу знать: були, чи ні?

— Були,—тихо сказав Довгаль.

— Давно?.. О, я не для чого-небудь, я просто так... Коли хочете, то...

— Ні, недавно.

— Ви після того не були хворі нічим таким, після чого не буває дітей?

— Для чого всі ці питання? Ви боїтесь, що... наші відносини... дадуть наслідки...

— Мені треба знать, а з наслідками я сама знаю, що робить. Можете про це не турбуватись, не балакати і навіть не думати. Чуєте? Так була яка-небудь хвороба?

— Ні. .—твердо і з полегкістю сказав Довгаль і знов ще з більшою жадністю обняв її.

Вона не противилась.

Він цілком і безнадійно закохався в цю чудну женщину. Не пройшло й тижня, як вони стрілись, іменно стрілись, а не зазнайомились, як він уже не міг не мать що-хвилини образа її перед собою. Він нічого не знав про неї, не знав навіть як її зовуть, не бачив ні разу докладно ні лиця її, ні тіла, вони майже не балакали між собою, а останніми часами дійшло до того, що як тільки він з'являвся на порозі номера, вона зараз же гасила свічку й починала роздягатись. Приходила вона завше раніше від його, ніколи не пропускала дня побачення і раз-у-раз акуратно платила в свою чергу за номер. (З цього приводу у них вийшла суперечка: Довгаль хотів сам платить, але вона рішуче йому це заборонила і помирились на тому, щоб платить по черзі.)

Вона сама ніколи перша не обнімала його і в обіймах не виявляла особливої жаги; але, видно, не зоставалась байдужою. Разів два, три, мабуть, захоплювалась і шепотіла щось ніжне й жагуче, але тут же спам'ятовувалась і була потім трохи холодніша з ним.

Вранці перша вставала й наказувала йому лежать, одвернувшись до стіни, поки не виходила з номера.

Довгаль уже звикся з цим, не сперечався, не змагався й не пробував порушити тайну. Йому самому навіть подобалось це. Та чи подобалось, чи ні, а він просто не смів перечити (як сам признавався), а не смів тому, що любив її так, як нікого до тої пори не любив.

Так пройшло мабуть місяця півтора.

Останніми часами женщина стала якась тривожна і заклопотана. Вони й так мало балакали

між собою, а то й зовсім не говорили нічого. Але, не дивлячись на це, Довгаль чутко помічав її настрій і теж непокоївся й тривожився. Розпитувать її не смів, хоча разів зо два й робив якісь натяки. Але вона удавала, що не розуміла його. Він і зовсім замовк тоді.

Замовкнуть то замовк, але кожного побачення ставав смутніший і смутніший, так що, нарешті, й вона мусіла помітити це.

— Що з вами?—раз несподівано спитала, лежачи поруч його на ліжку лицем до гори.

Довгаль стрепенувся, але тут же й затих.

— Ну? Хочете сказати мені?

— Смутно мені...—з ніяковістю прошепотів він, немов соромлячись, що такий великий і, здавалось би, дубовий може сумувати.

— Чому ж вам сумувати?—неуважно й цілком байдуже знов кинула вона.

— Того, що в а м сумно.

— Мені? А вам же що до того?

— Я вас люблю...

Женщина раптово повернулась до нього.

— Що-о?

Довгаль і сам здивувався собі, він і сам не ждав, що у нього вискочить це признання.

— Оце маєте...—здивовано й насмішкувато протягнула вона. Потім помовчала й чудно додала:

— А проте, може це й лучче... Ха! Таки напевне лучче... Справді, любите?..—і з ласкою поклала на нього руку.

Довгаль схопив цю руку і жагуче, з дитячою побожністю міцно притулив її до грудей. Здавалось, що ось-ось він зашепоче, як діти.

— Нікому, нікому не дам! Моя ручка!

Але він мовчав. Мовчала й вона і Довгалю

чогось уявлялось, що вона повинна чудно посміхатись.

— Ви не можете мені сказать, що вас... ніби тривожить?—несміло й ніжно спитав він.

— Ні, не можу...—ласкаво, але твердо прошепотіла вона.

Він зідхнув, але руки не випускав. А вона й не пробувала однімать її: чи їй теж було приємно так, чи просто задумалась і не помічала, де її рука.

І от одного вечора Довгаль, прийшовши на побачення, не застав її. Це було перший раз за весь час знайомства. У Довгаля чогось боляче стиснулось серце, але він досить спокійно сів у номері і став ждать її.

По коридору бігали й ходили чиїсь ноги, примушуючи кожний раз напружуватись чеканням його серце. В сусідньому номері хтось співав, підграючи на гитарі. По шибках стукав дощик, роблячи таке враження, немов хтось стояв коло вікна й від нудьги дриботів пальцями по склу.

Пройшло з півгодини і Довгаль уже з глухим і понурим одчаєм постановив, що вона не прийде. Але не вставав і сидів, кожний раз жадно прислухаючись до ступнів у коридорі.

Раптом несподівано одчинилась двері і ввійшла вона.

— Фу, дощ який! Вимочив... Я сьогодні спізнилась трохи. Вибачте, голубчику, так спішила, так спішила... А ви скучали?

Вона, чомусь не роздягаючись, обтрусювалась і... була вся зовсім инша. Очі блищали, блідуваті щоки горіли рум'янцем, губи морщились радісною посміщкою.

— Ждете довго? Довго? Бідненький! Думали, може, що не прийду?.. Драстуйте.

Довгаль моментально розцвів. Схопив її руку і з захватом дивився на неї.

— Що з вами? Що з вами?—заглядав їй в лице, не випускаючи руки й сам почуваючи, як йому стає в грудях легко і просторо.

— Зо мною?—скинула вона вгору головою й засміялась.—Зо мною тепер усе гарно!.. Ох, голубчику, гарно надзвичайно!

Вона перший раз називала його так, перший раз вона говорила з ним таким тоном. Була зовсім, зовсім инша!

Довгаль від хвилювання навіть встав (все таки не випускаючи її руки).

— А не можна знать чого?—обережно нахилився він до неї.

Вона зиркнула на нього, немов провіряючи, чи можна сказати йому, чи ні.

— Хм!.. Право не знаю... Я б сказала вам, якби ви дали мені слово, що...

— Я в чому хочете дам слово!

— Чекайте... Слово в тому, що ви.. що ви сьогодні нікуди за мною не підете і не вийдете з номера раніше, як через півгодини після мене...

— Як??—широко розплющив очі Довгаль— Хіба ви сьогодні не будете ночувать?

— Ні!—радісно качнула вона головою.—Ні сьогодні, ні завтра, ніколи... Даєте слово? І мені зараз треба йти, спізнюсь на поїзд.

Довгаль зблід і розтеряно дивився на неї.

— Як «зараз»? Значить, це—кінець?..

Вона немов не помічала ні блідости, ні розтеряности, ні питань його.

— Ну-ну, швидше! Говоріть: даєте слово?

— Даю...—тихо сказав він, сказав без вся-

кого інтересу, неуважно, прибито, мабуть, забувши сам, про що дає слово. В очах несміло, покірно стояв ниючий біль.

— Ну, так слухайте!..

І немов даючи йому час приготуватись до великої, радісної новини, немов впиваючись сама змістом невимовленого слова, вона зробила павзу.

Довгаль приголомшено без цікавости ждав, —що там, мовляв, вона може ще сказать йому!

Женщина блиснула очима й тихо помалу сказала:

— Я...—ва-гіт-на. Чуєте?!

І враз з таким нестриманим, гордим захватом одкинула назад голову, такою радістю світлою, ніжною засяяло все лице її, стала вся такою ясною, дивною, що Довгаль зовсім розтерявся і з зачарованням дививсь на неї.

— Чуєте, голубчику мій: я—вагітна, я—мати. Ой, якби ви знали, як я боялась весь час! Господи!.. Ну, та ви нічого не можете зрозуміть. Ви...

— Чекайте!—раптом тривожно скрикнув Довгаль, очутившись.—Ви ж сами казали, що... Як же це так?..

— Ха-ха-ха!—радісно, любовно засміялась вона.—Обдурила вас? Правда? Ах, ви, голубчику мій! Ну, а як же мені було буть з вами? Ну, сказать, що я хочу собі мать дитину без всяких там ваших шлюбів, батьків, кайданів і такого иншого? Хто його зна, може б ви почали мені мораль ще читать... Так я вас взяла та й обдурила. Правда, молодчина? Ха-ха-ха!.. Ну, ви не сердьтесь... І те, що я з вами поводилась трошки, ну, не так привітно, так то все—дурниця. Чуєте? Ви—дуже, дуже хороший і я вам страшенно

вдячна. От і все. А тепер прощайте. Мене ніколи не шукайте. За «наслідки» не турбуйтесь, дитина моя, чуете?—тільки моя. Ви—просто... ну, вроді штучного апарата були, без якого не можна обійтись. Розумієте? Ну, от і все. Не сердьтесь, не сумуйте і не згадуйте поганим. А про те, як знаєте! А я вам дуже-дуже вдячна, Ну, тепер пустить руку, постарайтесь зараз же забуть мене і, взагалі, дивіться на це все, як на якусь таємну пригоду—більше нічого. Ну, пустіть руку. Прощайте, я дуже спішу.

Вона ще раз на порозі озирнулась, радісно крикнула «прощайте» і зникла.

Довгаль розтеряно, приголомшено, широким очима дивився їй вслід і довго стояв непорушно. Потім, як п'яний, зняв капелюх, одяг і помалу вийшов.

За номер вже було заплачено—це був день її черги.

Довгаль тихо поплентався додому.

ЧУДНИЙ ЕПІЗОД

Чудний епізод

Чого сумно стискується серце, коли дивишся на красу? Чому хочеться тужно схопити голову в руки і ридать гарячими сльозами? Чому? А чому в тих сльозах і ніжність є, і радість, і журба, і безнадійність?

А я знаю. Тепер я вже знаю, а до того вечора, навіть в той самий вечір, як трапилась зо мною ця незначна, дрібненька подія, я ще не знав. Я думаю, Наталя й досі не знає. Та й не треба їй знати.

Мене з Наталею познайомив сум. Я вперше побачив її у трамваї. Я читав газету, коли вона ввійшла. В газеті було про те, як люди вбивають одні одних, як самі себе вбивають, як крадуть, ріжуть, плачуть, обдурюють, одним словом все те, що не має ніякого відношення до радости, сміху (про це, ви помітили?—ніколи в газетах не пишуть). Я читав про все це і мені було байдуже. А коли вона ввійшла в вагон, коли спокійно зупинились в моїх очах її очі, мені раптом захолонуло в грудях. Мені стало безмірно журно. Мені захотілось обнять залитого жиром мого сусіду й поцілувать його в трьохповерхову шию. Хотілось закрити лице долонями й сидіти

нишком, слухаючи дзвін туги, невідомої, солодкої туги у грудях.

І потім це саме завжди виникало в мені, коли я вдивлявся в Наталю. Навіть тоді, як обняв її вперше, як задрижало її тіло в моїх руках, навіть тоді сум не зник з мого серця. Я це напевне знаю, він не зник, він тільки сховався від полум'я жаги.

А Наталя й досі не знає чому так сумно, так тужно, так боляче-солодко дивитись на красу. Що краса у неї велика, вона це знає, о!—це вона добре знає.

В той самий вечір вона сама це сказала мені:

— Ти думаєш, я собі ціни не знаю? Ого! Захочу і завтра ж матиму автомобіль.

(Вона страшенно любить автомобілі.)

— Не віриш? Посміхаєшся?

Я вірив, але посміхався зовсім од иншого.

— І матиму! Мені надокучило їсти картоплю і вкриватись одним плащем.

(У нас були такі обставини, що ми годувались одною картоплею і вкривались тільки плащем.)

— Мені надокучили твої дурноваті мрії. Так, надокучили! О, це я тобі щиро говорю. Я—не свята... К чорту! Давай мені грошей, а не пісень. Грошей! Розумієш?

Вона, дійсно, ніколи так щиро не говорила. Я сидів з похиленою головою, а тут підвів її і подивився на Наталю. Ах, яка ж вона гарна була! Боже, вона була така гарна, що хотілось бахнути цею головою об кінець столу і пробить її, як негодящий горщик.

— Ну, чого вилупив очі? Почнеш нотації читать за цинізм? Можеш! Я—не свята. Мені надокучило буть святою. Годі! Мені треба грошей, от і все. Ідеали, шукання, великий дух і подвиги

можеш лишити у себе. Це мені не підходить. Так-так! Що? Не ждав?

Я таки не ждав. А може.. а може й ждав, бо чого ж так сумно, чого так тужно стискувалось моє серце раз-у-раз, коли я дивився на красу її тіла?

Я їй нічого більше не сказав. Я навіть плащ не взяв з собою і мовчки вийшов з хати.

Пізно було вже. На вулиці туман, як наміткою, обгортав лихтарі. Прохожі з піднятими комірами і руками в кешенях поспішно минали повз мене. Вони знали, куди йшли. А я не знав, тому й не поспішав. Я навіть рук не ховав у кешені й коміра не підіймав. Я тільки посміхався. Але коли б хто-небудь взяв ту посмішку з губ моїх і розпустив її в чомусь такому, де можна розпустить і сміх, і плач, то в посмішці моїй мабуть не дуже багато виявилось би сміху.

На розі одної вулиці я зупинився. Тут часто я піджидав Наталю. Часто ми проходили тут, щільно пригорнувшись одне до одного. Тут також часто з'являлась одна постать, від якої у нас жалісно й з гидливим страхом стискувалось серце.

Так, ми тут часто проходили. Ми спішили додому. Вдома нас чекала холодна картопля і плащ.

Хм! Куди ж тепер мені йти? У всякому разі не здобувать же грошей. Розуміється. Але все ж таки куди?

Туман і вулиця були вогкі, холодні, але все таки тепліші, ніж той клубок, що давив мені груди. І я пішов знову по вулиці в тумані.

І раптом зо мною хтось порівнявся. Я озирнувся. То була та сама істота, яку ми часто зустрічали на цих вулицях. Це було те саме жалке,

страшне створіння, яке викликало в нас якийсь містичний страх і бажання ще тісніше пригорнутись одне до одного.

Вона з'являлась завжди якось несподівано, як дух; завжди з'являлась на самих безлюдних місцях. Ми сумнівались, що вона проститутка, хоча не раз бачили, як вона підпливала, наче тінь, до якого-небудь прохожого. Але той, глянувши на неї, моментально одвертався й поспішно одходив. Ми иноді балакали про неї і Наталя не раз питала мене, невже знаходяться мужчини, які можуть піти з цим страховищем, з цим привидом!

Дійсно, вона була як привид, як мара проституції, як страшний символ прокаженої професії. Одягнена була завжди однаково, немов вже цілі віки ходить тут що-ночи. Та й навіщо, справді, марі міняти туалет? Завжди в довгому сірому пальті, складки якого не хитались, коли вона пересувалась під стінами, повз глухо замкнені двері та вікна крамниць. Завжди в старомоднім темнім капелюху, з якого на лице звисала густа, сіра вуаль, завжди з парасолем у руці.

Ми раз зустрілись з нею під лихтарем. Крізь вуаль на нас глянуло таке страшне лице, що мені аж ноги ослабли. Якесь надзвичайно бліде, з вимученими очима, підведеними, як звичайно у всіх протитуток, з намальованими губами, але такого рисунку, який може бути тільки в мертвяка.

Чого вона ходила темними ночами попід стінами? Невже можуть бути такі мужчини, що ідуть з нею?

Хм! Наталя сумнівається.

Я ще раз озирнувся й посміхаючись подивився

їй в лице. Це лице цілком відповідало тому, що було мені в грудях.

Ще не ставало, щоб я почав цілувать це лице, щоб це створіння милувало мене.

А чому ні? Хе! Вона, певно, як-раз для таких, як я зараз, призначена.

— Добрий вечір!—промовила вона тихим і, правду казати, мелодійним голосом.

— Добрий вечір!—голосно одповів я, все-таки посміхаючись.

Вона пильно вдивилась в мою посмішку, обвела розрізненими очима моє лице, груди і так же тихо й рівно спитала:

— Гуляєте?

Я розреготався.

— Розуміється, гуляю! Я люблю в чудову погоду гуляти по вулицях.

Вона ще раз зупинила на мені свої мертві очі. На лиці, запудренному до мертвої непорушности, не мигнуло нічого, немов вона вже звикла й до такого сміху і взагалі до таких добродіїв, що гуляють в чудову погоду по таких тихих вулицях.

— Ходімте зо мною?—нахилила вона голову.

— Куди?

— Ну, «куди». До мене.

— Чого?

Вона подивилась на мене.

— Ви не знаєте?

Я теж подивився на неї. Якийсь прохожий під парасолем озирнувся на нас. Глянув на неї, потім швидко на мене, і на лиці його я прочитав немов здивування, усмішку і жаль до мене. А що б то сказала Наталя? Хе!

— Підете?—спитала вона, нахиливши знов голову.

Мені раптом стало так холодно, що аж по голові пройшов мороз. Не від того, що я був в одному піджаку, а від чогось иншого, від чого навіть на екваторі людині стане холодно.

— У мене немає грошей,—хмуро й холодно сказав я.

— Ви мені колись оддасте.

Хм! Ця мара рішуче хотіла замінить мені Наталю. Чудово.

— Ходім,—сказав я.

Вона мовчки повернулась і пішла вперед, майже беззгучно ступаючи по мокрому тротуарі. Сіре пальто, схоже на саван, рівно, не коливаючись, звисло до самої землі.

Я посміхався, але йшов рішуче за нею. Ми йшли недовго.

Жила вона на шостому поверсі, в мансарді, в маленькій кімнаті, в якій одна стіна з вікнами була зрізана до половини і на ній лежала покрівля. Один куток був запнутий якись сірим покривалом, в другому ліжко стояло, широке, спокійне. На стінах висіло багато гравюр

Це були знімки переважно з класичних річей Багато роденівських. Я це помітив зразу. Де вона могла взяти їх, ця мара, й навіщо вони їй?

— У вас гравюр багато,—сказав я.

Вона якось злякано подивилась на мене, немов я хотів одняти в неї ці гравюри.

— Ви любите їх чи вам подарували?

— Люблю,—тихо сказала вона й почала швидко, поспішно роздягатись.

Я присів на стілець біля столу і схилив голову на руки. Сміятись уже не хотілось... Хотілось... Ні, кінець!

— Вам тяжко?—почув я біля себе тихий шепіт.

Я підвів голову й засміявся їй в лице.

— Чого мені тяжко? Того, що піднявся на шостий поверх? Це ще не велика біда. Буває й гірше... Еге ж. Ну, так ми будемо спати тепер? Чудесно... У вас тут затишно... А що то в кутку? Друге ліжко? Може для визначних гостей?

— Ні, там висить моя одежа.

— Одежа? Ну, все одно... Хоч би й серце там висіло, плювать. Е, на все плювать і більше нічого. Правда?

— Правда,—тихо кинула вона, а сама дивилась на мене пильно-пильно. Їй-богу, у неї були гарні очі. Ні, не очі, а погляд. Очі були погані, риб'ячі, тут уже нічого не зробиш. Але погляд їх був гарний. Ах, якби так уміла Наталя дивитись своїми очима. Е, плювать!

— Так, значить, роздягатись? Чудесно. У вас багато гостей буває?

— Ні, не дуже...

— Не дуже? Ну, все одно.

А може взять, одягти капелюх і піти собі?

— Я негарна і до мене мало йдуть.

— Хіба?

А Наталя така гарна, що...

Мені так защеміло в грудях, що хотілось упасти додолу і скрюченими пальцями гребти по підлозі.

Я криво посміхнувся до неї. Не думаю, щоб в цій усмішці вона прочитала радість.

Обережно, ласкаво торкнулась моєї руки і ніжно погладила її.

І дивна річ, мені стало раптом тепло в грудях, стало жалко себе.

— Ви всякого так милуєте?

— Кому тяжко.

Ні, рішуче в голосі її було щось наздвичайно хороше, щось кротке, сумне, але тим сумом, який виникає з глибокого розуміння.

— Чого ж ви думаєте, що мені тяжко?

Вона посміхнулась і, нічого не сказавши, одійшла, зупинилась коло столу й задумалась. Світло лампи, прибите зеленим абажуром, клало зеленувато-сірий кольор на її негарне обличчя. Вона здавалась мертвяком, що задумливо міркує над прожитим життям, що з темряви й тиші домовини все бачить, розуміє і сумує кротким покірним сумом.

— Кому самому тяжко, той може зрозуміти й другого.

І сказавши це, вона винувато й боязко подивилась на мене, злякавшись, що посміла прирівнять себе до мене.

Я знов устав і почав ходить по кімнаті. Якби я міг узять, здушить руками груди і видушить, як з м'яча повітря, те, що давить їх. Боже ж, як давить!

— Слухайте! У вас нема вина?

— Ні, нема...

— А той...

Хм! Шворка, у неї напевне знайшлась би. А проте, к чорту.

— Ну, чого ж ви не роздягаєтесь? Роздягайтесь.

— Я мушу загасити лампу...—тихо сказала вона.

Я подивився на неї. Дійсно, їй не можна було роздягатись при світлі. Але це як-раз те, що мені треба було.

— Навіщо гасить? Не треба. Я не люблю, коли темно. Я люблю світло, сміх, радість.

І я засміявся навіть.

— Чого так дивитесь на мене? Не вірите? Тут нічого дивного немає. Всі люблять світло й радість. Може, маєте ще свічки? Паліть і їх. Хай буде у нас свято. Є свічки? Давайте! Запалимо у всіх кутках. Щоб різало світло очі. Щоб все видно було. В кожному кутку по дві, по три свічки... Геть одежу... З того кутка! Світла у всі кутки.

І я схопив за край простиню й шарпнув за неї. В цей мент за мною почувся перерваний крик, але я так і замер з простинею в руках: у кутку на двох ящиках стояла нескінчена скульптурна робота. Це була надзвичайно огидлива жінка, така огидлива, що не можна було одірвать очей. Це було щось вражаюче, щось несподівано дивно-приваблюючe, жахливе й разом з тим повне якоїсь таємної туги, солодкої, смокчучої, якоїсь печали.

— Що за чорт?—озирнувся я до хазяйки. Вона стояла позад мене й винувато-жалко посміхалась.

Страшно схожа була на ту жінку!

— Це вас хтось ліпив?

Вона, нічого не одповідаючи, хотіла у мене взять простиню й накрить роботу.

— Чекайте!—нетерпляче одпихнув я її.—Одповідайте, хто це робив?

Вона зробилась хмурою. В лиці її став той самий вираз, що у жінки, навіть губи склались так само боляче й привабливо. Якась краса засвітилась в цих гидких, пом'ятих рисах. Так, так! Це була краса, це було щось неймовірне, абсурдне, але тут була очевидна краса.

— Це я ліплю...—сказала вона, дивлячись на фігуру жінки. А жінка дивилась на неї і, здавалось, вони обидві розуміли одна одну.

— Ви!.. Себе?..

«Мара» посміхнулась. Щось із нею зробилось, якась зміна. Десь зникла винуватість, боязність. Похиливши голову, вона помалу сказала:

— Може й себе. Може те, що є у кожного.. Хіба ні?

І різко підвівши голову, глянула на мене. Я перевів очі на фігуру. Справді, в ній було щось знайоме мені, щось близьке. Справді...

— Чудова робота,—пробурмотів я.

Мені хотілось сказати щось инше, але я не знав, що саме

— Ви думаєте?—спитала вона.

— Так, я думаю...

Ах, що ж було в цій фігурі мені так знайоме? Очі? Одвислі, висхлі від розпусти й мук груди? Викривлені звірячими інстинктами щелепи? Губи, в яких стоїть скривлена мука? Чи та туга, та кротка, затаємнена печаль, що якось вмістилась десь між губами, десь під низьким лобом, поміж обвислими очима?

Я взяв стілець, сів і став дивитись в чудну фігуру. Її погляд напрямлений був кудись повз мене до «мари», немов вона байдуже й суворо давала розглядати себе, скільки я хочу.

Ми всі троє мовчали. З колін фігури спадало додолу глиняне покривало. Ноги вражали чудними, неймовірними, але без сумніву існуючими лініями. Такого тіла не можна найти, але воно єсть. Єсть у кожного з нас. Навіть... Ах!

Мене раптом немов ударило в мозок. Яка схожість з Наталею!

Я схопився з стільця й розтеряно став дивитись на ідіотську роботу. Що за дурниця! В чому? Де? Що за нісенітниця?!

«Мара» тихо торкнулась моєї руки. Я озирнувся.

— Вас хвилює це?

Я знову сів. Яка нісенітниця! Я багато думаю про Наталю й вона мені ввижається навіть в такому страховищі.

Я посміхнувся.

— Вас хвилює моя робота?

— Вона чудна дуже. В ній щось є... Давно працюєте над нею?

— Шість місяців...

Рішуче, воно вабило до себе, це страховище! Тягнуло очі, тягнуло серце і дихало в нього своєю чудною красою й тугою, своєю огидою й мерзотою.

— Я хочу дать образ людини...

— Людини?

Я повернув голову і знизу вгору дивився на «мару». У неї був тепер той самий вираз губ, що й у жінки. Вона дивилась у дзеркало, коли ліпила ті губи. І очі свої дала їй. І цей сплющений ніс, як роздавлена ногою слива.

— У кожної людини є краса й огида. В різних формах.... Але є... Мусить бути. Хіба ні?

Я мовчав.

— Неодмінно є... І краса й огида... Тільки иноді краса так захована, що не видно. Або огида ховається за красою... Я хочу їх виявить поруч... Хіба ні?

Вона занадто часто вживала це «хіба ні?» Я все-таки мовчав і дивився на її роботу. І де далі дивився я, то тепліше й легше ставало в грудях... Немов те, що душило, розпирало їх і не давало вільно дихать, помалу якоюсь дірочкою виходило з мене.

Це було чудно, але я не хотів боротись проти

цього. О, ні! Я хотів слухати далі цей мелодійний, трохи надтріснутий, немов срібною емаллю вкритий, голос чудної женщини. Я хотів не рухатись і не розбивати тиші ночи, в якій, здавалось, жили тільки ми троє та невеличка, чепурненька лямпа на столі. Сумом гармонії краси та огиди були повиті кутки цієї кімнатки в серці чорного, великого, заснулого города.

Тугою химерної гри життя дихали риси дивної роботи. Біля мене стояла женщина, голос якої був голосом тої роботи. В грудях моїх прокидався сум.

— Ви—художник, правда?

— Я?.. Так, я художник...

— Я це зразу побачила... Мені це приємно. Я давно хотіла показать. А не сміла... Тепер бачу, що роблю те, що слід. Я рада...

Вона хвилювалась. Ступила кілька кроків убік, вернулась, потерла руку об руку.. Потім злегка торкнулась мого плеча.

— Вам тяжко?

Я мовчки хитнув головою, хоча мені було вже не тяжко.

— Ви маєте якесь горе? Вибачте мені, що я... питаю про це... Але ви мені подобаєтесь...

Мені приємно було слухать це, хоча я не поворухнувся.

Вона помовчала.

— Вам ніколи не здавалось, що всяке горе то є рід некраси?...

Я не рушився. Хай говорить, хай згучить за мною тужно-тихий, надтріснутий голос.

— Мені так часто здається... Того негарні такі нещасливі... Негарні не тільки лицем... Взагалі негарні. Хіба ні?

Я глибоко зідхнув. Ця женщина зазнала горя, зазнала дум його. Вона, мабуть, не раз схилившись над ним, роздивлялась його, як роздивляються на рану.

— Що ви мовчите? Вам не хочеться балакать.

Мені зразу якось здалось все це страшенно чудним. Ця мара, чепурно з артистичним смаком убрана кімната, гравюри і фігура за покривалом. Я встав і озирнув мою хазяйку з ніг до голови. Вона стояла, звісивши руки вздовж тіла і дивилась на свій твір. І в очах її була та сама печаль, що в очах її твору. Вона сама була тим твором.

— Ви давно працюєте?

Вона здригнулась і повернула до мене лице.

— Що ви сказали? Вибачте, я не...

— Я сказав—ви давно працюєте?

— В чому?

— В чому? В скульптурі, розуміється.

— Ні... Не більше року.

— А... в проституції?

Вона похилила голову.

— Я не можу знайти такої роботи, щоб зароблять нею вночі.

— Я вас про те не питаю. Я питаю, чи давно ви в цій професії.

Я говорив з нею, як суддя. І вона почувала, що я маю право так говорити. Через що?

— З того часу, як я стала працювать в скульптурі, я займаюсь цією професією.

— А вдень ви ліпите?

— Так.

Для чого я питав її про те все? Бог його знає. На мене найшла втома. Я знову сів на стілець верхи, спер голову на спинку його і застиг. Там десь далеко в порожнім ательє спо-

кійно спить Наталя. Хай спить. Завтра вона знайде оцінку своєї краси. Хай знаходить.

— Слухайте!—раптом підвів я голову.—А ви не пробували дати вираз цього єднання краси й огиди так, щоб в гарних зовнішніх формах виступали огидні внутрішні? Ні?

— Ні, я так не пробувала. Це важче...

— Важче? Хм! Це, справді, важче... Але це більше вражіння...

— Атож... більше.

— Це мусить викликати страшенний сум. Правда? Мусить схопити болячою мукою серце від такого єднання. Га! Правда? Дать таку красу, таке єднання дать, щоб видно було... Ах, ні! Я не те кажу... Мені бракує думок... Але я тепер розумію... Тепер я розумію.

І я знову схилив голову на спинку стільця. Я справді тепер розумів, чого навіть в найчистіші хвилини раювання з Наталіної краси моє серце стискувалось невідомим тужним сумом, чого хотілось оплакувать когось чи щось гарячими сльозами і чого в тих сльозах і ніжність була, і радість, і журба, і безнадійність.

ТАЙНА

Тайна

(Виривки з щоденника)

Рішуче цей дідуганчик комик. Зустрівся з ним на сходах і тільки хотів уступитись йому з дороги, як він хитнувся, спіткнувся та так і брикнувся б униз, якби я не підхопив його. (Страшенно він легесенький і пахтить весь застарілим, французьким тютюном і чимсь дідівським.) Він трохи зблід, я це виразно бачив. Але коли я його поставив на ноги, він взявсь рукою за стіну, постояв трохи й, не слухаючи моїх запитань, сказав:

— Ви, розуміється, ждете, що я вас буду дякувать?

На мене не дивився. Лице його зблизька здалось мені ще більш сірим. Ніс у нього гарний, крючковатий, очі чудні, гострі, болючі і... хворі. Над ними настовбурчені брови, які, немов два пси, стережуть їх від ворогів.

Я засміявся, бо я таки справді ждав, що він як і всі вони, ці французи, засипле мене фразами подяки.

— Ви часто сміетесь, сказав він таким тоном, немов ставив мені це на увагу.

Я не переставав посміхатись.

— Коли мені смішно, я таки сміюсь,—сказав я.

— А тепер чого смієтесь?

Щось чудне, їй-богу, в його очах! Щось таке, що мені й моторошно, й приємно стало, коли він зупинив їх на мені.

— А тепер сміюсь того, що справді ждав, як ви почнете дякувать.

Він пильно озирнув мене.

— Ну, так я вас не дякую,—хмуро кинув він і пішов униз.

Я подивився вслід йому. Раптом він озирнувсь і сказав:

— Ми все-таки-будемо знайомі? Правда?

— З великою охотою.

— Моє прізвище Лярош.

— Чудесно. А моє Передерієнко.

— Як??

Він широко розплющив очі. Я засміявся. Це вічна історія з моїм прізвищем, воно наводить жах на французів.

— Передерієнко,—повторив я.

— Ні, я цього не вимовлю,—рішуче й суворо покрутив він головою.—Та мені й не цікаво ваше прізвище. Adieu!

— Adieu!

Отакий комик! Цікаво, чи він буде тепер стукати мені в стінку, як я після десятої вечора почну співать?

Я не бачив його днів два. Співав до десятої й після десятої—він не стукав. Я знаю, що це неприємно, коли сам не співаєш, а співає хтось инший. Але я не можу не співать—мені нема чого більше робити. Коли я не співатиму, то мушу повіситись. Я так постановив уже давно. Вчора й позавчора я пробував стояти біля ломбарда, там купують люди всякі речі й може

комусь важко нести буде їх додому, то я занесу. А за це вони дадуть мені пару су *).

Але це не так легко. Я простояв два дні й мене не допустили ні до одного покупця. Одна дама хотіла вже дати мені вазочку, але з-під самого мого носа вихопивсь «професіонал», вирвав вазочку з рук дами й рішуче, навіть строго пішов уперед. Дама злякано побігла за ним.

Коли я буду мати такий же успіх ще два дні в шуканні роботи, то я залишу співать і виберу другий спосіб реагування.

Сьогодні я зайшов в бібліотеку погрітись. З заклопотаним, серйозним виглядом попрохав собі январську книжку «Світового Огляду» і став читать.

Там я вичитав з статті одного професора, як треба піддержувати своє здоров'я. Страшно мені вподобався той спосіб. Легкий, зручний, надзвичайно простий і, без всякого сумніву, певний. Треба не їсти три-чотири дні. Він мені зразу надав бадьорости. Останній раз я їв учора ввечері. Сьогодні як-раз сутки. Я ще маю попереду троє суток, можу не їсти і те мені піде на здоров'я. Чудесно! От професор тільки каже, що перед таким постом треба приняти de leau purdative (щоб голова не боліла). Хм! Воно повинно щось коштувать. На знаю, чи вдержався б я від спокуси, якби у мене було це «щось». Можливо, що я й не вжив би цього чудесного способу оздоровлення організму. Радить ще професор иноді чашку-другу кофе випить. Непогано. Але я думаю, що без кофе ще корисніше буде.

З бібліотеки я вийшов цілком задоволений. Я тепер із зневагою дивлюсь на ці магазини з

*) Су—на наші гроші—біля двох копійок.

виставленими шинками, ковбасами,консервами. Смішні, дурні люди! Вони думають, що в цьому здоров'я й сила.

От цікаво тільки, чи корисно продовжувати після трьох днів цей спосіб, чи якось инакше треба поводитись? Професор про це чомусь нічого не говорить в статті.

І раптом на вулиці чогось мені згадалось, як їв я раз гречані вареники біля Золотоноші. Вечір був. Сонце зайшло за млинами, що розставили крила, немов в екстазі підняли їх і застигли. Край неба був задумливо-рожевий. З ставка віяло духом вогкости, ряски, духом гаю, повитого вечером. А тут на призьбі стояли в великій, червоній мисці з жовтими пасочками темно-сірі, великі вареники з крапинками сиру. З одного боку, повернутого до заходу, вони червоніли. Червоніла й густа сметана в полумиску. Як я їх їв, боже! Ех! Хай тобі всячина!

Ні, я рішуче стою за метод професора!

А месьє Ляроша не чуть. То покашлює раз-у-раз, а це наче вмер. Цікаво, як би він віднісся до методу професора? Мені чогось здається, що він повинен співчувати йому і, можливо, що не раз уже вживав його.

Ляжу спати. З того часу, як я продав свою канапку і сплю долі, я переконуюсь, що так далеко краще. Ніщо не скрипить під тобою, можна повертатись на всі боки й не клопотатись про те, що вночі впадеш додолу.

Чудесно! Трошки немов холодно без покривала. Та й професор в статті говорить, що при вживанню його способу оздоровлення організму треба потепліше одягтись, бо буває холодно. Я вклоняюсь перед його мудрістю: як влучно підмітив.

Свічка догорає. Цікаво, чи можна їсти стеарин, особливо як вживаєш професорського методу оздоровлення організму?

. . . . . .

Тут мене перервав месьє Лярош. Він постукав у двері і, навіть не ждучи моєї одповіди, зайшов у хату.

Признаюсь, я був здивований. Але він не звернув на те ніякої уваги. Зупинився, заклав руки за спину й почав оглядати мою кімнату уважним, хмурим і цікавим поглядом. Правда, на це йому треба було небагато часу, бо крім стін, матраца нічого цікавого нема. Можна ще з вікна подивитись на вогні Парижу, але те він міг і в себе зробити. Обдивившись, він повів очима круг себе, очевидячки шукаючи, на чім би сісти. Я розумів його бажання, але нічим в даному разі помогти йому не міг, не дивлячись на те, що це був мій обов'язок хазяїна. Так я й сказав йому.

— Давайте ваш чемодан,—кинув він головою на мою куферку.

— Ах, правда! У вас видно досвід!—подивувався я йому. І схопивши чемодана, поставив його руба, здмухнув порох і з легким серцем всівся знов на матрац.

Лярош, придержуючи чемодана одною рукою, бережно, але також хмуро сів на нього і стомлено став дивитись на свічку, що стояла долі між нами.

— Не можу спати,—рівно й не важно сказав він, не дивлячись на мене.

Я співчуваюче зідхнув, хоча, правду казати, абсолютно не розумію, як то можна не спати, коли лежиш.

Лярош на моє співчуття, не поворухнувшись навіть, одповів:

— Я вам це говорю не для того, щоб ви зідхали.

Я хотів попрохати вибачення, але з ввічливости вдержався: може й це моєму гостю не вподобається.

— Коли людина не спить, то, значить, страждає... Цим нарушається закон природи...

Цілком справедливо!

Але я знов промовчав—бог його знає, до кого він це говорив, може зовсім не до мене, то й неделікатно вмішуватись в чужу бесіду.

Я тільки сперся ліктем на матрац і поправив свічку. Поправляючи я необережно торкнувся пальцем до вогню і хутко одшарпнув руку, засичавши, як гусак.

Месьє Лярош раптом оживився. З якоюсь чудною посмішкою й цікавістю подивився мені в лице, на палець, на свічку.

— Болить?—весело спитав.

— Звичайно болить, як упечешся,—одмовив я недбало й навіть не глянув на свого пальця.

Лярош уважно озирнув мене і нічого не сказав, чудно тільки посміхнувшись. Потім знов перевів погляд на свічку і хмуро дивився в неї, очевидячки забувши про мене. Я не хотів заважати йому і теж мовчки дивився на вогонь. Гудів за вікнами внизу вогкий Париж. Весняний вітер м'яко бився в вікна мансарди і, як кіт, пробігав по ній з гурчанням.

— Ви раз-у-раз співаєте,—вмить, не рухаючись, промовив Лярош. Його, мабуть, це дуже зацікавило.

Я скромно зідхнув, але нічого не сказав.

— Людина тоді співає, коли їй радісно,— знов буркнув дідусь трошки сердито вже і замовк, немов чекаючи одповіди.

Я скоса поглядав на нього. Смуглявий гарний ніс його вперто був похнюплений до свічки.

— Мені таки радісно,—нарешті сказав я.

Тоді він озирнув мене строго, пильно і з такою недовірчивою цікавістю, неначе я був якоюсь знахідкою доісторичної епохи, в якій він сумнівався.

— Завжди?—муркнув він

— Розуміється.

— Чого ж вам радісно?

Я потягнувся. Хм! Чого мені радісно? Хіба я знаю? Радісно, що вітер такий м'який і соковитий. Радісно, що зорі кліпають, як засоромлені оченята дитини. Радісно, що внизу гомонять істоти, похожі на мене, і чогось рухаються, і спішать кудись, і минають повз мене. Хіба я знаю? Радісно, що далеко-далеко єсть країна, де їдять вареники з крапинками сиру і гай увечері зверху позолочений, а внизу таємно-темний вогким пахом будить щось в душі. Хіба я знаю?

Я мовчав, а дідусь кумедний, суворо-хмурий, смішний, маленький дідусь, розкорячивши ноги, сидів проти мене і строго ждав відповіди.

— Ну? Чого ж вам радісно?

— Так... Радісно та й годі...—засміявся я.

Його моя відповідь не задовольнила.

— На світі є більше сумного, ніж радісного,— сказав він тоном, який не допускав ніякої суперечки.—А радість...

Він зневажливо посміхнувся й замовк, не бажаючи навіть балакати далі про таку нікчемну й пусту річ.

Раптом мені стиснуло в животі, немов кишки мої враз злиплись, і я зробивсь плескуватий, як порожній мішок. Під грудьми засмоктало й занило, так що я мусів лягти.

Дідусь зиркнув на мене. Я перевернувся на

бік, бо лежачи лицем догори, почував, ніби живіт мій провалився в мене і так душив, що трудно було дихать. А боком легше лежать, це вже відомо всякому.

Месьє Лярош мабуть побачив щось цікаве на моєму обличчі, бо вже не зводив з мене своїх сірих, пронизливих очей під стріхами брів.

— Вам, здається, зараз не дуже радісно?— серйозно і строго сказав він.

Я спробував посміхнутись, але на це треба було сил, а вони якось чудно десь зразу зникали. І тому я залишив це і лежав, дивлячись у вогонь.

— Ви зблідли і вам, мабуть, млосно,— сказав знов Лярош, з серйозною цікавістю розглядаючи мене й ділячись зо мною своїми спостереженнями. Але мені було вже все байдуже: і дідусь, і його спостереження, і вітер, і навіть країна, де гай пахтить вогким духом берега. Про вареники я цього не сказав би, але про них не варто було згадувать.

— Так...—муркнув знов Лярош, не зводячи з мене зацікавлених очей. Потім зразу чогось встав, мовчки вийшов з хати і через якісь дві-три хвилини вернувся назад.

Я вже не лежав, а сидів, спершись спиною об стінку, так ніби легше було. Признатись, мені таки не радістно було. Мені навіть було сумно і тяжко. В цьому я таки мушу признатись. І рішуче нічого не було приємного в тому, що вітер по-ідіотському накидався на вікна. Навпаки, це мені тільки нагадувало, що світ збудовано дуже несправедливо й що я самотний, як покинуте цуценя.

Лярош знову придержав чемодан, сів на нього і став дивитись на мене. Я хмуро зирнув на нього.

Ще цей старий ідіот чогось тут лазить з своїми дурними посмішками й поглядами!

— Чудовий час настав,—кинув він недбало.— Весна, сонця багато...

— Еге-ж...—муркнув я таким тоном, що другий би на місці дідка встав би, сказав мені «добродію, я прийду в другий раз, коли ви будете спокійніші» і вийшов би з достоїнством розумної людини. Але дідок тільки посміхнувся краєчками насуплених очей і знов сказав:

— Це час пісень... В цей час боги балакають з людьми.

Я мовчки дивився в огонь. Я міг би багато дечого сказати цьому дурноватому, півбожевільному, але для цього треба було ворушити язиком.

— Душі людей стають в такий час немов з ефіру і невідома вища радість наповнює її.

Він навіть руку підняв догори, наче декламував.

Я знов ліг, мені було погано.

— Що вам?—спитав Лярош.

— Нічого...—муркнув я.

— Може б ви заспівали мені одну з ваших чудових пісень?

Я глянув на нього. Він серйозно й чекаюче дивився на мене. Ідіот якийсь!

— Я хочу спати,—сказав я мляво.—Добраніч.

Він не звернув на це ніякої уваги і все дивився на мене уважними, розглядаючими очима. Потім помалу вийняв з кешені шматок білого хліба, сиру, а з другої—пляшку з вином.

— Може, ви трошки вип'єте, це вас оживить, а тоді заспіваєте?—промовив він, ставлячи це передо мною.

Признаюсь, мене це таки вмент оживило. І коли я скінчив останню краплю вина з пляшечки, я вже міг співати всі наші чудові пісні. В голові мені було трошки шумно, а сам я здавався таким повним і важким, як мішок з мукою, але мені було весело. І зовсім я не був самотним: внизу приємно гуділи люди, вгорі з-за хмар кліпали засоромлені очі зірок, а на чемоданчику сидів любий, хмурий і кумедний дідусь! Він все так же чудно розглядав мене, але те мене не обходило, хай собі розглядає, коли йому так подобається. Я говорив йому все, що в мене було на душі. А на душі було як у скрипці, коли на ній грають веселі мотивчики.

Дідок слухав дуже уважко.

— Так...—муркнув він нарешті.—А признайтеся, перед цим вам було досить погано на душі?

— Це правда,—засміявся я.—Але дякуючи вам, мені тепер так гарно, що я міг би вас поцілувати, якщо ви нічого проти цього не маєте.

— Я проти цього маю багато і цілуватись не хочу,—байдуже й суворо одповів цей чудак.—Тим паче, що за хвилину перед цим ви такого бажання не мали і трохи не за особистого ворога вважали мене. Правда ж?

Я не хотів ухилятись від істини.

— Ворог не ворог, а ви таки мене сердили. Ну, так це ж зрозуміло: коли чоловік голодний, то всі йому вороги і світ весь не милий.

Дідок помовчав.

— Так... А коли шлунок повний, то вороги стають приятелями й душа балакає з богами.

Він посміхнувся, встав, хитнув мені головою й мовчки вийшов, ніби не мав уже більше чого сидіти. Я здивовано подивився йому вслід, потім засміявся, потягнувся, погасив свічку і, як

тільки поклав голову на матрац, так і зник десь до самого ранку. А зараз сиджу й пишу це. Дідка не чуть, мабуть уже пішов кудись на службу чи на роботу. У нього, мабуть, у хаті ще є сир і вино. Хм! Чудовий сир він купує. Треба піти сьогодні до Харитона; він казав, що має для мене запитать одного суб'єкта про роботу. Напевне нічого нема, але може Харитон має якусь зайву пару су і я куплю собі сиру. Метод професора я знаходжу непідходящим для свого організму.

У мого дідуганчика есть якась тайна. Це видно по всьому; навіть по тому, що він ніколи не сміється тоді, коли сміються всі люди. Він кудись ходить що-дня перед вечером. Очевидно, не на лекції свої (він дає приватні лекції), бо иноді дуже хутко вертається.

Взагалі, він комик надзвичайний. І мені здається, що його комізм переходить стадію нормального. Я иноді ходжу з ним гуляти ввечері. Ідемо ми, звичайно, мовчки. Раптом він зупиняється біля якого-небудь кафе, з якого найголосніше вилітають веселі згуки музики, сміху, гомону людських голосів, і з чудною посмішкою дивиться просто в обличчя людей. Мені аж ніяково часом буває. Особливо любить він зупинятись там, де їдять і їдять весело, з почервонілими від їжі лицями, з блискучими очима. Це видовище неначе дає йому якусь злісну втіху, немов підтверджує його якісь таємні виводи. Я думаю, що це іменно так, бо раз він не видержав і, одійшовши від ресторана, буркнув:

— Ви бачили, чужинче, як їли люди?

(Він зве мене завжди чужинцем.)

— Бачив,—сказав я.—І можу сказати, що вони досить весело це робили.

— В цьому весь зміст життя,— задоволено,

злорадісно муркнув він і більше не сказав мені ні слова.

Але перед такими явищами він рідко зупиняється. Я помітив, що на все веселе, ясне, радісне він дивиться з недбалою зневагою, иноді зовсім не звертаючи на нього уваги, як на таке, котре йому давно відоме у всій своїй суєті й над яким серйозній людині смішно задумуватись.

Зате над усім, що носить на собі тавро страждання він зупиняється з подвійною, чудною увагою. Він може цілими годинами дивитись, як довгою низкою стоять в лахміттях старці перед мерією, чекаючи своєї миски казенного супу. Він з цікавістю дивиться в вікна майстерень, де схилившись над столами шиють з блідими, матово-синіми обличчями робітниці. Дивиться він з серйозною, пильною цікавістю. Ні жалю, ні співчуття, ні злости,—цього нічого у нього немає. Це—дурниці й такі речі, над якими він хіба може посміхнутись.

Раз на вулиці ми зустріли маленьку дівчинку. Вона була одягнена убого і гірко плакала, притулившись личком до стіни. Коло неї стояло декільки цікавих парижан і розпитували її. Лярош моментально опинився біля дівчини, але не казав нічого. З розпитів виявилося, що вона загубила десь на вулиці свою маму і тітку Женнету. Більше вона нічого не могла сказать.

— Чого ж ти хочеш?—раптом серйозно з інтересом спитав Лярош, немов тут ще була якась неясність, котру йому хотілось вияснить.

— Я хочу до... мами!—з плачем повторило дівча й обвело нас великими оченятками, на нижніх віях яких висіли крупні сльози.

— А навіщо тобі мама?—также уважно й серйозно спитав Лярош.

Хтось веселий засміявся, думаючи, що дідусь жартує з дівчиною. Але цей навіть не глянув на сміхуна.

Дічвина боязко подивилась на нас і мовчала.

— Ти її любиш, свою маму?

— Люблю-у...

Лярош раптом посміхнувся, одвернувся й байдуже одійшов од юрби.

— Я міг би двома цукерками прогнать сльози любови,—буркнув він мені.

Вчора прийшов до мене Лярош.

Я лежав на матраці і дивився в небо крізь розчинене вікно. Я тільки-що повечеряв і почував себе цілком зручно на своєму матраці на планеті, яка зветься Землею. В небі вже світились крізь розідрані непокійні хмари инші планети і я до них дружелюбно посміхався. Долі стояла пляшка од вина.

На мою пропозицію засвітить свічку Лярош суворо сказав:

— Не треба.

І, взявши чемодана, мовчки вмостився на ньому.

Як не треба, то й не треба, я міг і так лежать. Лярош довго мовчав. Я наспівував «Марусю» і не звертав на його уваги, бо вже звик до цієї мовчазної фігури.

Раптом він ворухнувся й буркнув:

— Ви вечеряли?

— Вечеряв.

— Це видно.

Він замовк. А я знов затягнув:

«Шумить, гуде дібрівонька,
А я все журюся,

Все питаю добрих людей
Де живе Маруся».

— Це весела пісня,—кинув з тьми Лярош.

— Граціозна, правда? В ній співається про те, як один любить дівчину й журиться за нею.

— Він досить весело журиться.

— Це через те, що й вона його любить.

Знов замовк. Я подумав, що йому надокучив цей мотив і вибрав инший, але Лярош перебив мене:

— Вам буває сумно?

Я здивувався такому питанню.

— Розуміється, буває.

— Коли?

— Хм! «Коли?» Коли находить сум, тоді й сумно.

— Що ж він з неба пада на вас, як дощ, чи що?

— Ні, чого «як дощ»...

— Ну, а чого ж? Як голодні?

— І тоді, як голодний.

— А ще коли?

От комик! Ну, що я міг йому сказать? Звідки я знаю? От мені, наприклад, сумно, що зірки біжать між хмарами одна за одною. Сумно, що десь низький жіночий голос, як оксамитовою стьожкою в'ється по сходах. Сумно, що десь єсть країна, в якій більше не співають в гаях наших чудових пісень, а в хатах замість вареників їдять лободу.

— Ну, що ж ви мовчите?

Я повернувсь на матраці.

— Не знаю,—знехотя засміявся я.

З тьми мені не видно було обличчя Ляроша, але я почував, що він посміхається своєю зневажливою посмішкою.

— А ви—свідома, інтелігентна людина?—раптом строго спитав він.

Я одповів, що мені принаймні так хочеться про себе думать.

— Звичайно,—муркнув він.—А ви свободу любите?

— Через неї я тут і живу, а не вдома.

— Я не про політичну свободу. У нас в республіці такі ж раби, як і у вас. Он!—він сердито протягнув руку до вікна,—Повний город рабів. Я про другу свободу питаю.

Я попрохав вибачення і сказав, що не розумію, про яку саме свободу він питає.

Лярош розсердився зовсім.

— Ви думаєте, що ви по с в о ї й волі живете на світі?

— А як же? Не схочу, так у всяку хвилину можу померти.

— Так?!

Він більше нічого не сказав. Але в цьому коротенькому слові було стільки насмішки, зневаги, стільки передуманого, що мені аж ніяково стало.

— Ви сумніваєтесь?—з силуваним сміхом спробував я спитать.

Він навіть не одповів. Я підождав. Мені вже трошки досадно стало.

— А ви любите свободу?—спитав я невинно.

— Люблю,—глухо сказав він.

— І думаєте, що по своїй волі живете?

Він не зразу одповів.

— *Я* живу по своїй волі,—нарешті сказав він, але таким тоном, що мені зникла з губ посмішка.

— І, значить, можете вмерти, коли схочете?

Знов він наче вдумався в моє питання, прові-

ряв себе. І знову з суворим натиском промовив:

— *Я* можу вмерти, коли схочу.

Я посміхнувся таки й сказав:

— А чому ж я не можу;?

Лярош мовчав. Потім раптом встав і рішуче, твердо сказав:

— Так! *Я* можу!.. Ви? Чому ви не можете? Бо ви—сліпий раб. В и сліпі, як і вся людськість. Не посміхайтесь, молодий чужинче, мій розум добре знає, що говорить язик. Язик у мене прив'язаний добре і своє місце знає. І я прожив досить для того, щоб так говорить. О, досить.

Він знов сів і довго мовчав. Я також не рухався,—у мене був погано прив'язаний язик й я за нього побоювався.

Раптом Лярош заворушився, зідхнув і якимсь чудним, ніколи нечуваним мною, кротким і сумним голосом почав:

— Знаєте що, мій молодий чужинче: людині з моїм досвідом, але молодшою кров'ю можна б весело посміятись. На жаль такий досвід наступає тоді, коли кров робиться старою і немає вже сміху.

І знов замок. Зорі все бігли між хмарами і гудів великий город. Мені стало теж сумно. Я, може, не мав великого досвіду, але й сміятись теж не хотілось мені. Я б з великою охотою приголубив цього старенького чудака і, напевне, обом нам легше стало б. Але я не смів.

Раптом старенький чудак знов дуже помалу заговорив і мені видно було в напівтьмі, як сумно захиталась його голова:

— Гай-гай!.. Я колись теж був таким, як ви... Я теж любив сміятись і співати. О! Ви могли сміло зносити три пари черевиків і не знайти

веселішого за мене. І я теж любив думать, що ми маємо велику ціль, ми—люди, царі природи. Я також хотів рятувать людей і вести їх в царство любови, святих ідеалів, високих мрій. Так-так, мій молодий друже, ця стара руїна, що сидить перед вами, мала ті самі помилки, що й ви. Ви колись їх так само пізнаєте, як зараз я. Це—закон. Це закон...

Він трохи помовчав. І ще тихше знов почав:

— Пізнаєте, що врешті живете обманом і обман цей тільки людині дано. Всі живі творіння живуть як слід, одна людина обманута. Вона дума, що вона щось одмінне від звірят або рослин. З цього все зло, від цього обману. Вся історія людей це—історія обману... Був, наприклад, Христос. Він учив любови, учив рятувать душу і зневажать тіло. Обіцяв царство небесне. Тайна життя—це любов. Бідний чудак!.. Потім було немало таких самих чудаків... А люди собі живуть і мруть. І тайна їхнього життя та смерти та сама, що й дерева. Поки корінь живе, поти й листя є. Помре корінь і листя не буде. А люди думають, що листя—то найголовніше. Молодий чужинче мій, я хочу вам сказать одну невеличку істину, яку я вишкрябав із свого великого досвіду. Я знаю, що ви її зараз не приймете, але, може, швидше приймете, ніж я. Істина ця така: наші ідеї, наша любов до ближнього, наші горді, великі пориванння, наші святині—це тільки листя. Розумієте: тільки листя, віти і віточки. Обріжте всі листя, обрубайте всі віти, лишіть людину голим пнем, але хай буде у нього живий, простий, грубий, чорний корінь під землею і дерево собі житиме і знов дасть і віти, і листя.

Не будучи твердим в ботаніці, я мовчав, хоча

мені здавалось, що така операція над деревом все ж таки не може бути йому приємною.

А Лярош і не потребував моєї одповіди. Він казав далі:

— І це істина—єдина для всього живого... Ми такі ж рослини, як і перше дерево з Люксембурзького саду. Це сумно? Хто знає. Істина не має ні суму, ні радости. Але обман... О! Це ображає. Це дуже ображає, мій молодий друже. Коли ти знаєш, що обманутий і живеш далі, не можучи скинути з себе цього обману,—о, це обидно... От ви дивіться на мене... Мені шістдесят років. Я не маю ніякої мети життя, я обрубаний зо всіх боків, я пень. Я нікого не люблю і в мене нема навіть приятелів, з якими я міг би иноді полаятись. Ви думаєте, я люблю своїх учеників, яким даю лекції? Я цього собі не можу збрехати. А я живу... Я от ходжу, їм, п'ю, сплю... Га? Ну, я ще можу тепер вчити багатих балбесів, потім я стану таким, що мене замінять молодшими. Мене вижену ть з цієї кімнати. Я, може, осліпну... І оглохну, може. І ноги мені однімуться. І руки. І не буде ні одної людини, котру б я хоч з приємністю згадав і нікому не буде до мене діла. Ну? І ви думаєте, я не буду жить?

Лярош схопився з місця. Голос його на останніх словах зробився різким, повним ненависти.

— Я, думаєте, візьму й помру, переконавшись, що мені нема чого ждати від життя? Га? А як же! Я буду цілий день на холоді простягати руку, а ввечері вип'ю склянку вина. І через те, що мені зробиться тепло й приємно в животі, я буду знову стояти цілий день. Ну? І то не образа? Ні? Ну, подивіться на мене і скажіть, чи не образа цьому старому ідіотові, що він все це знає і все-таки живе собі. Га?

Я якось зразу уявив собі мого дідка таким самотним, як він сам малював себе, уявив все, що його може чекати і мені, дійсно, стало й образливо й обидно за нього. Але як звичайно, я цього не висловив, а, навпаки, сказав те, що мені здалось більш підходящим.

— Ну, знаєте,—промовив я миролюбивим і співчуваючим тоном.—Ви, перш усього, до такого стану не доживете, а, вдруге, знаєте, ви через те живете, що щось або когось любите. Без любови жити не можна.

Лярош замовк, застиг просто. Я почував, що він зараз засміється таким сміхом, від якого навіть матрац підо мною мусить почервоніти. Але він не засміявся. Ні, він помовчав в темноті і чудно якось тихо-тихо спитав мене:

— Ви щиро й твердо переконані, мій молодий друже, що без любови не можна існувати?

Правду сказати, я про такі речі дуже мало думав і не мав часу скласти певні й сталі погляди. Але, зважаючи на чудну обстанову бесіди, не задумуючись, твердо й щиро сказав:

— Цілком переконаний! Ніяка істота людська без любови не може існувати.

Дідусь помовчав.

— У мене єсть один знайомий психіятр, старий товариш по гімназії,—помалу, задумливо почувся його голос.—Цей товариш дозволяє мені иноді подивитись на його хворих-божевільних. У них нема ні до кого любови. Вони цілковиті обрубки.

— Вони хворі. А здорова людина мусить вмерти без любови.

Я вже говорив з ним таким тоном, як він за десять хвилин перед цим зо мною.

Але Лярош раптом засміявся і, підійшовши до мене, намацав моє плече, похляскав по ньому рукою і сказав:

— Ви маєте досить упевнені погляди на цю справу, молодий чужинче, але я вам завтра дещо покажу. Ви будете ввечері дома?

— Буду.

— Чудово. Ми підем з вами в одно місце, де я вам покажу один прекрасний екземпляр людської породи. На ньому ви дещо побачите. Але нікому ні слова не повинні ви казати. Я його дуже бережу. Добре?

Я пообіцяв.

— А тепер спіть спокійно. Adieu.

— Adieu.

Зараз він мусить прийти Я чую, що він уже порається в себе в кімнаті. Мене цікавить цей якийсь особливий екземпляр. Здається, йде...

Справді, це таки страшенно цікавий «екземпляр» й я його не раз уже бачив, але не звертав ніякої уваги на нього. Це просто старець,сліпий, брудний, чорний, кучерявий старець, що завжди сидить під тином Люксембурзького саду. Біля нього сидить собака, прив'язана до шворки, яку сліпий держить в руці. Собака надзвичайно схожа на свого хазяїна, така ж кучерява, чорна, бруда і через те, що кучері її звисають над очима, вона здається теж сліпою. Вони сидять так цілими днями під стіною і коли-не-коли якась товста буржуазка або сердобольна кухарка покладе йому в капелюх, що лежить на колінах, якусь пару су. Иноді я бачив, як вони йшли по вулиці, пудель попереду, а старець за ним, держачись за шворку. Раз бачив навіть, як хазяїн бив свого пса і лаявся тихим шипучим голосом.

Лярош показав мені їх з таким виглядом, з яким якийсь учений може показать чудесний екземпляр незлічимого рака або якоїсь иншої хвороби. Він навіть гордився цим старцем і мабуть почував до нього ніжність за те, що той був такий «чудесний екземпляр».

— Ви дивіться,—шепотів він мені,—він так сидить цілий день. Я вже цілих два місяці що-дня слідкую за ним. У нього нема ні душі близької. Ні однісінької! За це я ручаюсь.

Дідусь аж розгарячився.

— Головою ручаюсь. Він тут сидить цілий день. Потім іде на rue de Seine, там купує жареної картоплі, півлітра вина, на два су хліба і йде далі. На rue Dophine він купує собаці м'яса і знов іде далі. Ночує він під мостом. Там вони й їдять. Ви розумієте? Ви помічаєте цю фігуру? Дивіться, як він сидить. Він так цілими годинами може сидіти.

Старець сидів, схиливши чорну, скудовчену голову на груди, і не рухався, немов слухав якісь голоси з-під землі або вдивлявся в якісь образи своїми незрячими очима. Собака теж схилила голову і також слухала. Що вони слухали? У що вдивлялися? Може, перед їхніми очима вставали образи людей, яких вони любили, знали, може й зараз люблять, знають.

— Напевне у нього єсть хтось близький,— гаряче сказав я.

— Нема!—з захопленням скрикнув месьє Лярош:—Присягаюсь вам, що ні одної душі. Я довідався все до рисочки. Він був робітником на заводі. Йому випалило очі й зіпсувало праву руку. Бачите, він держить шворку в лівій руці. Ні одної душі. Він так живе вже десять років. Собака в його п'ять років. І, знаєте, в них чу-

десні відносини у хазяїна й собаки! Вони ненавидять одне одного до того, що, боюсь, це дає їм радість жити. Тепер вони спочивають, або просто дрімають. А то весь час гризуться, він її б'є, а вона нього кусає.

— Ви, здається, радієте цьому?—спитав я холодно.

Лярош аж руки потер від задоволення.

— О, я страшенно радий! Це те, що я давно шукаю для себе. Це чудовий експеримент. Ви дивіться, у його нема нічого спільного з людьми. Нічого. У нього нема майже ніяких приємних переживань. Йому завжди холодно, їсть він тільки вранці й увечері і то так, що завжди нема почування задоволення. Це розкішний екземпляр! І дивіться, він живе! Ха-ха-ха! Він живе од одної порції вина до другої. Це—незрівняно. Це, знаєте, тайна життя, оголена від всяких зайвих сторонніх явищ. Це дерево, на якому зрубано всі віти й листя...

Дідусь був, їй-богу, в щирому захваті. В лиці його світилась навіть вдячна ніжність до цих страшних істот. Якби вони корчились тут від мук цілими днями і все-таки жили, він би потирав від задоволення руки. Я так це й сказав йому.

— Розуміється!—здивовано й радісно скрикнув він.—І я думаю, що так це й було. Діло йде до того, я вже цілих два місяці слідкую за ним! Я тільки цього й жду!

— А тоді що буде?—спитав я льодовим голосом.

Лярош чудно подивився мені в лице, взяв за лікоть і, одводячи вбік з дороги прохожих, тихо сказав:

— Тоді я буду цілком вільний!

Я здивовано глянув на нього. Але він тихенько засміявся, потер руки, підморгнув і, уклонившись мені, швиденько пішов од мене.

Їй-богу, божевільний дідок!..

Мене тягнуть до себе ці дві істоти під стіною Люксембурзького саду. Вони не помічають ні весни, ні п'яного вітру, ні запаху роз, які продавці цілими пуками носять по вулиці і кричать про них усім прохожим в лице. Вони сидять, схиливши скудовчені кучеряві голови до землі, і щось своє слухають, не помічаючи, що навіть поліцаї на ріжках вулиць випинають свої намощені груди з більшою бадьорістю та енергією. Чи чують вони шаркіт ніг по тротуару біля своїх голів? Вони тільки тоді ворушаться, як хтось кида їм монету в капелюх. Тоді людина щось бурмоче, а собака зідхає й стріпує вухами.

Ввечері вони, дійсно, встають і йдуть униз по rue de Seine. Собака, очевидно, знає характер свого хазяїна й ніколи не кусає його тоді, як у нього в руці палиця. Вона вибира момент, коли він кладе палицю біля ніг. Але це, видно, трапляється дуже рідко. Відносини у них, справді, напружені: він майже що-хвилини шарпа її за шворку, зав'язану біля пояса, і лупить палицею. Лярош каже, що сліпий так знає вулиці, що йому зовсім не потрібна поміч пуделя, але він навмисне держить його при собі, щоб мучить. Не знаю, але на місці сліпого я инакше відносився б до собаки.

Сплять вони, дійсно, під мостом, там есть такий непомітний закуток, де ні одне поліцейське око не побачить їх. Лярош, очевидячки,

таки добре знає цих істот. Він проходить повз сліпого швиденько, але я помічаю, яким він пильним, хазяйським оком озирає старця і пса. І йому досить одного погляду, щоб зразу помітить, сталась якась зміна з ними, чи ні.

Зо мною дідок поводиться кумедно. Иноді він з хмурим підозрінням вдивляється в моє лице, немов чекає побачити на ньому ознаку зради йому. Иноді приходить пізно ввечері, сіда на чемоданчик і мовчки подовгу сидить, погасивши свічку. В такі хвилини мені чогось згадуються всякі випадки з божевільними і поради, як з ними поводитись, коли вони накидаються на людей.

Иноді на нього находить сум. Тоді він стоїть біля вікна, дивиться на вогкі покрівлі будинків і тихо говорить:

— Молодий чужинче мій, підсуньте чемодан мені.

Я підсовую й хочу зазирнуть в лице йому, але він уперто дивиться на город.

Вчора під вечір Лярош хутко вбіг до мене в хату.

— Вставайте, ходім! Швидше!—радісно-піднятим тоном, весь захакавшись, закричав він.

— Що таке? Куди йти?

Такого хвилювання я в моєму спокійно-холодному приятелеві ще не бачив.

— Я вам покажу один з останніх актів людської комедії. Швидше.

— З старцем?

— Еге-ж! Швидше. А то можем загубити.

Я одяг капелюх і ми побігли. Власне, мені не хотілось ніяких ні комедій, ні драм, мені просто хотілось лежать на матраці й дивитись на стекла

вікон, в яких одбивалось оранжеве сонце вечора. Але, бачачи дідка в такому настрою, я благорозумно ухилився від всяких суперечок.

Ми бігли не до Люксембурзького саду, а повз Одеон на rue de Seine. Дідок усіх штовхав, збивав з тротуару і навіть не озирався. Я вже боявся, що за нами поженуться поліцаї.

На rue de Seine Лярош зупинився, подивився вперед, назад, уперед і скрикнув:

— Он! Дивіться!

Я глянув уперед і побачив далеко внизу постать, яка ніби була сліпого. Дійсно, це був сліпий, чи через п'ять хвилин йшли вже позад його.

— Бачите?—таємно і з хвилюванням показав він на старця.

Я нічого не бачив особливого: старець як старець. Аж розсердився я.

— Та що «бачу»? Ну, старець, так що тут такого?

Лярош здивовано глянув на мене. Потім радісно, тихенько засміявся й лукаво сказав:

— А більше нічого не помічаєте?

Я озирнув пильніше сліпого. Він ішов якось менш упевнено, сердито стукав палицею по тротуару і, чути, лаявся. Собаки з ним не було

— Без собаки?—живіше повернувся я до дідка.

Він захитав головою й підморгнув мені.

— Вона сьогодні втікла од його. Весна!

І залився шасливим, задоволеним смішком.

— Ви розумієте, коли настає весна, то й собака почуває, що вона мусить іти до подібних собі. Хе-хе-хе... Вона вже давненько фліртувала з одним молоденьким фокстер'єрчиком із булочної.

Справді, мені пригадалось, що я разів два бачив молоденького жевжикуватого песика з обрубаним хвостиком коло кучерявого поводаря. Він завжди скоса й уважно подивлявся на палицю сліпого. Очевидно, він був уже знайомий з нею.

— Бачите, який він лютий зараз?.. Він розіб'є свою палицю об тротуар.

Прохожі з страхом і дивуванням дивились вслід сердитому сліпому. Якби йому попався тоді жевжикуватий фокстер'єрчик, можливо, що палиця й розбилася б.

Раптом старець зупинився біля крамнички, де майже на порозі у великій жаровні смалилась картопля, порізана довгенькими скибочками, і щось сказав. Крамар, мабуть знаючи вже сліпого, звичайно лінивим жестом насипав в паперову торбинку картоплі й тикнув йому в руку.

Старець заплатив і пішов далі. Купивши хліба, він, немов зрячий, завернув по набережній і спустився до річки.

Ми весь час ішли за ним. Лярош з глибоким жадним інтересом не зводив з його очей і часом шепотів мені.

— Тепер він хліб купуватиме. Цікаво, якби у нього однять ще й картоплю. Дивіться, дивіться, з якою ласкою він тулить до грудей свою паляничку.

Я весь час мовчав. Я не знаю, кого мені було більше жаль, чи старця, чи дідуся.

Під мостом сліпий сів в своєму куточку, сперся спиною об стіну, поклав палицю і, звісивши руку, застиг (друга рука завжди висіла у нього).

— Хм! Він стомився й не їсть...—прошепотів Лярош.

Ми стояли по другий бік арки, теж під стіною

і як два шпиги підглядали за старцем. Сонце зачіпало горизонтальними променями вершечки моста і дерева над набережною. Поспішно й заклопотано чигали невеликі параходики, снували човники біля непорушних незграбних байдаків. По мості неустанно гуркотіли трамваї, автомобілі, звожчики.

Сліпець сидів не рухаючись.

— Ну? Що ж він не їсть?—нетерпляче прошепотів мій дідусь.

— Він сумує за собакою—сказав я.

— Що??—витріщився Лярош.—Ха-ха-ха!

Він засміявся навіть із злістю, з образою, немов я сказав таке, що зачепило його найдорогші почування.

— Він сумує? Цей обрубок? О, мій молодий друже, ви сентиментальні, як цей вечір.

— Мені так здається,—холодно сказав я.

— Ха! Вам так здається. А мені здається, що якби він зараз запопав цю собаку, то він би їй показав такий сум, що вона, може, вже більше б не змогла ходить з ним до Люксембургу. От який сум він показав би їй. «Сумує»... Ха-ха! Це як-раз... Як ви думаєте, може йому зараз хочеться вірші писать на спомин свого вірного пуделя? Га?

Я мовчав і дивився на сліпого. Раптом він заворушився і ми обоє почули, як він тихо жалібно промовив:

— Жужу!

Лярош зразу змінився й хмуро стиснув брови

— Що він сказав?—немов не дочувши, спитав він.

— Він кличе собаку.

— Ага! Він дума, що вона прибігла й боїться йти до нього. Може нас почув. Ну, він їй дасть.

— Жужу!

В голосі, що кликав, не було рішуче нічого страшного і, бувши на місці Жужу, я сміло підійшов би до свого хазяїна, навіть поклав би йому на плече свої лапи, облизав би гарячим люб'ячим язиком, його сліпе лице і сів би спокійно вечерять смаженою картоплею. Але Жужу була десь далеко, можливо в компанії цілої зграї хвостатих кавалерів. Куди їм там думать про ненависного хазяїна, від якого їй пощастило вирватись. Цей хазяїн, видно, й сам добре розуміє це, бо в кликанню його ясно чулась безнадійність.

Я глянув на Ляроша. Він суворо, гнівно й мовчки дивися на сліпця.

— Бачите, він таки, здається, більше сумує ніж сердиться,—не вдержався я, щоб не шепнути йому.

Але дідок тільки зиркнув на мене і знов дивився на старця. Я посміхнувся і спершись на стіну, став дивитись угору з виглядом людини, котра має час на терпіння й розуміє становище свого приятеля.

Вмить біля наших ніг щось прошуміло, немов пробігло щось з кігтями і не встиг я озирнутись, як Лярош сильно схопив мене за руку й так стиснув, що аж мені мурашки побігли по тілі.

— Що таке?!

Але, глянувши до старця, я побачив, як в цей мент на нього накинулось щось чорне, кудлате й з легким радісним верещанням стало вовтузитись на йому. А з-під цього кудлатого визволилась рука, обняла чорне до себе і почувся схвильований, щасливий голос сліпця. Спершу я не міг розібрать, що він скрикував, а далі, коли їхній захват трохи зменшився, коли пудель трохи заспокоївся, я вже добре розібрав, як

хазяїн цілував його голову, як тулив її до грудей своїх і дрижачим голосом говорив:

— О, собачка моя! Моя цюцю дорога. Ти покинуть хотіла мене? Хотіла покинуть? Га? Моя Жужу, моє сонечко... Цюцінька моя, цюцінько люба!

І знов цілував і милував кучеряву голову, з якої висовувався червоний, довгий язик, що лизав його по лиці. І руки старця дрижали, як у матери, котрій пощастило вирятувать свою єдину дитину, як у коханого, до котрого вернулась його мила.

Лярош дивився на них, зціпивши зуби, блідий і таким понурим поглядом, немов земна планета зривалась з своєї орбіти й летіла в світову безодню, а він їй нічим помогти не міг. Потім враз повернувся і швидко пішов од мене. Я хотів наздогнать його, але він десь зник.

Був у мене сьогодні Лярош. Він має кроткий вигляд. Всі ці дні після історії з старцем він ходить задумливий і тихий. Зустрівшись зо мною, помалу здійма капелюх, уклоняється і проходить далі, немов ми ніколи з ним ні разу не балакали.

А сьогодні раптом прийшов, пом'явся і, дивлячись в підлогу, похмуро сказав:

— Я маю вас закликати до себе в гості. Хочете?

Я засміявся й сказав, що вже скучив за ним і тому з великою охотою піду, куди він хоче.

— Я не тут буду жить,—дивлячись у вікно, довав він.

— А! Ви перебираєтесь на другу квартиру?

— Я до внучки перебираюсь,—сердито кинув він.

— А-а! У вас є внучка?

Лярош схопився з місця, немов я наніс йому надзвичайну образу.

— Шановний добродію! Я маю честь закликати вас до себе в гості. Почуваєте ви бажання не ухилитись від мого запрошення?

— Вибачайте! Я з радістю... Я з великою радістю...—заспішив я.

— Дякую...—церемонно вклонився він.— Моя адреса: rue Vavin № 5, квартира 8. Рівно о 7-й годині. Ми чекаємо. Adieu!

І гордо-урочисто пішов з хати. Але на порозі раптом озирнувся, підійшов до мене, взяв мене під лікоть і тихо сказав:

— Тільки знаєте що, мій молодий чужинче: ви не повинні однімать у мене моєї внучки, як той фокстер'єрчик пуделя. Добре?

І очі його вперше здались мені ніжними, ласкавими і сумно-жартівливими, як промінь сонця перед вечером.

Я засміявся і з охотою пообіцяв йому це.

— Ви завжди смієтесь,—сказав він сердито. Потім раптом обняв, поцілував мене і, прошепотівши: «Смійтесь, серце, завжди», поспішно вийшов з хати.

На покрівлі мансарди сміялось сонце вечора: внизу синім легким туманом повилися вулиці веселої столиці світа, віяв п'яний вогкий вітер з півдня.

Я закинув руки за голову, потягнувся, набрав повні груди вітру з півдня і радісно, щасливо засміявся.

ЗМІСТ IV-го ТОМУ.

1. Дрібниця . . . . . стр. 7
2. Студент . . . . . » 101
3. Кузь та Грицунь . . . . . » 113
4. Таємна пригода . . . . . » 137
5. Чудний епізод . . . . . » 159
6. Тайна . . . . . » 175

(891 79.3).

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том V

До друку зібрав Т. Черкаський

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

№ 10773/V
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господа, ст. 3

ОПОВІДАННЯ

ІСТОРІЯ ЯКИМОВОГО БУДИНКУ. ПРОМІНЬ СОНЦЯ. ФЕДЬКО ХАЛАМИДНИК. МАЛЕНЬКА РИСОЧКА. ЧЕКАННЯ. ТАЄМНІСТЬ. ВИРИВОК З „СПОМИНІВ".

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ" ВИДАВНИЦТВО

КИЇВ. 1927.
Державний Трест „Київ-Друк", 8-ма друкарня,
вул. Л. Толстого, ч. 5.
Укрголовліт 1152 к. (3289) Зам. 990. 4000.

ІСТОРІЯ ЯКИМОВОГО БУДИНКУ.

№
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Господ. етво

№ 10773/V
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народного Господарства

Історія Якимового будинку

Почалась ця історія коло того часу, як я оселився над Дніпром.

У цю пору з Якимом сталася якась зміна. (Будь я тоді більш підмітливий, я б зразу побачив її.) Він, наприклад, перестав лаятись і критикувати моє «ательє», хоч так само, як і раніше, задихався, видряпавшись до мене.

Моє ательє було просте горище одного старенького будинку. Замість вікна була дірка в покрівлі. Дірку цю ми зробили з хазяїном з тою умовою, що я, виїжджаючи, на свій кошт знов затулю її одідраним шматком заліза.

Я вже з місяць там жив і ніяких змін в моєму ательє не сталось. Так само треба було вилазити до мене по вузенькій драбині; на горищі були ті самі бантини, сволоки, коміни, об які Яким неодмінно стукався то головою, то плечима. І павутиння висіло всюди брудними, товстими пасмами, як коси сивої відьми. Павутиння це з чисто-відьомською впертістю чіплялось на спину, волосся, на лікті. Пахло все тим же димом, сажею, мишами і глиною. Нічого не змінилось.

А тим часом Яким уже не плювався й не називав мене «поетом» (це була одна з його серйо-

зних лайок). Він тільки з кротістю витирав піт, здіймав з ліктів павутиння, обтрусював порох з капелюха і часом з видимою симпатією озирав мою «майстерню».

Замість ліжка у мене був гамак, прив'язаний під бантинами. З мене цього було досить. Навіть не досить, а далеко ліпше, ніж ліжко. Гамак висів як-раз під діркою. Ввечері я завжди міг бути наодинці з небом, темним і таємним. Завжди вітер, весняний квітневий вітер, ніс мені із-за Дніпра всі пахощі, які рождалися на довгих його луках.

Якимові раніше все це здавалося смішним і «поетичним». І тому він страшенно радів, як мені приходилось у дощ підіймати одідране залізо й прив'язувати його. А як вода капала на мої картини або підмочувала полотно чи фарби, це для нього була найбільша втіха.

Тепер же він навіть почав помагати мені припинати мою «штору» і рятувати од дощу «писанину». На горищі в такі хвилини ставало темно, дощ тарабанив по залізу покрівлі, старий порох і глина, намочені дощем, прянно пахли. Але було так затишно, так сумно! І згадувались дитячі часи, коли ми так само, бувало, вдвох сиділи у дощ на горищі. Тоді ми туди забирались для всяких таємничих і злочинних справ: курити, робити патрони, ховати нашу дитячу нелегальщину.

І раніше Яким не любив «поезії спогадів». А тепер навіть сам зачинав їх. Сидячи на товстому сволокові покритому плахтою, він задумливо слухав шум дощу і чогось посміхався. Але не іронічно, як завжди, а инакше, якоюсь такою посмішкою, якої я ще не бачив у нього.

— Мабуть усі пожильці дивляться на тебе,

як на домовика?—раптом несподівано говорив він.

Дійсно, на мене весь двір поглядав з інтересом і насмішкою. А покоївки й кухарки напевне вважали як не за домовика, то принаймні за його близького родича.

І знов Яким чудно посміхався і прислухався до чогось: до шуму дощу, чи до чого другого.

Коли ж дощ проходив, ми знов одпинали «штору» і сонце прожогом веселим вогнем заливало гамак, мольберт, бантини, павутини. Кутки ставали жовтими і видно було якісь старі коші, поламані відра, укритий порохом одинокий черевик, в якому, мабуть, сходились по ночах миші. А в дірку з Дніпра лився мокрий дух дощу, молодої трави, розігрітий сонцем, лився гомін города, гудки пароходів, дзвінки трамваїв, крики, обірвані шматки катеринки, гавкання собак.

Яким уставав і підходив до дірки. Він почав подовгу стояти в ній і дивитись мовчки, з тою-ж чудною посмішкою. А раз, постоявши так, не повертаючись, сказав до мене:

— Слухай... А знаєш, яка єсть одна хороша сторона твого... вибач, горища?

— Ні, не знаю.

Він не зразу одповів.

— З його чудовий краєвид... А сам краєвид...

Він знов, пам'ятаю, помовчав і все так же, стоячи до мене спиною, заговорив:

— А краєвид... дає ідею... щастя... Ти знаєш це?

Я цього не знав, а тільки, мабуть, почував і тому мене вразили його слова.

Дійсно, коли він пішов, коли я став у дірці й подивився, я почув, що це іменно те, що сказав Яким. Дійсно, не само щастя, не захват

красою, вставав у душі, а іменно віра в щастя, туга за ним і непереможне, жагуче прагнення до нього.

Я що-дня бачив, що-дня переживав це, а не знав як сказати. Чому? Не знаю. А чому Яким це сказав?

У той день я цього не питав у себе, а тільки довго, довго дивився. Далеко на обрію в фіолетовім тумані темніли ліси Чернігівщини. На них легко, обережно спиралась грандіозна синя дуга неба. По ній тонким квачиком хтось провів пухкі смужки рожевих хмар. Що там за тими далекими стінами лісів, в далечині туманів? Нічого особливого. Там живуть чернігівці, звичайні бідні дядюшки. Вони уперто борються з голодом, риються в землі і вимовляють не «кінь», а «куень». Але чому ж так тягне туди до них, за них? Чому здається, що там за тими лісами є те, до чого так тужно прагне серце?

В той день я не працював; мені сором було братись за мої маленькі, жалкі фарби. Мені хотілось руху, хотілось бачити людей, посміхатись до них. Мені хотілось пройти під балконом, де часто стоїть та дівчина з червоною квіткою в чорно-синьому волоссі.

На подвір'ї, пам'ятаю, клопотливо бігав з аршином у руках хазяїн будинку. За ним поспішав чоловік у фартусі і з товстим олівцем за вухом. Мій хазяїн—дідок з кострубатим неголеним лицем у синіх жилках. Очі йому завжди непокійні, заклопотані і така сила круг їх зморшок! Йому б уже можна було спочинути. Йому, власне, треба б уже було оселитись в моєму ательє і подумати про те, що з його видно.

Але дідок про те не думав. Щось міряючи, він тривожно дивився в очі бородатого чоловіка у

фартусі,—здавалось, що од цього бородача залежить усе щастя мого хазяїна. Бородач, треба думати, це знав, бо спокійно й задумливо дивився під ноги хазяїна. А потім підняв голову й покачав нею, мовляв: ні, не можна. Дідок аж з одчаєм хлеснув себе руками по боках і знов кудись побіг.

Мені було смішно. Мені стало там смішно, що хотілось догнати старенького, піймати його за пальто, обняти, одвести на горище і сказати: «Дивись, дідуню, бачиш? Отож, покинь свій аршин і сиди тут».

З вікна полковницької кухні на мене дививсь денщик і кухарка. Денщик широко посміхався, а кухарка строго й допитливо провожала мене очима. Ах, ви ж мої червоні, простодушні пики! Я-б вам щось сказав, якби ви не були денщиком і кухаркою.

Ах, я всім людям сказав би щось, та всі були денщиками або кухарками.

А охотніш усього я сказав би тій дівчині, що так часто стоїть на балконі.

Коли правду сказати, я тільки туди й ішов. Що ховатись? Бо коли я підійшов до того жовтенького будинку і перебіг очима по балкону, що прилип до нього, як ластовине гніздо, коли не знайшов там тої, яку чекав знайти, я зупинився і вже не хотів далі йти. А коли, простоявши з годину на розі, як поліцай, все-таки не дочекався, то виразно почув, що мені хочеться додому, що мені не треба вже ні руху, ні людей.

Я прийшов до себе й знову стояв і дивився з дірки на Дніпро, на далекі ліси, на широкий, ваблючий простір. І знову, як завжди, туга солодко занила в грудях, але я знав уже, як вона називалася.

І це виявив мені Яким! Той чоловік, який казав, що «всі ці пташки-канарейки, вірші, картинки, скрипочки і таке инше не варті одного виправдуючого присуду присяжних ідіотів». (Він як-раз кінчив свою службу в адвоката і мав одчинити власну канцелярію.)

Але хіба це була одна зміна в йому? Коли б я міг в той час бути уважним, я одразу помітив би її. Я ж навіть не думав над тим, що Яким зовсім мало «приставляв». Так наче я його знав не змалку, а всього місяць, наче не знав, що Якимові «приставляти» так само необхідно, як пташці-канарейці співати.

Бувало, Яким дуже рідко приходить самим собою, а раз-у-раз в образі кого-небудь, хто найбільше вразив його. Ось між сволоків, бантин, павутиння, пробирається зігнута постать. Вона підходить ближче, але це не Яким, це людина, яка знає собі ціну, яка строго оцінює инших, повна самоповаги й холодного, жорстокого досвіду. Це—новий прокурор палати. Він почуває себе чудно і ніяково на якомусь горищі, але не губить своєї самоповаги. Він говорить і це не Якимів голос, це щось сухе, безстрасне і безнадійно-серйозне. Яким молодий, з темнорусявим волоссям, але перед тобою сивий, висхлий добродій з жовтим носом і лисиною. Спочатку смішно, але де-далі то стає ніяково, що такий поважний гість зайшов на це горище.

І враз, як в кінематографі, прокурор зникає. На його місці—суб'єкт з нахабно-хитрими очима, з проворними, заученими рухами і характерною кацапською мовою. Це товстий, жулікуватий крамар з бакалейної на розі. Його голос, інтонація, його навіть черево. Яким худенький і стрункий, але тут виразно стоїть товстий чоловік, якому

трудно повертати все тіло і який більше оперує руками, короткими й пухкими.

Як це виходило у Якима, я не знаю. Знаю, що ніхто в гімназії не міг краще за його «приставити чеха», «капернаума» (попа). «Буш тихо?!»— і весь клас бачить, як живу, товсту, червону пику нашого добродушного Карла Францовича.

Не раз Якимові радили іти на сцену. Але він навіть сердився й серйозно був переконаний, що його «натура реаліста, емпірика, критично думаючої людини».

Хто знає? Може й так, може й це сиділо в йому. Бо чим же пояснити, наприклад, те, що будучи в першій класі гімназії, він примушував мене їсти разом з ним дерево, бляху, ганчірки, навіть кінський і курячий гній. Він, бачите, хотів дослідити точно й на власному досвіді, через що люди їдять одні предмети, а чому не їдять других. Чому можна їсти хліб, а чому б не спробувати, яка на смак трава або папір?

Дійсно, він не любив задовольнятись тим, що знали другі, він хотів по-своєму робити. Коли він був в соціялістичній організації, то також хотів вигадати свій спосіб пропаганди класової ворожнечі. Він, одягнений паном, виходив на ринок і починав лаяти мужиків, виясняючи їм, що вони—худоба, нижчі істоти, які повинні служити панству, бути нерівними, слухатись начальства і т. д. Не знаю, до чого доводила дядюшок така пропаганда, але Якима вона привела до тюрми, з якої вирятувала його ця здатність «приставляти». Він удав такого дурнуватого оригінала, що його подержали п'ять місяців і випустили, не оддавши навіть під догляд поліції

Хто зна, може й справді в йому сидів і «реа-

ліст-емпірик». Але факт той, що актьор у нього тепер зник.

Яким почав приходити до мене самим собою. Прийде, посидить трохи, помовчить і піде. І хіба тільки тоді, як я чимсь надокучу йому, «приставить» мені мене ж. Він це умів, здається, краще всього робити. Якось витягнеться, немов салдат, перед мольбертом, насупить брови, ще щось зробить з своєю постаттю і я ніби в дзеркалі бачу самого себе. Бачу своє велике, незграбне тіло сільського парубка з кривавим рум'янцем на всю щоку, свої ідіотські, невиразні очі, навіть чоботи, в яких я ходжу, немов кучер.

Але й це бувало досить рідко.

Як я не помічав цього, невідомо. Маю тільки одне оправдання собі: я нічого не помічав у той час. Мені хотілось цілий день лежати в гамаку, підставивши лице гарячому сонцю та свіжому вітрові, заплющити очі і нічого не бачити... Нічого? Е, ні! В очах було завжди жовте золото сонця, а в золотій тьмі заплющених очей неодмінно один образ. Балкон. Яскрава блюзка, червона квіта, смуглява щока і тонка, лукава, ледве помітна посмішка. Очі дивляться кудись убік, але вона бачить мою задерту голову, мої чоботи візника, мій кривавий рум'янець, який, я чую, горить уже на вухах і бризне з них кров'ю на прохожих.

Вона ні разу, здається, прямо не подивилась на мене, ні разу виразніше не посміхнулась і ніколи я не міг сказати, чого вона так хвилююче посміхалася. І чого я почував де неї таку непереможну ніжність? Невже то від яскравої блюзки, що на грудях гаряче вбирала в себе сонце? Невже од вітру непокійного, безпардонного?

Розуміється, мені трудно було щось бачити. Приходить Яким. А, Яким, милий, любий Яким! А чого ж вона все-таки посміхається завжди? Чого щось лукаве є в тій посмішці ніжних, чітко вирисованих уст? Немов вона щось знає про мене.

Яким щось говорить. Так-так, звичайно, треба піти. А, головне, коли я одходив углиб вулиці і раптом озирався, чому я завжди бачив, що вона провожає мене очима? Чого?

— Чуєш ти, поете?

Я розплющую очі. Яким стоїть у дірці й дивиться на мене; звичайно, очі у Якима насмішкуваті і тверді. Але тепер вони м'які та теплі.

— Ти чуєш, що я тобі кажу?

— Вибачай, я задумався...

Яким знов щось говорить. Я слухаю й одповідаю. З Дніпра несуться гудки пароходів, з гір пливуть хвилі церковного дзвону, сонце і вітер цілують лице. Хочеться схопитись, вистрибнуть на покрівлю й закричати дико та радісно, голосніше за гудки, за дзвін, за грохіт грому.

Я п'яними очима дивлюсь на Якима і лукаво про себе сміюся; а він нічого не знає. Нехай.

Але зрештою, я дещо помітив, а саме: Яким таки, здається, догадався, що зі мною.

І ось по чому я помітив.

Раз він прийшов до мене ввечері. Я тільки-що вернувся з-під балкона. Я був рішив неодмінно їй сьогодня уклонитись. Що б там не було, я рішив уклонитись. Що, справді, за дурниці? Візьму і поклонюся. Не нахабно, не боязко, а просто й ласкаво, як своїй давній знайомій.

Я не вклонився. Вона стояла, упершись лік-

тями на балкон, і дивилась униз. Сонце заходило і прощальним полум'ям зачіпало її голову. А внизу було вже сіро. Я пройшов раз, ще раз— не вклонився, а тільки трохи не задихнувся, так мені билося серце. Коли йшов третій раз, то був червоніший од сонця і вуха мої горіли, як лихтарі вночі у звожчиків. На балкон я вже не дивився,

Дома ж у гамаку мені стало соромно і сумно. А тут ще сходив місяць і Дніпро так таємно, так сумовито блистів унизу. До мене ледве чутно долітали від його пісні і в матовому сріблі його хвиль рухались жовті вогники човнів. То компанії молоди їхали на острови варити куліш. Може й вона там буде цеї ночи?

Мені було сумно.

В цей час прийшов Яким.

Він довго стояв у дірці й дивився вниз. А я лежав. Над моєю головою була моя улюблена зірка, блакитна, рухлива, лукава. Щось вона собі там робила в тій далекій безмежності чогось вона рухалась.

І раптом почувся з дірки голос Якима:

— Василю!

Я повернув голову. Місяць був за нашою покрівлею і в сірій напівтьмі я не бачив лиця Якима. Але тон голоса був чудний.

— Що таке?

— Ти бачив коли-небудь хоч одну щасливу родину?

Питання було таке несподіване, що я не зрозумів його.

— Як то щасливу?

— «Як то щасливу». Ідіот! Не розумієш, що таке щасливу? Таку, в якій вічно плачуть, сердяться, сваряться, нудьгують. Ну?

Мене це зачепило.

— Та чекай... Я розумію, що значить щасливий. Але хто?

Питання, дійсно, було глупе і Яким мав повне право засміятись. Але мені стало ще досадніше.

— Та сам ти ідіот. «Щасливу родину». У родині хто є?

— Та хто ж? Поліцаї, студенти, коні, собаки... З кого ж звичайно складається родина.

— Е, йди к чорту.

Яким засміявся.

— Ну? говори: бачив?

Я не одповідав, але думав: навіщо він це питає. Що за чудний тон?

— Ну, Василю?

— Та навіщо тобі?

— Я роблю статистику. Я, наприклад, ні одної не знаю щасливої. А ти?

Я пригадав усіх, що знав, і, дійсно, їх не можна було назвати щасливими. Щось було таке, що не давало права сказати це про них. Не підходило це слово. Родини як родини, а щасливі...

— Ні-ні, я щось не знаю... Та навіщо тобі ця статистика?

— Так собі...

В той вечір ми більше не говорили про це. Але днів через два чи три Яким знов несподівано запитав мене:

— Слухай, малютко, а чому ти не женишся? («Малютка» він, мабуть, виводив з слова «малювать».)

Пам'ятаю, я так почервонів, що кінці пальців були десь червоні. Слава богу, було це ввечері й мого лиця він не міг добре бачити.

Я примушено весело засміявся.

— Справді! Чого ти смієшся?

№ 10773/Е
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІД
БІБЛІОТЕКИ

Я перестав сміятись.

— Чого ж я маю женитись?

— А чого ти маєш не женитись?

Очевидно, він щось помітив за мною. Я боявся розпитувати його про причину такої балачки й мовчав. Нехай сам договорить.

— Ну? Василю?

— А, одчепись...

— Та чого одчепись?.. «Одчепись»... Що ти дівка з села, що «одчепись»... Чому б тобі не женитись? Ну? Подумай сам. Га?

— Та чого ти причепився? Диви! «Чому не женишся». Драстуйте...

Я голосно засміявся. А тимчасом з хвилюванням чекав, що він іще скаже. Якийсь усе ж таки чудний був у нього тон, без насмішки, серйозний, навіть з жаром.

Яким стиснув плечима.

— Сміється. Їй-богу, як сільська Гапка, яка аж пищить до хлопців. «Ай, паничу, сядьте... Ай, не чіпайте мене, як не сором»...

І він до того живо передавав це, що мені так і уявилась червоненька з товстими литками сільська красуня. Я ще більше засміявся.

— Ну, вже? Скінчив? Тепер слухай. Будемо говорити без всяких сантиментів. Чому тобі не женитись. Та чекай же, Гапко! Що ти єсть? Ну, подивись на себе просто. Якийсь ідіот-поет, сидить на горищі і думає, що уже все знайшов... Знайшов, правда?

— Ні, не все...

— А-а!—з іронічним дивуванням протягнув Яким.—Не все? А що ж іще може бути ліпше за горище?

Моє хвилювання настроювало мене жартівливо.

— Ну, ще ліпше було б, якби навіть горища не було.

— Просто в небесній блакиті висіти?

— Атож.

Яким одвернувся і мовчки став дивитись із дірки. На темно-молочному фоні неба мені видно було чорний силует його капелюха і зрізаних плечей.

Блакитна зірка дрібно дрижала. Сусідки її поблідли від місячного світу, а вона не піддавалася.

Мені хотілось говорити далі на ту ж тему. Але як в мені, мабуть, справді сиділа Гапка з товстими литками, то я дуже байдуже, навіть позіхаючи, почав:

— Та якого біса тобі прийшла така думка в голову?

Яким мовчав. Я думав, що він розсердився. Але коли по павзі він одповів, у голосі його я не почув гніву, навпаки—тихий сум, зворушення було в йому, якісь теплі сердечні ноти.

Він заговорив зі мною через те, що бачить, як ненормально я живу. Нормальний стан людей—щастя. Так-так, люди можуть жити щасливо, але замість того живуть без пуття і погано.

Яким замовк. По голосі його я почував, що він говоритиме далі. І я ждав,—хай докладніше висловиться, повинен же бути якийсь привід для такої розмови. І він, дійсно, знов заговорив, але без непритаманного йому суму, а майже сердито..

Так, люди можуть бути щасливі!

Але щастя, як будинок. Щастя треба будувати. Треба його обрахувати, виміряти, треба все підвести так, щоб ніщо його не могло зруйнувати...

І це цілком можливо.

— Чого, наприклад, тобі треба для щастя?— звернув знов на мене Яким. Здоров'я ти маєш. Це вже багато. Маєш роботу, яку любиш. Любиш, розумієш. Це не багато людей має. Значить, для піддержки особистого існування у тебе все є. Тобі треба ще сем'ю. Чекай, Гапочко. Не дригай ногами, нічого страшного нема. Тобі треба головну частину твого будинку. Розумієш? Люди звикли жити в чужих старих будинках. Через те ж, що вони старі, там тісно , вогко, скучно. А иноді вони завалюються й гублять людей. Правда?

Я мовчав. Я вже догадувався, до чого він хилить. Він, очевидно, хотів примусити мене жувати папір і їсти курячий гній, щоб на власному досвіді дізнатись, чи можна їх їсти, чи ні.

Так ніби на те й скидалось.

Що таке сучасний шлюб? На думку Якима, у багатьох людей шлюб—це щось вроді поганої звички, яку засвоїла собі людськість. Якби можна було яким-небудь способом одвикнуть від цього, було б чудесно. Такі люди мріють, що при соціялізмові люди родитимуться машинним способом, як тепер це роблять подекуди з курчатами.

Другі дивляться як на сифіліс або туберкульоз. Ніхто не гарантований. що з ним не трапиться це нещастя.

У инших шлюб, як у революціонера «нелегальне становище», повне злиднів, турбот, небезпеки і навіть з шибеницею. Він з радістю іде виконувати свій обов'язок і терпляче приймає всі муки, які неодмінно йому будуть. А спитайте старих, мудрих досвідом людей. Що вони скажуть? Вони скажуть: шлюб—мишоловка, а кохання—сало. І тільки молоденькі, наївні мишенята накидаються на сало з радістю і захва-

том. Стара ж миша добре знає, що за цим салом ховається.

Так думає більшість людей, які живуть в старих, чужих будинках. А що як почать нові? Може, там уже не так буде?

— Га? Як ти думаєш, Василю?.. Чому б тобі не спробувати?

Розуміється, я цього й чекав.

Але я нічого певного йому не сказав: мені цікаво було знати, що ж саме він порадить мені жувати?

— Та-ак...—протягнув я.—То, мабуть, правда все... Але як же той будинок будувати? Що саме робити?

— Що? Дуже мало. Найди такого самого товариша, який хоче будувати, який не хоче жити в старих халупах, і все.

— Як то все?

— І все, говорю.

— Чекай, я нічого не розумію. Покиньмо твій будинок. Що я повинен робити, конкретно. Ну, от, допустимо, я знаю дівчину, яка мені подобається... (У мене солодко мигнула в серці усмішка дівчини на балконі.)

— Чудесно...—сказав Яким.—Допустимо.

— Ну, як я повинен... Що я мушу робити?

— Перш усього, довідайся, чи вона хоче жити в старих будинках?

— Себ-то, що то значить? Конкретно, будь ласка.

Яким почав сердитись, він, мабуть, і сам добре не знав, що мені порадить: ганчірку чи кінський гній.

— Ну, Якиме? Конкретно.

— Конкретно—ти дурень, от і все. Що значить в старих будинках? Ти розумієш це?

— Ні.

— Ну, розуміється. В старих будинках старі правила. Того не можна, те личить, те не личить, те забороняється, те не дозволяється. Ходи, сиди, говори, їж, спи так, як їли, спали, лежали всі, що жили до тебе. Так?

— Ну?

— Я тебе питаю: так чи ні?

Я все-таки не розумів, що ж забороняється, дозволяється. Скрізь в життю що-небудь дозволяється або забороняється. Скрізь суть якісь правила.

— Які ж правила в старих будинках?

— Які? Повага до старого звичаю. Слухняність, терпляче несення всякої дряні, висвяченої віками й гидкої тобі. Та мало це? Коли ти це все виконуєш, тебе нагороджають іменем «порядного чоловіка». Коли не виконуєш, різними способами карають. А щоб ти не втік од кари, то, входячи в старий будинок, вінчаєшся, робиш контракт на все життя. Так?

— Ну?

— Я тебе як чоловіка питаю, а ти мені як ідіот нукаєш. Так чи ні?

— Ну, хай так. А твої які правила?

— Мої? Радість.

— Що то значить?

— То значить, що в моєму будинкові повинна бути тільки радість і все. Й нічого йому за це не буде.

Так, це було, розуміється, не погано. Але як же зробити ту радість?

Яким мені й це почав виясняти. Радісно там, де просторо, вільно, де багато світла, тепла, любови. Тільки безнадійні хворі люблять тьму, сморід і тікають туди з світла й тепла. Ніяких за-

борон, приписів, ґрат, замків! Співай, їж, спи, цілуйся, коли і як тобі хочеться. Не подобається—іди собі.

— Розумієш?

Я зрозумів; виходило так: я піду до тої дівчини і скажу: «Давай зі мною жити, не вінчавшись? А як надокучиш, я тебе кину. А ти не сердься, бо у нас сердитись не можна, у нас правило—радість».

Яким цілком погодився з цією думкою. Розуміється, сердитись нема чого. Раз ти надокучила, значить, ти винна, а не той, кому ти надокучила. Будь такою, щоб не надокучити, будуй себе. А то звикли до контрактового кохання і палець об палець не вдарять, щоб заслужити любов, щоб с о б о ю її утримати, а не страхом. Ні, щастя з контрактом не погоджується. Це вже вибачайте. Щастя треба будувать.

Мені стало скучно. Це було навіть не нове. Скільки про це говорилося, писалося! Це, іменно, «поезія».

Я перестав подавати репліки й декілька раз навіть позіхнув. Яким помітив це і замовк. Але ще довго не йшов додому.

Місяць вийшов з-за покрівлі і став над нашою діркою. Моя зірка поблідла і зникла. Небо одсунулось вище, зорі розступились, ще б пак: сам король неба вийшов на прохід.

З городського саду по засріблених покрівлях будинків перекочувались до нас меланхолічні хвилі музики.

Яким не рухався. Я заспокоївся: очевидно, він нічого певного не знав про мене. Правда, разів зо два ми стрічалися під балконом. Він, навіть, якось чудно й пильно вдивлявся в мене, немов щось вивіряв. Але мало де ми могли зу-

стрітися? Ні, він нічого не знав. А ця розмова просто звичайна його манера щось вигадувати.

— Ідіоти, їй-богу, люди,—раптом з усмішкою в голосі заговорив Яким.—Стільки є способів зробити своє життя радісним, Стільки є хорошого на світі. Або бояться, або просто лінуються, або чорт їх знає чому не беруть того. Ну, хай мужик робить, той що з голоду пропадає і не вилазить з ненависної, остогидної праці—тому не до будування. Ну, а такі, як ти?

Тут він повернувся до мене.

— Молодий, здоровий, незабитий... Тільки будувать щастя. Ну, чого ти киснеш? Чому енергічно, свідомо не візьмешся до свого щастя. Що тобі треба?

— А ти чому?

Як холодною водою облив я запал мого Якима. Він нічого не сказав і знов одвернувся од мене.

Мені стало шкода його і я навіть не посміхнувся.

Тільки місяць вгорі посміхався. О, скільки він чув висказаних і невисказаних планів щастя!

Після цеї розмови Яким став рідше заходити. Може б він і частіше бував, та я не сидів дома.

Починався травень. Бруньки дерев на очах оберталися в листя, листя розливало на всі боки пахощі, сонце розгрівало їх, вітер розносив по вулицях, по закутках. Скрізь були розчинені вікна, з вікон визирали люди, всі жадно, як Юдеї в пустині манну, збирали ротом, очима, грудьми той теплий, хвилюючий дух. І всі були п'яні від його.

Я не міг сидіти на горищі, я занадто близько був до сонця. Воно вже з шестої години обливало мене з ніг до голови. О дев'ятій моє «ательє» було, як тепла запашна ванна. Намагнічений сонцем, я мусів кудись іти, мусів до когось говорити; енергія сонця не має нічого спільного з хмурістю й покоєм. Це могли би підтвердити навіть кухарки й покоївки з нашого дому. Вони всі співали, миготіли в вікнах, щось витрусювали, блискали зубами, очима, навіть лаялись рухливо та радісно. І на мене вже не дивились з насмішкою, вони вже розуміли, що на моєму горищі в такий час не так уже й погано.

Деякі заговорювали зі мною. Вони дивувались, що я так рано виходжу з дому. Иноді я, дійсно, рано виходив, години о семій. Мені треба було руху і хоч подивитись на балкон. Це було необхідно для мене. Я знав, що о семій годині її не буде там, навіть о дев'ятій навряд чи вийде, останній же час вона рідко й удень з'являлася на вулиці, але я мусів пройти під балконом. Хіба то в о н а любила, щоб їй виходити?

Розуміється, її не було. Я з байдужим виразом лиця дивився на вікна коло балкону і старався угадати, перед яким мені треба стати на коліна й молитися. Не вгадавши я йшов далі. Дворники змітали вулиці. Я помітив, що весною вони цілком инакше це роблять, ніж зимою? Зимою вони дивляться в землю, вигляд у них діяльний, суворий і рішучий, сніг і бруд вони кидають вам на ноги й не беруть на себе за те ніякої відповідальности. Весною ж вони в землю зовсім не дивляться, спершись на мітли вони охоче балакають зо всіма, кому єсть бажання їх зачепити. Підмітаючи в промежутках балачок,

вони делікатно й обережно чекають, поки пройде прохожий.

Я любив дворників, особливо того, який підмітав під балконом жовтенького будинку. Не знаю, який він був зимою, а тепер це був чоловік з дуже розвиненим громадським чуттям. Він ніколи не був сам: то з покоївкою, то з кухаркою, то ще з якою-небудь дамою. Він з приємністю вступав і зі мною в розмови, а надто після того, як я подарував йому на пам'ять срібного карбованця. Від його я дізнався, що панна з балкона була сестра «учителя гімназії» і жила у нього, що у неї був ще один брат «тарелійський (артилерійський) охвицер» і що вона сама «дуже приятна баришня». Але останнє я й без його знав.

Від балкона я йшов далі. Куди? А хіба не все одно? Коли чоловік має повні груди сонячної енергії, йому байдуже, куди йти. Скрізь любо, аби були люди, листя й небо. Бо сонце не любить покою, воно мусить з людей переходити в листя, з листя в людей, з людини в людину.

Я ходив по садах, вилазив на кручі над Дніпром, дивився в зелену знизу і синю зверху далечінь і почував, що люди можуть бути щасливі. І коли я забалакував з ними, то ще більш упевнявся, що це мусить бути: вони вміли гарно посміхатись. Той хто не може бути щасливим, той не може гарно посміхнутись.

А надто в цьому мене переконував Яким. Цей реаліст тепер просто сяяв, як саме сонце. У нього була ще більша потреба руху, ніж у мене. Видряпавшись на моє горище, він вертівся в йому, як перепел у клітці, коли йому покажуть перепелицю. То вигляне з дірки, то сяде, то знов схопиться, заспіває, одсуне мольберт і весь час

говорить, говорить, говорить, говорить. А потім раптом схаменеться, тикне руку і, як той самий перепел, який побачив одчинені дверці клітки, прожогом вилітає з горища. Куди він бігав? Ей, Якиме! Щось ти став занадто весело пурхати!

Я почав уже серйозно помічати це за ним. Чи не завелась у нього десь перепеличка? Недурно в його пішли все такі розмови зі мною.

І справді! Раз над вечір Яким задиханий, спітнілий, насичений сонцем, сміхом, рухом викотився до мене в «ательє». Ударившись головою об свою улюблену бантину, він здивовано подивився на неї, обчистив свій «котьолок» і якось вертляво підбіг до мене. Я лежав у гамаку.

Яким узяв під козирьок, дзвінко клацнув закаблуками й скрипученьким високим голоском закричав:

— Клянусь дідуньом Ма'сом і бабунею Вене'ою, що ти за'аз підеш зо мною!

Я підвівся й з інтересом глянув на нього. Переді мною стояв панок з задертою головою і гордовитим глупуватим лицем.

— А як не піду?—спитав я з усмішкою.

— То буде об'аза моїй честі. Моя шпага буде обо'оняти її.

І повів рукою на лівий бік, де мусіла висіти його шпага.

Яким, «приставляючи», сам ніколи не сміється, хіба що захоплений чимсь иншим. Тепер він засміявся і, схопивши мене за руку, потягнув з гамака.

— Вставай мені зараз. Їдемо на човна. Раз-два! Оп-ля! Ну!?

— Куди на човна? Хто?

— На човна на Хрещатик. Там будемо кататись по тротуару. Куди ж більше. А хто, питаєш? Собаки, коти, мольберт, гамак, хто ж їздить на човнах? І ти з ними. Хочеш?

— Ідіот! Та хто їде?

— Їдуть люди. Розумієш?

— Які?

— На щастя не такі, як ти. Їдуть дві панни, одна дама, три кавалери, ти і я. Задоволений?

Я як раз думав про одну панну. Е, якби вона їхала з нами, я б ні про що більше не питав.

— Що ж то за панни?—спитав я без тої бадьорости, з якою він оповідав про них.

Яким коротко й нетерпляче сказав. То були дві курсистки. Кавалери—два офіцери і один педагог. Дама—жінка педагога. Він,—Яким, через тиждень буде адвокатом, а я—«поет» і росомаха. От і вся компанія.

— Ну? Ваша милость потребує ще інформацій?

З мене було досить і я почав одягатись. Яким хапливо помагав мені і трохи не задушив краваткою, яку прислужливо запропонував зав'язати.

Ми пішли по тій вулиці, де стояв жовтенький будинок. Я був цьому радий, а чей вона сьогодня стоятиме на балконі.

Ні, її не було.

Але Яким раптом ввійшов в парадні двері цього будиночка і, як ні в чім, почав підійматися по сходах. От так історія! Ще чого доброго до них веде. А ей! Та в них же, дійсно, і офіцер, і педагог, «учитель гімназії». Я аж став на сходах.

— Чекай, Якиме!

Яким обернувся й здивовано глянув на мене згори вниз.

— А що таке?

Але я вже опам'ятався. Дурниці,—та чого неодмінно вона?

— Нічого, у мене закололо в боці.

— Тьфу!—розсердився Яким і ще швидше побіг далі.

Коли ми піднялись на саму гору і Яким придушив ґудзик електричного дзвінка, я вже був певний, що ми йшли до «неї». Хоч на мідній табличці було написано «Сидор Иванович Довбня», я все-таки був певний, що це і її прізвище

Так, це була в о н а. В цьому, розуміється, не було нічого страшного. Але коли ми увійшли, коли мене почали знайомити зо всіма, коли я червоний, як біфштекс, нарешті одійшов убік і глянув на н е ї,—я побачив страшне. Очі її весь час дивились за... Якимом. Вона весь час бризкала сміхом і не одступала од його; вона ждала, ловила його слова і сміялась так, що мені в середині все помертвіло. Я нічого не розумів. Власне, я одразу з одного погляду все зрозумів, але все-таки, не розумів нічого. Це трапляється.

Мені щось говорив невеличкий, коротко стрижений офіцерчик з білими бровами і гостреньким носиком. Я напружено посміхався до нього, але нічого не чув до тої пори, поки він не крикнув:

— Клянусь бабуньою Вене'ою і дідуньом Ма'сом, цей художник закоханий! Він нічого не чує. Мої вам ґ'атуляції!

І він шаркнув переді мною ніжкою. Тоді я трохи схаменувся. Панночка, яка стояла поруч з офіцериком, почервоніла, наче цей унук Марса

угадав, у кого я був закоханий. (Бідна дівчина, я возненавидів її за те, що вона так само, як і я, була рум'яна, соромлива і ні з того ні з сього червоніла до самих вух.)

І я, і панна почервоніли, кожний, певно, з своїх окремих, власних причин, але і офіцерик та й всі інші з'єднали ці причини в одну й почалися жарти.

А Ліна (так називалася «вона») часом позирала на мене й ледве помітно посміхалася «балконною» посмішкою. Чи сховала вона, принаймні, від Якима мої прохідки під балконом.

Не знаю. Ні по Ліні, ні по Якимові нічого помітно не було. А не було тому, що вони самі нікого й нічого не помічали. Здавалось, вони співали якийсь дует, зрозумілий тільки їм двом, та й то в хаті, де крім їх немає більш нікого.

Мені хотілось тихесенько пробратись до дверей, сковзнуть у них і зникнуть. Але таке бажання було, розуміється, утопією.

Знаючи це, я силкувався не дивитись на «них» і зосередить всю свою увагу на инших присутніх. Але, по щирості, це було важко. Вони мене через щось дратували. Другий офіцер нагадував мені голови на вивісках парикмахерів, а галантний був, як сам парикмахер. Дівчина мовчки червоніла і на верхній губі її виступив піт. Це було вже занадто.

Тоді я перевів очі на педагога. Цей не червонів, але від його віяло такою гнітючою, учительською серйозністю, що мені хотілось вирвати з корінням пальму і бити нею його по голові. Він зовсім не посміхався. Кругле, матово-жовте лице його з невеличкими очима мало такий вираз, ніби він весь час ставив нам одмітки. Думки свої він викладав серйозно, докладно і ясно,

через що було таке враження, ніби перед тобою що-хвилини ставляють гладеньку, без найменшої плями стіну. Уявляю, яка тоскна, безнадійна тиша панувала в класі на його лекціях.

Мені лишалося дивитись тільки на Антонину Серафимівну. Але й тут було мало заспокоюючого. Оскільки чоловік її був обглажений, закруглений і імпонуюче спокійний, настільки вона була кострубата, неспокійно-жвава й без причини рухлива. Ця дама вся складалась з безглуздих ліній і виступів; стан був десь на колінях, голова без потреби велика, щоки худорляві, а губи товсті. На носі для чогось пенсне, на шиї англійський комірчик. Вона робила враження повітки, куди наскладали без ладу всяких старих, різноманітних річей.

Я встав і одійшов до вікна. На подвір'ї стояв дворник і, поставивши ногу на перекинуте відро, чистив чоботи.

А в кутку Ліна й Яким співали дует.

Нарешті ми вийшли. Сонце було вже в вечірній задумі. Шибки горіли нестерпним оранжевим вогнем. Лиця прохожих були теж оранжеві. Небо погустішало і присунулось нижче. На землю обережно спадав теплий, пахучий вітер.

Ми взяли чотири візники. Сидір Іванович спочатку хотів взяти три: його пробували переконати, що три мало, але він серйозно й докладно розбив всі аргументи і довів, що три візники коштуватимуть дешевше, ніж чотири. І, якби хоч один візник згодився везти по три чоловіка,— так би й вийшло. Але ні один не хотів цього, і тому Сидір Іванович мусів скоритися необхідності. Але, коли візники заправили «скажені»

(як висловилась Антонина Серафимівна) ціни,— Сидір Іванович уже не міг скоритись. Він не захвилювався, не сплескував руками, як його дружина, а поважно й безстрасно, немов виправляючи зшитки учеників, почав торгуватися.

Круг нас уже зібрались аматори вуличних дебатів і подій, а знизу вулиці поспішно йшов поліцай. Тоді Яким і Сергій Іванович вмішались і покінчили справу.

Але поки це сталось, офіцер-красунь посадив Ліну на візника й поїхав. Ми помітили це тільки тоді, як наперед нас продзвенів її голос. Вона з усиллям озиралась до нас і кивала Якимові з одчаєм в очах. Тоді Яким пихнув одного з візників кулаком у зад, схопив мене за руку, посадив і ми поїхали.

Я корився всьому мовчки: і дебатам з візниками, і цікавості прохожих і поводженню Якима. Мене займало щось инше. Коли я вийшов на вулицю і глянув на небо, на залиті сонцем вершки дерев, на палаючі вікна—я помітив, що в природі сталась якась зміна. Це було вже не та природа, яку я лишив, вступаючи на ґанок жовтенького домику. І дерева, і небо, і домик, і сонце все було те саме, але не таке. Вони стали простіші, старші, звичайніші. Фарби стали блідіші, потертіші, лінії виразніші. Так буває, як дивишся на фотографії якийсь краєвид, а потім глянеш простим оком. І від цього чи від чого иншого я почув себе раптом самотним, стало скучно і пусто. Їхати не хотілось на Дніпро, але й додому не тягнуло, горище здавалось таким брудним, глупим.

Раптом Яким сильно обняв мене за стан, притулив до себе і трохи ніяково, з здержаною радістю запитав:

— Ну, поете, що скажеш про це? Га?

Мені для якогось чорта забилось серце. Я знав, що він говорив, але спитав:

— Про що саме?

— Про Антонину Серафимівну. Правда чудесна жінка?

Я проти волі глянув скоса в лице Якима. Чи від сонця, чи чого иншого, воно здалося мені таким сміючим і лукавим, що я поспішив перевести погляд на синю, полиняlу спину візника.

— Чого ж ти не одповідаєш? Та що з тобою? Чого ти такий?

— Мені голова заболіла,—сказав я і навіть приклав руку до лоба.

Він повірив, але не зрозумів мене: в такому стані, як був він, звичайно, ніяких болів не розуміють.

— Пройде на Дніпрі.

Я нічого не одповів. Якимові не сиділось. Він весь час перехилявся і з-за спини візника дивився вперед, де їхали красунь-офіцер і Ліна.

Потім знов повернувся до мене, обняв і почав говорити про те, про що йому, видно, весь час хотілось зо мною говорити.

Почав він з попередження, щоб я не дивувався його поводженню за останній час; в його житті сталась одна дуже важна подія. А саме: він розпочав будувати свій «будинок».

— Ти пам'ятаєш, ми раз з тобою говорили про це?

Я мовчки хитнув головою, неодривно держачи очі на табличці з таксою цін.

Так от співробітником в цьому будуванні є Ліна. Це чудова дівчина, це натура така, які родяться раз в століття.

Разом з сміливістю, одважністю, силою волі у неї стільки ще дитячої ніжности, безпорадности що зворушує аж до сліз.

Я штовхнув візника і сказав їхати швидше.

Візник байдуже покрутив над конячинкою батогом, а Яким заговорив далі.

Родичі її теж чудові люде. Брат—людина поважна, інтелігентна. Вважає себе марксистом, колись навіть видав за кордоном есдеківську брошурку і промовляв на мітингах. Тепер він трохи притаївся, але це цілком зрозуміло. У всякому разі це чоловік щиро ідейний, поступовий, без міщанських забобонів.

І він—Яким, і Ліна сподіваються від його підтримки й допомоги в будуванні будинку. Єдине, що можна б закинути Сидору Івановичу, це те, що він дуже багато пише. Він пише вірші, драми, повісті, оповідання, наукові статті, романси, популярні брошури, псалми, байки, оди, афоризми. Але й це б не така ще біда, коли б їх можна було не читати. А то треба читати, читання ж його віршів дуже багато сил однімає. Прочитавши сотню-другу рядків його поем, чоловік себе почуває так, ніби об'ївся гливким хлібом.

Але коли Ліна буде жити з ним—з Якимом, це можна буде якось урегулювати.

Я знов пихнув візника: цей ідіот думав, що може нас везти, як молоко; візник знов покрутив батіжком, навіть не повернувшись до мене.

Антонина Серафимівна теж прекрасна жінка. Вона, правда, трохи зловживає самоаналізом. На її думку, дійсно інтелігентний чоловік мусить мати розвинені чуття самоаналізу. Без цього не може бути дійсної етики. Ну, це хто його зна. Це філософське питання і досить складне, але

річ в тім, що Антонина Серафимівна жінка ідейна й розуміє вагу свідомого будування свого щастя. Це найголовніше.

Другий брат—хлопчина не дуже серйозний, але милий і товариський. Крім того артилерист, а там народ усе більш-менш освічений.

Вони всі знають його—Якимові погляди на шлюб, на сем'ю і, хоча трохи сперечаються, але ці суперечки не заважають їм дуже симпатично й приязно ставитись до нього. Можна навіть сказати, що на нього дивляться, як на нареченого Ліни. Що ж, це в дійсності так і є, хоч ніхто ніколи й не «нарекав» його так. Це й краще власне, в цьому й є вся річ, щоб все складалось природньо, необхідно, щоб це була не формальність, а результат вільного, глибокого чуття й розуму. Ліна з цим цілком погожується. Взагалі, що-до Ліни, то все ж таки треба дивуватись, як дівчина, вихована на старих традиціях, одним своїм здоровим чуттям істини урозуміла його! Інтуїція у цеї дівчини надзвичайна. А яка ніжність, яка одважність! Вона згодна на всякі страждання, щоб...

Тут я раптом зупинив візника, вистрибнув і простягнув руку Якимові.

— Що це значить?!—широко подився він на мене.

— Прости мене... мені болить голова, що я ніяк не можу їхати. Попрохай за мене вибачення у компанії і їдь сам... Прощай!

І я хутко пішов у бічну вуличку. Я чув, як Яким щось кричав до мене, але я не озирався. Потім зачувся грохіт коліс. Він поїхав далі. Напевне, лаявся страшенно.

А я прийшов додому, ліг, не роздягаючись, на свій гамак і пролежав так до самого світу.

Яким на другий день забіг до мене, неуважно спитав про мою голову, вилаяв, назвав «поетом» і радісно заклопотаний побіг знов.

Так він забігав доволі часто, але я бачив, що йому зовсім не одвідати мене треба було, а просто спочинути на хвилину від тих почувань, які душили його дні і ночі. Але це йому мало вдавалось. Вони клубились в йому без перестанку і що-хвилини, як вулкани, вибухали то в одному місці, то в другому.

З його незвязних оповідань і різних «приставлень» я знав, що він готує гніздечко. Це була квартирка з чотирьох кімнат. Менше ніяк не можна. Одна—кабінет, де він прийматиме клієнтів. Друга—їдальня. Без їдальні ніяк неможливо, тут хоч як собі хоч. Потім треба вітально. Прийде, наприклад, один клієнт, а він, Яким, занятий у цей час з другим. Де тому почекать? У вітальні. Ну, і нарешті—треба ж і спати десь.

Взагалі ж, це не така проста річ квартира, як здається. Чи знаю я, наприклад, що таке «трушляк»? Ні? Ага, а таких трушляків йому, Якимові, доводиться купувати кожний день. Довбні про ці приготування нічого не знали, отже треба було робити все самим. А Ліна знає, що таке трушляк стільки ж, як і він. От і маєш. Помагає Ганна Кондратівна Піднебесненська, але вона дуже занята. Довбні ж не знають тому, ще це буде для них сюрприз. А потім гроші. Гроші пливуть, як патьоки з гір. З позичених п'яти тисяч лишається всього якась тисяча.

Я слухав Якима уважно, в той же час не одриваючись від роботи. З мене дивним способом злізла, як з гадюки весною стара шкура, моя лінь. Я міг працювати зранку до вечора. Всякі дурнуваті настрої, які були результатом ліни,

зникли. Якимів вулканчіний стан мене не зачіпав і цікавив так, як і всякий инший. Я був такий занятий, що навіть не міг вибрати вільну годину піти з Якимом на його квартиру або до Довбні, які вже дивувались, чому я не приходжу. Яким уже і лаяв мене, і серйозно сердився, ображався, але я просто не мав часу. Удень я сидів з палітрою в руках, а ввечері був такий стомлений, що мусів рано лягати спать.

Але раз усе-таки мусів піти, бо за мною на моє горище прийшла сама Ліна. Було б уже неделікатно, якби я й тепер одмовився. Я пішов.

Якима, дійсно, всі мали за нареченого. Але нареченого не формально, а по суті. Діти Довбнів—досить удачні копії з Сидора Івановича—майже весь вечір по черзі висіли на шиї Якима Григоровича; Антонина Серафимівна підкладала Якиму Григоровичу найсмачніші шматки за вечерею; Василь Іванович (артилерист) в вільні хвилини, коли на Якимові Григоровичу не висіли маленькі Довбні, брав його за стан і, присягаючись дідуньом Марсом та бабунею Венерою, оповідав йому добірні воєнні анекдоти. Навіть Сидір Іванович, говорячи до Якима, декілька раз посміхнувся. А після вечері, читаючи віршовану поему про Володимира Мономаха, весь час сидів лицем до Якима Григоровича.

Я вже не кажу про Ліну, яка, навіть ріжучи м'ясо у себе на тарільці, не зводила очей з Кими (Якима Григоровича).

Я цілком розумів кроткий і покірливий вигляд Якима, його стомлену посмішку й деяку апатію в голосі, коли він одривав з своєї шиї цупкі руки крихоток Довбнів.

Але не дивлячись на це, коли я прийшов на своє горище, воно здалося мені якимсь похмурим

сідалом. Не запалюючи недогарка свічки, я ліг у свій гамак і, гойдаючись, як в колисці, довго лежав і дивився у небо. У кутку шаруділи, пищали й билися миші. А в голові також, як миші, пищали і шкрябали серце думки.

Мусів я й квартиру подивитись: цього захотіла Ліна. Вона знову прийшла в моє ательє, знов поначіплювала собі на капелюха павутиння, трохи не сіла на палітру, лишила по всіх кутках свій здержаний, лукавий сміх і таки повела мене дивитись «гніздечко».

Мені показували трушляки, якісь бокальчики, чудесний письмений стіл, шезльонг. Дзвонили в електричний дзвоник, одчиняли вікна з особливими защіпками. (Тільки на двері спальні вони показали дуже неуважно і сказавши лиш: «а це спальня», зараз же пішли далі.)

— Правда, гарно?—що-хвилини питала у мене Ліна і при цьому дивилась на Якима.

А Яким «приставляв» поважного, але дуже короткозорого добродія. Він натикався на меблі і ввічливо простягав їм руку, щоб поздоровкатись. Потім злегка конфузився і спішив ще за більшою поважністю замаскувати непорозуміння. І коли у нього виходило це художньо, Ліна, сміючись, брала його за руку і вдячно злегка пригорталась до нього.

Я в такі хвилини дуже уважно розглядав хитрі визерунки на спинці крісла або узори на скатерці і через те не бачив, як реагував на те Яким.

У той день я працював до самого вечора, не одриваючи очей від картини, а ввечері пішов в аптеку, сказав дати мені сонних порошків дві

дози і випив їх зразу. Через чверть години я спав, як тяжко п'яний.

На другий день боліла голова, але я вже міг працювати з павзами.

Так минуло кілька днів. Яким забігав рідше, бо наступав день, коли Ліна мала перейти вже в «гніздечко». Вигляд у нареченого тепер був такий, як у порядних хазяйок перед Великоднем. Він що-хвилини щось підраховував, ворушив губами, на питання повертав голову, але дивився безглуздим і невидющим поглядом: потім несподівано зривався з місця й біг кудись. Останні дні, коли він приходив, я вже навіть не здоровкався з ним і працював собі так, немов коло дірки сів горобець, з яким все одно не розбалакаєшся.

Але раз Яким прийшов цілком инший. Звичайно, я ще тоді, як він був на драбині, чув його кроки, поспішні, хапкі, енергійні. В дверцях горища він уже лаявся або кричав що-небудь. Тепер він прийшов, сів і почав мовчки стукати палічкою по підошві свого черевика. Я скоса подивився на нього: брови нахмурені, очі злі, на губах негарна посмішка. Спочатку я подумав, що він «приставляє». Але він раптом встав, підійшов до дірки й повернувся до мене спиною. Потім, постоявши так, голосно хмикнув і сів знов на сволок.

— Трошки несподівано,—вмить промовив він.

Я не зводив з його очей. Зустрівши мій чекаючий погляд, він одсунув капелюх назад, витер піт і сказав:

— Як ти думаєш, що про мене думають Довбні?

Я навіть палітру поклав і спитав:

— Як що думають? Які Довбні?

Яким розсердився!

— Ой, слухай, не доводь мене своїми питаннями до бажання кинутись униз головою. «Які Довбні». Довбні, як Довбні. Іменно, довбні!.. Ти знаєш, що вони думають? Що я хочу взять Ліну на «содержаніє»... Розумієш?

Я хотів був теж розсердитись, але те, що він сказав, ошелешило мене. Як? Через що? На яких підставах?

На таких підставах, що він—Яким не хотів вінчатись з Ліною. Вона не витримала, проговорилась і тепер у них цілий скандал. Виявляється, що вони чудесно знали про всі приготування, наводили про нього скрізь справки, довідались навіть про багату тітку, яка має зоставити йому—Якимові наслідство і вже обговорили, в якій церкві, коли і як буде вінчання.

Але почувши, що вінчання не буде, обурились до того, що артилерист трохи не послав йому—Якимові виклик на дуель. І це після тих розмов про вільний шлюб, в яких вони виявляли стільки лібералізму, інтелігентности!

— Слухай, голубе,—раптом підвівся Яким і для чогось взяв у мене з рук квачика.—Я маю до тебе прохання. Це явне непорозуміння і більше нічого. Тут якась єрунда. Знаєш що? Піди до Сидора Івановича і поговори з ним, як мій друг. Розумієш? Виясни ти йому, що тут діло не в демонстрації. Вони думають, що ми хочемо робити якусь демонстрацію, фарс показувати. Чи ніби пропаганду якусь. А артилерист певний, що я беру її на «содержаніє». Нну?!.. Виясни ти цим довбням, що нічого подібного немає. Я не можу з ними говорити. Мені хочеться взяти Сидора Івановича за ноги і товкти його головою об стіну. Ради бога, голубе, урятуй мене від уго-

ловного злочинства... З артилеристом не балакай. Цей йолоп гада, що я можу, розумієш, м о ж у прийняти його виклик! Ну, подумай. Вірить дурень, серйозно вірить, що я м о ж у боротись з ними цим офіцерським способом... Ну, підеш? Га?

— А Ліна сама як до цього ставиться?—не дивлячись на Якима, спитав я.

— Ліна готова кожної хвилини плюнуть на них. Але, розуміється, хочеться, щоб без зайвих непотрібних неприємностів... Потім ось ще що...

Тут Яким нахилив трохи голову і почав колупати палічкою глиняну підлогу горища.

— Вони так думають, що... Ну, одним словом, коли прийдеться, можеш сказати їм, що Ліна все одно вже моя жінка... І коли б я хотів, як каже той дурник, дурити, то міг би не затівати всього цього, а просто подурити ще трохи й покинути, як роблять офіцери. Спокійніше було б.

Я одвернувся, взяв квачики і почав їх витирати. Але руки мені дрижали і я поклав їх назад.

— Підеш, Василю?

Я прокашлявся, бо боявся, що мій голос буде хрипкий і ненатуральний.

— А це поможе?—спитав я.

— Може поможе. Вони знають, що ти мій близький чоловік. Потім ти їм подобався. Ну, взагалі... свідком чи що будеш...

— Я піти можу, але.. Я сумніваюсь, Якиме... Раз вони так думають, а ти так, то тут уже нічого не зробиш.

— Та ідіоти вони, чорт би їх узяв!—вмить спалахнув Яким.—Яке вони мають право мішатись в наше життя!

— Право родичів Ліни... Вони бажають їй щастя...

— Ну, їхнє щастя відоме...

— Твоє також відоме...

В мені вже прокидалось роздратування. Цей чоловік уявляв, що життя—то якийсь ряд експериментів. Та з своїм життям усе можна виробляти, але до чужого б можна поставитися уважніше.

Яким насунув капелюх на лоба і холодніше спитав:

— Ти скажи, можеш піти чи ні?

Я також суховато одповів...

— Я сказав, що піти можу, але то ні до чого не приведе. Чому ти не хочеш вінчатися? Це ж глупо, Якиме, якщо серйозно говорити. Кожний чудесно розуміє, що це формальність. І навіщо з цього учиняти цілі драми? Це моя думка, а піти я можу.

Яким раптом простягнув руку й сказав:

— Прощай.

Мені зробилось трохи ніяково: Ліна ще може подумати, що я з ревности не пішов.І я розсердився.

— Та чекай! Коли ти хочеш, щоб я за тебе говорив, то мушу ж я знати, що ти думаєш. Так чи ні?

Яким трохи помовчав і почав виясняти, що він думає. Але це було все те саме: свобода, рівність, незалежність женщини, вільна праця, будівництво і. т. д.

Поки він говорив, я почув, що мені при думці про побачення з Ліною без Якима (а побачити її я повинен був) знов з'явилося незрозуміле хвилювання і неодчіпна згадка про одну обставину з усеї цеї історї. А саме: чому Ліна й досі не сказала Якимові про моє гуляння під балконом? Адже ж вона не могла не бачити, чого я гуляв? Посміхалась же вона до когось. Хай

це не до мене, але все ж таки я викликав цю посмішку. Як же пояснити це мовчання? Тайна зо мною від Якима?

Що могло вийти з тої тайни й навіщо мені треба було переконуватися в її існуванні, я ясно не міг сказати самому собі. І перше я з соромом відганяв од себе ці думки. А тепер роздратування на Якима немов дало мені право не боротися з ними.

Яким на вулиці сказав, що мене на балконі піджидатиме Ліна. Так вона умовилась, як він ішов до мене. Я мовчки й серйозно хитнув головою, попрощався з Якимом, з которим мав стрінутись на бульварі й пішов до Довбнів.

Доручення Якима я постановив виконати сумлінно, яко мога об'єктивніше переказавши його погляди й наміри.

Постановивши це, я вже про Якима не думав. Мою увагу цілком забрала Ліна: яка вона буде зо мною, коли я нагадаю їй про той час, як вона колись, бачачи мене, тонко й лукаво посміхалася?

Але Ліни на балконі не було. Я пройшовся раз, другий, третій—вона не з'являлась. Тоді я пішов просто в квартиру до них.

Двері були в сіни чомусь не зачинені. Чи не виглядала вона мене звідци?

За дверима десь у кімнатах чулась голосна балачка. Я тихо ввійшов у сіни й кашлянув. Зараз вибіжить Ліна і в напівтьмі сіней блиснуть її миндальні милуючі очі.

Але ніхто не вибігав, а з сусідньої хати виразно доносилась до мене розмова. Я проти волі прислухався.

— Ти сам пришелепуватий! Якби у тебе було хоч на крихту самоаналізу, ти побачив би,

що ти просто скот. Грубий неделікатний скот. Ти—тиран. Ти вимучив усіх нас...

Голос був Антонини Серафимівни піднятий тонів на три вище звичайного.

І зараз же зачувся розварений баритон Сидора Івановича:

— Я тобі сто двадцятий раз кажу, що ти дурепа, хоч би у тебе був розпроаналіз. Хто тебе просив говорити їй? Хто? Я тобі раз сказав...

— Ти сам їй сказав! Дурню товстолобий. Знаєш ти це чи ні?

— Не лайся!

— Дурень! Довбня!

— Не лайся кажу!!

— Не боюсь я тебе...

Зачувся дитячий різноголосний плач, який, очевидно, довершив терпіння Сидора Івановича. Донеслись звуки ляпасів і вереск дітей. Кого бив Сидір Іваночив, дітей чи кого иншого, я не довідався, бо поспішив знову вийти на сходи. Постоявши трохи, я причинив двері і подзвонив. Через якийсь мент швидко затупали чиїсь ноги і двері одчинились.

Стояла Ліна. Вона була схвильована, очі були чудні, немов тільки-що плакали.

— А, це ви? Ну, входьте... Тільки я думаю, що нічого не поможе. Я зараз скажу братові...

Було ясно, що я прийшов не в пору. Я не встиг нічого сказати, як вона вже вийшла. За дверима було тихо, тільки десь здалеку, як писк комара, чувся дитячий плач.

Мені хотілось зачинить двері і втекти. Я сам бачив, що доручення Якима просто дурне, але тікать було пізно.

Ліна покликала мене і провела в кабінет. Сидір Іванович стояв біля столу, спершись на нього

кулаками, як то роблять оратори перед промовою. Він сухо привітався зо мною й мовчки показав на стілець. Ліна вийшла.

Я почервонів, трохи замішався, але зараз же приступив до справи. Сидір Іванович також сів і слухав мене так, немов я оповідав йому з лекції. Яку одмітку я дістану, по лиці його не можна було вгадати, воно було непорушне й непроглядне, як булка.

Наприкінці своєї оборонної промови я розпалився і вуха мої, як звичайно, горіли. Але я був задоволений; коли Ліна чула під дверима, вона мені в ні чім докорити не могла.

Сидір Іванович слухав з тим же виглядом і часом ворушив пальцями білої й пухкої руки, похожої на ще неспечений шматок тіста. Коли я скінчив, він промовив «так» і зробив невеличку павзу, ніби даючи мені час спочинути.

Потім почав викладати свій погляд на цю справу. Поскаржитись на неточність його викладу я не міг. Воно, напевне, відповідало всім правилам риторики: здавалося, він знав про мій прихід і зарані наготовив свою одповідь. А в чому вона була, тому слідують пункти.

Перше. Яким Григорович добродій Чепурківський образив всю родину Довбнів. Допустивши навіть, що він не має на меті обдурити Ліну, все ж таки його бажання, *демонстративне* бажання не вінчатись є образою для всіх, хто вінчався, а, значить, і для родини Довбнів. Своїм вчинком добродій Чепурківський ніби докоряє всім вінчаним, навчає їх і обвинувачує.

Друге. Наміри й ідеї д. Чепурківського ані трішки не нові. Кожна ідейна й поступова людина поділяє їх. Але провадяться в життя ці деї не так, як гадає собі д. Чепурківський. Хай

він уважно погляне навкруги і вдумається у той непохитний факт, що всі видатні й передові люди, люди науки, як професори, вчителі, лікарі, навіть громадські діячі, революціонери й борці за нове життя (він підкреслив ці слова),—всі вінчаються. Невже д. Чепурківський думає, що він кращий за всіх цих людей.

По-третє, нарешті. Щастя родини не залежить від форми шлюбу, церковна вона чи яка инша, доказом чому можуть служити многі приклади. В данному ж випадку упертість Якима Григоровича може спричинитись до великого горя стареньких батьків Ліни, які живуть на провінції. А їй самій дасть тисячі образ і неприємностів.

Правду сказати, коли б це говорив хто инший і не в такій формі, я б, розуміється, цілком щиро й навіть гаряче зо всім погодився. Але Сидір Іванович розхоложував настрій.

За третім пунктом—нема ніякого сумніву—повинен був піти четвертий, а там і п'ятий, але цьому на перешкоді стала Антонина Серафимівна.

Вона без стуку ввійшла з других дверей і з сумним, та надзвичайно кротким виглядом підійшла до мене.

Сидір Іванович замовк, нахмурився і тихо сказав:

— Ми, Антонино, заняті.

Антонина Серафимівна навіть не глянула в його бік. Вона взяла мене за руку і, дивлячись мені в лице страдальческим, кротким поглядом, з деякою урочистістю заговорила:

— Василю... Василю... Вибачте, як по батькові!

— Андрієвич,—підказав я.

— Василю Андрієвичу! Перекажіть й о м у, що я його прощаю...

— Антонино!—незадоволено й сердито перебив її Сидір Іванович.

— Дайте мені спокій,—напів повернулась до нього Антонина Серафимівна.

— Перекажіть йому, що я його прощаю. Скажіть, що я любила його, як мати, сестра. І люблю все ж таки й тепер. Скажіть.

— Антонино!

— Дайте мені спокій, прошу я вас,—з натиском сказала Антонина Серафимівна і вже з меншою кротістю.

Сидір Іванович різко пересунув бідні зшитки і здається щось прошепотів про себе.

— ... Скажіть й о м у, що я маю надію, що наш милий Кима все ж таки... не зрадить своїй добрій, прекрасній натурі. Чуття аналізу підкаже йому дійсний шлях.

Сидір Іванович підвівся, взяв Антонину Серафимівну за руку й хотів одвести вбік. Але від цього вийшов цілком несподіванний наслідок. Тільки Сидір Іванович торкнувся Антонини Серафимівни, як вона вся здригнулась і сильно шарпнула свою руку назад. І в той же мент з усього розгону оперіщила мене по переніссю. Мені посипались іскри з очей і полились сльози, а по черепу пройшов гострий колючий біль. Я вже більш нічого не чув. Здається Антонина Серафимівна з жахом вибачалась, здається вони лаялись і знов щось говорили до мене.

Я не слухав, встав і, ледве розбираючи крізь сльози дорогу, вийшов з тої хати. Але мене зупинили, посадили, десь взялась Ліна з мокрою хусточкою, почала її класти на очі, позбігались діти, з кухні визирала покоївка. Круг мене

завелася шамотня, крик, лайка, писк дітей, яких виводили з хати. Я сидів червоний, злий і від всеї душі кляв Якима.

Через півгодини заплаканий, з червоними очима я холодно переказував нареченому результат своєї місії. Він стояв і слухав мене з усмішкою. Кінець розвеселив його зовсім. Він похляскав мене рукою по плечі, завірив мене, що «до весілля заживе» й попрощався, нічого не сказавши про свої наміри.

Кінчилось тим, чого й треба було чекати: Ліна переїхала в гніздечко без дозволу брата. Антонина Серафимівна почала тайно ходити до них і ці дні, як казав Яким, були днями печали й воздиханія. Вона приходила з обиженим, але прощаючим лицем, на всі предмети дивилась з сумом, немов бачила їх майбутню гірку долю, і весь час зідхала. Але ж, як людина добра, вона не могла байдуже дивитись на погибель близьких людей і старалась помагати їм, чим могла. Вона наводила контроль над прислугою, бо кожна кухарка чи покоївка—то перший внутрішній ворог кожного хазяйства. Вона журила Ліну за легковажність в зносинах з модистками, булочниками, крамарями. А особливо вона старалась урятувати молодих людей від того шляху, на який вступив в своїй адвокатській діяльності Яким і тягнув за собою Ліну.

Власне вона мала велику рацію.

Річ у тім, що цей комик і в адвокатурі зумів знайти можливість проявити свою експериментаторську натуру. На його думку, адвокати—це звожчики. Закон—це велике місто, а статті й параграфи його—це вулиці й перевулочки. Десь у місті єсть пункт, який називається Правда.

Хто перший прибіжить до цього пункту, того й правда. Звичайно, що той швидше побіжить, хто візьме кращого звожчика, який має доброго коня і знає всі заковулочки й перевулочки. А хто може взяти кращого звожчика? Той, хто гроші має. Хто ж не має, той або на шкапині їде, або пішки плентається. І, розуміється, програє.

І от цей філософ рішив робити такий експеримент. А ну, що вийде, як він—звожчик Яким—почне возити тих, хто не може добре платити? Угадати, що могло вийти з того, зовсім не трудно. Перш усього, розуміється, те, що звожчик Яким возив би тільки мужиків, міщанчиків, дрібних випадкових злодіїв, робітників, копійчаних проституток, босяків.

І хто знає, чи далеко б він заїхав з такими пасажирами.

І само собою, що Антонина Серафимівна не могла спокійно дивитись на таку їзду і робила все, що було в її силі, щоб одвернути його від цього експерименту. Але то не так легко було. Справа ускладнялась ще тим, що до своєї забавки він притягнув і Ліну. Замість того, щоб дбати про хазяйство, займатись музикою, літературою, вона стала готуватись на його помічника. Читала юридичні книжки, ходила в суд з Якимом, писала його папери. Те, що в них у вітальні завжди товклись якісь темні, підозрілі постаті, її тільки забавляло. Уже пропали з столу вазочка, альбом—їх то не обходило. В квартирі завжди регіт, крик, спів. Це була не канцелярія адвоката, а дитяча кімната, де двоє дітей граються в «присяжного повіреного».

Дійсно, все їхнє життя мало характер якоїсь гри, забавки. Починаючи з реготу кухарки Теклі та покоївки Даші, яких вони підібрали під свій

стиль, і кінчаючи комічними «клієнтами», це було все несерйозне, нестале, непохоже на те, що звичайно бачиш у поважних людей з поважною справою. Який би молодий не був адвокат, у його прийомній, чи в кабінеті завжди почувається певна строгість, імпозантність, навіть торжественість. Клієнт чує себе, як перед сповіддю в церкві. Навіть обстанова відповідна до того: скрізь поважні томи книжок з законами, купи паперів, які-небудь преспап'є, нагадуючі правосуддя, строгі гравюри, важкі партьєри.

У цих же дітей нічого подібного не було. З клієнтами вони балакали, як з Дашою, зі мною, з Антониною Серафимівною; в хатах занадто багато сонця, скрізь квітки, навіть в кабінеті на столі; томи законів хоч і стояли у шафі, але ніякого імпозантного враження не робили.

Я певний, що якби Яким не вигравав так удачно справ, то й ці б «пасажири» перестали їздити на ньому до «Правди». Занадто вже просто і легко все те вони виробляли.

Не кажу про Антонину Серафимівну, навіть я не міг видержати і декілька раз заговорював з ними про це. Але вони були неможливі. Вони нічого не чули, вони були повні всяких судових подій і вражінь. Замість серйозної балачки Яким починав «приставляти» то прокурора, то оборонців, то підсудних.

Ліна дивилась на нього захопленими очима і ляскала в долоні. А потім вони обоє зривались з місця й починали співати комічні дуети.

Антонина Серафимівна безнадійно поглядала на них, витирала сльози і йшла додому.

І як тільки вона виходила, вони ставали трошки поважніші. Ліна зараз же починала оповідать, як Антонина Серафимівна умовляла її

«вплинуть» на Якима Григоровича. Серце, мовляв, у нього добре,але немає ніякого чуття самоаналізу. Це його погубить.

Потім переказувала, як її зустріла подруга і шепотом спитала, чи правда, що вона так живе з Чепурківським.

Ця тема була найчастіше у Ліни. Не було того дня, коли я приходив до них, щоб вона не розказала про той чи инший випадок. Вчора її зустрів бувший видатний есдек і надзвичайно обережно та занадто ввічливо балакав з нею. А позавчора в трамваї їхала разом з своєю колишньою класною дамою і та весь час бігала очима й червоніла.

Траплялись комічні випадки з почтальйонами, які ніяк не могли звикнути до того, що вона може приймати Якимові листи. Иноді й Яким картинно представляв хазяїна дому, що з хитренькою й розуміючою посмішкою задавав питання про Ліну.

Ліна дуже весело сміялась. Мені часом здавалось, що навіть занадто весело.

Але, мабуть, то мені тільки здавалось, бо я не бачив її лиця в такі хвилини.

Я на неї дуже рідко дивився. Я боявся, що в моєму погляді прогляне що-небудь образливе для неї,—їй же все здавалось, що на неї тепер усі мужчини якось особливо подивляються. І хоч це їй було цілком байдуже, навіть смішно, але я не хотів, щоб вона про мене це говорила.

Тільки коли я був певний, що вона мене не бачить, тоді дивився. І справді, тепер вона була далеко краща, ніж раніше. Вперед вона носила блюзки з оголеною шиєю і здавалась невинною дівчинкою, тепер почала носити білі комірчики з червоною довгою до пояса краваткою. В білій

і чистій, як цвіт, сукні, з червоною квіткою в пишному чорно-блискучому волоссі, з ярко-червоними губами і білими, рівними зубами—вона давала враження сонця, гарячої крови, руху, кипіння.

І дійсно, вона ніколи не сиділа спокійно. То щось хапливо, заклопотано шукала в товстих книжках, то збиралась кудись бігти, то оповідала що-небудь сонячне, гаряче. І завжди вільно чи невільно мала на увазі Якима. Здавалось, вона підбирала кожне слово, кожне чуття своє, кожний рух, щоб подобатись тільки йому. Коли Яким це мав на увазі, не бажаючи вінчатись і, ставляючи перед нею погрозу в усяку хвилину покинуть її, то він свого досяг. І признаюсь, я проти волі почув заздрість до нього. Не злу, а сумну, тоскну заздрість, таку, яка бувала, наприклад, коли я дивився з дірки мого горища на неосяжний, голубий і зелений простір неба й землі.

Правду сказати, ця тоска почала до мене дедалі, то все частіше зазирати. Весна вже визріла в літо. Горище моє стало нестерпним і я мусів з десятої години тікати з його і йти в сади, на Дніпро. Але скрізь уже фабри погустішали, посіріли. На листях лежав порох і, коли я приходив увечері додому, він був у мене на черевиках, на зубах, у вухах. Горище все більш і більш ставало для мене порожнім, брудним, і писк мишей наганяв думки про самотність, непотрібність мого існування.

Особливо це бувало, як я приходив від Якима й Ліни, до яких я вже присягався собі не ходити. Але що те присягання?

І раптом я дістав звістку з мого містечка, де я родився, що помер мій дядько і лишив мені разом з другими наслідниками цілу тисячу рублів! Дядько цей торгував вірьовками, дьогтем, милом і завжди в споминах моїх пригадувався мені неодмінно з запахом всіх цих предметів.

Діставши цю сумно-чудову звістку, я згадав руду, товстеньку постать мого чудесного родича, дерев'яну підлогу «лавки» з плямами від нафти і дьогтю, мотки вірьовок, батогів, шлей, які висіли перед дверима магазинів, і подивувався долі, яка чудесним способом може перетворити такі прості речі в фарби, сонце, радість. (Бо я вже зразу постановив на цю тисячу їхати в Італію і серйозно студіювати італійських майстрів.)

За два-три дні я зібрався, затулив, по умові, дірку залізом, попрощався з Ліною й Якимом, останній раз обійшов мої закутки на Дніпрі й поїхав у своє містечко.

А через два тижні я вже сидів на Фієзоле і дивився на кокетливу Флоренцію. Я тільки-що дістав від Ліни й Якима картку з малюнком сільського адвоката. Під адвокатом було підписано «Яким через десять років». І тут же: «Привіт Флоренції від далеких варварів».

Ця картка викликала в мені забиті шумом европейських вокзалів, отелів, вулиць картини недавно минулого. В уяві встала біла сукня, червона краватка, смугляві щоки і сонце на підлозі їдальні. Ніжний, солодкий сум обгорнув мене.

Внизу білими камінчиками розсипались вілли Флоренції. Бугриста, поламана далечінь вкрилася легкою, синьоватою мрякою. Було схоже на те, як курець пустить дим на рукав і він стелеться сизими волокнистими хмарками. Скрізь,

як поодрізувані чуби героїв Гоголя, стоять непорушні кіпариси, немов стережуть отари сірих дрібненьких маслин.

Обгорнутий сумом я сидів, дивився на кіпариси і згадував Дніпро, горище, балкон, експерименти Якима. І сама собою душа моя посміхалася любовною, розуміючою посмішкою. В ту хвилину мені здавалося, що я зрозумів Якима і Ліну, зрозумів Сидора Івановича, його жінку, навіть брата його

З Флоренції я поїхав в Пізу, Мілан, Рим, Неаполь. Скрізь я тинявся по музеях, церквах, галереях і весь був повний ними. Мені снились фрески, полуплені стіни, довгі коридори з нішами, в яких стоять постаті з одбитими руками. В моїх чуттях, запасі знань, артистичних поняттях запанував хаос. Я так з ним і ходив, не маючи спромоги дати йому якийсь лад. І мені було любо так. Я рішив нічого не робити і це надавало моїм переживанням кольор вічного свята.

Від Якима й Ліни я час від часу діставав листи. В них була та сама радість, заклопотаність і якась напруженість. Один раз вони написали, що помирились з Сидором Івановичем і артилеристом, які тепер почали бувати у них. Взагалі гостей стало у них більше. Це вимагає трошки грошей, а «клієнти» щось не багато дають. З цього приводу, мабуть, у них уже почались дебати, бо один раз Ліна приписала, що Яким згодився взяти діло одної фірми, яке повинно дати стільки грошей, що й вони зможуть поїхати в Рим. (Я був тоді в Римі.)

Після того я щось місяців три не мав від них

довгих листів. Присилали иноді картки, але з них нічого не можна було дізнатись про їхнє життя.

В Росії вже підходила масляна, їздили на санках, збирались їсти блини. А я в Неаполі в цей час упрівав од спеки і мріяв за снігом. В цей же час я раптом дістав від Якима листа, який починався так: «Слухай, мордовороте, а чому ти мовчиш, немов подавився італьянськими макаронами?» А кінчався коротенькою припискою: «Можеш поздравити мене: через дві години їдемо вінчатися. Ти, розуміється, здивуєшся, але лучче не дивуйся: краще одна велика неприємність, ніж тисячі таких. Так формулює Сидір Іванович Довбня. Я мусів з ним згодитись. Крім того тут замішались старенькі батьки Ліни, для яких переважно це робиться. Словом, свинство, клянусь бабуньою Вене'ою і дідуньом Ма'сом. Привіт тобі від усіх нас. Напиши. Твій Яким. P. S. Єдина потіха та, що в контракті я поставив умови—не бачити у себе дорогих родичів Довбні. Немає злого, щоб не було в йому доброго. Пиши. Я.»

Цей лист зробив на мене чудне враження— мені стало скучно, немов виїхав хтось непокійний, але інтересний і дорогий. Я знав, що так кінчиться, хотів навіть того, але все-таки було чогось обидно і сумно.

Я такі написав Якимові, але від його ніякої відповіди не дістав, тільки Ліна прислала картку й підписалася не «Довбня», як раніше, а «Чепурківська». Я довго дивився на ту картку і, пам'ятаю, голосно сказав: «Ну, принаймні, кінець експериментам».

Минуло ще місяців три. Італія почала вже надокучати мені. Вона похожа на своїх женщин, пишна, знойна, але одноманітна. Вона завжди посміхається, а в цьому є щось глуповате. Мені надокучила злодійкуватість італьянстких крамарів, які обсідають форестьєра, як комарі, надокучило вічне літо, апельсини, лімони, декоративна природа з прислужливо розставленими скрізь лавами для спочинку. Німці і англічани з бедекерами в руках і клопотливістю в очах наганяли на мене таке чуття, що хотілось иноді сісти на тротуар і, пацаючи ногами, заплакать.

Приходу весни я не помітив: італійський клімат не знає зимньої туги за весняним цвітом. І тому я скучав за духом розталого снігу, за жовто-зеленою травичкою під тинами, де гріє сонце. Я скучав за вечірніми приморозками, коли зорі на небі великі, чіткі і хочеться од невідомої радости насунуть городовику на самий ніс його «хвормену фуражку».

Одним словом у мене почалася nostalgie, нудьга за рідним краєм.

І от в таку пору я дістав від Якима листа такого змісту:

«Мій любий маестро! Маю до тебе прохання. Коли ти досить надихався італійською природою, яку вже почав так рішуче лаяти в своїх листах, то приїжджай на Україну. Мені потрібна твоя поміч. Серйозно говорю: я дуже тебе потребую. Щоб ти уважніше поставився до моїх слів, скажу, що маєш мені помогти залатати тріщину в моєму «будинкові». Страшного нічого нема, але латать треба швидше. Приїжджай, голубе. Якщо згода, телеграфуй, коли виїдеш. Настрій неважний, тому й не пишу більш нічого. Чекаю телеграми. Цілую. Яким».

Справа, видно, була серйозна, раз Яким звернувся з проханням помогти. Та ще так негайно треба було одповісти.

Я поставив зараз же їхати і зараз же зателеграфував про це Якимові.

І от я умитий, але стомлений дорогою, сиджу в їдальні Чепурківських. На столі, застеленому чистою, дорогою скатіртю горить лямпа і стоять наїдки, а за самоваром сидить Ліна й розливає чай. Яким то ходить по хаті, то сіда й дивиться на мене блискучими ласкавими очима. Иноді він устає, немов випадково підходить до мене й жартливо обнімає мене. Але та випадковість і жартливість так не добре зроблені, що мені в грудях підіймається гаряче чуття зворушення й жалости до нього.

Балакали ми, як звичайно в таких випадках, незвязно, занадто весело, одривисто. Чи від утоми, чи од вражінь рідної обстанови у мене боліла голова і я дуже конфузився. Але, не дивлячись на це, побачив дещо, чого раніше не було. Перш усього, було помітно, що Ліна одяглась спеціяльно для мене. Я не міг би сказати, в чому саме те виявлялось, але якось почувалось, шо вона перед моїм приїздом стояла перед дзеркалом і оглядала себе зо всіх боків. На крилах носа, наприклад, легесеньким порохом лежала пудра. Краватка була дуже чепурно зав'язана і зачіска, очевидно, зроблена була недавно перед цим.

Була й ще одна риса. Говорячи чи до мене, чи до Якима, вона вже не дивилась на нього так, як рік тому назад. Часом вона кликала його до себе, поправляла йому краватку чи зачіску і ці-

лувала. Раніше вона ніколи не цілувала його ні при кому.

Змінилось щось і в поводженні з прислугою. Тоді Ліна дозволяла говорити на себе тільки «Олена Іванівна», а тепер нічого не мала проти, коли їй покоївка говорила «пані». І покоївка була инша, одягнена як гімназистка, з видресированими рухами й холодним лицем. Сміхушки Даші не було вже.

Обстанова теж стала иншою. Прості стільці зникли, тепер я сидів на стільці з високою, дуже рівною спинкою. На підлозі лежав килим, кидались в очі поважні пертьєри. Все стало хазяйновитіше, сталіше. Сама Ліна здавалась певнішою в своїх рухах, не було колишньої напруженості, а Яким робив враження чоловіка, якому ніколи виспатись і причепуритись. Щось зачучверене було в його не так фігурі, як у виразі лиця, голоса, очей.

Вони очевидно, не помічали цеї зміни в собі, як не помічають люди зморшок у себе на лиці, які приходять одна по одній, непомітно, потрохи й міняють все лице.

Я говорив, слухав, придивлявся, і старався, як і всю дорогу, угадати, де саме у них зробилася тріщана. Я її не бачив. Все було спокійно, почувалась твердість становища, кожний предмет, кожне слово, почування були на своєму місці.

— Ну, голубе, може ти спочинеш трохи?— запропонував мені Яким.

Мені почулася в його голосі якась инша нота і я поспішив згодитись.

Він одвів мене у свій кабінет, примусив лягти на канапу, заставив лямпу книжкою, а потім заходив по хаті.

Я чув, що він зараз почне говорити про тріщину, чув це по його мовчанню, по нерівній ході, по поглядах на мене.

Голова мені боліла, в вухах стояв ритмічний грюкіт поїзда, беззвязно миготіли обривки розмови за столом. Але увага моя була натягнута, як парус.

Яким зупинився коло груби, сперся об неї спиною, помовчав і заговорив.

І дійсно заговорив про «тріщину». Вона ж була ось в чому.

Останніми часами Ліна трохи змінилася. Вона стала спокійніша й навіть трохи холодніша з ним, з Якимом.

(Тут Яким виняв цигарку, уважно постукав мудштуком об портсигар і закурив.)

Крім того в часи інтимних балачок вона иноді зачинає розмови про других мужчин, цікавиться деякими подробицями полового життя, взагалі виявляє інтерес до такого, про що раніше ніколи не думала. Звичайно це буває у багатьох жінок, особливо у незанятих, у яких багато вільного часу і відсутність инших інтересів.

(Я почервонів і серце мені чогось замерло. Але було темно. Яким стояв далеко від мене.)

Потім Ліна почала тепер більше бувати в гостях і приймати гостей у себе. Це заважає. Чоловік за день стомиться по судах, хотілось би спочинути, а тут гості, співи, скрипки, вечері.

І нарешті...

(Яким зробив павзу, подивився собі під ноги і з усиллям заговорив далі.)

І нарешті, Ліна, здається, фліртує з Калмиковим (це той офіцер, з яким ми колись їздили на човні). Він грає на скрипці, а Ліна акомпанує. Вона, звичайно, не помічає того, що фліртує, це

виходить непомітно. Але той флірт кінчиться, розуміється, тим, чим завжди кінчається: вона йому віддасться, віддасться випадково, свідомо не бажаючи того. За це вона буде каятись, мучитись, за це возненавидить його, Якима, і цим звяже себе з Калмиковим. Потім ввійде в смак злочинности і буде обманювать уже свідомо і з інтересом. Це буде заповнювати її життя. Далі Калмикова змінить другий, потім третій. І вийде звичайна історія, яка буває по всіх так званих «порядннх сем'ях» адвокатів, професорів, лікарів, офіцерів, чиновників.

Я лежав непорушно. За дверима кабінету, в їдальні дрібно і м'яко ходили чиїсь ноги. Очевидно, прибирав хтось з столу; то, мабуть, була покоївка, але мені чогось уявлялась фігура Ліни, повніша і спокійніша, ніж рік тому назад.

Яким знову зробив павзу. Я мовчав,—тепер мені здавалось, шо весь час з того моменту, як прийшов той лист від Якима, я уявляв собі тріщину іменно в цьому роді. В чому иншому вона могла бути?

Яким помалу пройшов по хаті і зупинився коло столу. Лямпа заграла на його ланцюжку від годинника. Це був подарунок Ліни. Він весь був з рук, які нерозривно стискали одна одну. Мені згадались її очі, коли вона дарувала Якимові цей ланцюжок, вони тоді, як руки ці, нерозривно сплітались з його очима. А тепер?.. На його місці я зірвав би з себе той ланцюжок, пошматував би його і викинув на смітник.

Я раптом сів на канапі і з несподіваною для себе злістю до Ліни різко спитав:

— Як же це так сталось? Значить, вона вже не любить тебе?

Яким дрижачою рукою поправив на лямпі абажура і знов одійшов до груби. Одповів він мені не зразу.

— Я цього не сказав би,—нарешті глухо, як мені почулось, промовив він.—Вона любить... Але...

Тут він хутко підійшов до канапи, сів поруч зо мною й живіше заговорив якимсь не то винуватим не то прохаючим голосом:

— Бачиш, голубчику... Тільки ти вислухай мене спокійно... От я чую по твоєму голосу, що ти вже готовий обвинуватити її. Чекай, Васю, чекай... Вини тут нічиєї нема. Навіщо зараз винуватити? У всякому разі, хто з нас більш винний? Вона чи я? Я, тільки я! О, ні, не тим, що я зраджував їй. Я не зраджував. Звичайно тільки в цьому бачать вину. Взагалі, раз вона шукає, хоче чогось иншого, що це значить? Ну, скажи, як по-твоєму, що це може значить? Ну?

Він немов з жадністю чекав від мене відповіди. Видно було, що йому хотілось її в якомусь певному роді. Але яка могла тут бути инша відповідь, крім одної? І через те я сказав:

— Я не розумію твого питання...

— Ет, господи! Ну, що може значить той факт, що вона, скажемо, починає фліртувати з другими, що тайно цікавиться другими мужчинами, що їздить у гості й так далі? Що?

«Те, що вона сволоч! Не любить тебе!»—хотілось мені крикнуть з незрозумілою до неї злістю, але я тільки стиснув плечима й проговорив:

— Не знаю.

— А, не знаєш... Ну, що звичайно говорять? Що вона вже більше мене не любить, що любить Калмикова. Правда? Правда?

Мені ніяково і разом з тим цікаво було дивитись на якусь хитрість в його напружених очах і посмішці.

— Ну, скажемо, правда,—знехотя проговорив я.

Яким тихо й торжествуюче засміявся.

— Ну, так я тобі скажу, що це неправда..Неправда!—гаряче й серйозно сказав він і встав — Діло не в тому. Ви всі нічого не розумієте... (Хто то «всі», господь його знав!).

— ...Любов тут ні при чому. Любов. Що таке, нарешті, ця любов? Це рідність інтересів, думання, симпатія характерів, темпераментів і так далі. Яка може буть у неї рідність з Калмиковим? Ну, ти подумай, уяви собі цю порожню, глупу, гарну ляльку. Ну? Ха-ха-ха!!. Смішно просто... Тут діло не в тому. Любов залишім, залишім любов, це занадто багато для цього... йолопа... Тут от що...

Яким хапливо вийняв цигарку і знов закурив. Видно було, що ним опанувала гарячка. Я таким рідко його бачив. Руки йому дрижали, сірники ламались, він то кидав закурювати,то знову брався до сірників. І весь час говорив:

— Тут ось що. Ти слухай... Коли треба винуватого, то це я... Я винен. Раз вона хоче чогось десь у другому місці, значить вона не має того у мене. Думка проста. Коли б вона була цілком задоволена, вона б не хотіла. Так чи ні? Га?

І знов мені здалось, що крізь його упевненість прогляда чекання якоїсь иншої відповіди, ніж та, на яку він наштовхував мене.

Я з упертости і якоїсь досади одповів:

— Так.

Яким на мент, коротюсінький мент, спинився,

немов не ждав такої відповіди від мене, але зараз же ще з більшим запалом заговорив.

— Правда? Добре! Чекай тепер. Значить, що виходить? Що вона чогось... Підожди, у мене трохи думки... той... Так! Значить, я її в чомусь не задовольняю. І вона шукає того, скажем, у Калмикова. Але чого? Я люблю її. Всяке її бажання—закон для мене. Все, що в моїх силах, я роблю, щоб їй було радісно. Важко стало займатись юридистикою—кинь, не треба. Ні, тут инше. Я буду говорить з тобою одверто. Не до церемоній тепер. Чого вона шукає?.. Як на мужчину, вона не може на мене нарікати... Але тут инша річ. Тут закон різноманітности. Розумієш? Закон! Необхідний, неминучий закон.

Яким декільки раз поспішно сильно затягнувся, немов спішив кудись і кинув цигарку в куток.

— Ти розумієш цей закон? Ні?

Признаюсь, я не розумів ніяких законів, розуміючи тільки, що чоловік зо всіх сил б'ється в сітці, яка заплутала його.

— Ну, так я тобі поясню. Це той самий закон, що примушує мінять моди, що тягне випивати, грати в карти і взагалі міняти свої переживання. От це який закон. Так-так, голубе! І от звідци й ця полова цікавість. Та ти знаєш, що таке цікавість? Це, серце, серйозна сила! Скажем, молода дівчина вийшла заміж. Ми, мужчини, швидше можемо буть «вірними», ми знали до жінки багато женщин і нас не мучить цікавість. А таку молоду дівчину? Обов'язково мусить цікавитись: «а як люблять инші мужчини?» Будь вона найморальніша, а така цікавість мусить бути у неї і инші ту цікавість доводять до кінця, а деякі чи від страху, чи від чого иншого не

доводять... Але цього не розуміють і з таких дурниць, власне кажучи, виходять драми. От, наприклад, зараз у нас з Ліною. Вона дуже порядна, чесна, хороша людина, я теж не цілковитий сукин син, а от диви й зненавидим одне одного. А чого? Того, що її цікавить, як люблять інші мужчини. Це ж дурниця, розумієш ти, дурниця, а от уже й тепер я почуваю якусь натягнутість між нами. Вона знає, що її цікавість—«злочинна», що цього не можна, що це заборонено і вже... (несвідомо, несвідомо це все!) і вже почуває, що їй треба ховатись від мене, обманювати мене, маскувати себе. Я теж повинен би мати до неї ворожість, хитрити і так далі. А це до чого могло би привести? До того, що проста, цілком зрозуміла цікавість її, і тільки цікавість, набрала б характеру чогось більшого, значного. Розумієш? Розумієш ти, яка може вийти штука з такої дурниці? Га?

Я слухав його з більшим і більшим непорозумінням. Я бачив, що все це він не мало передумав і склав у якусь свою систему, тільки до чого вона могла прийти, не міг передбачити. Але ясно одне—тут пахне знов якимсь експериментом, болячим, гарячковим експериментом. Тут уже не папір або гній жуватиме чоловік, а гаряче залізо.

— Чекай,—сказав я.—Я з тобою, перш усього, не згожуюсь, що цікавість... грає таку велику ролю...

(Яким стрепенувся.)

— Чекай! Ну, хай навіть так. Але я не розумію, як ти відносишся до цього...

— Я?—скрикнув Яким.—Я відношусь просто. Навіть не просто, бо тут... Ну, добре. Я так відношусь. Перш усього, щоб не було ніяких

хитрощів, обманів, натягнутости, ненависти, які звідти виходять. Розумієш? Ось як я відношусь. І Ліна знає про це.

Він раптом замовк. Знов рука його потягнулась у кешеню і витягла портсигар; пальці часто дрижали.

— Ну?—з усиллям спитав я.

— Що «ну»?

Мені було ніяково; тяжко дивитись на нього. І через те я занадто різко і грубо сказав:

— Значить, Ліна вже задовольнила свою цікавість?

Яким хутко закрив портсигар.

— Як так?!

В голосі його прозвучав раптовий страх.

— Вибачай, я не зрозумів—змішався я.—Мені здалося, що ти... що Ліна вже знає про твоє відношення до... цього всього... І значить...

Яким знов одчинив портсигар.

— Вона знає,—промовив він спокійніше.—Але не вірить.

— Як не вірить?

— Не вірить, що це в мене серйозно. Взагалі, ми трохи тепер розходимось в поглядах на деякі речі. Вона, наприклад, вважає за злочинство зраду мені, при яких би обставинах то не було. І думає, що й я так думаю. А як говорю инакше, то хитрю, або просто теоретизую. От бачиш: уже тут починається недовір'я, хитрість. Ні-за-що не вірить і через це, щоб замаскувать свою цікавість, пускається на всякі хитрощі. А якби повірила, нічого б подібного не було б... І от власне вся штука в тому, щоб вона повірила. А повірить вона тільки фактам, ділові. Розумієш?

— Себ-то що? Що як вона... віддасться Калмикову, то ти нічого не матимеш проти.

— Так,—криво посміхнувся Яким, дивлячись прямо мені в лице.

Я похилив голову. Що міг я йому сказати, порадити? Я міг би притулити до себе цю змучену, дурну голову і поцілувати його криву посмішку. Але йому не те було потрібно.

— І от я так і хочу зробити,—раптом тихо зачав знову Яким.

Я підвів лице до нього.

— Я хочу так зробити, щоб вона віддалась Калмикову і заспокоїла свою цікавість. Але зроблю це так, щоб вона і він знали, що мені про це відомо, що це з моєї згоди, що я цьому не надаю великої ваги... Тоді у неї буде тільки задоволення своєї цікавости і більше нічого. Ні обманювати, ні ховатись від мене, ні каятись, мучитись—нічого не треба...

Я знов похилився. Яким замовк. В їдальні вже було тихо. Я чув, як Яким вийняв сірнички і як вони нервово здригувались в його руках. Мовчати було тяжко. Не дивлячись на Якима, я сказав:

— Невже нема иншого способу;?

Але сам почув, що сказав це «так собі», аби щось сказати.

— А який? Ну, скажи,—проговорив Яким.

Я мовчав. Голова моя була тяжка від утоми, розмова лягла важким гнітючим чуттям на серце, мозок не рухався.

— Иншого способу нема,—глибоко зідхнув Яким —Я думав. Виїхати? Все одно. Не Калмиков, так другий. Слідкувати? Ловити? Не можу. Якби ми не любили одно одного, коли б не було цеї рідности,—ну, розійшлись і кінець. Атож.. Скоритись і носити мовчки роги, як роблять порядні чоловіки? Не поможе. Сути, розумієш,

с у т и не викоренить з неї, духа ворожости, злочинности, нещирости. Чи віддасться вона, чи ні, не в тому річ. Не в факті, а в настроях, в н е с в о б о д і наших відносин. От де тріщина! От що я хочу знищить.

Я не знав, що сказати. Мені в той мент навіть здалося, що це, дійсно, найкращий спосіб. Але в чому ж моя поміч могла бути?

— Твоя поміч?

Яким трохи зам'явся.

— Бачиш... Твоя поміч ось в чому... Я це зробив би й раніше та... Розумієш, я хочу так зробить. Я удам, що виїжджаю на місяць в Москву. І ніби виїду. Я вже так устроїв, що посилатиму в Москву листи, а звідти їх пересилатимуть Ліні. А сам, розумієш, житиму тут. Коли мене не буде, їй легше буде зробити. Ну, от... А ти... Я хотів би жити з тобою... Мені самому тепер трудно. Погано сплю і, взагалі, знаєш, якось лучче. А ти б ходив до Ліни і дивився. Шпиком був би, ха!.. Розумієш? І якби, значить, щось там у них... ти був би свідком, що я все знав... Словом, так сказать, більш моральна, розумієш, поміч? Га?.. Можеш?

Роль шпика мене кольнула, але я нічого не сказав і згодився. Яким навіть не подякував і не виявив особливого задоволення, у нього ні на хвилину не було сумніву, що я одмовлюсь.

Після цього якось одразу затих. Підняття його впало, лице стало стомленим, млявим, очі весь час задумувались. Підібравши брови догори, він дивився в світло лямпи і, здавалось, мовчки з чогось дивувався.

На другий день ми наняли мені кімнату. Це був невеличкий покій з ліжком і канапкою. На

ліжку мав спати я, а Яким, як менший ростом, на канапці.

В той же день я й переїхав. Ліна мене умовляла лишитись у них ще кілька днів, але я подякував і одмовився. Одмовився, не дивлячись на те, що вона дивилась на мене поглядом трошки довшим, ніж то треба. Чи то мені так уже здавалося тоді? Дуже може буть. Мені тоді ввижалося в ній багато такого, чого напевне в ній не було. Так, наприклад, стискаючи її руку, я почував, що вона дуже міцно одповідає. Дивлячись на її посмішку, я думав що вона занадто привітно посміхається. Кожний її рух викликав у мені щось грішне, хвилююче і разом з тим глибоко соромляче й дратуюче.

Тому я з щирою рішучістю одмовився лишитись у них ще на кілька днів. Але через те ж саме—завдання, яке поклав на мене Яким, було для мене ще тяжче.

Але що було робити? Сказати все Якимові? Сказати про те, як вона лукаво посміхалась до мене з балкону й промовчала про це перед ним, своїм нареченим і мужем?

Я рішив сумлінно виконати свою роль і одійти від них: бог з ними, хай сами будують свій будинок,—я не можу мати в йому місця.

Яким «виїхав у Москву». Ми його провожали на вокзалі, махали йому капелюхами й хусточками, а він з білетом до першої станції в кешені одповідав нам. З нами був і Калмиков. Ця парикмахерська модель в офіцерському мундирі викликала в мені таку ненависть, що я весь час бліднів і старався не дивитись на нього. А Яким ще поцілувався з ним!

Того ж вечора ми сиділи у мене в хатинці й пили чай. На столі стояв зеленявий самовар з

нежиттю й одбитими вухами. Вугілля з його падало у воду й шипіло; склянки були череваті й матові від старости, ковбаса тверда й висхла, як стара дівка. Але нам було весело. Яким згадував студентські часи і «приставляв» професорів, партійних товаришів, педелів.

Спати лягли ми пізно. Але погасивши лямпу, лежали в постелях і говорили до самого ранку. Говорили про все, що випадково приходило в голову, тільки про те, що невилазно сиділо там у кожного, мовчали. Та й що говорити? Сказано все. Тепер треба чекати й дивитись.

І ми стали чекати. На другий же день по «виїзді» Якима я пішов увечері до Ліни. Мені не хотілось іти, але я бачив, що Яким чекає цього від мене і мусів скоритись.

Ліна була сама. Очевидно, вона ждала, що я прийду, бо зараз же запитала, чому я запізнився. Я аж здивувався,—неначе ми умовлялись, що я прийду. Але все-таки її питання скаламутило мою кров, мої думки, мої наміри. Не було сумніву, що вона чекала мене, бо знов зачіска була свіжа і на підборіддю біліла пудра. І було таке щось напереможне, ваблюче в ній, в цій пудрі, в м'яких жіночих лініях її тіла, в яскраво-червоних вохких губах, що я виразно почував, як п'яніють мені очі.

Ми весь час говорили про Якима, ми не одривались від його, хвалили його, любувались з його, ми найвипередки одшукували в йому найкращі риси, ідейність, естетичний смак, талановитість. Тут же ми рішили послати йому картку на якій вона написала: «Уже скучила за тобою. Ти завіз з собою весь зміст мого життя. Пиши, швидше вертай хоч трохи мені мене».

Коли я відходив, прислуга вже спала і Ліна

сама одчиняла мені двері. Знімаючи ланцюжок, вона зачепила рукою за мою руку, і я проти волі,—сам не знаю, як—взяв її пальці, міцно стиснув і підніс до уст. Вона не одірвала їх, а тільки поволі потягнула й прошепотіла:

— Не треба...

Коли я вийшов на вулицю, дихнув свіжим духом весняної чистої ночи, мені стало безмірно тужно. Стало жалко і тої женщини, що лишилась там за дверима, і Якима, що ждав мене, і себе, який так подло, так мерзотно «помагав» йому.

Я тяжко поволікся додому. Яким, дійсно, ждав мене. Він купив собі насіння і, лежачи на канапі, лускав його. Навкруги купами валялись сіренькі лушпайки, похожі на стоног.

Підходячи до свого дому, я думав, що Яким зразу все побачить по мені і не треба буде брехати. Але коли я почав говорити, то сам собі дивувався, як природньо й ловко брехав. Ліна була стомлена, скучна, весь час говорила про нього, Якима і, видно, розлука на неї вплинула дуже тяжко. Так що, здається, це буде найкращим ліком проти її фліртів з всякими Калмиковими. На доказ я дав йому картку, яку вона дала мені кинути в поштову скриньку. Прочитавши її, Яким одвернувся й довго лежав лицем до стіни. Мені стало невимовно боляче і соромно: я помітив, як за щасливою посмішкою на губах в очах його виступали сльози. У Я к и м а сльози! Скільки ж він мусів тут на цій канапці, лускаючи насіння, передумати цілком протилежного тому, що я йому сказав!

Я звісно рішив ходити рідше до Ліни, щоб там не говорив Яким і поводитись з нею так, щоб не було більше цеї муки сорому й огиди за себе.

Але рішити легше, ніж робити рішене. На другий день Яким весь ранок і по полудні писав листа (очевидно до Ліни), а ввечері сам звернувся до мене з проханням піти провідати «солом'яну» вдову. Я одмовився, пославшись на те, що обіцав бути сьогодня у Сердюкових. Яким скорився, а я цілий вечір сидів над Дніпром, дивився на вогні садів, на жовті рухливі точки човнів унизу, слухав музику і не міг виплутатись з сітки думок, які заснували мій мозок. Яким уже спав, як я прийшов. Але на третій день я мусів піти до Ліни, коли не хотів викликати підозріння у Якима.

Ліна знов була сама. Але вже, видно, не ждала мене. Стрінула мене привітно, ласкаво, спитала, чому не зайшов учора, дала чаю, заграла щось сумне на піяніно, поговорила про Італію, мої роботи, наміри. На мене дивилась просто, посміхалась байдуже, про Якима не заговорила ні разу. Моя напружена рішучість вперлась у розчинені двері. І проти волі я з досадою запитував сам себе: «що з нею?». Якийсь сум в очах, тихість, иноді одповідає невпопад, про Якима ні слова. Тільки раз спитала, скільки днів іде лист до Москви. А коли я сам завів розмову про Якима, вона трошки повервоніла і в очиці її виступило те, що я бачив торік, коли приходив до них і, не заставши Якима, балакав з нею про нього. Вона сумувала за Якимом. От і розбери!

Виходячи від неї в той вечір, я вже не мав у серці туги й сорому і додому йшов упевнено й сміло. Але в мені десь далеко нив сум.

Яким насіння не лускав. Він сидів за книжками й працював. А після мого відчиту не одвернувся до стіни, сильно й бодро потягнувся, засміявся і сказав, що вже скучив за домом.

Спав він у ту ніч так, що хазяйка два рази стукала в двері і з образою в голосі прохала не храпти «так чудовищно».

Але то була остання ніч, коли він спав добре. Днів через два я знов пішов до Ліни і застав у неї Калмикова. Повернувшись додому, я нічого особливого не міг сказати Якимові про їх поводження між собою. Він весь час підставляв їй стільці, хапливо, як опечений, піднімав з підлоги хусточку, угодливо посміхався і дивився на неї так уважно і глибокодумно, неначе вона йому за кожним словом говорила нечувані істини. Правда, до мене вони звертались рідко і, очевидно, нічого не мали б проти, якби мене й зовсім з ними не було. Але це для Якима не могло бути цікавим.

Більше ж нічого я не міг йому сказати. А тим часом він уже не храпів так «чудовищно», як ту ніч. Часто курив уночі, кашляв і иноді зідхав.

А на другий день не просив піти до Ліни, не сидів за книжками, а десь блукав увесь вечір.

Я сам почав ходити до неї. Вона приймала мене привітно, иноді весело, иноді неуважно і знов багато і з захопленням говорила про Якима. Часом приходив з скрипкою Калмиков і вони грали. Я сидів у темному кутку і нанизував у мозок думу за думою. А коли вони переставали грати й Ліна дивилась блискучими, гарячими очима на офіцера, мені ставало ніяково, тоскно і я швидко прощався.

Яким уже по моєму лиці бачив усе, що я мав сказати й багато не розпитував мене. Він тільки потирав руки, сміявся сухим, «веселим» сміхом і казав, що, значить, скоро кінець, що треба б

тільки їх підігнати, бо скучно так жити,—чоловік уже одвик от студентського життя і спати так довго на канапці не дуже приємно. Я в такі хвилини старався не дивитись на нього.

Але кінець не наступав. Яким уже почав сердитись. Він схуд, змарнів, нічого не їв, пив тільки цілий день чай і безперестану курив папироси, обкладаючи недокурками блюдечка. Вдень він нікуди не виходив, бо боявся зустрінутись з знайомими, а ввечері ходив по темних вулицях і вертався додому змучений. Вночі не спав, пояснюючи безсонницю тим, що занадто багато ходив увечері й перетовмився. Я радив йому ходити трошки менше і теж не спав. Так ми й лежали обоє, не балакаючи й не сплючи. Иноді Яким діставав з Москви листи від Ліни і деякі читав мені. В тих листах було багато ніжности, туги за ним, Якимом і прохання швидше вернутись. А в останніх були й дебати з ним. Він їй писав (як розказував мені), щоб вона не насилувала себе, щоб брала те, до чого її тягне. А вона з гнівом одповідала, що його поради цинічні й до того їй гидкі, що коли він не перестане писать подібне, то вона йому зовсім не одповідатиме.

Після таких листів Яким ще більше курив і пив холодний, бурий чай. А иноді шпурляв листом об канапу й говорив:

— Ну, якого вони біса воловодяться!! Фу, ідіоти! Умова ж ідеальна: чоловіка три тижні немає, цікавість, добра їжа, темперамент... Сама ж мучиться, бреше, кривить душею. Для чого? Ах, щоб вас чорт забрав. І той дурень... А ще офіцер називається, такої маленької пакости зробить не може!..

Я нахиляв голову до книжки й мовчав. Я не міг йому дати тої відповіди, якої він чекав од

мене. Коли вони «воловодяться» з кінцем, то у всякому разі не через те, що не хотять його.

Не дочекавшись від мене ні звука, Яким брав капелюх і виходив. Йому треба було ходити. Погано тільки, що він почав ходити побіля своєї квартири. Він міг там зустрітися з самою Ліною.

А я теж ходив по хаті і думав, коли буде всьому цьому кінець. Я нічого не робив, гроші мої кінчалися, настрій весь час напружено-чекаючий, чадний, безладний. Я навіть не помічав весни, яка цвіла, співала, цілувалась, мліла за моїм вікном. Який би не був кінець, аби вже прийшов.

І він таки прийшов.

Раз увечері досить ще рано прибіг додому Яким. Вигляд його був трохи відмінний від звичайного. Очі гарячково блищали, голос піднятий. Такий вигляд буває у людини, яка поставила на карту останню ставку.

— Я зустрів Калмикова!—кинувши капелюх у миску умивальника, крикнув Яким, тільки увійшов у хату.

Я вражено подивився на нього.

— Як Калмикова? Якого Калмикова?!

— Того, що жив у шістнадцятому віці й написав «історію алхемії». Знаєш? Отой самий!.. Ха-ха-ха!

— Та кинь глупі жарти,—розсердився я.—Ти серйозно?

— Найсерйозніше. Чекай. Слухай. Мало того, що зустрів, я балакав з ним!.. Налий мені чаю, та міцніше... І слухай далі. Мало того, що балакав, а про що балакав!..

Яким підморгнув і зареготав, як чоловік, котрий підвів ловку штуку. І зараз же хапливо ски-

нув піджак, витер ним лице, зірвав з себе мокрий комірчик і сів.

— Балакав про Ліну. Розумієш? Вони ще не дійшли до точки. Я це зараз побачив... Це видно моментально. Тут, брат, психологія. Підлий ще чаю, та міцніше! Душно, чорт би його побрав. Правда, ми трошки з ним випили. На вулиці, розумієш, незручно було балакать і ми зайшли в ресторанчик. Він чудесний хлопець. Їй-богу. Правда, він по-своєму все об'яснив. Хай, ха-ха-ха!... Мені то неважно. Розумієш, я йому дав зрозуміти, що нічого не матиму проти, коли він щось там матиме з Ліною, що це буде навіть для мене добре, бо я сам завів тут інтрижку і того навіть цю комедію учинив з від'їздом. Він повірив, падлюка, посмілішав, почав мене хльоскать по плечі, взагалі, подружились. Розумієш, поете? Тепер піде діло. Він їй скаже потім, що я сам йому пропонував і в мене буде найкращий доказ, що я їй не хочу нічого заборонять. Правда? Який же, чорт його бери, може буть ще ліпший доказ, коли муж сам просить любовника взять його жінку. Ха-ха-ха!.. Луччого доказу не треба. А тоді, моя Лінка, у вас не буде приводу робити з цього таємниць, злочинств,—ваша цікавість заспокоїться і ми залатаємо нашу тріщинку... Ех, шкода, що не купив алкоголізму, випили б ми з тобою, поете, за тріщинку, за наші безсонні ночі. Не спиш же, сволоч, га? Мучу я тебе? А признайся, і ти думаєш, що я ревную, правда думаєш? Брешеш, каналія, думаєш, я знаю. Ну, так от тобі чесне моє слово, не ревную. Люблю її до головокруження, до того, що... Ну, та плювать. Все буде добре, це—факт, а все останнє дурниця...

Я вже не слухав його і старався збагнути собі, які можуть бути наслідки цеї, очевидно нав-

мисної, стрічі з Калмиковим. Вчинок, без всякого сумніву, нерозсудливий, необережний, гарячковий. Хто його зна, що він з тою мерзотою в дійсності говорив. Правда, нічого такого не могло б вийти, офіцер усе ж таки мусить бути офіцером і не почне виявляти порядности, мусить скористувати ситуацією. А проте, чорт його знає.

А Яким тим часом говорив, сміявся, пив чай, курив, бігав по хаті і, навіть, співав.

Заснули ми під ранок.

Не знаю, скільки ми спали, як раптом я почув у хаті різкий крик. Розплющивши очі, я побачив таку картину. Посеред хати стояв офіцер, Сергій Іванович Довбня, за ним Сидір Іванович Довбня, а проти них на канапі, стоячи на колінах, в одній сорочці Яким. У всіх лиця були червоні, налиті злобою. У офіцерчика кашкет був одсунутий на потилицю і прищуватий лобик блищав від поту.

— Ви—падлюка!—кричав Сергій Іванович, простягнувши руку в білій рукавичці до Якима.— Коли ви не будете стрілятись зо мною, я присягаюсь честю офіцера—пристрелю вас, як соб...

Скінчить він не встиг. З канапи зірвався білий вихор, мигнули голі ноги, все це налетіло на Сергія Івановича і звалилось додолу. З-під голих Якимових ніг судорожно забилися і зашарпались ляковані, блискучі чоботи офіцера, хрип, стогін, рев. Сидір Іванович закричав, схопив за сорочку Якима й почав тягнути вгору. Це мене привело в рух. Я, підхоплений чудною бурею люти й ненависти, сплигнув з ліжка, в один мент обняв педагога і з такою силою шпурнув його

вбік, що він головою розчинив двері і вивалився на хазяйку, покоївку й пожильця, які з переляканими пиками стояли там. Не пам'ятаючи себе, я підбіг до Якима, витягнув за голову з-під його офіцера й поволік у двері. Яким, мабуть, учув, що я хочу зробити, бо підхопив внука Марса за ноги і ми його викинули за поріг, де щось кричали Сидір Іванович, хазяйка, пожильці та ще якісь люди. Потім я хутко зачинив двері, замкнув їх на ключ і... тільки тоді опам'ятався. Що таке? Що трапилось?

До нас почали стукать, тарабанить кулаками, чувся крик офіцерчика, погрози стрілять, рубать. Йому одповідало кільки голосів разом, згадувалась поліція, протокол.

Ми стояли в одних сорочках, тяжко дихали й слухали. У Якима на губі була кров.

Нарешті затихло, пішли. Тоді я ліг знов, а Яким почав швидко мовчки одягатись.

— Та що тут трапилось? Ти мені скажеш!— вмить злісно і з невольним реготом вирвалось у мене.

Яким, не сміючись, блідий й дрижачий від ненависти коротко оповів усе. Калмиков, очевидно, розказав Ліні про стрічу й розмову з ним, з Якимом. Мабуть для того, щоб вона не боялась віддатись йому. Ліна зрозуміла це, як бажання одкараскатись від неї, страшенно образилась і кинулась до братів. Мабуть послали вчора ввечері за офіцером, а сьогодні вони прийшли викликать його на дуель. От і все.

— Ну, я йому покажу, поганцю! Ні, годі... Я з собаками церемонитись не буду. Добре! Хай дуель. Я тобі розквашу твою пустопорожню голову. Добре! Ти хочеш бути моїм секундантом?—раптом звернувся Яким до мене.

Я хотів було щось сказати йому, але він з такою силою крикнув «Василю», що я замовк.

— Ніяких балачок! Дуель. Принаймні хоч пулею знищу одного з мерзавців... О, падлюка! А ту... Н-ну, нічого!.. Плювать, тебе не треба в секунданти, ти нічого не тямиш у цьому!.. Я найду... Я їм покажу!..

Він схопив капелюха і вибіг з хати. Почувся крик хазяйки, потім голос Якима і стихло.

Я схопився з ліжка й почав гарячково одягатися. Треба моментально бігти до Ліни й за всяку ціну розстроїти цю божевільну дуель.

До мене влетіла хазяйка, але я її без церемонії випровадив за двері, заявив, що завтра виїжджаю від неї, хай дасть мені спокій, і побіг до Ліни.

Там я застав Антонину Серафимівну, крик, сльози, напухлі червоні очі, розгардіяш в хатах, чемодани, коші, розкидані сукні, білизну. Мене стріли таким вибухом злости, обурення, образ, що я аж остовпів. Зводник, шпик, запроданець. Я навмисне ходив, щоб підглядать, і переказував усе Якимові. Ми обидва склали цей план, мерзотний план, як затоптати в багно порядну женщину і потім скористуватися, щоб взяти розвод.

Я з десять раз одчиняв рота, щоб сказати, вияснити наш план, але від їхнього крику й вереску сам не чув свого голосу.

Аж коли я зібрав усю силу легких і викрикнув, що має бути дуель, обидві стихли. Очевидно, вони про це нічого не знали, брати їм не сказали про дуель. Ліна кинулась в плач, але вже иншого характеру, а Антонина Серафимівна почала розпитувать, істерично затурбувалась, заха-

палась, стала умолять Ліну їхати до Якима, до Сергія Івановича і не дать відбутися «ще одному злочинству».

— Ти все ж таки жона йому, їдь до нього, їдь... Ой, боже наш, що ж це діється!..

Ліна, не перестаючи плакать, почала одягатись. Сльози капали їй на руки, на сукню, на рукавички, які вона для якогось чорта неодмінно хотіла одягнути.

Ми умовились, що вона поїде до Сидора Івановича, а я до себе. І як тільки прийде додому Яким, зараз же сповіщу її. Вона приїде і зробить усе, щоб одвернути біду.

— Але я жити з ним не буду! Не буду,—повторяла вона, не можучи ніяк застібнути ґудзиків на рукавичці.

А мені хотілось зідрати з неї ті прокляті рукавички, викинуть їх у вікно й виволікти її на вулицю!

Нарешті ми вийшли. Антонина Серафимівна лишалась тут, на випадок, може хтось сюди прибіжить.

Ліна взяла одного звожчика, я другого і ми поїхали в різні боки.

Всю дорогу додому я скажено думав, куди, до кого міг піти Яким. До Сердюкових? До Шпани? Ні, ті всі не підходять. З наших спільних знайомих ніхто не давався на роль секундантів. Але до кого ж?

І от, пам'ятаю, я так був заглиблений в свої міркування, що не замітив коло нашого дому великої юрби народу. Цілої юрби не помітив. Тільки коли підійшов до своєї квартири й побачив розчинені настіж двері, військові мундири в сінях, бліді лиця хазяйки, яка щось говорила чоловікові в золотім пенсне, і пожильців, що через

плечі поліцая зазирали у нашу кімнату,—тільки тоді я прийшов до себе. Прийшов і весь похолов. Тут щось сталося з Якимом.

Забачивши мене, хазяйка щось сказала чоловікові в пенсне і хутко повернулась з чимсь до мене, але я одпихнув її, розштовхав пожильців і протиснувся до дверей нашої кімнати.

Поліцай не пустив мене в середину. Але я й з порогу побачив те, що мені треба було.

На неприбраній моїй постелі лежав Яким. На білій подушці лице його здавалось виліпленим із синього воску. На лобі страшно червоніла невеличка рана, від якої по крилах носа з обох боків запеклася смужка крови.

Він був мертвий. Його на вулиці убив Сергій Іванович Довбня.

Я машинально поплентався до Дніпра. Там я сидів на кручі й ошелешено дивився униз, де по блискучій поверхні річки, як водяні павучки, прудко рухались моторні човни. Головним моїм чуттям було непорозуміння. Не жаль, не страх, а тяжке непорозуміння.

Яка рація була життю так випадково, так безглуздо кінчити з Якимом?..

Це ж було похоже на те, як якийсь чоловік ніс би в портфелі дуже важний для нього винахід, на который поклав стілько сил та часу, і раптом, провалившись в помийну яму, затонув би разом зі своїм винаходом. Безглуздо і глупо.

Я зовсім був готовий стати на бік Якима.

Але коли я йшов додому, я вже зрозумів, що ніякого безглуздя, ніякої аналогії з помийною ямою не було, а навпаки, була цілковита необхідність.

Якби Довбня не застрілив Якима на вулиці, то він би його вбив на дуелі. Якби дуэль не одбулась, то його вбили б иншим способом, не зразу, а роками. Річ не в смерті, а в тому, що всі люблять жувати папір чи кінський гній (або як каже Яким «будувати будинок») і, коли до цього щось змушує, то люди такого експериментатора так чи инакше одпихують од себе. Це необхідно.

І все ж таки, прийшовши додому й не заставши вже на ліжку тіла мого бідного будівельника, я замкнув двері й розридався. Але це могло бути й від утоми, а також від пережитих хвилювань.

Місяців через два Сергія Івановича Довбню судили і суд одноголосно виніс йому виправдуючий присуд.

А ще через кілька місяців Олена Івановна Чепурківська вийшла заміж за поручика Калмикова.

Так кінчилась історія Якимового будинку.

ПРОМІНЬ СОНЦЯ

Промінь сонця

Поручик Сидоркевич ішов побіч взвода салдатів, подивлявся на двох «вольних», яких оточували багнети рушниць, і неодступно думав одне й те саме: чому той високий так покірно йде? Менший, коли його виводили з тюрми, кусав принаймні руки салдатів, лаявся не гірше самих салдатів, опинався, верещав. Йому мусіли звязати руки, затулити ганчіркою рота й бити прикладами в спину, щоб ішов.

Цього поручик Сидоркевич розумів і, будучи на його місці, робив би те саме, а то ще й гірше. Але той, другий, чому він так байдуже корився всьому, що йому казали робити? Адже ж він знає, куди його ведуть; знає ж він, що це остання його ніч, що ніколи вже не буде для нього ні цих вулиць, ні неба, ні людей, ні навіть багнетів рушниць.

Він це знає, а йде так само, як і всі, як і він, поручик Сидоркевич, який завтра ходитиме, позіхатиме, гратиме у корнета Сипайлова в карти. Йому так само й холодно, як і всім, і спотикається так же, як і салдати, що ведуть його.

Вулиця кінчалася і від неї вилками розбігались дві інші вулиці. Сидоркевич зупинив взвод і почав радитись з фельдфебелем Кирпою, куди звернути.

«Вольні» також зупинились. Менший щось, мабуть, зробив недозволене, бо круг його тісніше стулились салдати. Високий же озирався і, очевидно, теж шукав, кудою краще й ближче вийти в поле.

Світло лихтаря падало на його товсте, заросле колючою щетиною, лице і на тому лиці не було нічого особливого. Хіба що очі були якісь стоячі, застиглі, хоч і рухались.

Такі очі поручик Сидоркевич часто бачив у товаришів-офіцерів, які напивалися до безпам'ятства.

Взяли наліво в темнішу вуличку й зачвакали по болоті. Вуличка була вузька та висока. Над нею, як волохаті гади, клубами повзли сірі хмари, на яких иноді блідою посмішкою танув світ захованого місяця. Лихтарів не було,—чи погасили вже, бо було недалеко до світання, чи зовсім тут їх не світили,—і здавалося, що йшли якимсь довгим понурим коридором підземної каторги. Серед тиші заснулих будинків з сліпими вікнами тяжко й погрозливо чвакав взвод салдат. Часами багнети стрічались у тьмі і тоді слизький дзвякіт порушував одноманітний такт салдатських ніг.

Сидоркевич всю минулу ніч піячив, не спав і голова його була гаряча та хвора.

І через те, мабуть, він ніяк не міг витрусить з неї цеї цікавости до високого. Його непереможно тягнуло дивитись на чорну пляму капелюха, що ледве видно було серед лісу багнетів. Що під тим капелюхом тепер діється? Як він

може так іти? Як можна не зробити ні одного руху протесту?! Худоба й та реве, пручається, коли чує, куди її ведуть. Незрозуміло.

Вийшли знов на иншу вулицю. Тут так само було тихо й безлюдно, але світились подекуди лихтарі, від яких падали на болото й калюжки плями зеленяво-жовтого світу. Фельдфебель щось крикнув з другого кінця і салдати зачвакали твердіше та ще більше в такт. Вступаючи в смугу лихтарів, багнети починали грати холодним блиском і вся маса ставала сірішою.

Високий що-разу підводив голову і тупим, п'яним поглядом дивився на світло, немов не розумів, що воно й для чого тут...

Иноді очі його сковзали по Сидоркевичу і тому робилося від цього якось моторошно й ніяково.

Щоб струснути з себе це почування, поручик одвертав голову, голосно викрикував команду.

Передмістя кінчилося. Лихтарі знов зникли; замість будинків стали тягнутись пустирі й довгі безкраї тини, які своєю рівністю й порожнечою прокладали в мозку довгі, гнітючі лінії туги й безнадійности.

І раптом на повороті бризнуло від невеличкого будиночка ярке, червоне світло. Здавалось, на ґанку хтось поклав велику жарину й роздмухував її. Під червоним лихтарем стояли темні постаті людей і від них чувся п'яний регіт, крик і жіноче хіхікання. На головах і плечах людських фігур хистко дрижало червоне світло.

Коли сіра, чвакаюча маса порівнялась з будиночком, крик і регіт стихли. Люди замовкли й напруженими очима стали провожати страшну процесію.

Сидоркевич бачив, як високий знов тупо подивився на світло лихтаря, потім на людей, зу-

пинився на розпущених косах дівчини в зеленому й байдуже знов похилився. Так наче він ішов не на ту гору, звідки не вертаються, а на прохід в поле. Ніби завтра, чи позавтра, чи коли схоче, він може бачити і робити все, що йому захочеться.

Перейшли якийсь місток і вийшли в поле. Праворуч внизу важно човгала машина довгого заводу, що світив вікнами, а вліво чорніло весняне, пухке поле.

Всі не могли поміститись на дорозі і через те салдати йшли ріллею, гублячи такт і спотикаючись, а ті двоє—по самій дорозі. І те, що салдати пішли ріллею, а «вони» дорогою, приймалось всіма мовчки, як щось натуральне й обов'язкове. Тільки біля меншого йшло двоє салдатів і часами підпихали його в спину кулаками. З зав'язаним ротом і низько насунутою шапкою, він здавався раненим, якому розбито голову.

Високий же йшов трохи окремо. Ступав він твердо й рівно. Коли десь узявся вітер, Сидоркевич бачив, як високий підняв комір пальта і щільніше застібнувся, а стрічаючи калюжі, обережно обминав їх і перескакував, щоб не забруднити ніг.

В полі хмари клубилися вище і стало ясніше, хоч місяця так само не було видно. Вітер був холодний і злий. Він нервово, запихкано накидався на сірих людей і роздратовано свистів між багнетів. Потім, немов сам злякавшись, замовкав і прислухався. Але б. чучи, що йому за те нічого не може бути, знов налітав, задирав поли салдатських шинелів і кидав в лице краплі дощу.

А рілля незримо пашіла свіжим, повним наготовлених сил духом. Чорне лоно побожно готу-

валось дати нове життя. Хмари любовно клубились над ним.

А між хмарами й лоном землі хутко посувалась сіра маса людей, посувалася серйозно, торжественно, заклопотана чимсь важним і необхідним, більш необхідним, ніж ця рілля, ніж ці хмари, ніж їхне кохання. Ішли всі мовчки, ішли довго, так що здавалось, що повз завод проходили учора чи позавчора. Спускались в ярки, піднімалися, знов спускались.

Коли прийшли до ліска, де дорога повертала угору, Сидоркевич насторожено озирнувся й закричав:

— Смірно! Сомкнісь!

Салдати хапливо й мовчки збились в тіснішу купу, оточивши дві чорні постаті арештантів. Кущі тріщали під важкими чобітьми, багнети дзвякали, часами хто-небудь понуро лаявся.

Від схованого в хмарах місяця просівався ледве помітний світ і надавав кущам та деревам химерні й несподівані форми. Иноді здавалось, що попереду стоїть купа людей з наготовленими рушницями. Вони стоять ніби непорушно, але зараз же кинуться вперед і загремлять вистріли.

Через те поручик Сидоркевич майже кожної хвилини покрикував на салдатів й не зводив очей з двох «вольних». Але ті йшли так само, як і в полі: нижчого підпихало двоє салдат, а вищий ішов сам, похиливши голову й нічим не цікавлячись.

Непомітно небо стало сіріше й сіріше. Коли вийшли на гору, можна було вже бачить обличчя і пару від дихання спітнілих людей. Обличчя були стомлені і, як здавалося Сидоркевичу, немов розтеряні й винуваті. Особливо було щось

в очах, не то злих, не то зляканих. І, головне, ніхто не дивився на «вольних», хіба що скоса кине поглядом і швидко одведе очі вбік.

Коли піднялись на саму гору, по хмарах розлилася легка, ніжна, рожева фарба. То десь зійшло сонце. На набухлих, мокрих вітах голих дерев з весняним, особливим писком пурхали якісь птички з довгими хвостами. Ці хвости хилитались то вгору, то вниз, наче птички от-от мали попадать з дерев.

Вітер зробився немов м'якше й ніжніше. Хотілось умитися соковитою росою, яка лежала на торішній жовтій і густій, як гриви буланих коней, траві.

— Смірно!—крикнув Сидоркевич. Наближалося місце, куди вони йшли.

Високий чи зачув щось нове в голосі поручика, чи просто знепокоєний криком, підвів голову, зупинився й несподівано голосно і хрипло спитав:

— Ще далеко?

Але йому ніхто не одповів. Єфрейтор Заборний, що йшов поруч з ним, злякано схопив його за руку й потягнув уперед. Але сам, не будучи певним, чи так зробив, чи ні, озирнувся з боязким питанням на лиці до офіцера. Сидоркевич, ніби не помітивши озирання єфрейтора, одвернувся. Високий же знов віднісся до всього того байдуже.

Рожева фарба лягала на небо сміліше й густіше. Хмари немов теж скинули з себе нічну сонливість і рухались бадьоро. Земля скрізь була чорна, насичена вільгістю і тут так само, як як і в полі липла великими шматками до чобіт, так що приходилось иноді зупинятись і зчищати її з ніг. Високий теж ставав і зчищав. І коли він це

робив, салдати старались не дивитись на нього й на себе. Вони мовчки стояли і, потупивши очі в землю, терпляче чекали.

Сидоркевичу теж було тяжко дивитись на нього і він в такі хвилини виймав цигарку й старанно закурював її.

Серез рідких дерев і кущів заясніла попереду лощина. Там видно було людей і прив'язаних до дерев коней. Недалеко стояв чийсь екіпаж.

Салдати без команди ще більш підрівнялись, «сомкнулись» і скоса поглядали на офіцера, ловлячи очима кожний його рух. Так добрі коні водять вухами вбік строгого кучера, хапаючи найменший звук від його.

Фельдфебель Кирпа дрібненьким підтюпцем підбіг до Сидоркевича і щось запитливо прошепотів до нього. Салдати всі скосили на них очі.

Тільки «вольні» нічого не помічали і йшли з похиленими головами. Очутились вони лиш тоді, як зачулась команда «стой!». Високий раптово підняв голову. Просто перед ними, на фоні рожевого неба, на другому боці лощини чіткими, й чорними лініями вирізувалась шибениця похожа на буку Т. А кроків за п'ять від неї стояла купка людей, воєнних і штатських, між якими кидалась в очі ряса священика.

Менший вмить глухо замичав і забився в руках салдатів. Салдати зблідли, але держали його міцно й стривоженими, напруженими очима подивлялись на поручика.

Приказ був вести першим «нижчого». Сидоркевич хитнув фельдфебелю і той чудним голосом, якого ніколи Сидоркевич не чув у нього, звелів салдатам вести звязаного «вольного».

Він не хотів іти, цей «вольний». Тоді його

взяли на руки і понесли, стараючись не дати йому бити ногами по головах.

Сидоркевич одвернувся. Він два рази був уже на вішанню, але не міг призвичаїтись. Йому ставало млосно, коліна підгинались і він міг би впасти, якби не одвертався.

Роблячи вигляд, що він слідкує за другим арештантом, офіцер повернувся спиною до шибениці. Деякі з салдатів дивились у землю і стояли так непорушно, що якби їм поставити на голови посуд з водою, вони б її не схлюпнули. Але декотрі дивились у той бік, куди понесли меншого. І по лицях цих салдатів, як у дзеркалі, Сидоркевич міг бачити, що там робилося.

Він перевів очі на високого. Цей стояв з похиленою головою. Капелюх його був пом'ятий і в грязюці, очевидно, по дорозі упав десь з голови. Комір пальта в'яло облягав сірі неголені щоки. Між щетиною виднілись маленькі прищики на щоках. Губи часом ворушились, неначе він жував щось. Йноді він якось судорожно підводив голову, хутко, на один мент, як діти в темну хату, зиркав у бік шибениці і знов похнюплювався ще нижче. Значить, знав він, що діється з товаришем, що має діятися з ним?

Салдати, що дивилися, вмить якось вирівнялись. В очах їх Сидоркевич побачив той жах і млосність, що була у нього перший раз. У ефрейтора Заборного одвисла нижня губа і ніс став такий білий, що Сидоркевичу стало страшно. Раптом Заборний хитнувся і, пустивши з рук рушницю, криво упав на землю. До нього підбігли товариші й одтягли його вбік, злякано поглядаючи на начальника.

Високий тупим, затуманеним поглядом подивився на Заборного, на салдатів і зупинився на

Сидоркевичові. І йому яскраво кинулось в очі мертвенність його лиця. Це не було лице живої людини. Очі не були живими очима, вони нічого не бачили, вони помирали вже по дорозі, може вже в тюрмі почали мерти.

Високий помалу повернув голову туди, куди так витягнуто, з блідими лицями, нестримно дивились салдати.

І Сидоркевич побачив, що мертві очі немов наткнулись на вогонь. Вони п ширились, страшно блиснули, голова шарпнулась назад, ніби хто штовхнув її долонею в лоб.

Офіцер інстинктивно вхопився рукою за кобур револьвера.

Але високий тільки ступив один крок назад, потім вперед, повів навкруги напів безумними очима і несподівано широко позіхнув. Плечі його струснулись від дрожи,—холоду чи чого иншого. І він знову стомлено похнюпився.

Він стояв тепер попереду всіх з похиленою головою й покірно чекав своєї черги.

Сидоркевич одважився й озирнувся. На шибениці висіло коротке тіло «вольного». Рот був так само зав'язаний. На одній нозі чомусь не було черевика і біла непорушна висяча карпетка над землею робила морозяче враження. Коло його ніг хутко перебирав руками чоловік у червоній сорочці. Що він робив, Сидоркевич не встиг розібрати. Недалеко від чоловіка стояла купка з прокурора, жандарського полковника і священика. Цей стояв спиною і похожий був на стару даму в чорному пенюарі.

Сидоркевич почув, як йому стало душно і холодний піт тяжко виступив під козирком картуза. Він поспішно одвернувся до високого.

І раптом його вразила якась ніби зміна в лиці

арештанта. Сірі товсті щоки стали немов твердішими, губи розкрилися, очі дивились з новим, незрозумілим Сидоркевичу, непокійним виразом. Вони напрямлені кудись у бік шибениці, але не на саму її,—видно це було. Офіцер повернувся в ту сторону. І перед ним розгорнулася картина, якої він досі не помічав. Геть-геть на обрію, внизу, за цією горою червоним полум'ям горіло небо. Далекий ліс вирисовувався чорною щетиною. З боку щетини упирався в сиву пухку хмару невеличкий хрест якоїсь сільської церкви. Він був похожий на хрестики, що носять на шиї. Між горою і хрестиком чорними, блідно-зеленими, жовтими рівнокутними смугами тягнулись поля. Їх косо перерізувала стьожка річки, такої ж рожевої, як і небо. Віяло безмежним простором, широкою, буйною волею.

В цей мент хмари розірвались над обрієм і крізь них глянула така ніжна і чиста блакить неба, що Сидоркевичу тепло сколихнулись груди. Кінці хмар, як розігріте до білого залізо, заіскрилися світом сонця. Зараз воно випливе. Офіцер мимохіть прихмурився й одвернувся.

Але не встиг він повернути голову, як верхи дерев зразу облив широкий, сліплючий промінь сонця. Багнети салдатів боляче й радісно заблищали. Обличчя стали живими, рожевими, в очах засвітились іскри. Сидоркевич хутко глянув на високого.

Глянув і на мент аж замер від того вибуху почувань, який викликало в йому лице «вольного». І дивування, й несвідома тривога, і ніби задоволення від чогось довгожданого, і чекання чогось страшного, неминучого.

Як потім розказував він, це лице робило враження людини, яка раптом збудилась, скочила

на ноги й прийшла до себе. Збудилась і з очей дивом якимсь зникло тупе, сонне безуміє, все лице немов зразу схудло, тіло витягнулось, налилось неспокійним рухом.

Те, що сталось зараз же після цього, взяло не більш чотирьох хвилин, але Сидоркевичу вони здались годинами.

«Вольний» вмить прудко перебіг очима навкруги. Увага всіх була коло шибениці. Салдати стояли трохи позаду.

Погляд арештанта зустрівся з враженими очима офіцера. Сидоркевич казав, що в тому погляді раніше такому невидющому, байдужому, вмить вибухла така ненависть, з відблиском якоїсь судорожної хитрости, що Сидоркевич цілком інстинктивно вхопився за револьвер. Але тільки він це зробив, як сталось те, що з несвідомою тривогою зразу ж учув офіцер, лиш глянувши на арештанта. Хто зна, може б воно й не сталось, якби він не взявся за револьвера. Рух же той наче штовхнув у спину високого. Він враз зірвався з місця, похилив, як бик, голову і з такою силою побіг, що капелюх його зразу злетів з голови й упав під ноги офіцерові. Якийсь мент було тихо, неначе все завмерло на зорі від цієї несподіванки, але зараз же зо всіх боків почувся тривожний крик, клацання курків, топіт ніг. І в ту саму мить Сидоркевича схопило й шарпнуло вперед незрозуміле люте чуття злоби й бажання піймать. Ноги сами собою зірвались і понесли за скажено миготячими ногами і схиленим уперед тілом «вольного».

Як Сидоркевич перший раз вистрілив, того він не пам'ятав. Але пам'ятав, як «високий» раптом набігу хитнувся в один бік, потім знов у другий і став бігти якось чудно заковирюючи ногою.

Сидоркевич спіткнувся, але не встав, а з землі вистрілив у друге. «Вольний» не змінив бігу. Не попав. Ззаду чувся крик і топіт ніг, попереду офіцера вискочив фельдфебель Кирпа, зупинився, прицілився і вистрілив з рушниці.

Втікач упав головою вниз. Але зараз же знов підвівся й побіг просто на кущі, які стояли перед ним. Біг він, як п'яний і, очевидно, нічого вже не бачив, бо, наткнувшись навіть на кущі, замість того, щоб узяти трохи вправо, де вільно було, кинувся вліво, на инші кущі. Тут його й настигли вистріли. Він знов упав, але все-таки не лежав і поповз по землі кудись під віти, як смертельно ранений звір. Сидоркевич, біжачи, бачив задки його скривлених черевиків і червоний кривавий слід по жовтій торішній траві.

За кущами втікач, хитаючись і безладно простягаючи руки, немов шукаючи підпори, знов устав. В цей мент сонце вдарило йому, мабуть, в лице і осліпило, бо він захитався, щось хрипло крикнув і упав лицем униз.

Коли салдати підбігли й перевернули його лицем догори,—на товстих щоках вже лежала мертва блідість, під оком червоніла кривава пляма, яку він, мабуть, зробив, мацнувши раненою рукою, а в очах застиг вираз страшного напруження і прагнення вперед—туди, де сходило сяюче і цілуюче салдатські рушниці сонце.

ФЕДЬКО ХАЛАМИДНИК.

Федько-Халамидник

Це був чистий розбишака-халамидник. Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти,—граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж, неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вохким,—для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок—і сад є.

А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться і візьме та й повалить усе чисто—і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битись з ним і не пробуй,— перший по силі на всю вулицю. Враз тобі дасть під ніжку, зімне, насяде і пита:

— Ну? Нажився на світі? Говори!

Як той каже, що нажився, то милує; а як пручається—іще б'є.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий,—ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз-у-раз найкраший. От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротях, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротях сидіти. Ворота високі і там ніби скринька така зроблена. В тій скриньці й засіда Федько.

— Пускай!—кричить той, що держить.

Змій вивертається, але зразу ж козиряє і б'ється об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім инша.

Хлопці догадуються і прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавно й легко здіймається вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре звязані були. Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. А як дерчітки ще начеплені, аж дух радіє! Цілий день би стояв, та держав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче плава, наче йому душно і він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно ллється од його дирчання дирчаток. Не

тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стьопка там угорі і тягне за нитку, балується там і дирчить униз.

Нитка вже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Ну, та нічого—розсотуй далі.

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій все далі й далі в'ється в небо, стає менше та менше.

— Телеграму давай,!

Пускається телеграма. Біленький папірчик начіплюється на нитку і підсовується трошки вгору. Вітер підхоплює—і пішла телеграма. Ось зачепилась за вузлик і пручається; вивертається, от трохи не крикне вниз: «не пускають!». Але тут треба шарпнуть нитку. Вітер знов підхоплює, і попливла знову вгору біла віточка. Ось уже вона недалеко, вже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змій прочитає телеграму.

Але тут всі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так що й не почув би ніхто,—але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— А ну, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімать.

Руки в кешені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікать і не пробуй, Федько усяку собаку випередить.

Хлопці починають швидко зсотувать нитки. Але що то поможе?

— Давай змія!—підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи і хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає з землі камінь і кричить:

— А ну, підійди! А ну!

Але Федько навіть рук не виймає з кешень і таки підходить.

— Давай сюди змія!

Тут він уже вийма руки з кешені, бо Спірка затуляє собою Стьопку і підніма руку з камінем. Але сам Федько каміня не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

— Даєш змія?

— А це твій змій?

— Одніму та й буде мій.

— Овва! Задавака! Так і провалю голову, тільки підійди.

— А ну, бий!

Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили камінем. Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

А Стьопка зсотує, а Стьопка зсотує! Змій тільки диркає далеко вгорі та шарпається і не розуміє нічого, що там сталося внизу, чого його так скоро тягнуть назад.

— Ну, бий же! Ех, ти!—боїться... Я он без каміня, на вас трьох.

— Льонька, Ва-а-сько! — раптом кричить Спірка.—Сюда-а!.. Федько змія однімає!

Але Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кида його на землю. Тут же підскокує до Стьопки, хапа нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змій диркає. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу задом іде додому. Вигляд у нього гордий, Спірка й Стьопка кидаються на нього, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки угинається й регоче.

— Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій вулиці! Босявка! Зараза!

А Федько все йде та й іде. Змій уже його. Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко і не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

— На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу зроблю з цілого листа. Тато з типографії принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Але так не часто буває. Частіш кінчається тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матери і теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти поводиться. Він не плаче, не проситься, не обіцає, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оловом налиті, худі-худі, а борода на них така рідка, що видно крізь неї тіло.

— Що? Вже знов?—питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

— Правда то?—питає батько у Федька.

Федько мовчить.

— Кому ж я говорю?! Правда те, що мати каже?

— Правда,—тихо одмовляє Федько.

— Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здійма з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригується всім тілом і шарпа ногами.

— Лежи!!—кричить батько.

— А кляте ж яке! А кляте!—сплескує руками мати.—Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько вийма з кешені дві, або три копійки й дає йому.

— То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кешеню. Він за ремінь не сердиться,—він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо, справді, не брехав. Якби він схотів, то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться.

— Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказать. Розумний батько, вчить сина. Замість того, щоб повчить його за те, що покриває других, він хвалить...

— Нічого, стара... За все бить не можна. За що бити, а за що й хвалити...

— Так-так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив на двір трошки боязко, жму-

рився від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушав його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю.

— Де ти так убрався?! Хто тебе так?—жахалась вона.

Толя плачучи казав, що він не винен, що Федько призвів на те.

В той же вечір батько Федьків допитував уже «сибіряку».

— Ти лазив з Толею драть горобців?

— Лазив.

— Ти порвав йому штанці?

— Він сам порвав. Не вміє лазить, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалась мати.

— Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як з Стьопкою. Та через тебе нас з кватирі виженуть... Щоб ти не смів підходити до його, мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти моє! І за що мене бог покарав таким сибірякою... А батько нічого йому й не скаже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з кватирі...

Батько мовчить і хмуро дивиться в вікно. На дворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутко вибиваються звуки ніжної музики. Тепло і затишно там. Батько Толін десь походжає собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя, чистенький, ніжний, з щічками, як проскура. Мати грає. Ні сварок у

них, ні бруду, ні клопоту. Пожильці їм знесуть плату за квартири, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартири, хочби Толя як обидив Федька.

— Скидай, сучий сину, штани!—раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько з-під лоба дивиться на тата.

— За віщо?—ледве чутно питає він.

— За те, що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

— Та я з ним не водюсь, він сам лізе.

— Жени його під три чорти од себе... Яка він тобі кумпанія?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати зостається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знов спокушає Толю. І спокушає як-раз в такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б того не могло прийти.

Скажемо так. На дворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленяві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить у шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки з гори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчики. З ринв цілі водоспади спадають в палісадник. Темно, сіро, страшно. Мама у себе в покої лежить з пов'язаною головою—вона не виносить бурі і завжди хворіє

Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний та брудний потік біжить по вулиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах!—лускає грім і лямпа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься й блідніє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, в самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка і Васька. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають ногами, сміються, щось видно кричать. Їм весело і любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які у них смішні мокрі голови!..

Васько щось найшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знов назбирають гвіздків, підков, залізячок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок!

Толя стає у весь зріст на вікні і маха руками, щоб його побачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм то й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те як-раз і мило,— дощ, значить, ще довго буде.

Ось вони пританцьовують, мабуть, співають:

«Іди, іди, дощику
Цебром,
Цебром—цебрицею
Над нашою пшеницею».

І дощ іде їм на голову, на плечі, на руки. Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче маха руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті, Федько помічає Толю і починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько і Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько пада і сідає просто в воду, Федько й Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зстрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці і тихенько вибігає в сіни, з сіней на ґанок. На ньому бархатові курточка й штанці,—жалко їх. Але хлопці вже коло ґанку і кричать:

— Іди, не бійсь! Дощ теплий.

— Та йди! От баба, мнеться... Раз—два!

Толі холодно і страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ґанку і обережно іде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки його спотикаються, брудний потік залива бархатові штанці, дощ враз вимочує акуратно зачісане волосся і курточку. Спершу від цього холодно, але потім робиться так славно, мило. Толя од приємности аж вищить і паца ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Ввечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці такий, як намочений сахар. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз під вечір Стьопка, Грицик, Спірка та инші хлопці пускали кораблики по вулиці.

В цей час вийшов Толя на ґанок і дивився на них. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратись з вуличними хлопцями, але стояти на ґанку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був весь мокрий, чобітки аж порижіли од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за нього.

— Хлопці! А де я був!—закричав він ще здалеку.

Всі кинули кораблики й підбігли до нього.

— А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку і витер піт.

— Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була.

— Та де ж ти був? Яка робота?

— На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!

— Та брешеш? Правда?

— Піди подивись. Сидять тут, кораблики пускають.. Я завтра у школу не піду, зранку на річку збираюсь...

— Як у школу не підеш? А батько?

— От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув усю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там на річці крига йде Але він терпіть не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш.

Толя одвернувся й нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз же повернувся знов і сказав:

— Здоров! Ти був на річці?

— Був.

— Здорово йде?

— Біжи подивись, як мама пустить,—посміхнувся Федько й одвернувся від Толі.

Толя почервонів,—як він сміє насміхатись, мурля погане! Як пожаліється татові, йому зададуть!

А Федько розказував тимчасом далі:

— Вся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А наро-о-ду на березі, повно! Один хлопець хотів поїхать на кризі та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз до хлопців.

Хлопці теж були вражені,—от скажений цей Федько! Там, десь, дивитись страшно, а він полізе туди.

— Та на саму кригу полізеш?

— Атож куди! От і палиця вже є,—показав Федько на застромлену палицю.—Весело на кригах! Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка й Стьопка почухались: у школу треба.

— Е, в школу! Один день пропустимо, от біда велика!

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили йти завтра до річки. Умовились, що всі троє зійдуться на цьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку Стьопку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята. Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивувався.

— А ти чого? Може теж з нами?

Толя трошки почервонів і сказав:

— Я тільки підійду, подивлюсь, а потім піду в школу.

— Іди, дивись,—згодився Федько і почав витягати з снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще з гвіздком, як устромиш у кригу, не посковзнеться. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив кожушком. Смішно було дивитись, що він став такий пузатий.

— Наче твій тато...—сказав Спірка Толі.

То була правда, сам Толя це бачив, але йому все ж таки досадно стало. «Тато»... Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх *мам?* Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу б грубості почав говорити, а то й битись поліз би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірка не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок,—стало видно річку. Повіди ще не було, але яка стала чудна річка! Вся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею стоять і ходять люди. Сонце хитро виглядає з-за парового млина. Галки

кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!..

— А ну, наввипередки!—раптом закричав Федько і як вихор зірвався з місця.

Стьопка й Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть фицнути так саме ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям, бігти ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі калоші. Та ще на спині ранець з книжками.

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов фицнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалось ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. Вся сіра маса худоби сунеться помалу, але де-коли один віл вилізе на другого і тоді в тому місці починається гармидер, воли налізають один на одного, стоять, крутяться, аж поки ті, що почали гармидер, не проштовхнуться наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці живчиками просуваються поміж дорослими і безперестанку кричать дзвінкими, веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти «в клас»!

А річка все суне і суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі

поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду. А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить.

Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей з задрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть та ще й ногами потопають по льоду, от, мовляв, крига яка, не провалиться. Деякі з них перестрибують на другі лідяки і навмисне зупиняються на самому кінчику над чорно-синьою, густою водою.

— А ну, ти там! Хочеш раків половить?— кричить хто-небудь з дорослих на молодця.— Злізай на беріг!.. Шубовсне в воду, витягай його...

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на беріг.

Толя часто подивлявся на Федька: ну, що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці і показував на річку головою.

Толя підійшов ближче і почав слухати.

— ...А то що! Стрибають тут...—говорив Федько.—Подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по крижі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік!—покрутив головою Стьопка,—як затре кригою, що будеш робить?

— А ти на другу!—блиснув очима Федько.— А з тої ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

— А ти зробиш?

— Може й зроблю...

Толі страшенно хотілось подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, розуміється, злякається й почне плакати; його знімуть з криги, а всі потім будуть з його сміятися. Хай не задається.

— Ні-за-що не зробиш!—сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на нього й нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

— А ну, спробуй!—знов сказав Толя.—Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. А ну!

А крижини сунули та сунули. Иноді вони розривалися і між ними робилась чорна, страшна латка води. В тій воді пливала солома й трісочки. І солома, і трісочки крутились і десь зникали,—так вертіло там воду.

— А давай об заклад, що перейду на той бік!—вмить звернувся Федько до Толі.

— Ба не перейдеш!

— Ну, давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ножик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижика,—навіщо йому чижик?—але він згодився.

— Ну, добре! Давай руку. Спірка, перебивай.

Спірка перебив і Федько став тісніше підперізуватись, оддавши Стьопці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть...—тенором сказав усім Федько.—А то, як побачать, що я хочу переходить на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Добре!..

Федько підперезався, взяв у руку палицю, спробував її й насунув щільніше шапку.

— Ну, гляди ж!—промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

— Федько пішов! Федько пішов!—закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега і раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стьопка й Толя дивились за ним з замиранням серця.

— А куди ти там?—закричав до Федька якийсь робочий збоку.—Куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею,—угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав иншу—ця товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлась.

— Та що він, сказився, паршивець!—закричали вже инші на березі.—Куди його потягла нечиста сила. Ей, ти, вертайся сюди зараз!

— Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

— Та біжіть, стягніть його, сукиного сина!

Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз і він був уже на середині. Він часом оглядався, піднімав на палиці шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але чути, щось веселе і завяте.

— Та чий він?—питалися кругом.

— Федько, Івана типографчика син. Халамидро звісне.

— Ну й пробийголова... Ач яке виробляє! Ах, ти ж боже наш!

А Федько, справді, щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не зостанеться од комашинки хлопчика. Але комашинка, якимсь чудом, ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї і бігла знову, з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики замерли з розявленими ротами і широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибеника». Як той щось замнеться, так всі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

— Вправо, вправо бери, сукин син!

— Куди вправо?—махає на порадника другий рукою.—Там вода, хай жде, друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці!

На щастя Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зідхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злости, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як брався, собака, га?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той беріг пустий, бо туди не можна пройти з вулиць—чиїсь мури і тини.

— А як же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

— А так і є, він знов на крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу і знов на березі всі притихли, слідкуючи за одчаяним хлопцем. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігла серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збирались розчавчити нахабне живе створіння. Як це створіння топтало ту сіру купу криги і ще навіть часом вимахувало своєю малюсінькою паличкою.

— Ну, й шибеник!—зідхав хто-небудь, як Федько видряпувався з скрутного місця.

А «шибеник» все ближче й ближче присувався.

Ось уже недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукаючи місце, де перестрибнути. Найшов. Вперся палицею. Паличя сприснула. Ударив дужче в лід і знов уперся. Стоїть добре. Раз!—і вже на другій крижині. Жилаве чортове хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопча уже на березі. Круг його крик, писк товаришів. От це молодець, так молодець. От як треба!

— Ну, щастя твоє, що ловкий!—качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться,— що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билось міцно і гаряче. Нічого там страшного нема, на тих крижинах. А зате як

інтересно, як весело! От би взять та собі побігти. Тільки скинуть калоші, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узять у Федька палицю, встромляти у лід і стрибать. Велика штука!

А коли Федько вийшов на беріг, коли його отовпили хлопці і з радістю та захватом дивились на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув калоші, струсив ранець з плеч на землю і підійшов до Федька.

— Дай мені свою палицю!—сказав він. Федько здивовано подивився на панича.

— Нащо тобі?

— Я теж хочу йти на той бік.

— Куди??

— На той бік.

Спірка й Стьопка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

— А як упадеш у воду?

— Не бійсь, не впаду. Давай!

— Лучче не треба, Только... Ти не вмієш.

— Овва! Ти один умієш. Ну, давай палицю. Що, може жалко?

— На...—стиснув плечима Федько,—тільки гляди...

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

— А куди знов? Чого? Хто?—раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само, як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижинку. В цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю від берега.

Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушились, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали. Толя розтерявся: хотів бігти назад, але не можна—перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціяльно хоче налізти на Толю, так весь час напирає на його кригу.

Толі зробилось страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Всі йшли рядом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись когось посилали. А Толя тимчасом все плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними і один швець навіть трохи не впав у воду.

В цей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розтерявся на льоду, і всі побачили, що злякався,—десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

— Ага! Злякався, стервин син! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от, коли всі метушились, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Федько. В руках йому була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз-по-раз закло-

потано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старались помагати йому.

Ну, гвіздок забитий, держиться добре.

— А ну, гей, дайте дорогу.. З дороги ж!

Всі розступились на крик. А диви, знов цей шибеник!

Але він з палицею, чи не рятувать панича збирається?

— Ти куди, халамидро?

— Дорогу!.. А ну, дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

— Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався і хотів бігти йому назустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толіній крижині.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впирайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

— Ой, не ходи!.. Я боюсь...—ухопився за нього Толя.

— Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижинки і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулась до Толі,

— Тепер переходь сюди!.. Ну, от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійсь. Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею в дно річки, як

раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розломалась на двоє і Федько зник з льоду.

Всі так і замерли.

Але Федько не потерявся, він ухопивсь руками за кригу і зо всієї сили пнувся, щоб його не знесло. Але на латку води, яка сталася від цього, вже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю!—кричав Федько.—Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в цей час підбило до берега і Толя, як стріла, вилетів з неї.

Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже і хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, заклякла.

А підійти до нього не можна, бо крижина угинається, заливається водою і може розломитись знов.

— Стьопка, ляж на лід та підсунься до мене,—прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватись до Федька.

— Зійдіть там з криги, хто лишній,—крикнув Стьопка озирнувшись.

Але в цей час один з хлопчиків подав Стьопці шворку, звязану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

— Хватай, Федю! Хватай...Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько протягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

— Не можу...—прошипів він,—руки не держать, упаду...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби і мотнув головою, мовляв: «тягни!».

Стьопка, хлопці й дорослі з берега почали тягти Федька.

— Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду і того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокали, але він на те не вважав.

— Нічого, не перший раз, я цеї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толіні, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до них.

— Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!...

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули і потаскали додому.

Мати Федькова теж схопила Федька і так торсонула, що з того аж бризки посипалися.

— Додому, ироде! Ось я тобі покажу!—І знову так потягнула, що Федько мусів бігти за нею. Такою блідою й лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який весь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось одповідали і шарпали так, що Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і підождали Федька з матір'ю

— Він був на льоду?—грізно звернувся батько Толін до Федька. Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матери, але він все-таки встиг помітити, що у батька Толіного аж слина запеклася на губах, а очі налились кров'ю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи і жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи!—крикнув до нього батько, і знов повернувся до Федька:

— Був він на льоду?

— Був...—цокаючи зубами, сказав Федько.

— Неправда! Неправда!—ще жалібніше і з страхом забився Толя.—Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько узяв і пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситись перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

— Ох, боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципире ти! Та батько ж з тебе три шкури здере, та він же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, идоляко!

І вона зо всієї сили ударила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно і закрив руками голову. Мати знов хотіла вдарити його.

— Підождіть, Іванихо!—зупинив її батько Толін і підняв Федька.

— Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитать його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреши й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилитались на всі боки. Він мовчав.

— Говори ж, падлюко!—торсонула його мати.

Федько глянув на Толю,—той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялись в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

— Ну, говори ж, Федьку!—нетерпляче сказав батько Толін.

Федько одвів очі од Толі, похилився і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

— Пхнув...

— Паршивець же ти!—крикнув Толін батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матери і сказав:

— Надіюся, що на цей раз чоловік ваш покарає його, як слід... Инакше, лучче очистіть мені кватирю.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толін батько. Він підняв її й подивився на Толю. Але Толя тулився до матери, яка милувала вже і жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків з роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

— Ага, бухикаєш, кашляєш, идоле?—обзивалась од печи мати.—Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ще ремінем. Що, есть жар?

— Єсть...—тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч—аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не пам'ятав вже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже, як слід. Але Федько й на цей раз навіть не скрикнув. Тільки, як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федько впав додолу й не рушався.

— Встава-ай!!—ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до пам'яти, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знов падав непритомним. А в непритомності когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі.

Батько й мати не одходили від його постели, трусились і мовчки боролись з смертю. Але смерть поборола.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стьопка й Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до вуличних хлопців

А йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалась за рогом вулиці і не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутивсь на одній нозі й побіг гратися з чижиком.

Цього чижика він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

МАЛЕНЬКА РИСОЧКА

Маленька рисочка

Виривок з споминів

Так. От тепер уже кінець!

Живжикуватий ротмістр подув на мій підпис, задоволено потер руки і звернувся до двох жандармів, що стояли біля порогу:

— В камеру для арештованих!

І хитнув на мене головою. А салдатам коротко кинув.

— Ви можете йти.

Салдатики хапливо повернулись наліво кругом і, не глянувши на мене, поспішно вийшли. Яке їм діло до мене? Вони своє зробили, у «старшого» є «бумага» за обшлагом рукава, арештант не втік, начальство ще, диви, «благодарность» скаже. Раз-два! Весело затупотіли їхні ноги у сінях. А мене двоє жандармів повели через усю станцію в камеру. На пероні було пусто, тільки заклопотано і прудко ходив якийсь панок у жовтих черевиках. В тому панкові не було нічого особливого, але, глянувши на нього, я почув, як мені по тілі ознобом пройшла туга. Я почув, що мені, дійсно, кінець. Нічого надзвичайного не було в тому панкові, але він був похожий на одного «сватка» зі Львову. А «сваток» той теж нічого визначного не мав у собі, він колись позичив у мене двадцять корон і завжди якось непомітно умів зникнути з моїх очей.

Але тут на пероні між двох жандармів, я раптом почув, який любий, який близький став мені «сватоk». Як зворушливо мило він позичав тоді у мене двадцять корон і присягався, що на другий день—«пункт»!—принесе мені їх! О, як би я хотів мати спромогу що-дня позичати йому по сорок, по сто корон. Я б навіть не ходив у ту кав'ярню, де він за ті гроші пив би свою каву з «тістечками».

— Не останавлюватьця! Не останавлюватьця!

Жандарм навіть злегка підпихнув мене.

То правда,—чого зупинятись? Прощай, мій любий alter-сватку в жовтих черевиках!

По рельсах ходила чорна курка з обвислим червоним гребінем. Вона собі спокійнісінько, немов на затишному смітнику, ходила між рельсами, щось збирала. Дурна курка.

Смішна, глупа курка, як би я хотів бути на твоєму місці!

— Не останавлюватьця, вам говоритьця. Що там любопитного такого?

Справді, що там «любопитного» в тому, як по рельсах вільно, неначе бавлячись, бігає паровоз? Або в тій далекій смужці лісу на обрію? Якась Галичина, країна визиску, насильства і нужди.

Швидше в камеру!

—Направо!—підказав мені ззаду той же жандарм, а другий швиденько випередив мене і озирнувся.

Але я зупинився ще раз. Мені хотілось подивитись на небо. В йому нічого не могло бути «любопитного», я це знав, але все-таки хотілось глянути, яке то воно синє, та чисте, та глибоке.

І не довелось: озирнувшись, я вступив очима як-раз у лице заднього жандарма. Воно диви-

лось на мене з таким виразом, що я проти волі мусів зупинитися на ньому.

Ось давно вже поділила нас слояста стіна часу, багато в мозковій фотографії перебувало всяких облич, а те лице на порозі дверей так і стоїть мені перед очима, немов живе. Виразно бачу трохи підняту верхню губу і рідкі, великі зуби. Борода посмикана, чорна, з сивиною на кінцях. Ніс придавлений, широкий. Але головне—очі. Маленькі, калмицькі, заглиблені, вони на мене дивились з таким чуттям, з яким може дивитись, наприклад, селянин, піймавши злодія в коморі й ведучи його на розправу.

— Просим покорніше!—повів він, пам'ятаю, рукою на сходи, що вели кудись угору.

Іронія не з веселих!

— Степанюк, іди вперед!

Степанюк мовчки хитнув мені білявим, змученим лицем і пішов по сходах.

А за мною важко затупали ноги «калмика». Симпатична фігура!

Та й місце, куди вони мене вели, цілком пасувало до мого начальства. Брудні понурі сходи, сірі казенні стіни. Що дивного буде, як ми раптом опинимось перед якоюсь ямою, куди вони мене й запросять плигнути вниз головою, або я як собі вже сам схочу.

Та й то ще добре. А як «калмик» почне по шматочку мене туди спроваджувати,—одріже руку й кине; потім другу—і знов кине, так до кінця. А як одрізатиме голову,—з жалю зідхне, що так хутко кінчився я.

У всякому разі, судячи по очах, настрій «калмика» був відповідний до того.

— Ключ есть? Одмикай!

Яма не яма, а... щось, може, й оригінальніше за яму.

Перш усього на мене війнув дух «параші», цвіли, салдатського хліба; теплий густий дух, як вода в стоячому ставку у спеку.

А коли я, підіпхнутий «калмиком», ввійшов у середину, то аж тоді вже почув, що ось де справжній кінець. Тут уже не могло бути ніякого сумніву!

В цій... ямі не було кутків. Вона була вся кругла, як баня на церкві, як шапка, якою накрили молоденького горобчика. Вікон також не було, тільки внизу під столом була дірка, схожа на скибку коло мутного світла. Та дірка виходила—як я потім довідався—на перон і якраз під покрівлю його. Справа—ліжко, над діркою—стіл, проти ліжка—канапа, коло дверей—«параша». Усе.

— Так...—сказав я і сів на ліжко.

Що ж далі?

Жандарми для чогось зазирнули під стіл, канапу, ліжко, пошепотіли між собою і «калмик» вийшов. Степанюк лишився. Позіхнувши він скинув кашкета, обережно поклав його на канапу, а сам сів поруч з ним.

Я сидів і наче ще чогось чекав. Не може-ж бути, щоб оцим усе й скінчилось. Для чогось же хвилювались вони, дивились на мене очима, повними ненависти?

— Мене довго тут держатимуть?—спитав я Степанюка.

— До надлежащого розпораженія,—зідхнув і гикнув Степанюк. (Він усе зідхав, гикав і понуро задумувався).

— А коли ж то розпоряженіє буде?

— Со временем...

Арештований яко галичанин, я повинен був не зрозуміти, що він сказав.

— Що то значить: «со временем»? Я по-російському не розумію.

— Када нада, говорю, тада й розпорядяця... От то і значить...

Він знов гикнув.

— Ви, часом, не з дохтуров?—спитав він несподівано.

— А що таке?

— Та от страдаю желудком... Гикавка і зморює так, що просто пропадай... Ссе день і ніч у желудку....

Ах, бідний хлопе! Мене теж ссало, тільки не в желудку, а в грудях. І теж, мабуть, буде й день, і ніч ссать.

— Ні, я не з дохторів...—сказав я і встав. Кругла шапка гнітила мене, мені було тоскно, душно.

— А иншої камери немає тут?

Жандарм мовчки покрутив головою,—він був занятий своїм ссанням в желудку.

Так. Що ж робити?

На столі стояла величезна карафка з водою і склянка. Я налив води, випив. А далі?

— Слухайте, може б ви мені принесли книжок і лямпу?

— Не полагаєтьця книжок...—глухо одповів жандарм.

І знов, яко галичанин, я не зрозумів його.

— Що то єсть «не полагается».

— Ото, що сядьте та сидіть.

Він змінив позу, витягнув ноги і схилив голову набік. В ямі була напівтьма, але я бачив все-таки, що чоловікові погано.

Я замовк і знову сів на коїку. Чути було, як чохкав і клацав колесами паровоз на станції, під вікнами хтось кричав і здалека йому одповідали. На путі, мабуть, і досі ходить та сама курка, а хазяйка десь шука її. А шукаючи стрілася з сусідкою й заговорилась, мрійно склавши руки під грідьми. На паровозі стоїть замацапурений машиніст і задумливо дивиться на курку.

Ясно, тепло, об вишаровані рельси розбивається пучками пекуче, сліпляче сонце.

І це все поруч, за два кроки від нас, від цеї хмурої півтьми, від цього смороду, мене і гикаючого жандарма!

Я знов устав і почав ходити. Але ходити було ніде: три кроки вперед, три назад. І неодмінно зачепиш за ноги жандарма.

Але я все-таки ходив, вперто і тупо.

— Сядьте, господин...—тихо сказав, нарешті, жандарм.

— Та що буду робити?

— Будете ходить собі, як Мінасов прийде..

— Це цей, що... був з нами?

— Атож. Старший наш. Його зміна буде... От і будете ходить собі... А мені то в желудку оддається... Прошу вас...

Я сів. Так мого «калмика», значить, звуть Мінасовим і він старший.

— А він мене не задушить, цей ваш старший? Щось він дуже сердитий.

Жандарм нічого не одповів, але мені здалося, ніби він посміхнувся.

— Га? То у вас як—«полагається» чи ні?

Степанюк гикнув, підтягнув під себе ноги й з усиллям сказав.

— Не любить він вашого брата, то правда... Не симпатичний здорово до вас...

Я в тому не сумнівався.

— Через що ж то так?

— Сина ви йому спортили... Як саме?.. А так... В революцію заманили... Хороший такий був парнюга і спортили. Вдарився в книжки, розговори всякі... Всьо по вашій части, значить. Ну, й за... ох, смокче ж як, прости господи!. ху!—та й запраторили хлопця у холодні края.. Сам батько старався. Служака верний, то правда... Ну, з того времені як попаде кого з вас, уже звиняйте, мармаладом не вгощає.

Степанюк помалу виняв з кешені папірчик, розгорнув його, висипав собі в рот якийсь порошок і запив водою.

А я думав про «спорченого» сина і старанного батька. Приємний буде мені компаньйон під цею шапкою!

— А коли черга Мінасова?

— Ввечері, в шесть часов.

Дійсно, о шостій почувся стук у двері. Прийшов Мінасов. У нас уже горіла лямпочка, хоч я ще бачив крізь дірку на рельсах блискучі смуги червоного сонця.

Мінасов, як ввійшов, зараз же пильно й уважно оглядів мене, немов хотів сказати: «а ну, який ти єсть, дай роздивитися». Мабуть, я йому вподобався, бо він задоволено потер руки і повернувся до Степанюка. Щось пошепотівши тому на вухо, він голосно сказав:

— Та не спізняйся... Ну, іди.

Степанюк вийшов. Мінасов знов потер руки, але ще з більшим смаком, повернувся до мене і мовчки, хитро підморгнув. Немов ми лишились

сами для якоїсь таємної спільної справи, про яку раніше умовились.

Признаюсь, мені неприємно йокнуло в грудях од цього загадкового вступу.

Але я зробив досить удачну здивовану міну й сказав:

— Що таке? Чого ви моргаєте?

Мінасов задоволено засміявся, як людина, яку не так-то легко розгадати.

— Книжочки везли? Га?—з дружелюбним виглядом ступив він до мене...

Я хутко подивився на його руки,—ні ножа, ні револьвера немає. Але я все-таки міцніше уперся ногами в землю й задом об стіл і чекав.

— Ви чого так дивитесь на мене?—засміявся Мінасов.—Я чоловік смирний, я люблю революціонерів... Давно уже у нас їх не було, в цій хатинці. А хороша кімнатка? Га? Хе-хе-хе!. Один єврейчик тут сидів, так йому так ловко було тут, що співать почав. Спервоначала трошки сердився... От так, як ви зараз, а потім почав співать. Їй-богу! Веселий такий став. І не довго був—місяць чи півтора. А так спонравив цю комнатку, що й їхать не хотів. Та нада було... Од нас прямо в жовтенький домик поїхав... Хеха-хе! Знаєте, що то таке? У вас, австріяків теж, мабуть, єсть... Як то по-малоросійськи сказать, щоб ви пойняли... Хата така велика, жовта, а там сидять сумашедші, чи як то по-малоросійськи... От не знаю... Сам я з малоросів, а от цього слова не знаю.

— П'яні, мабуть...—сказав я

«Калмик» гостро зиркнув на мене, але я дивився на нього з таким простодушним інтересом і нерозумінням, що він аж з легкою досадою крутнув головою.

— А, ні! Які там п'яні... Ну, як називаються ті, що з ума, з розуму сходять?.. Скажені. Га? Такі, що верзуть, що попало?

— А-а! Ті, що з розуму сходять! Закохані?

Мінасов знов глянув на мене.

— Ви, паниченьку, чи дуже дурні, чи дуже... розумні? Га?

Я волів бути дурним і здивовано подивився на нього.

— Та чому?

«Калмик» не знав, що сказати. Ага, серденько, укусив? Ти, мабуть, ще й не знав, що глупота найкращий панцир. Я непорозуміло дивився на «калмика», а він мовчки шукав чогось на моєму лиці.

— Та так і не розумієте, що я кажу?—раптом спитав він .

— Ні, не розумію.

Він дрібно засміявся й легенько похльоскав мене по плечі.

— Ну, то й не треба... Не треба, кажу... Хе-хе-хе!

І знов подивився на мене своїми маленькими, дуже блискучими очима.

Я програв. Ну, добре ж! Коли так, то ось же й тобі.

— А і ваш синок у цій хатинці сидів?—теж з приємною посмішкою несподівано спитав я.

Жандармові моментально злетів сміх з лиця. Очі стали страшні—прозорі, гострі, він аж вирівнявсь і зблід. Я почув, що в мені сильно забилось серце і, пам'ятаю, проти волі озирнувся круг себе. Крім карафки на столі, не було нічого підходящого.

— Ага, Степанюк уже сказав,—вмить майже спокійно муркнув жандарм і, знов посміхнув-

шись, додав:—у цій сидів, у цій самій! І синок мій тут сидів. Кланяйтесь, як стрінетесь. Тільки от та біда, що всі з цеї хатинки їдуть чогось у жовтий домик... Не знаю, чи приведе бог зустрітись вам... Не знаю...

Я мовчки посміхнувся. Але цей старий жандарм десь не мало бачив таких посмішок. О, чого він не бачив тут у цій «хатинці!» Чого тут не діялось!

— А у вас і часики є!—раптом сказав Мінасов, хитнувши мені на груди.

Я здивувався.

— А що ж тут такого? То мій годинник. Ви на годинник показуєте?

— На годинник, на годинник... Не полагається... А ну, покажіть. Заграничний?

Я не розумів, до чого він хилить, але виняв і показав: це був дарунок одного мого приятеля, чорний, тонкий, як карбованець, годинник.

— Ловкі часики!.. Треба в контору забрати... Пожалуйте сюда...

Я поклав годинник у кешеню і спокійно сказав:

— Мені офіцер дозволив мати його при собі. Я ще не такий дурний, щоб таким способом дав себе ограбувати.

Я це сказав навмисне, мені цікаво було подивитись, що він зробить і що може зробити. А коли ударить,—тим краще, я не поїду в «жовтий домик». І навіть скоса зміряв промежуток між моєю рукою й карафкою.

Але Мінасов тільки засміявся.

— Гарячий який!..—навіть задоволено сказав він.—Ну, носіть при собі, носіть... Як будете їхати в «жовтий домик», сами подаруєте... Часики ловкі... У мене єсть синок в сищиках, так йому

подарочок би. Он любить такі вещички... Що? Не подаруєте? Хе-хе-хе!.. Подаруєте!..

Я одсунувсь до ліжка і ліг.

— Спатки схотілось? Ну спіть, спіть...—добродушно згодився жандарм.

Я нічого йому не одповів і заплющив очі. До станції підходив поїзд. Койка моя дрібно струсилась підо мною, на пероні чувся гамір, біготня, крики. Можливо, що в цьому поїзді приїхав хто-небудь з *своїх*. Він має вигляд строгого, чепурного німця і солідно йде за носильщиком, який несе його міцний і дорогий куфер. Він і не знає, що над головою його лежить такий же «чужоземець». А якби знав, то що?.. Через годину він летітиме туди, куди мене повезуть. А *коли* вони мене повезуть?

Я розплющив очі й подивився на жандарма. Він сидів проти мене на канапі й мовчки, чудним поглядом дивився мені в лице.

Я знов заплющився. Цікаво, чи довго він так дивитиметься? І що він хоче тим дурним своїм поглядом добитись? Прошу, прошу,—дивись хоч всю ніч! Тільки чорта з два ти чогось доб'єшся від мене. Днів через три-чотири мене одвезуть у Київ і твоє старе, чорне од злости, серце так і не потішиться.

У Київві, розуміється, зараз у тюрму. «Женскій уголовний коридор, мужской корпус», маленькі камери, спів вечірний, тужний, рідний; обличчя в «вовчках», дорогі та близькі.

Я знов зиркнув на «калмика». Він так само не зводив з мене упертого, чудного погляду.

Що він мене гіпнотизує, чи що старий катюга? Чого він хоче, стерво калмицьке?

А в тім, прошу,—дивись, дивись!

Я посміхнувся. Посміхнувся і жандарм, тягучою, тонкою й хитрою посмішкою.

І проти волі, з злістю, я почув, як по мені пройшов несвідомий, тоскно-хвилюючий страх.

Що за легкодухість? Чого? Що він мені може зробити тим наївним поглядом? Хай собі дивиться.

Я рішуче повернувся до Мінасова спиною й постановив заснути. Я стомлений, мені треба спочинути і тоді я буду міцнішим, спокійнішим, я сміятимусь з злобного дідка.

Гомін на станції стих. Дзвеніло тільки на телеграфі та десь дуже далеко і, наче хтось калошами по паркету, човгав паровоз.

Яка може бути година? Не більше семи-восьми Тепер саме треба спати, в таку пору «він» не посміє мені нічого зробити.

А як візьме та накриє мене чим-небудь, щоб не чути було мого крику, і почне робити, що хоче? Од тої ненависти божевільної, жагучої, що стоїть в його очах, усього можна сподіватись. Раз він рішив не спати всю ніч, сидіти, не рухаючись, і не зводити з мене очей,—сила ненависти його мусить бути велика.

І тут же я помітив, що страшенно хочу спати, До цього часу не хотілось зовсім, а тепер так і мутило мозок.

Я й не зчувся, як заснув.

Скільки спав—я не знаю. Але, пам'ятаю, прокинувсь не сам собою, а наче мене хтось тривожно і жалібно будив, наче скоїлось щось непоправиме коло мене і хтось ридав над тим.

Я хутко розплющив очі. І зараз же зачув, як хтось позаду тихо схлипував і щось шепотів. Я, зціпивши зуби й боячись зробити найменший шум, став помалу повертати голову. Серце мені

билось з такою силою, що страшно було, чи не чути його стуку.

Ось кругла стеля з жовтим кружалком від лампи... Шепіт сак само переривається старечим схлипуванням і чути:

— По веліцєй милості твоєй і по множеству щедрот твоїх... Яко раб... Прости і сохрани його...

Ліжко моє раптом рипнуло. Я замер в своїй позі з неприродно викрученою назад головою, але ждав, що буде.

Шепотіння на хвилину стихло й потім знову почулось.

— Взбранной воеводє победітельная...

Я зробив рішучий рух і повернув голову зовсім назад.

— Хе-хе-хе-хе!..—раптом розсипався по хаті насмішкуватий, злорадісний сміх. А прямо перед моїм лицем було лице Мінасова. Він стояв на колінях, спиною до мене, але з поверненою у мій бік головою.

Він сміявся, як чоловік, котрий ловко піддурив і радів з того в лице піддуреному.

— Розбудив я вас? Га? Хе-хе-хе! Молився, знаєте, та сокрушався о гріхах. Заплакав трошки. Думав, не почуєте, а ви почули. Дуже вже гірко плакав... За сина молився... хе-хе-хе!. Звиніть, що побезпокоїв. Не буду більше, не буду... От устану даже, спіть спокійно, спіть..

Він устав і сів на канапу, сміючись та поглядаючи не мене. А мені здавалось, що він тим поглядом хоче дізнатись, чи я вірю його сміхові. І чим більше він бачив, що я не вірю, тим злобніші ставали його очі.

Я одвернувся і знову ліг так само. Але заснути я вже більше не міг. Спочатку від того, що

мені було чогось сумно. Сумно та й годі. І сум той в'язався з недавнім шепотом і хлипанням. Чого? Що за сантиментальність ідіотська?! Чи можна сумувати над сльозами крокодила, який жаліє, що втікла йому з пащі здобич? А ну, встань бо та ще обніми його та приголуб і пожалій. А він тебе за це постарається швидше до «жовтого домику» довести.

Але сум не відходив він мого ліжка. Навкруги стояла мертва тиша. Мабуть, була друга або третя година ночи, той час, коли навіть телеграфісти сплять, схиливши голови над апаратами.

Жандарм не рушився. Я теж. Десь із тиші ночи долітали рівномірні звуки—то, певно, працював якийсь завод.

Жандарм устав, підійшов до столу і дуже стукнув склянкою об карафку.

Я швидко повернувся.

— Ах, звиніть, я знов розбудив вас... Нечаяно стукнув. Спіть, спіть...

А очі уперто й важко дивились на мене.

Я зрозумів, що він уже не дасть мені спати.

Дійсно, до самого ранку він то стукав склянкою, то кашляв, чхав, ходив по хаті.

Спочатку я ворушився, але потім почав хропти. Він стука, а я хроплю.

Але, здається, він не вірив моєму хропінню, бо частенько сміявся й прохав вибачення за шум.

О шестій рано прийшов Степанюк. Не повертаючись, я чув, як Мінасов показував на мене і щось шепотів.

Почався кошмарний, страшний час. Мінасов не давав мені вночі спати стуком. А вдень неодмінно що дві години заходив і теж будив, ніби

за якоюсь справою. Голова моя була весь час гаряча й тяжка, тіло боліло, а нерви, здавалось, були не в середині, а поверх мене, так що кожний шорох боляче одбивався на них. Я ні про що не міг ні думати, ні згадувати,—єдине, що рятує ув'язнених. Мозок мій, здавалось мені, ставав усе меншим та меншим, от-от зщулиться до одного страшного пункту. Тоді я пропав. Зщулившись, він склеїться й тоді кінець усьому, все переплутається, зміщається, забудеться, знищиться,—я поїду в «жовтий домик».

А Мінасов що-ночи провадив своє діло. Він теж не спав. Бо коли б же міг те робити? Він був увесь жовтий, з зеленявими смугами під незвичайно хоробливо блискучими очима. Лице все обвисло й було вимучене. Але він все з більшим і більшим задоволенням поглядав на мене, все з більшою веселістю запитував, як мені подобаться життя у них.

Спочатку я пробував жалітись офіцерові, який допитував мене, але що той міг зробити. Може те все робилось навіть з його згоди. Він же казав, що ось-ось мене повезуть звідси.

А повезуть! Я знаю, куди вони мене хотять повезти. Але того не буде!

Я зціплював зуби й цілі дні та ночі сидів на ліжку в тяжкому дріманню.

А Мінасов хіхікав і оповідав про тих, які були тут до мене, які так само, як і я, спочатку жалілись, лаялись, потім сиділи також на койці, поклавши голову на коліна. А далі раптом починали бігати по хаті. День-у-день, ніч-у-ніч, усе бігали. І вже зовсім не хотіли спати.

От не хотіли та й годі! Навіть не дрімали ніколи. Усе бігали та шось пильно думали. А там одного дня або одної ночи,—як з ким!—почи-

нали говорити таке, що й мала дитина зрозуміла б що то ні до чого. Деякі тихенько при цьому сміялись, а деякі лізли битись, кричали, рвали на собі волосся. А один був, який неодмінно хотів виколупати собі пальцем око. Звичайно, в такому стані їх уже не могли тримати тут,—станція не лікарня,—їх одвозили у «жовтий домик».

Але були моменти, коли й я почував себе дужчим. Це бувало, звичайно, по півночі. Старий організм жандарма не витримував і він мимоволі засинав. А, чортове падло! Ні, ти не спатимеш!

Тоді я вже вставав, стукав ногами, карафкою, ходив по хаті, грюкав, чим міг. І тоді в мене раптом прокидалось те, про що говорив мій кат. Я почував що мені хотілось страшенно кричати. Не кликати на поміч, не жалітись, а просто без цілі дико й любо заревти. Коли я схоплював в собі це бажання, я зараз зі страхом сідав на ліжко й затихав. А Мінасов лукаво посміхавсь до мене спухлим від бессоння, страшним лицем.

І той сміх знов підносив мене.

— Я вам перешкоджаю спати?—голосно питав я, встаючи й ходячи по хаті.—Вибачайте, але я так виспався, що мушу трохи проходитись. На прохід у двір ви мене не пускаєте, одже я хоч по хаті. Чудесна хатинка і оригінальна в ній будова! Правда!

Жандармові злипались старі, змучені очі, але він хитав головою і старався хіхікати.

Хіхікай, хіхікай, побачимо, чия візьме? Він мене руйнував, але він же мені й надавав сил. Ненависть, як і любов, давно вже сказано, рідні сестри і як одна, так і друга можуть щось дати.

Я це побачив ясно тільки тоді. Моя ненависть була більша, ніж найжагучіша любов. Я чув кроки «калмика», як він ще важко й по-старечому вступав на сходи. Голос його я розпізнавав на пероні, коли він говорив до кого-небудь. На лице його я не міг дивитись без сладострасного, болючого пароксизму злости. Иноді годинами я сидів і чадно марив про те, як я наступаю йому на горло ногою і з гидкого роздутого лиця його помалу видавлюється синій язик.

Я вже почав навіть скучати за ним, як він чогось довго удень не приходив.

І все те робилось мовчки й непомітно для чужого ока. Чи то мені так тільки здавалось? Та й кому би то було видно? Степанюкові? Він був занятий своїм жолудком та, мабуть, і звик уже до таких історій. Офіцер? З ним ішла у мене комідія допитів, він знав тільки мої «показанія».

А більше я ніяких людей не бачив.

Раз по півночі я ходив по «ямі». Жандарм спав. Як я не стукав, як не кашляв, він рішуче й безсило спав.

Я взяв склянку й стукнув нею об карафку. Жандарм тільки зробив невеличкий рух і ще дужче засопів носом. Голова його, як звичайно, лежала на поручні канапи, а руки стомлено звисли вздовж тіла.

А, стара гидота? Ти спиш! Ні, ти не спатимеш Ми не спатимемо.

— Слухайте, вахмістре!—підійшов я до нього й злегка штовхнув рукою в плече. Він повернувся, але прокинутись не міг.

От узять схопить руками за горло і душить, душить до раювання, до крику щастя! А потім утекти...

І раптом я весь замер: та як я не подумав про це до цього часу! Утекти. Розуміється. Ключі від камери у нього в кешені: задушить, витягнуть ключі, одімкнути й тихенько вийти на сходи, знов замкнувши двері. А там... Просто йти на пограничну лінію! Хай вбиває гранична сторожа, але ліпше смерть у чистім полі, під любовними зорями, в напруженню і щастю боротьби, ніж у «жовтому домику».

Ні, душити не можна. Я був занадто слабий. Він міг підняти крик і все пропало. Треба обдумати.

Я вже боявся його розбудити. Треба обдумати.

Я обережно ліг на ліжко і став міркувати. Зробити петлю, кинути йому на шию і зразу сильно затягнути. Але як закинути на шию? Голова лежить на поручні й не пустить до шиї. Я шарпну і йому затягне тільки ніс або рота.

— Хе-хе-хе! Не спиться?—раптом зачулось з канапи.

Я аж сів на ліжку. Невже він догадався?

Ні, по виразу лиця нічого непомітно. Але лице вже не таке сонне. Е, це неможливо! Він буде висиплятися і не спатиме тоді, коли потрібно! Треба инакше!

І от почалась гарячкова потайна гра у мене. Я хотів його вимучити так, щоб він спав, як убитий. Я хотів підбадьорити його і для того удавав, що приходить мій кінець. Це, власне, мені не важко було робити, бо не знати, чи то був, дійсно, кінець чи гра. Я, справді, вже не хотів зовсім спати. Цілий день я ходив по ямі, иноді навіть забуваючи, де я і чого ходжу, чого хочу. Голова робилась все легшою, але вже не горіла, а палала. Часом мені здавалось, що у мене на плечах не голова, а великий язичок лямпи. І від

цього мені було смішно й весело. Я говорив про це Степанюкові, а він пильно дивився на мене й гикав. А иноді зідхав і одвертався.

Мінасов же, дійсно, підбадьорювався й любовно поглядав на мене,—я давав йому велике задоволення. Він просто любувався мною й хіхікав радісно, щасливо.

А я теж хіхікав про себе.

Я вже винайшов спосіб. Коли він засне, взяти карафку, розмахнутись зо всеї сили і гепнути його просто по виску. Смерть буде моментальна. Приємно було би розтягнути її, подивитись ще в наповнені передсмертним жахом паскудні очі, але... не можна, не варто рискувати.

Треба тільки не пити в той день води, щоб карафка була повна. Правда, вона солідна, казенна, але все-таки, хто знає якої міцности жандармська голова.

Я постановив:—цеї ночи. Сил більше немає. Ще кілька днів і мені кінець.

Моя постанова надала моєму вигляду, мабуть, ще більше виразности, бо коли в той вечір прийшов на свою чергу Мінасов, він аж руки потер, дивлячись, як я крутився по хаті.

— Гуляєте? Га?—спитав він хриплим від утоми, але уважним і задоволеним голосом.

— Гуляю!—радісно відказав я, не ховаючи радости, а, навпаки, підкреслюючи.

І його моя радість ще більше потішила.

— Гуляйте, гуляйте. Головка як ваша? Горить?

— Горить!—щасливо засміявся я і, раптом зупинившись проти нього, таємниче додав:

— А знаєте, я думаю, що мені хтось підмінив голову на казан з киплячою кашею...

Це його страшенно заінтересувало.

— Та невже?—скрикнув він.—Як же то так сталося?

— А так. Я спав удень, а хтось прийшов і взяв тихенько мою голову, а мені начепив гарячий казан з кашею. І замість мозку, тепер у мене сама гаряча каша... От штука!.. Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!..

Ми обоє весело реготались і дивились один на одного гарячими, хитрими і пильними очима.

— Так ви собі тепер так і гуляєте з кашею?

— Так і гуляю. Раз-два! Раз-два!

І я почав марширувати по хаті. А Мінасов дивився за мною й щасливо сміявся.

Потім на мене раптом упала втома. Я сів і сперся головою об стіл.

— А ваша голова часом не спалить столу?— вмить заклопотано спитав жандарм.

Я злякано підвівся й подивився на стіл. Ні, він був цілий.

— Не сідайте більше, ходіть,—порадив мені жандарм.

— Ходити? Добре, я ходитиму.

І я почав ходити. Я ходив, співав, говорив усе, що мені приходило в голову, а Мінасов слухав, піддержував мене і непомітно для себе починав куняти. Голова його якось відразу, як перерізана на горлі, впадала на груди і він на хвилину засинав. Потім, пробуджений моїм стуком або криком, підводив її, слідкував за мною і знову засинав.

Години о другій стало зовсім тихо на станції. Останній поїзд пішов, грюкнули останні двері під низом, замовк дзенькіт телеграфа, тиша ночи залила усі куточки. Тільки я ходив під кам'яною шапкою і з гарячою головою, з нелюдським напруженням вів свою останню справу.

Жандарм уже спав, не чуючи нічого: ні стуку склянки об карафку, ні топота моїх ніг, ні мого кликання. Рот йому роззявився і рідкі, злегка почорнілі зуби вишкірялись, як у здохлої собаки.

Я кільки разів зупинявся, брав карафку і робив пробу. Заносив руку високо над головою й прицілявся. Так, помилки не буде: карафка впаде як-раз своїм масивним кінцем йому на висок, Тільки хрясне подла голова!..

Хай ще трохи, хай сон заволодіє цілковито станцією.

Сказати, що я думав в той час про волю, про те, як і куди бігти, про те, що з того вийде,— я не можу. Нічого я не міг думати. Те все вийде само собою, мусить вийти.

Та, власне, і про це я не думав. Я нічого, краще сказати, не думав. Я знав тільки одно: ось я зараз візьму карафку, розмахнусь і станеться щось таке, що мусить статися. Більше нічого. І тоді голова не буде гаряча, не буде страшних пароксизмів у грудях, не буде безсоння. Я буду спати, спати, спати. Я покладу голову на руку і спатиму, як в дитинстві, затишно й щасливо.

Жандарм щось зі сна пробурмотів. Я зупинився й похолов: він виспиться і тоді не можна вже буде. Чого ж я ходжу? Чого чекаю?

Я затих. Рука моя, як самостійна жива істота, незалежно від мене, помалу й бережно простягнулась і взяла,—не як звичайно беруть, щоб налити води, а вивернувшись, ніби намірюючись лити воду з дна. Затичка трималася міцно, але я старався все-таки тримати карафку горизонтально, щоб не було сильного напору води. Бо при одній пробі вода вже випхнула затичку й розлилася по підлозі

Жандарм знову ворухнувся, солодко почмокав губами й засопів знову. Голову він умостив ще краще для мене, немов спеціяльно для цього й ворушився.

Я підняв карафку, весь дрижачи, ступив на крок ближче й нахилився до сонного. Зблизька лице його було просто страшне,—змучене, блідо-зелене. Але я впився у нього й нахилявся все ближче та ближче. Його дихання вже легким теплим духом доходило до мого лиця.

І вмить... щось кинулось мені в очі. Пам'ятаю, зразу чогось в грудях пройшов страх, невідомо чого, сліпий безглуздий страх. І той страх якимсь побитом вискочив на мене з лиця жандарма!.. Я ще ближче нахилився, вдивляючись в його лице. Яка знайома шия, груба, мужицька, прорізана глибокими зморшками! А брова... Ні, не брова, а очі... І не очі, а щось коло очей, якась рисочка, якась маленька рисочка, коло очей, чи коло брови, чи на виску...

Я швидко одхилився: він похожий на батька! У тата так само випинався на брові маленький вихорчик!

Пам'ятаю, я з якимсь незрозумілим, містичним жахом одсунувсь, поставив карафку на стіл і розтеряно зупинився. Потім знов навшпиньках, страшно хвилюючись, підступив до жандарма й нахилився, близько-близько. Вихорчик стирчав, дійсно стирчав! Я малим, сидячи у батька на руках, завжди старався пригладити цей чубчик до всеї брови та він не давався. А тато сміявся і, чогось трошки червоніючи, гаряче цілував мене.

І очі так само заплющені, маленькі та глибокі. І так же змучені бували, і теж, бувало, кротка, тужна втома лежала на них і жалко було будить тата.

Я навшпиньках, боячись загомоніти, одійшов до свого ліжка і сів. Я чув, що я вже не можу взяти карафку й замахнутись ще раз. Через що —я не знав і не думав. Я не міг думати: на мене раптом найшла надзвичайна, обезсилююча втома. Пам'ятаю, очам стало тепло, руки й ноги обм'якли, голова стала хилитись набік. Я ліг і перший раз за весь час почув себе зручно й затишно на жорсткій койці. Тепло з очей пройшло в груди, в мозок. Чудний спокій, сумний, миротворчий найшов на мене, неначе я виконав щось дуже трудне і важне.

А через якусь хвилину непомітно прийшов давно забутий сон і я вперше в цій ямі заснув затишним, теплим, дитинячим сном.

Ми проспали до самого ранку. Нас розбудив Степанюк, який прийшов з наказом вести мене на поїзд: прибула телеграма з Київа—везти мене негайно туди.

Мінасов був вражений: і тим, що ми спали, і телеграмою. Але ще більше він вразився, коли я виняв свого чорного годинника і, подаючи йому, без насмішки сказав:

— Нате для вашого *сина*. Він любить такі вещички... Беріть, беріть!..

Не знаю, чи взяв він, чи ні, а я годинника поклав на стіл і хутко вийшов з камери.

ЧЕКАННЯ

Чекання

Пізно вранці, як сонце ставатиме на косарський обід, архирей має виїхати з Малих Вишеньок. Між Малими Вишеньками й Болотянкою в гаю, де кучеравляться дуплясті верби старезної, тінистої гребельки, проходить межа двох повітів.

Тут і чекають гостя: становий пристав Зеленкевич, болотнянський батюшка та поміщик з с. Великі Вишеньки Глюзінський. У болотнянського батюшки архирей зупиниться тільки на годину, щоб перепрягти коней і перемінить кучера: за Болотянкою є круча, з якої пристав не може доручити везти його преосвященство будлі кому, для цього запрошено спеціяльного візника. А в Великих Вишеньках зупиниться у пана Глюзінського на довший час.

Кроків за п'ятдесят від греблі на невеличкій могилі стоїть стражник Кавун і пильно дивиться у далечінь. Там, геть-геть аж попід самими Малими Вишеньками, на другій могилі, неначе муха на паляниці, ледве помітно чорніє стражник Андросюк. Тільки з'явиться карета архирея, Андросюк моментально запалює смолоскип—і телеграма готова.

Так за далеких козацьких часів передавалися грізні звістки про наближення татар.

Сонце помалу підбирається на косарський обід Трудно йому, мабуть,—розчервонілося, нагрілося, пашить теплом і блиском на всі боки.

Перед бричкою Глюзіньского, в позі умильної пошани мнеться тенор з містечка Задрипаного, Семен Козолуп. На ньому потертий фрак, вишивана сорочка та жовті черевички з чорними латками. Він крутить у руках рудого солом'яного бриля à la panama і слухає пристава. На виснаженім, плескуватім лиці його з качиним носом написано й тривогу, й самовпевненість, і навіть вибачливу насмішку.

Приставі батюшка хвилюються. Батюшка—неспокійно, тоскно, з виразом людини, яку ловлять; пристав—заклопотано й весело, як чоловік, що сам ловить. На ньому все блиска й горить: гудзики, погони, білий, як сніг полюсів, кітель, червоні, соковиті губи, циганські очі з синіми баньками, ляковані чоботи. Він уже все оглядів і провірив: греблю направлено, дорогу вирівняно, а по боках, як наказував, повтикувано молоді деревця. Фасонисто і немов справжні деревця. Нагорода мусить бути обов'язково.

От тільки цей архаровець—Козолуп! Звірся на нього, а він тобі такий фортель одлупить, що не то що нагороди, а світу божого не побачиш.

— Слухай, Козолупе, скажи ти мені щиру правду,—трохи не п'ятий раз питає Зеленкевич,—чи служив же ти у архирея? Останній раз, христом-богом, як чоловіка, прошу, говори ж, сукин син, по-правді: служив?

Козолуп стискує одним плечем, посміхається й покірно одповідає:

— Служив, вашескородіє...

— За кучера?

— Так точно, за кучера.

Розмова ведеться навіть в тім самім порядку, але батюшка слуха її з напруженням і турботою. В каштановій натопірченій рясі, насиченій густим духом нафталіну, та з замореним лицем і тоскними очима, він похожий на засиджену квочку.

— А як же ти в півчих опинився.?

— А по случаю восхітітєльного голосу, вашескородіє...

Тут Козолуп рішуче переклада з одної руки в другу «панамський» бриль і, маючи покласти кінець всяким сумнівам та малодушію, одверто й гаряче говорить:

— Дозвольте із'ясниться, вашескородіє! Скажу вам как подобаєть правді. На пєвческоє заняття я перейшов, када говорить по справедливості, просто как воно образованноє й льогкоє. А весь мій тембер, вашескородіє, в кучерському дєлі. Їй-богу, вашескородіє! Пущай це необразованість, а я вам прямо признаюся і більше нічево. І не стидюсь, ну, що ж, хто до чого способний. Скажу так, вашескородіє...—звиніть тольки, батюшка, за глупі слова мої,—нехай мені скажуть: «будь ти, Козолуп, за первого тенора у архирейському хорі або за кучера у послєднього поміщика», так от, накажи мене бог, візьму кучера! Їй-богу!..

І Козолуп, немов сам собі дивуючись, стискує плечима й посміхається.

— Артист, виходить,—кива на нього батюшці Зеленкевич.—Так чого ж ти не служиш за кучера?..

— По слабості спиртних напитків, вашескородіє,—винувато зідхає й потуплюється Козолуп. —Не можу на пункті вдержаться. У мене пункт—полкварти, вашескородіє. Как удержусь—давайте віз пуху, на кур'єрських провезу і пушинки

не розгублю. Ну, как перейшов за пункт—годі, злізай з некипажа. Тільки ви не сумнівайтесь, вашескородіє, за сьогодняшній день. Довезу он як! Не за деньгами стало, вашескородіє. П'ять рублів, понятно, тоже пішки не ходять, ну, тільки ж... Давно вожжі в руках не держав, їй-богу! Голову, вашескородіє, даю, що в благополучності все буде! Вірте совісті...

Пристав все ще вагається.

— Чорта мені з твоєї голови. Завезеш кудись у кручу, а я що тоді з твоєю головою буду робить? Був такий случай торік в однім повіті,— повертається до батюшки Зеленкевич,—їхав оттак само, як от тепер, архирей по єпархії. Ну, нічого. Тільки, розумієте, круча там по путі була, а внизу став. Як у нас. Ну, спеціяльного кучера, от вроді Козолупа... Ну, ти, брат, не потискуй плечима—знаєм ми вас. Просять, розумієте, сукиного сина: серце, голубе, радість наша, ради бога, не підвези ж москаля. І що ж ви собі думаєте: завіз падлюка прямісінько в став!

— У став?!—з жахом шепоче батюшка.

Глюзінський ліниво й зневажливо посміхається під жовтими й рівними, як пучки житнього колосу, вусами. Мабуть, він зневажає й архирея, й цього жалюгідного попа, й пристава, з якими вліз у компанію.

— В самий ставок завіз, анафема!—сміється Зеленкечив;—чи од страху, чи перестарався,чорт його знає. А пристава змістили. От тобі й головою ручався!

Козолуп вибачливо посміхається.

— Ми не спужаємся. На день по три архиреї возив. От тільки, вашескородіє, нащот півкварти —звольте милость, як обіцали, побезпокоїтьця

— А без цього не можеш?—з цікавістю і не без спочуття питає Зеленкевич.

— Нікак нєт, вашескородіє, без півкварти ручательства не даю. Це по совісті. Как півкварти не буде, амінь, без темберу повезу. Більше теж не треба. Ну, щоб з тембером—нада півкварти.

Батюшка від хвилювання не розуміє і пристав поясняє йому. Потім вийма наготовлену пляшку горілки й дає Козолупові.

— На, бери... Я держу своє слово. Але гляди, брат, як що трапиться, такий тембер тобі пропишу, що й себе до дому не довезеш. Чекай тут, нікуди не ходи, а то наклюкаєшся десь. А як проїде архирей, зараз же до батюшки.

Козолуп дуже охоче хитає головою, робить страшенно уважний вигляд, а сам тимчасом обережно хова горілку в кешеню. Потім непомітно одходить під верби, вибиває затичку, любовно обтирає пляшку й солодко п'є.

Сонце вже давно перетягнуло за косарський обід. Тіні від лоз, де стоїть бричка Глюзінського, скорочуються. Глюзінський починає позіхати й подивлятись на годинник. Батюшка все частіше й частіше витирає піт білою з рожевими яблуками хусткою.

Раптом на греблі чується стукіт коліс. Всі озираються й чекають. Незабаром в зеленім коридорі старих дуплястих верб з'являється селянський віз, запряжений парою шкапенят, похожих на дві тарані. На возі сидить дядько з широкою добродушною бородою, а за його спиною лежить хтось.

— Ну, от чортяка їх таки несе!—говорить Зеленкевич,—що ж там той йолоп Микитенко?

Сказано йому дурню, нікого не пропускать по цій дорозі. Ей, ти там! Куди? Завертай назад! Назад к чортовій матері!

Зеленкевич кричить і махає рукою, але дядько їде собі далі. Він теж щось говорить і посміхається.

— Козолуп! Піди, брат, турни його к чортам собачим звідци. Хай другим шляхом їде... Ну, сволоч народ! Як-раз йому тоді треба їхать, як не можна.

Козолуп хапливо зводиться, біжить до дядька, мотаючи хвостом фрака, й зупиняє коней.

— Повертай назад! Чуєш, що тобі приказують. Лізе.

У дядька зелений, розплесканий, як шапка старого гриба, картуз і сині, добрі очі. Він не перестає посміхатись і лагідно говорить:

— А мені господин урядник, спасибі їм, дозволили. Вперед преп'ятствували, то правда, а потому согласились. «Іжжай, кажуть, як їхне благородіє господин справник»...

— Восхітітєльно,—нетерпляче строго згоджується Козолуп.—А господин пристав тобі приказують: завертай назад і шабаш. Понял?

Дядько охоче хитає головою, все дуже добре розуміє і знов говорить:

— Ну, я й поїхав. Ато ж. Думаю: просить буду господина пристава, а вони, спасибі їм, і дозволять. Мені в Задрипане. Стара моя заслабла, так на операцію везу, хай господь милує. Бог його зна, як воно вийде, ну тільки дохтур наказував на рано буть. А вже, горенько наше, й нерано. Задержали нас господин урядник. Задержали, хай господь милує. Ну, дякувать, випустили. Говорять: «як господин пристав постановлять». .

Зеленкевичу надокучило чекать і він кричить:

— Ну, що ж там? Козолуп!

Козолуп здригує, поспішно бере за мотузяні віжки й повертає коней назад.

— Ніззя. Не приказано. Ето архирею без надобності... У тебе жона, у мене бабушка, а їм нада проїхать. Другим шляхом шкандибай. Мало тобі дорог? Ач, рисаки які!.. Ну, ти, паршива, ще мені тут щулиться!

— Козолуп!!—чується сердитий крик пристава.

Козолуп злякано кидає коней і підтюпцем біжить до брички.

Тоді дядько замотує віжки на люшню, зліза з воза й розгладивши сорочку на грудях, з батогом в руці іде з Козолупом. На возі він здавався вищим, тепер—це коротконогий, крем'язний і незграбний чоловік.

Кроків за десять від панів він скида картуза і з тою ж посмішкою—не то ласкавою, не то сумною—низько уклонившись, починає викладати своє прохання.

Пристав сердиться, виясняє, дядько охоче згожується, але знов таки провадить своє. Почувається, що хоч би тут з'їхались пристави зо всеї губернії та разом з губернатором почали йому товкмачити, він все так само буде посміхатись, згожуватись, а потім говорити своєї далі.

Але, зрештою, діло все ж таки виясняється: їхати цею дорогою дядькові ніяк не можна. Иншим же найближчим шляхом, то правда, вийде верстов з двадцять крюку. З цим нічого не зробиш: що правда, то правда.

Але от що до прохання дядькової слабої баби—почекать край дороги проїзду архирея та попросить у його благословення—так це... що

ж... це можливо. Так, край дороги, он там біля деревинок, можна.

— Тільки щоб мені деревин не порушить, а то викину разом з старою твоєю он туди жабам у болото. Чуєш?

Дядько кива головою, сміється на жарт, пристава і йде з картузом і батогом у руках до воза. Поставивши коней збоку на поважній дистанції від деревинок, він тихо переказує своїй старій про результат балачки. Лице баби вимучене, без крови, аж сіре. Здається, коли проколоти на ньому шкуру, то з його потече рідка, білувата водичка. Губи потріскані, сині; баньки очей темно-жовті. Вислухавши чоловіка, вона з усиллям вдячно хреститься й терпеливо заплющує очі.

Сонце стоїть уже над головою. Тіні короткі та чорні, як плями чорнила. Нагріте повітря хистко коливається по степу і далека Широка Могила з темною цяткою Андросюка розпливається, хитається. Хліба застигли, не рушаться.

Пристав, батюшка і Глюзінський поїхали обідати до батюшки, наказавши Кавунові негайно бігти до них, як тільки на Широкій Могилі з'явиться дим.

Козолупові не сидиться. Він то встане і, приставивши руку над очима, вдивляється в далечінь, то йде до дядька вниз.

Дядька звуть Трохимом, а жінку його Мотрею. Вони з Ясиноватої. У них дома зосталося п'ятеро дітей, з яких найстаршій Меланці чотирнадцятий рік. Як помре стара, хай господь милує, що тоді? А в старої грижа. Терпляча вона, стара, довго не піддавалася, а це взяла та й не видержала.

Козолуп спочуває, потішає, але йому стає нудно. Він вертається на могилу й знов заводить розмову з Кавуном про те саме.

Кавун мочки понуро слуха, йому вже остогидло безікання цього п'яного, пришелепуватого чоловіка.

— Ні, ти це ізобрази!—кричить з захопленням Козолуп:—Четверик коней! Га? Та ти думаєш, що таке кінь? Так собі, худоба, як той казав? А, братіку, брешеш. Кінь тоже, брат, знає, какой у тебе тембер. От, скажемо для блізіру, посади тебе за фізгармонію. Бачив фізгармонію?

— Я з вами свиней не пас!—раптом несподівано з хмурою зневагою кидає Кавун.

Козолуп непорозуміло змовкає і, кліпаючи очима, якийсь час мовчки дивиться в одвернуте лице стражника.

— Ето проти чого?—нарешті промовляє він.

— Проти того, що начальственому лицю тикать не полагається,—дивлячись, як біжить широченна пляма тіни по хвилястому житі, одповідає Кавун.

— Ах, покорніше звиніть!—поспішно і з полекшенням скрикує Козолуп.—Понімаю...Очень звиніть. Тольки я, знаєте, проти того за фізгармонію, що, скажемо, сяде за неї один чоловік і сяде другий. Єсть тембер і той тобі так заграє, що душу по сльозинці йому, сволочу, оддай і то мало, а другий... хоч плюнь та розітри. От така сама, брат, штука і з конським предметом. Ти думаєш як?

— А перекинете ви архирея...—раптом з легкою посмішкою пускає Кавун.

Козолуп від несподіванки на мент замирає. Потім схоплюється на коліна, люто б'є себе кулаком у груди й скрикує:

— *Я* перекину?
— Та вже ж не я.
— *Я* перекину?!
— Та не я ж, кажу.

Козолуп з безмежним здивованням озирається навкруги, немов кличучи ввесь степ послухати цього чудного, божевільного чоловіка. Далі безнадійно й з призирством маха на нього рукою, сідає й починає закурювать.

Недалечко дрібно й безсило, як прив'язаний за нитку до небесного шатра, б'ється в повітрі кобець. Кавун байдуже слідкує за ним.

Степ хитається, переливається і біжить за обрій, де зблідле від спеки небо зливається з гарячим, синюватим туманом на землі.

Козолуп робить цигарку й весь час здивовано й ображено хмикає. Щоб він перекинув! Ха, цього йому ще ніхто не казав. Ну-ну!

Він умить одклада цигарку й хмуро лізе в кешеню. Вийнявши напівпорожню пляшку, мовчки витягає затичку й підносить до рота. Але тут же скидується і простяга її Кавунові.

— Для любопитства ковтнуть трошки?

Кавун повертає своє понуре з важким носом лице, уважно дивиться на горілку й одвертається.

— На начальственім посту не полагається тетим заніматься...—крізь зуби цідить він і спльовує.

Козолуп стискує плечима і п'є сам. Потім обережно ховає пляшку в кешеню і, як ні в чім, знов починає розмову про теж саме.

Тіні стають все довшими, але вже в другий бік лягають. Там, де стояла бричка з панами,

холодку нема і сонце блищить на клаптиках сіна та недокурках.

Трохим сидить на возі, звісивши ноги в рудих задеревенілих чоботях і тоскно водить очима навколо. Не їде архирей. Ах, горенько, горенько. А доктор наказував на рано бути. «Та гляди,— казав,—не гайся, бо може померти, сам винен будеш.»

Атож, сам доктор так сказав, спасибі йому. Над вербами прожогом пролітають дві дикі качки і, тонко та дзвінко розрізаючи крилами повітря, зникають у тому боці, де видно на горі біленькі хатки Болотянки з двома вітряками збоку. Хати в розквітчаних садках похожі на наречених в білих фатах, а млини, немов піп та дяк, благословляють їх, розставивши руки в широких рукавах.

Трохим глибоко зідхає і, нахилившись до Мотрі, пильно й сумно вдивляється в неї. Сіре лице з пукатими баньками очей, покритих синявими віками, непорушне. В куточках губ замерли мушки з золотисто-зеленими спинками. Дихає чи ні?

Трохим легко змахує мух і дивиться. Губи ледве помітно ворухнулися. Ну, слава богу й за це.

— А що, ще жива стара?—чується голос за спиною.

Трохим підводиться: стоїть той самий чоловік, що в архирея за кучера буде.

— Дякувать богові, жива ще. Жива, бог з нею. А як далі буде—не знать. Того вже сказать не можу. Ой, не можу, та не можу. І хотів би чоловік сказать, та не сила його.

— Нічого, дядьку, ти не внивай. Поклади упованіє на мене. Верно. Я доложу архиреєві.

Я поговорю з ним про тебе. Архирей у бога не то, що ми. Ти молись хоч сорок дней і ночей та й нікоторого означення. А архирей руку возложив, шепнув богові пару слів і стара твоя хоч танцюй. А що ти собі думаєш? Вєрно.

Трохим теж не сумнівається в цьому, та от біда: чи доживе стара.

— Доживе!—глибоко переконаним голосом завіря Козолуп. В такий день, коли він буде везти самого архирея, щоб якась там баба не дожила.

— Об'язательно доживе, ти про це й голови не клопочи собі. Як можна! Це ж, брат, як на долоні тобі написано. Ти що собі думаєш, що це так собі, як той казав, спроста повстрічались ми тобі на дорозі: я, значить, та архирей? Тут брат, сам бог так тобі підстроїв. Ага! А ти б собі как думав? Е, чоловіче, у бога ходов много... Мотря ворушиться і скрипучим, зусильним голосом говорить:

— Дай боже здоровля за... добре слово. Хай господь не оставить... за ласку...

Вона силкується розтулити смажні сухі уста в посмішку й вдячно кліпає очима до Козолупа.

— А що? Хіба неправильно розсуждаю?—задоволено скрикує Козолуп.—Ого, тітко, ще так затанцюємо, що держись... Ха!

Трохим сумно й ласкаво хитає головою, а Мотря стомлено заплющує очі; але по виразу її лиця видно, що вона все чує, розуміє й повна терпіння та непохитної, всецілющої віри.

Козолуп же знов підтверджує своє обіцяння поговорить з архиреєм і починає оповідати, як він колись возив по три архиреї на день, а коні не коні були, а чисті тігри. Тільки оком кивни і як людина тебе розуміє.

Трохим ввічливо, але неуважно виявляє здивування й з надією погляда на могилу, де нерухомою масою, як кам'яна баба, сидить стражник Кавун.

Спека побільшується, густішає, звуки стають глухішими. В жовтозеленій осоці болотця кумкають жаби. Тон їхнього кумкання скорбний, жалібний, повний тяжкого непорозуміння. Здається, їх боляче, невідомо за що, хтось скривдив і вони покірно, недоумінно стогнуть і жаліються комусь. У-ум!.. У-ум!

Стомлені спекою конячинки стоять, похнюпившись і притулившись головами одна до одної. Вони немов слухають жалі жаб, немов їхню кінську долю оплакує тихе болотце.

Трохим теж затих і сидить коло старої, непорушно дивлячись у землю. Над їхніми головами безшумно носяться ластівки, неначе виписують незримі хрести.

— Не видко, Трохиме?—часом чується тихим шепотінням від Мотрі.

Трохим скидає очима на могилу, де сидять Козолуп та Кавун, і сумно відповідає:

— Ні, не видко ще, мабуть.

Жаби стогнуть. Самотно, безнадійною покірністю звучить їхня скарга в застиглому гарячому повітрі. У-ум!... У-ум!

— Ох, недобре мені, Трохиме!—шепоче Мотря.—Смертонька моя...

Трохим з боязкою тугою дивиться на неї і тихо говорить:

— Потерпи, Мотре... Може бог дасть... архирей... Що ж робитимеш?

І в голосі його чуються ті самі ноти, що й у кумканню жаб.

— Наказував дохтур, щоб рано бути...—несміло додає він,—та задержали нас. Ай, горенько. Задержали, хай господь милує...

Мотря мовчить і не знати, чи чує вона.

Аж ось, нарешті, архирей їде,—на Широкій Могилі скибчасто й розпливчато задиміла козацька телеграма. Кавун у ту ж мить поїхав у Болотянку сповістить пристава і Козолуп тепер сам на могилі. Він то присідає, то лягає на землю і весь час з-під руки дивиться в той бік, де, на його думку, мусить з'явитися карета архирея.

Трохим сквапливо садовить Мотрю, підкладаючи їй під спину солому й свитки. Він що-хвилини хреститься, витирає рукавом піт і подивляється на Козолупа.

Мотря, схвилювавшись, сидить напівчувственна з заплющеними очима і тільки часом безсило й трудно роззявлює рота, по кутках якого уперто прилипли зеленкуваті мушки.

На греблі чути стукіт брички. Це — пристав, батюшка та Глюзінський. Козолуп зараз же підбігає до них, з піднятим заклопотанням вмішується до розмови й жадно зазирає всім у вічі. Балакають пошепки.

Кавун знов на могилі й подає знаки.

Бричку ставляють на другий бік дороги проти Трохимового воза і ждуть.

Иноді Козолуп серйозно, але підбадьоруюче підморгує Трохимові, показує на себе пальцем і заспокоюючe кива головою: не бійся, мовляв, я тебе не забуду.

Трохим посміхається неуважною посмішкою й непокійно мнеться. Він без картуза, сонце пече

йому голову й витягає на лоб дрібну росу поту, але Трохим з поштивости перед начальством не втирається.

Мотря сидить рівно, мертво, в позі єгипетських фараонів, з заплющеними очима і блідним, загостреним носом.

Вмить Кавун дає останній знак — себ-то збігає з могили.

Ще з пару хвилин напруженого чекання і на горбику з'являється екіпаж, запряжений четвериком коней устяж.

Батюшка судорожно обсмикує рясу, хапливо хреститься і, витягнувши шию, трепетно застигає. Тепер він скидається на квочку, що зачула шуліку.

Пристав блідий, серйозний кидає навкруги короткі пильні погляди, притримуючи шаблю витягнутою «по-швам» рукою.

Навіть Глюзінський вирівнюється.

Стріча проходить як-найкраще. Архирей—маленький, зморщений дідок—зовсім не страшний. Привітний, не строгий, говорить просто, тихим голосом, але, видно, дуже стомлений. Через це у нього трошки гидливий і незадоволений вираз лиця. Спочинуть би як слід.

Зачувши це, пристав, батюшка, Глюзінський прожогом кидаються до своєї брички й кажуть кучерам швидше везти до батюшчиної господи.

Пристав, побачивши Козолупа біля карети, ще на хвилинку зупиняється й голосно говорить до нього:

— Козолупе! Ти ж, голубчику, щоб у свій час був на місці. Чуєш? Їх преосвященство до Болотянки доїдуть з цим кучером, а там уже ти по-

старайся. У нас, ваше преосвященство, за Болотянкою єсть, так сказать, возвишеность, Так ми в безпокойстві вашого благополучія надійного кучера... Знакомого з місцевістю... От цей...

Козолуп мне бриль із боязкою соромливістю кліпає очима.

Але архирей тільки стомлено хитає головою й торкає парасолем кучера: їхати.

— Поїжжай!!—офіцерським, піднятим голосом командує справник.

Але тут виходить невеличка задержка. Козолуп раптом чогось хвилюється, ступає крок наперед і ненатурально-голосно викрикує:

— Ваше високопресвятительство!

Архирей здивовано зиркає на чудного чоловіка. Батюшка, передчуваючи непевне, укривається холодним потом, а пристав грізно нахмурює густі циганські брови.

Козолуп немов ковтає щось і від хвилювання не може вимовить ні слова.

— Ну, що тобі?—досадливо оглядаючи його, кривиться дідок-архирей.

Козолуп робить усилля й хрипко говорить:

— Покорніше звиніть, ваше... викосопресвятительство... Болящий мужичок... То-єсть, ваше пресвященство, жона у його... Благословеніє ваше... Рак, значить, на операцію. Он там...

І Козолуп поштиво показує брилем на Трохимів віз.

Архирей слухає нетерпляче.

— Нічого, братець, не розумію. Благословить? Болящий? Так?

— Так точно, ваше..

— Нехай до церкви під'їде, завтра всіх буду благословлять.

І архирей знов легко торкає в спину кучера. Коні м'яко натягують посторонки й екіпаж плавко пропливає повз Козолупа.

Пристав, перегнувши тіло з брички, люто щось шипить останньому й грозиться кулаком, але Козолуп нічого не помічає. Він стоїть і непорозуміло дивиться услід архиреєві.

Коли за греблею стихає стукіт екіпажів, Козолуп помалу одяга «панамського» бриля і хмуро, роздумливо спльовує.

— Да-а, восхітітельно,—промовляє він крізь зуби й повертається в бік «болящої». Але в той же мент зупиняється: Трохим якось підозріло метушиться біля воза. Мотря знов уже лежить, а дядько тупчиться коло неї й безпорадно озирається. Помітивши Козолупа, він раптом розтеряно посміхається й хита головою на жінку.

— От, не доїхала...

— Та невже померла?!

Трохим з винуватим і розгубленим виглядом розводить руками. Потім зачинає ходити круг воза, підбирати з-під його натрушену солому і складати на передок.

— От так інстанція!—говорить Козолуп і підходить ближче. Лице Мотрі, затверділе й одразу якось висхле, покрите зеленкуватими плямами мушок. Вони купчаться в куточках очей та губ і моторошно бачити, що віки від цього навіть не здригуються.

— Да-а, це, називається, дождалися...—знов бурмоче Козолуп.

Трохим довго стоїть і дивиться кудись убік нічого не бачачими очима, потім машинально, мовчки вилізає на віз і задумливо шарпає віж-

ками. Конячинки ліниво й неохоче сіпають візок. Од цього голова Мотрі хитається збоку на бік, немов вона чогось не похваляє.

Козолуп не рушиться й пильно слідкує за Трохимом. Бачачи, що той їде просто, а не назад, як йому тепер уже слід би, він наганяє віз, з рішучим і непохитним виразом вистрибує на нього і, беручи віжки з рук мужика, повертає назад.

— Сидіть, дядьку, поїдемо разом. Вам же в Ясиновату? Ну, й мені туди. Н-но, куди?

Трохим покірно випускає віжки і в чудній задумі застигає. Козолуп знаходить в соломі батога, з злісною насмішкою оглядає його й сердито лупить шкапенят.

— А-нно, ви, рисаки!

Пізно ввечері стражники Кавун та Андросюк ходять біля могили й довго лютими, надірваними голосами гукають Козолупа. Але в одповідь їм тільки чується безнадійне, недоумінне, повне незаслуженої образи, кумкання темнозеленої осоки. У-умм!.. У-умм!.. У-умм!..

ТАЄМНІСТЬ

Таємність

З великим спокоєм самозадоволення я можу, нарешті, розказати всю ту історію. З великим спокоєм і сумом людини, яка по довгому блуканню й шуканню істини, прийшла до свого справжнього призначення!

Я знаю—вузенькі душі, зашкарублі мозки будуть вигукувати свої звичайні сентенції про зрадництво, про «лакомства нещасниї». Я знаю—багато таких, як я, будуть стискувати плечами на мої одверті слова; але мого спокою й певности в собі вони не збаламутять.

Ось я одверто й просто кажу: геть усякі шукання, геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таємності. Годі з нас крикливих обіцянок, «творчих процесів», ідеалів, непевности й обманів. Життя—не скачки з перепонами. І не панахида, на якій треба стояти з скорбним виразом лиця та нудьгою в душі.

Ось я одверто і гордо кажу: я—помічник прокурора, я—оборонець законів, порядку і всього строю життя. Раніше я страшенно образився б, якби мені хто сказав, що я буду помічником прокурора і судитиму «товаришів». Але тепер мені смішні ті дитячі настрої, наївно-дурноваті і шкодливі разом з тим. Мені смішні ті бородаті

хлопчики, мої товариші з гімназії, які й досі не вийшли з гімназіяльної стадії розвитку. Ті ж «конспірації», бумажечки, книжечки. Так само скидають шапку перед словом «народ», «ідеал», так само «руйнують», «творять», наївно вірять в таємності життя і шукають свободи.

Що є свобода людини? Це той стан її, коли вона може робити все, що хоче.

Я теж шукав свободи і був рабом; протестував проти насилля і був насильником.

Коли мені хотілось розім'яти організм якимсь дужим переживанням, хоча би й картами чи вином, я завжди насилував себе і соромився своїх бажань.

Тепер я що-дня і п'ю, і граю в карти, і читаю ті книжки, які мені хочеться, і вожусь з людьми, які мені до вподоби; я роблю все, що бажано мені,—і почуваю себе цілком спокійним, задоволеним і не насильником. Я теж бажаю поступу і служу йому, але я це роблю помалу, упевнено, без ґвалту і твердо.

Перш усього, я люблю порядок.

Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку.

А всякі ідеали, фантастичні плани—це, насамперед, непорядок. Це руйнує звичайний, нормальний хід життя. Різні «неосяжні простори»—це просто лукавство ледачих і ненормальних людей, які не хотять робити малого діла. Для того, щоб жити, я мушу бути певним у тому, що і де я роблю.

Раніше я блукав по різних надхмарних країнах і через те не бачив землі. Тепер я бачу кожний свій крок.

Я знаю, що робитиму завтра о четвертій годині, знаю, чого не робитиму о дев'ятій.

Бо я певний у собі.

І тому я більш усього не люблю непевности, таємности, загадковости. Через них я загубив кільки років свого життя. Через них гублять молоді наївні люди все своє життя.

Я хочу розказати одну історію, яка мене врятувала, для того, що може вона спричиниться до рятунку инших. Коли я нею поможу хоч одній душі, я оправдаю своє завдання.

Ця історія трапилась у нашому городку, де я жив після того, як мене викинули з університету. (А викинули мене через те, що я хляснув педеля по плечі і ні з того ні з сього закричав «Пролетарії всіх країн, єднайтеся!»)

В Гнилятині (так зветься наш городок) я ходив з меланхолійним виразом лиця, з знайомими поміщичками удавав із себе надзвичайного бомбиста і носив завжди чорну косоворотку. Граючи з приставом у карти, я часто понуро замислювався і несподівано запитував, чи в сибірських каторгах можна мати при собі свою подушку. Такі питання викликали до мене увагу і боязку пошану з боку дочки пристава. Але, як я мав уже наречену Полю, дочку начальника місцевої тюрми, то далі глибоких і всмокчуючих поглядів у нас не пішло.

Але не дивлячись на меланхолійний і многозначний вигляд бомбиста, моя природа і тоді вже протестувала й виробляла в мені риси мого характеру, які помогли мені вибратись з тої історії розумно й спокійно.

Почалась же та історія так.

Я виїжджав на тиждень з Гнилятина.

Приїхавши, я переодягся і почав робити гім-

настику. (Я що-дня уранці і ввечері роблю гімнастику: це сприяє порядку тіла і душі.)

Раптом хтось постукав у двері. Стук був схожий на стук Полі, тільки більш нервовий и нетерплячий. Я крикнув «ввійдіть»—і, не покидаючи гімнастики, ждав.

Ввійшла таки Поля.

Я хитнув їй головою і сказав «добрий вечір», роблячи в позі випада маленькі круги руками по системі Мюлєра. Мій принцип: ніколи ні при яких обставинах не покидати того, що почав робити.

Розуміється, Поля зараз же за це розсердилась.

Не дивлячись на всі свої емансипації, вона ніколи не могла збагнути тої ідеї, яка проводиться до кінця.

— Ти не можеш перервать на четверть години гімнастики?

Хоч тон був такий, що можна було чекати якогось вибрика з грюкотом дверей, я все ж таки хоч кротко, але твердо одповів:

— Ні, Полю, не можу... Ти знаєш мій принцип...

Вона не дала договорить.

— Я не про принципи прийшла з тобою балакати. У мене єсть важна справа. Я тебе прошу... Чуєш?

Її лице, справді, виявляло щось незвичайне.

Правду кажучи, мені тоді не дуже подобалось ні лице її, ні постать, ні характер.

Лице її було довгасте, дуже бліде і якесь таке, як бувають булки, спечені без блиску. В цій довгастій булці були вліплені двоє очей, похожих на чорненькі ґудзики од черевиків. Ґудзики ці завжди непокійно і з напруженим шуканням

крутились на всі боки. Постать була тонка, плескувата, з запалими грудьми.

Моя наречена не ходила, а все спішила кудись, все турбувалась, все боялась чогось. Поговоривши з нею годину і зоставшись потім на самоті, чоловік себе почував так, ніби після гуркуту, гамору й хапливости їзди в поїзді опинився в тихій-тихій хаті.

Ми були вже давно заручені, але я, так мовити, лише принципіяльно мав її за свою наречену.

Мій принцип: в сем'ю кожна половина мусить вносити свою долю; я мав внести працю, а вона—гроші. У батька ж її був чималий хутір, який він і давав за нею. (Між иншим, потім, на щастя, виявилось, що хутір був перезаложений і крім того належав не тільки її батькові, а ще й двом братам його. Але це не стосується до історії.)

— Ну, Михайле! Ти перервеш свою гімнастику? Мені ніколи.

Я зробив круги згори вниз, потім переставив ногу і почав робити знизу вгору. Між кожним змахом рук я міг їй одповісти.

— По... че... кай... За... раз... скінчу...

На жінок твердість характеру впливає, як на запального адвоката «предусматріващая статья»:

Поля шпурнула торбинку свою на моє ліжко й мовчки з обуреним виглядом сіла на стілець.

Коли я скінчив свої вправи, вона мені оповіла таку історію. (Я, звичайно, випускаю гарячу передмову її, яка більше торкалась моєї персони, ніж історії.)

Тиждень тому, на другий чи на третій день як я виїхав, на станції у нас арештували двох

добродіїв. Арештували так несподівано, таємно й загадково, що сам жандармський ротмістр Кочетков не знав, кого й за що він арештував. За годину перед прибуттям кур'єрського № 14 Кочетков дістав з губернії телеграму з наказом арештувати двох злочинців, які мають такі-то прикмети і їдуть в купе першої класи. Таких, дійсно, знайшли—і арештували.

Вони не боронились, не противились, але—їх (з наказу з губернії) звязали й під вартою двох десятків салдат одвели в городську тюрму.

— Ти уявляєш? Двох десятків! Уяви собі тільки: звязали і під конвоєм двох десятків... Ти розумієш?

Я нічого не розумів, але це було, справді, досить дивно й таємно.

В тюрмі ж їх моментально розрізнили, розсадовили по різних камерах. А камери пильно-пильно ізолювали; поприбивали над вікнами «щити», випорожнили сусідні камери, щоб не було зносин ні з одним чоловіком, а до дверей приставили спеціяльних дозорців. (З цими дозорцями вийшла ціла катавасія: ніхто не одважувався стояти біля таких «важних» і таємних злочинців.) Але найголовніше те, що ніхто нічого не знає про цих людей: хто вони, звідки, куди їхали, повіщо—невідомо. Сами вони абсолютно нічого не говорять, мовчать і більше нічого. Паперів при них ніяких не було. Цілковита тайна.

— Ти розумієш?

Я сидів з похмуро-заклопотаним виразом.

Власне, клопоту мені від того особливого не було, але показати це Полі було б так само розумно, як ударить педеля по плечі й заревти: «Пролетарії, єднайтеся».

— Так... Треба буде той... гм!.. А вони хто— есери чи есдеки?

Поля аж крутнулась на місці.

— Ах, господи. Та кажу ж тобі, що нічого невідомо!

«Ні, та якого ж чорта, голубко, тобі треба од мене?!»—хотілось мені запитати мою наречену. Але я ще більш похмурився й глибокодумно пробурмотів:

— Умгу!.. Так... Треба буде той... Очевидно, серйозні партійні люди.

— Я теж так думаю,—з захватом прошепотіла Поля.

Треба мати на увазі, що моя наречена тільки й мріяла про «народ», партії, бомби, страйки. І щоб все це було страшенно таємниче, щоб побільше конспірацій, шифрів, паролів. Вона навіть мені посилала з Гапкою зашифровані записки.

Признаюсь, в той час і на мене наше одкриття, себ-то, що це були серйозні партійні люди, зробило таки враження. І знов зробило тільки тому, що ми ніколи не бачили справжніх партійних людей. «Політичні злочинці» не раз бували під доглядом Макара Авдієвича (батька Поліного). але що це за «політика» була: аптекарський ученик, синок Фінкельштейна, якого я кожної вакації ловив у нашому саду на яблунях і обривав йому вуха. Двоє чи троє «аграрників», добродушних дядьків з Козубівки, з яких один завжди возив нам дрова. Був один семинар, небіж батюшки о. Кантатова. Але цього арештували за те, що був п'яний і, вириваючи з корінем вуличного лихтаря, кричав :«долой просвѣщеніе!!» Його хутко випустили. Сиділи раз з сусіднього містечка фершал і фершалка, одна

модистка, писарчук с воїнського присутствія. Все це були люди яких ми знали, в яких не було нічого надзвичайного, які десь так само, як і ми, хоч і звали себе есдеками чи есерами, але справжніх есдеків і есерів не бачили. (Я і Поля були есерами!)

Ці ж двоє були партійні люди, справжні, дійсні, загадкові, могучі, надзвичайні. Це були ті, які десь здалеку наказували нам, контролювали наше життя, судили нас. Це були ті, осуду яких так боялась Поля, які примушували клекотіти турботами, таскати кудись якісь книжечки, щось переховувати, носити незграбні блюзки, розводити нудні ідейні розмови. Це були «вони», які завжди незримо стояли з нагаєм над нашими душами.

— Знаєш що?—раптом таємно нахилилась до мене Поля й очі її поширились несподіваною думкою.—Ми повинні їм помогти втекти.

Я мовчки витріщився на неї

— Так-так!.. Коли ми... Коли у нас є хоч трохи дійсного бажання служити ділу, то ми повинні зараз же... Слухай, це надзвичайно... Ох, господи, як би це було... Ні, ти подумай...

Спинити її стрибаючі слова—все одно, що перехопити камінці, що сипнув би хто-небудь з гори. Я чекав, коли вона сама стомиться. Нарешті, вона зупинилась.

— Ну? Що ти скажеш?

— Це неможливо,—сказав я

— Чому? Чому неможливо? Через що? Трудно? Нічого подібного. Я думала. Дуже легко можна втекти. Ти слухай.

І вона почала висипати в мої вуха все, що думала. Єсть декільки способів. Можна підкупити дозорців. Гроші зібрать, позичить, укра-

сти,—це одно. Можна витягнуть уночі з контори ключі, переодягтись, загримуватись дозорцями, прийти в коридор, звязати сторожу й вивести «їх». Можна передати пилки, «вони» перепиляють ґрати й утечуть через стіну. Нам це все дуже легко зробити, стоячи так близько до тюремної адміністрації. І коли ми не зробимо, то нам сором, ми—недостойні зватись ідейними людьми, есерами, ми—вороги народу, нас нащадки заплюють, власні діти нам кинуть в лице прокляття, ми—Іуди, падлюки, лицеміри, себелюби.

Одним словом, з промови її я бачив, що вона за всяку ціну рішилась це зробити; може, навіть, тут у мене тільки ясно рішила, але сперечатись не було ніякої рації. Логіки жінки, взагалі, не визнають, а Поля тим паче. Вона мислила по якимсь невідомим мені законам. Коли ти їй пробуєш довести, що вогонь гарячий, вона одповідає «нічого подібного, ні трішки не гарячий, бо в почтмейстера картуз з кокардою». От і сперечайся.

Правда, тоді—не криюсь—я й не хотів сперечатись. Я сам був настільки загіпнотизований цими «народами й ідеалами», що теж не міг розумно й об'єктивно подивитись на справу. Мене самого схвилювала й захопила думка визволити «їх», зробити щось «значне й важне».

І от ми стали готувати те «значне». Ми більше не сварились з Полею за дурниці і обоє тільки й думали про тих двох.

Звичайно, що свої приготовання до втечі ми робили дуже обережно, «конспіративно». Ми повинні були, насамперед, добре орієнтуватись в тій околиці, яка була круг «них». Найближче

стояв, розуміється, Макар Авдієвич. Поля могла бути абсолютно певна, що він її батько. Та ж витягнута постать з проваленими грудьми, ті ж ґудзики-очі непокійні, шукаючі, клопотливість, непосидливість.

Що ж до Макара Авдієвича, то він був рішуче збитий з пантелику цими двома злочинцями. З початку до кінця він натикався на несподіванки. Перш усього, він не знав, як їх записати в книги. «Вони» ж категорично одмовились назвати себе і не хотіли ніяк зрозуміти, що так же не можна: кожний арештований мусить бути записаний в книгу, инакше виходить, що він ніби не сидить в тюрмі, а прийшов у гості.

Далі, «вони» поводились не як підлеглі йому, а як господарі всеї тюрми. Прикрикують на адміністрацію, вимагають мало не «на витяжку» стояти перед ними й що-хвилини грозяться скаржитись за звичайні тюремні сильні вирази.

Взагалі, це не арештанти, я якісь принци інкогніто! Сиділи ж всякі «політики»,—його тюрма не якась сільська буцигарня!—але таких птиць йому ще не доводилось бачити. Це одно наказаніє господнє, а не арештанти.

Ми були цілком задоволені з його оповідань. Звичайно, це не аптекарські ученики.

— Ну, а як вони? Що вони роблять?

— Вони? Вони нічого не роблять. Що ж вони можуть робити. Книжки їм заборонено давати. І взагалі такі накази про них...

Тут Макар Авдієвич схаменувся й одмовився балакати про «них». З губернії наказано, щоб ні «вони» ні про кого нічого не знали, ні про них ніхто нічого.

Ми кільки раз підступали до нього, але все кінчалось цим самим.

З цього боку, значить, були серйозні перепони. Серйозність ще тим побільшувалась, що на ніч ключі від камер «важних» одбирались не в контору, а відносились до самого Макара Авдієвича.

Тоді ми потихеньку почали пробувати ґрунт біля дозорців. Їх було четверо коло «важних». Самі камери були на різних кінцях коридору: коло одної стояли по черзі Василь Курка з Панасом Замойченком, а коло другої Данило Струк і Безродний. Струк і Курка були за «старших».

Курка був маленький, руденький, похожий на патлатеньку хатню собачку. Завжди посміхався, лащився, але міг укусити як-раз в ту хвилину, коли найменше цього чекаєш.

Струк, навпаки,—високий, товстий, тупий і через тупість страшенно впертий. За кожним словом лаявся матюками і після кожного матюка тихіше додавав: «прости господи».

На них стояння біля «важних» вплинуло так, що вони стали ще усерднішими й цілком непідступними. (Тому сприяла ще й набавка по два карбованці в місяць зверх звичайної платні.)

З ними ми постановили бути обережними. Але Замойченко й Безродний подавали деякі надії. Замойченко, правда, був занадто хвастовитий, а стояння біля «государственних» рішуче закрутило йому голову. Він тепер инакше не ходив, як заклавши ліву руку за пояс і поважно задравши догори кирпате лице, за яке його звали «двустволкою».

Перша моя розмова з ним вийшла зовсім невдачною. Він вертався саме од «важних». Я ввічливо зупинив його й запитав:

— Ну, як же там ваші «тайні»? Мовчать?

Замойченко холодно й недбало кинув на мене згори поглядом і строго промовив:

— Прошу не касатьця. Воспрещено государственим приказом.

І важно проплив повз мене.

Але я вжив иншого методу і Замойченко пом'якшав. Зустрівши вдруге, я зачав розмову з того, що здивувався, як може він, Замойченко, киснути тут у Гнилятині, коли міг би з його дотепністю, справністю й розумом бути у губернії найменше старшим поліцейським. Такий вступ не видався йому ні штучним, ні хитрим, бо він якраз сам був тої ж самої думки про себе. Навпаки, він охоче підтримав тему нашої розмови. Ми саме проходили повз мою квартиру і я просив його до себе на «румочку водки». За «румочкою» він зовсім скинув, немов свою шинелю, поважність, трошки навіть засоромився сідаючи в крісло, яке я підсунув йому, і разбалакався. Правда, коли я знов обережно торкнувся «важних», він знову споважнів, але на цей раз уже, видно було, не думав таїтись.

— О, ето люди!—навіть закрив він повіками очі й покрутив головою.

— Інтересні?

— Отдєльниї люди!..

(Це мало значити «дєльние.)

— ...Самі настоящі!.. Хвактическиї люди?..

— Та невже?

— Вєрно слово. Нікада не видав таких. Ругатьця? Боже спаси, ні вони, ні ти не смєй. Трудно, конєшно, ну, задержуваться нада, потому государствений приказ—будь вєжлівим з ними. Е, ето не шпана смердяча...

В голосі його чулась гордість і самоповага.

— Ну, а здорово тоскують?

— Тоскують?! Що ви? Зачем тоскувать! Ето там какойсь хвартовий січас рікомандацію наводить начинає. А у нас єтого нема.. Е, нєт! Шо ви? Хе!

Він, безумовно, навіть трохи образився.

— Етого в нас не полагаєтьця. Сердятьця када-ні-када, ето вєрно, ну, тоскувать не прімєчательно нікада. Мой больше сердитьця—гарячий. Вчерась ето приходять до його господін смотритель. «Ви, говорять, дєлали заявленіє на щот книг» «Дєлав»—каже. «Ну, так што книги отказани, не будєть вам книг... Када б ви були послушні, вам би дали книги». Як загориться мій: «Ага, говорить: ну, так скажіть їм, що я плювать на їх хотєв!»

Замойченко озирнувся, нахилився до мене і таємно, пошепки пояснив:

— На жандаров, значить!..

І в шепоті цьому у всякому разі було менше прихильности до «жандаров», ніж до важного.

— А када другому «білому» сказали, дак той,— говорить Курка,—тольки глянув і нічого не сказав, как будьто без вніманія. Ми їх звемо «білий» і «чорний». Мой—чорний. Вони ж не називаються, всьо рамно как без імені. От как це стуло або румка, скажем, так і они. Видно, мають діла за собою!.. Ну, между прочим, не взнають, как їх звуть. Одна безполєзность ето—книги, утіснєнія і всякоє такоє. Не взнають.

Він у цьому був рішуче переконаний і йому, навіть смішно та нудно було дивитись на силкування свого начальства.

— Не такой народ! Ето їм не шпана, шо дав раз-два у зуби і звольтесь, всьо вам і виклав. Отдєльний народ, стойкий,—політика, словом. Нікада не сознаються.

Я певний, що якби я захотів змагатись з Замойченком з цього приводу, він узяв би це за особисту образу.

Замойченко, значить, подавав надії.

Я поділився з Полею своїми здобутками. Вона з свого боку балакала з Безродним. Цей худорлявий, смугляво-жовтий парубок ще більше підходив до наших плянів. Коли Замойченка можна було підкупити грішми, то Безродного, так мовити, ідеєю страждання. Замойченка звабила «отдѣльность» «важних», а Безродного їхня таємність і надзвичайна самотність. Він ніяк собі не міг уявити, як можна прожити хоч три дні в такій самоті.

— Ну, б'ють, пущай б'ють. Ну, книжок не дають, проходки не дозволяють... Пущай. А як таки ні слова ні од кого не почути. До нас заговорить, мовчиш, як німий та только одвертаєшся. Служба тоже не свой брат... Посади мене так, так на другий же день усе б виказав. А вони так наче й нічого. Походить, сяде; посидить, ляже... Дивиться в стелю і щось пошепче; посміхнеться, похмуриться. Так наче хтось з ним другий єсть у камері. І таки, мабуть, єсть. Не прості люди.

Так переказувала його слова Поля.

І він теж, як і Замойченко, непохитно вірив у те, що вони «не сознаютьця». Сила «їх» була поза всякою конкуренцією. Мало того, сила ця носила характер неземний, надлюдський. А що їх стерегли так пильно, та це була одна «безполезность», «вони» були дужчі за ґрати, замки, стіни, дозорців. Я певний, що для Замойченка, Безродного та навіть всієї тюрми й Гнилятина нічого не було б дивного в тому, якби в одну ніч «тайні» раптом десь зникли. Все було б ці-

ле—і ґрати, й стіни, замки, двері, дозорці б стояли на місцях, а вони все-таки зникли. «Такой народ!».

Вони були тайною, загадкою. А всяка тайна, це—безмежність, це є безодня, в яку можеш вмістити все, що хочеш і можеш. І всяка тайна, як безодня, вабить до себе всіх, і старих і малих.

Ми спочатку боялись, як би наші розмови з дозорцями не звернули на себе уваги начальства. Але хутко заспокоїлись, бо переконались що «важні» цікавлять не тільки нас, а весь город. І не тільки ми, але й жінка почтмейстера, і міщанський староста, і инші не раз так само закликали Замойченка на «румку водки» й розпитували про «государствених тайних».

Замойченка така увага й пошана од «порадочних людей» підіймала у власних очах. Він уже вважав нижче своєї гідности мастити чоботи дьогтем і чистив їх не инакше, як тільки вакссю. Він мусів купити собі нову «хуражку» і широкий, лакований пояс. З дозорцями шпани—«уголовних» йому вже не личило вступати в якісь фамільярні відносини. Коли він балакав з ними, то дивився кудись понад їх вухами й неуважно жмурив очі.

Але, не дивлячись на це, від Замойченка можна було більш усього довідатись про тайних.

І Замойченку не було проходу. Біля воріт тюрми, на базарі, у себе на Безболотній вулиці, коло церкви, монопольок він завжди мав круг себе слухачів. І від його в цікаво й довірчиво роззявлені роти й вуха розходилась тайна і набирала якісь фантастичні форми в простодушних головах.

На базарі серед перекупок майже одноголосно держались тої думки, що це були царевичі. Цареві брати, які хотіли оженитись з мужичками і мужикам після того дать землі. Пани перелякались і «зделали їм змену», себ-то набрехали на них царю, а цар їх за це засадив тепер у Гнилятин у тюрму. І будуть їх держати тут доти, доки не сознаютьця. Ну, а вони, «конєшно», що «не сознаютьця». Чия візьме—невідомо, а дай бог, щоб цар побачив панську неправду.

Бували навіть випадки, що з околичних сел приїжджали селяни спеціяльно за тим, щоб провідати «царевичів» і, на всякий случай, скоріше других захопить землі, якщо царевичі вийдуть і почнуть роздавати

В «вищих колах» трохи інші форми мала ця тайна. Почтмейстерша була переконана, що це були експропріятори, які збирались ограбувати їхню пошту. Недурно вона два рази підряд—два рази!—бачила у сні двоє синіх поросят з лисичими хвостами. Двоє синіх поросят з лисичими хвостами і дві ночі підряд! От і кажіть, що сни—бабські вигадки і не віщують правди!

Пристав до двох поросят відносився скептично; у всякому разі не ставив їх в такий щільний звязок з арештом невідомих. Але він добре знав тепер, що то за суб'єкти ходили за ним завжди, як він иноді ввечері завертав до салдатки Ярини. Раніше він підозрівав тут ревнощі, особисті чуття, але виходить, пахло «государственим». З цього приводу пристав, як казали, збирався писати рапорт про революційний заколот у Гнилятині й Гнилятинському повіті, а також про свою діяльність і небезпеку для свого життя, на яке було вже кільки замахів. Говорили, що приставу вийде якась нагорода і повишення по службі.

Батюшка о. Контатов вважав невідомих за антихриста і його диявола. Щиро він так думав, чи ні, але в проповіді він, принаймні, так пояснив мирянам і гаряче радив усім висповідатись і причаститись. Для цього навіть звелів швидше полагодить церковну кружку, яку перед тим диякон Гундосов розбив в «нетрезвом виде».

Ми з Полею тільки посміхались, чуючи такі балачки. Але у всіх балачках нас тішило одно: всі—і вищі, і нижчі кола—цілком визнавали на звичайність наших товаришів. У всіх, чи ворогів, чи прихильників, була несвідома повага і страх перед цими таємними, могутніми людьми. Всі без всяких дебатів, як цілком природну річ, визнавали, що ці люди—люди иншого світу, з иншими чуттями, розуміннями, бажаннями, з иншим відношенням до всього.

Але справа з утечею посувалась дуже помалу. Минуло з місяць, а ми ще не могли навіть рішити, до кого краще підходити з пропозиціями: до Безродного, чи до Замойченка.

А, власне, нашій рішучості дуже заважала одна обставина, а саме те, що Безродний і Замойченко займали пост в різні черги. Коли підмовити навіть обох, то й те мало би помогло, бо коло одної камери в той час стояв би Замойченко, а біля другої Курка: коли там Безродний, то тут Струк.

А як провести по коридору повз камери уголовних? Як вибратись через ворота, де стоїть цей здоровенний Серьога?

Коли б вони сиділи в о д н і й камері, все таки було б легше. Але що про те думати!

Ми ломали голови і вдень і вночі. Поля навіть схудла і все сиділа біля вікна, дивлячись у тю-

ремний полісадник. В квартирі, як звичайно, стояла тиша і чути було, як осінній дощ з свистом носився у голих вітах дерев. Перед воротьми тюрми світили лихтарі і видно було, як швидко збігали вниз по склу краплі води. Видно, як вітер шпурляв д ем на всі боки, наче стояв серед вулиці й одбива я од когось, хапливо повертаючись то сюди, туди. Від цього язички лямп у лихтарях ми гіли, пригинались і почували себе неспокійно.

Ми теж почували себе неспокійно.

А ті двоє, таємні й невідомі, жили собі десь, там за мурами, в клітках і, певне, й не догадувались, що було круг їх і через них. І ніхто навіть не бачив їх, крім адміністрації тюрми.

Один раз тільки я й Поля підгляділи одного. Ми якось пробрались у тюремний двір, підбігли до загорожі, спеціяльно зробленої для важних, і крізь щілину бачили, як одгулював свої десять хвилин «білий». Він, властиво, був не білий, а швидше жовтий і жовтизна його була «м'яка, ніжна, кротка», як казала потім Поля. У нього повинні були бути сині очі,—ми цього не могли розглядіти. Він ходив, заклавши руки за спину. Високий, з кучерявою борідкою, похожий на Олександра Невського, як його малюють на іконах. Пам'ятаю, комір піджака його був піднятий і видно було сорочку без комірчика. Часто задираючи голову, він дивився у небо і, Поля казала, що лице його було таке любовне та тихе, наче він гуляв десь на березі річки тихим вечером. Вона трохи не додала «і закоханий». Але, згадавши мабуть, що партійним не личить кохатися, замовкла.

«Чорного» ж ми не бачили ні разу. Замойченко казав, що той більше біга по загорожі, ніж гуляє.

Сам густо-смуглявий, безбородий, тільки на горлі пучечки кучерявих волосинок, ніс загнутий,— чисто, як галча. Він шпурляє камінцями, для чогось підстрибує, у небо не дивиться, а все нишпорить очима по стінах загорожі. Так і паси його очима, бо й не зчуєшся, як не стане.

Я теж схуд. Я почав мало спати,—ті двоє не давали мені спокою.

Я не насмілювався мати проти них незадоволення. О, боже борони! Але я почував, що вони мене гнітять. Ці люди були занадто близько коло мене... Раніше, в університеті, чи й тут, я тільки з н а в, що вони десь суть, що вони роблять щось велике, що їм треба помагати, «инакше сором жити», як любила казати моя Поля. Але мати їх так близько од себе, п о ч у в а т и їх звязаними з собою, вплітать своє життя в їхнє мені не доводилось. І це мене руйнувало, збивало з мого ґрунту. Я не робив гімнастики, обідав, коли прийдеться: я балакав с мужиками на «ви» і червонів, коли по старій звичці, говорив їм «ти». Власного дворника Опанаса я почав боятись і не балакав з ним, бо говорити «ви» після «ти» не мав сили, а говорити «ти»—це значить увійти в конфлікт з Полею.

А на Полю як сказ найшов у ту пору (який же й довів її до загибели). Присутність «партійних» запаморочила їй і так не дуже ясну голову. Прокламації, книжечки, якісь збірки з шевцями, звожчиками, трохи не босяками. Скажи їй «робочий» і вона трохи не вмлівала од захвату. І я мусів теж лазити з нею цілими вечорами десь по закутках, виловлювати шмаркатих еврейчиків і заклопотано балакати з ними про «шводобу»,

називати їх «товаришами» і забути про те, як я стріляв з рогатки цих самих «товаришів», коли вони ще бігали біля нашого дому з традиційними хвостиками позаду. Я теж хвилювався, змагався з єврейчиками і навіть сам ніби вірив у серйозність всього того.

Раз увечері до мене прибігла Поля. Ми були посварились за щось і я днів два не бачився з нею. Не звертаючи уваги на холодність мого прийому, вона почала зараз же поспішно й діловито говорити.

Перш усього вона твердо переконана, що я її не люблю. Але їй це тепер байдуже—особисте життя мусить стояти на другому плані.

Вдруге, приїжджав з губернії жандармський підполковник робити допит товаришам-невідомим. Вони нічого знов не сказали. «Білий» тільки ввічливо попросив, щоб його не турбували, а «чорний» заявив, що коли його ще хоч раз посміють кликати на ці ідіотські допити, то він усю відповідальність за майбутнє складає з себе.

Підполковник страшенно розгнівався і присягся, що примусить їх забалакати. Звелів не давати їм прогулок, за маленький спів садовити в темний карцер і, взагалі, поводитись так, щоб можна було частіше карати їх:

— І от,—закінчила моя наречена,—я прийшла, щоб перебалакати з вами, нарешті, в-останнє. Ви маєте, товаришу, на увазі говорити з Замойченком чи ні? Я вас питаю рішуче й серйозно.

— Маю, тільки ти, будь ласка, сядь і не «викай», це—«міщанство».

Моя Поля моментально утихомирилась.

— Твоя правда, це—глупо. Я тебе питаю, можеш ти перебалакати з Замойченком? Так не-

можливо далі. Це з нашого боку просто... сором, ганьба. Коли ми дійсно хочемо хоч чимсь служити ділові, служити щиро, то ми повинні все зробити, що можемо, инакше ми не маємо права дивитись в очі одне одному. Це буде сором...

І так далі, і так далі. «Сором, ганьба, служити ділу й народу, ідеали»—старесенькі, заялозені словечка, які ще тільки на провінції вживаються.

Але я згодився перебалакати з Замойченком. Я не хотів зайвих сварок з Полею, а крім того... Як не як, а я теж вірив і боявся цих словечок.

Згодитись, правда, я згодився, але не можу сказати, щоб дуже поспішався це робити. Це було не так просто, як здавалося Полі. Перш усього, я сам не міг піти туди, де сиділи «тайні», а це вже щось значило. По-друге, Замойченка ніяк не можна було зустріти на-одинці; а втрете, у нас не було грошей, щоб дати Замойченкові. Без грошей же вступати в балачки з ним було зайвою дурницею.

Я подумав-подумав і поділився своїми міркуваннями з Полею. (Про перше я нічого їй не говорив,—це торкалось мене одного й я мав сам рахуватись з тим.)

Поля, розуміється, зараз же скипіла. Гроші—дурниця, гроші я міг би взяти у своєї матери, у дядька, раз я «служу ділу», то не повинен нічого жаліти для того. Народ, ідеал, боротьба і т. д.

Я спокійно й резонно зауважив їй, що й вона так само могла би взяти у свого батька, дядька.

Вона нічого не сказала, крутнулась і вийшла з хати. В той же вечір вона чогось поїхала в губернію і пробула там днів зо два.

Майже в таку саму пору, як і тоді, вона знов

появилась у мене в хаті і мовчки, з гордістю поклала мені на стіл п'ятсот рублів.

— Де ти взяла?—страшенно здивувався я.

— Я заставила всі свої дорогоцінності.

Я, взагалі, людина спокійна, урівноважена, я не люблю зайвого хвилювання, але тут мене так і піднесло. Ніколи, здається, в житті я так не сердився, як за той її дурнуватий, безглуздий, дитячий вчинок. Вона за п'ятсот рублів заставила дорогоцінності, які коштували може кілька тисяч! Вона заставила речі, які їй не належать, —це її придане, це речі тої сем'ї, якої вона буде членом! Вона для своєї дурної фантазії, любови до таємностів усяких грається такими серйозними річами.

Я щиро й гаряче виказав їй усе.

— А квитанція де? Де квитанція? Тобі дали квитанцію?

— Квитанція?..

Пришелепувата дівчина витягнула звідкись зім'ятий папірчик і подала мені з тим же дурноватим, здивованим виразом лиця, з яким слухала моє обурення. Вона гадала десь, що я преклонюсь перед її надзвичайною дотепністю!

— Я завтра ж поїду і викуплю назад усі речі,—сказав я твердо і рішуче поклав гроші в кешеню.

Але, певно, я трохи переборщив. Еманципантки не люблять, коли мужчина п о к а з у є, що має владу нам ними. Вони люблять, щоб їх держали в модерних і рівноправних рукавицях. Признаюсь, захопився.

Але ж дивіться, як вона повернула усе те.

— Дай сюди гроші—раптом стрибнула до мене.—Як ти смієш брати їх собі! Ти—трус, ти—лицемір, ти... ти...

І пішла, і пішла! І в результаті вийшло, що вона образилась на мене не за те, що я показав в свою владу, але за те, що я егоїст, лицемір, боягуз, що я особисті інтереси ставлю вище спільних,—народ, ідеал, боротьба, творчість і т. д.

Грюкнула дверима і зникла.

Мусів я перепрохувати дурну дівчину, каятись і навіть хвалити її вчинок. Що я мав робити? Протест мій тільки пошкодив би і їй, і мені, і спільній справі.

Щоб зовсім загладити сліди сварки, я дав слово, що в тих же днях перебалакаю з Замойченком.

Але перебалакати не довелось, даремо сварились. Все пішло несподіваним шляхом.

На другий день після нашого перемир'я в тюрму приїхав з губернії новий слідчий в справі «важних».

Це був поважний дід, з білою бородою і чорними бровами. Очі йому були такі молоді та гарні, так ласкаво й розумно посміхались до кожного, що Поля (яка мені описувала його) просто не вірила, щоб у жандарма було таке лице.

Він уважно розпитав Макара Авдієвича про «тайних», потім увічливо попрохав його провести до них. Вона десь про себе гадала, що то переодягнений «товариш».

Слідчого повели. На вітання його «принци» не одповідали і лежали собі на койках, немов у камері нікого не було.

Це не образило й не розсердило старого чоловіка. Обдивившись камери, він незадоволено похитав головою й зробив Макару Авдієвичу нагаяй за те, що в камерах було не досить

чисто й тепло. Довідавшись од розтеряного Макара Авдієвича, що арештованих не пускають на прохід, він тут же звелів неодмінно що-дня випускати їх на цілих 20 хвилин.

«Білий» не видержав і тихо сказав «дякую». Полковник коректно й делікатно узяв під «козирьок», але нічого не сказав і не звернувся ні з яким питанням до нього.

Тільки виходячи вже з камери, він повернувсь до «білого» й обережно сказав:

— Вибачайте, що я звернувсь до вас. Ви нічого не мали б проти того, щоб до вас посадили вашого товариша. Удвох вам може краще було б. Я находжу, що вас тримають в занадто тяжких умовах. Всіх розпоряджень Губернського Правління я не маю права одмінити, але тут міг би помогти вам...

«Білий» здивовано подивився на свого ворога і навіть устав з койки

— Коли це не есть насмішка, то я був би дуже радий цьому,—сказав він.

— Сьогодня ж перевести їхнього товариша в цю камеру,—строго, з тою ж джентльменською гречністю сказав полковник до Макара Авдієвича.

Макар же Авдієвич тільки очима кліпав та брав під козирьок. Він абсолютно нічого не розумів у цій біді, що впала йому на голову з цими «тайними». То не дай боже, щоб вони між собою якесь слово могли сказать, а то нате вам—садовлять разом в одну камеру і балакай скільки хочеш. То не пускають гулять, а то цілих 20 хвилин.

Оповідаючи нам про цей візит полковника, Макар Авдієвич все ще утирався хусткою і з машинальною тривогою озирався.

— Ах ти біда яка на старості літ мені випала. Га!—стискував він плечима.—Жив чоловік, двадцять літ безпорочно прослужив і на тобі... Мав таких каторжан у себе, що чорта з два в губернії знайдуться, десятки тисяч через мої руки на Сибір пішло, ніколи ніякого виговору не мав од начальства, а тут на—привели: що воно, до чого, арештант чи князь, чорт його душу знає. І виговор. «Холодно, не зовсім чисто. А як їдять?» Може на сервізах їм кандьор посилать? А звідки я знаю? «Перевести сьогодня»... Ну й перевів. І чорт вас бери, моє то діло? Тепер вони щось дізнаються од їх, ага! От зараз подадуть прошення! «Будьте ласкаві вислухать нас». Як же! Тепер їм за вухом не засвербить тюрма. Ще якби книжечок та газет, так і повний пансіон... На старості літ мені, старому чоловікові, при арештованих такі слова говорить!.. Князів привели!.. Прогулки!

Днів три бідолаха Макар Авдієвич бурмотів і витирав хусткою розтеряне й сердите лице. Він і не знав, що ці «князі» заграють фатальну ролю в його житті.

Не знала того й Поля і сяяла задоволенням. Правда, задоволена була майже вся тюрма. Уголовні, які з побожністю дивились на двері «політиканів», навіть щось вроді привітної демонстрації учинили в коридорі, йдучи на прохід. І дозорці боялись та й не хотіли дуже спиняти їх.

В городі ж звістка про це наробила чистого шелесту між перекупками, дядьками і товаришами-дворниками та єврейчиками.

Селяни вмент дали знать додому, родичам та на свої кутки і в город наїхав цілий ярмарок. Біля монополек стояв цілий день радісний гвалт, крик і п'янство. Всі ждали з губернії

губернатора, який мав випустити царевичів і ділити землю.

Мусіла поліція нагаями трохи розвіяти рожеві мрії дядюшок і розігнати по їхніх кутках.

А «товариші» навіть збирались іти до тюрми й «требувати» (неодмінно «требувати»!) визволення героїв. Ледве удалось заспокоїти сміливих єврейчиків.

По «вищих же кругах» було незадоволення. Пристав раніше був певний, що як «всипать цим важним по 25 гарячих», то вони зразу скинуть з себе таємність. Але тепер він уже й за цей спосіб не міг поручитись. Тепер, мовляв, справу поставлено так, що і 250 не поможе. Розуміється, тепер мужичня може розпускати всякі фантазії. Губернським всяким птицям це, звичайно, не свербить, а йому, приставу, доводиться за це одбувати своїм здоров'ям і навіть життям. (Бідолаха Семен Семенович, пристав!—йому таки дуже надірвали здоров'я парубки біля Ярининої хати. Мусів в одставку навіть подати. Де то він тепер?)

В «вищих колах» було невдоволення і ще більший потайний страх перед таємними «двома». Не тільки дозорці, але й вищі од них були переконані, що тепер ніякі сили не зможуть зломити «важних», ніякі стіни не вдержать їх і нічого дивного не буде в тому, коли в якусь ніч весь город буде перерізано.

Але я й Поля тільки раділи з такого настрою: коли «вони» втечуть, їх навіть ловити не будуть.

Одне нас турбувало, це те, що Замойченка й Безродного тепер одставили од «важних». Стояли тільки Струк та Курка. Безродний був навіть задоволений з того, але Замойченка неначе з високої хмари, з якої він дивився на

комашинок-людей, несподівано струсили в брудну калюжу. Кільки днів він ходив розтеряний і пришиблений, навіть не огризаючись на глузування товаришів-дозорців «шпани». Але натура взяла своє. Новий пояс, хуражку він не носив уже, це—правда, і чоботи не ваксив, не закладав лівої руки за кушак, але все ж таки тільки він один і міг розказати про важних. Все ж таки, як Курка чи Струк не міг чомусь прийти на службу, до кого прийдіте—поклонімося?—до нього, Замойченка.

І, дійсно, ми тільки від його знали, як почали жити «важні».

— Ну, що, Замойченко, як там живуть государственні?

Замойченко неодмінно мусить строго озирнутись перед тим, як говорити.

— Хорошо живуть. З расположенієм. Разговор, так прямо... ех!—государственні...

— Що ж то за розговори?

— Е!

Замойченко таємно махав рукою, але не говорив нічого.

Ми з Полею все ж таки ламали голову, як бути з дозорцями. Без свого дозорця зробити утечу неможливо. Поля вже серйозно пропонувала дикий план: схопити Курку, засадовити його десь на кілька днів, пустити чутку, що його вбито і постаратись на його місце поставити Замойченка. Потім Курку випустити.

Звичайно, це був дитячий проєкт із Шерлока Холмса, але, одначе, як же бути?

Вже дощик перетворився в сніжок, а ми так і не придумали нічого. Відносини наші ставали все неспокійніші, наструнчені. Замакітрена

голова моєї нареченої була повна всяких нісенітниць, з якими доводилось що-хвилини боротись. До «тайних» була собі дівчина як дівчина, була навіть хороша дівчина, добра, чула, не дурна. Єдина хиба—це її любов до всього загадкового. І «тайні» роздули своєю близькістю цю любов до якоїсь манії. Їй уже було мало книжечок, які виписувала од «товарищів» з губернії, дворники її не задовольняли, становище батька соромило, вона вже хотіла жертви, хотіла віддати себе всю в «іскуплєніє» гріхів батьків своїх. «Народ, ідеали» вже не сходили з вуст. Я вже хоч для того старався зробити утечу, щоб дурна дівчина могла трохи очутись од гіпнозу цих людей.

Але вийшло щось инше.

Минуло вже місяців два, як «важні» сиділи разом.

Спочатку ми знали дещо про них через Замойченка, але потім їх обгорнули такою тайною, що ми ні одним оком не могли зазирнути до них.

В губернії звідкись довідались, що Замойченко розповідає всім про «государственних» і його вже не підпускали навіть у той коридор, де сиділи вони. А при потребі брали Безродного.

Натурально, Замойченка це надзвичайно образило, він присягався, що «скрутить голову тому паршивому» Безродному, подавав прошенія, лаяв жандармів і «важних», але те йому мало помогло.

Ми зостались цілком одірваними од «них» Безродний мовчав, Макар Авдієвич лютував, як його запитать про «тайних», Курка і Струк були глухонімі.

Це нас непокоїло і наводило на всякі дикі гадки (джерелом яких була, звичайно, Поля). Розуміється, за все, на думку Полі, був винен тільки я. Якби я енергійніше брався до організації утечі, якби я щиріше віддавався ідеалам, народові, ділові, боротьбі, то все давно було б уже «чудесно».

Я мусів винувато мовчати або виправдуватись.

Але так тягнулось недовго.

Знов почали ходити чутки про «тайних». Звідки вони брались, хто їх пускав,—ми не могли дізнатись. Допитів «важним» не було (старий полковник їх не чіпав), поводились з ними як найпильніше і все-таки чутки знову стали пробиватись.

Але тепер в балачках було щось инше, ніж раніше. Говорили, наприклад, що «тайні» часто сваряться між собою, иноді не балакають між собою цілими днями, що вони вже не такі то й «важні».

Поля аж кипіла від обурення. Це вже робота жандармів: не можуть подоліти в чесній боротьбі і кидаються до потайних, паскудних наклепів. Для того й обгорнули їх так пильно від других людей! Це така мерзота, що, слухаючи, кров клекотить.

Я мовчав. Але мені дивно було, чого почались такі чутки. Диму без вогню не буває. І дивно також було, як могли ці люди сваритись. Здається, як-раз навпаки повинно буть, вони повинні з'єднатись як найщільніше, повинні бути одною душею, один у одного піддержку мати, а вони... Де ж їхня проповідь про солідарність?

Я мовчав, але мене надзвичайно кортіло дізнатись хоч що-небудь про «них».

І от раз я попав Безродного і витягнув дещо.

Для цього я мусів тричі присягтись, що нікому не скажу, мусів ходити за ним дві години, поки він одважився... І ось що він мені оповів.

— Правда, сваряться. Та так часом сваряться що аж... жалко. Такі люди... і от так... Плохо... Не ті стали...—Він говорив з очевидним сумом і задумою. Мабуть, це його мучило.

— А чого ж вони сваряться?

Безродний високо підняв плечі і навіть зупинився.

— Господь їх святий знає!! Ну, вірите, два місяці слухаємо їх і нікак не розберем, за що вони сваряться. Якісь там резолюції чи маніфестації... Усе якісь большаки... До чого воно, про що воно, не поймем... А вони аж піняться... та говорять, та говорять!.. А потім днів по два й не дивляться одне на одного... Той лежить і той лежить. Даєш там чай чи там обід, мовчки беруть і один одному ні слова. Аж нам дивиться жалко... Тільки ж ви, пожалуйста, нікому ні слова, а то й зо служби прогонять..

Я нікому й не говорив, тільки Полі. Вона зблідла, слухаючи мене. Признаюсь, я переказав у трохи різкій формі, дуже вже мене зачепило оповідання Безродного. Дійсно, як можна так робити? Як вони не розуміють, що це ж їх самих підкопує?! Де ж їхні ідеали, боротьба і т. д.?

Я аж горів, оповідаючи те Полі.

Вона мовчала і чудно дивилась на мене. Потім якось надзвичайно посміхнулась і сказала:

— Ти, здається, радий тому?

Я радий! От і весь результат! І з усього вона побачила тільки те, що я ніби радий тому. Їхнє поводження не звернуло на себе її ласкавої уваги, а от моя «радість» зразу кинулась їй в очі.

— Мені радіти нема чого, мені сумно!— сказав я їй.

Пам'ятаю, вона нічого не промовила, попрощалась і пішла додому.

Мене взяла досада, я нічого не розумів. Правду кажучи, я занадто різко говорив про «них». Але це було цілком несвідомо, в мені просто говорила тоді моя натура, мої здорові інстинкти, які протестували без моєї волі в мені. Я не думаю, що могло кінчитись инакше, якби я тоді говорив м'якше. Поля вже котилась в певному напрямі і зупинить її було неможливо.

Але в той час я цього не знав і тому не розумів її. В той вечір я навіть жалкував і каявся, що говорив так. На другий день я хотів прохати вибачення, але Поля не виходила з своєї кімнати, удавши з себе хвору. Це був знак, що вона не хоче зо мною балакати.

Я розсердився. Добре, не хочеш—не треба, сама ж прибіжиш завтра.

Але вона не прибігла ні завтра, ні позавтра.

Прибігла вона тоді, як історія з «важними» доходила свого кінця.

Це було днів через п'ять після моєї розмови з Безродним.

Перед вечером того дня до мене заскочив Замойченко і розказав таку річ.

— Государствені подають прошення, щоб їх розсадовили.

Я аж отетерів. Як розсадовили? Чого? Навіщо?

— Не могут умєсті жить. Не нравляться. Расположенія нету. Сьогодня там таке було!.. Брат ти мой, хуже шпани всякой. «Чорного» в темний карцур запроторили Двері, понімаєте,

сволоч, бив. Да как? Хопив табуретку та й давай гатить. «Что делаете»? «Не могу сидеть разом з товаришем, давайте другу камеру». Стояв Струк. Ну, звесно, чоловєк не вдержиться, почав усовіщать, ну й сказав там щось, дак той як загне йому. Ах ти, брат ти мой! По-настоящему, по-арештантському. Струк говорить, що він аж ключі випустив з дива... От так государственні! Та що? Ви знаєте, хто вони такі? Один—жид, а другий якийсь... хто його зна, тож щось там... Чорний—жид. Якось хвамілія жидівська така... На прошенії видно. Обоє подали... Полноє дознаніє согласні дать, аби разом не сидіть... От так товариші!

Я сидів приголомшений. Потім схопився й побіг у тюрму. Замойченко бреше, це він по злобі, це не може бути! Це неможлива річ, в кого ж ми вірили, за ким ішли, кому хотіли все своє життя віддать? Це не може буть!

Але в тюрмі все підтвердилось. Я на власні очі бачив прошенія. Одне було від Бориса Нухимовича Розенштайна, а друге—Григорія Івановича Пояркова. В губернію послано телеграму і завтра буде тут полковник.

Макар Авдієвич сяяв. Тепер кінець цьому нечуваному становищу. Ач, жидова паршива, вона сміє командувати! Подумать тільки,—перед ким трохи не на витяжку доводилось стояти, перед жидликом!

Але що за молодчина полковник! От хто знав, як їм дошкулити: разом посадив, гризіться, мовляв, а ми вас і злапаємо! Ха-ха-ха! Психологія!

Я не знав, що мені робити. Поля знала про всю історію, але її не було дома. Куди вона могла піти? Що вона думає?

Я знов побіг додому. Але Поля не заходила. Я пішов у клуб, може вона мене там шукає. В клубі її не було, але була компанія—пристав, двоє поміщиків, земський землемір і ще якісь люди. Вони балакали про історію в тюрмі. Побачивши мене, вони всі так і кинулись до мене.

— А що? Ага! Ну, що скажете? Як же там «товариші»?

Всі були задоволені і всі були обурені тим, що були обмануті. Не дивлячись на те, що вони не ставились прихильно до «важних», таємність їх і сила робила на них враження. Вони «їх» поважали і боялись. Кого? Якихсь жидків, якихсь пройдисвітів, які навіть з собою не можуть ужиться...

Я ще більше хотів бачити Полю. Вона, мабуть, у фершалки.

Але й у фершалки її не було. Не знайшов я її й у «товариша Шльоми».

Зате я знайшов скрізь те саме, що в тюрмі і в клубі.

Город був повний тою історією. «Царевичі» перевернулись в звичайних «жидків».

— Та бить їх, падлюк!—пам'ятаю, кричав Власов, бакалейщик —Що з ними церемоніїть розводить.

І всі перекупки слухали його з співчуттям і теж кричали щось з обуренням.

Я знов пішов у тюрму. «Чорного» звязали, бо він бив кулаками й ногами двері карцера. Білий об'явив голодовку і вимагав, щоб Струка забрали од його камери. Але Струк стояв і, казали, навмисне лаявся найбрудніше. Серед уголовних був заколот. Одні стояли за «важних», а другі кричали, що «важні» дуже заважничали

й що вони такі ж арештанти, як і всі, і нема чого з ними «ваньку валять».

Полі все не було

Я знов пішов додому. Вона сиділа у мене. Я аж похолонув, побачивши її,—під очима сині круги, ніс загострився, очі божевільні.

— Що з тобою? Де ти була?!—жахнувся я. Все пальто її було задрипане, наче вона бродила десь по болоті (тоді була одлига).

Вона тупо подивилась на мене і немов байдуже сказала.

— Я ходила гулять... Ну, чув ти, що в тюрмі було?

Я бачив, що байдужість її ховає за собою цілу катастрофу і, тримаючись принципа «бий по гарячому», рішив щиро й по душі поговорити з бідною дівчиною.

Перш усього, я отверто й рішуче висловив перед нею власне враження. Нас обдурено, це—факт; ми були ідеалістами, але дійсність, як і завжди, сміється з ідеалізму. Нас покарано за довір'я, але ми мусимо твердо й покірливо винести кару. Хай вона нам буде наукою.

Ці люди—не те, що ми уявляли. Хай так, ми смиренно приймемо цю науку життя і одійдемо од цих людей. Ми не будемо смішними в очах других і сховаємо нашу колишню довірчиву прихильність до них. Всьому буває своя пора. Буває час, коли уявляють себе розбійниками і, вискочивши з-за шафи, вбивають дерев'яними револьверами «проїжджих купців».

Але не можна все життя сидіти за шафою і з дерев'яних револьверів убивати проїжджих купців. Настає час, коли життя навчає нас, що шафа є шафа, а не ліс, і що «проїжджі купці»—не проїжджі купці, а Петрусь, Івась і т. д. Настає

пора, коли людина серйозно вже починає дивитись на своє призначення в житті, коли приступає до діла, до тверезої роботи. Цей час і для нас настав

Я передаю цілком об'єктивно все, що я говорив. Здається, в цьому нічого не було ні дурного, ні смішного. Все логично просто і справедливо.

Але—я вже казав—логика для Полі була наче капелюх. Хочеться—надіне, хочеться—скине. Ось наприклад. Вислухавши мене ніби з увагою, вона раптом питається:

— Так тобі вже смішні твої ідеї, в які ти вчора вірив?

Ну, що їй на це говорити?

— При чому тут ідеї? Я тобі кажу, що ці люди...

— Ні, лишімо цих людей. де твої ідеї ділись.

— Мої ідсї зо мною.

— З тобою, а ти на волі?

От маєте! Ніби як людина має якісь ідеї, так неодмінно мусить бути в тюрмі.

— Та до чого тут воля? Ну, я на волі, так що з того?

— Нічого...

От і вся аргументація.

— Слухай, Полю, не будь дитиною, подивись в очі дійсності, як доросла, розумна людина. Годі забавок, фантазій, час покинути все це і братись до справжнього життя. Ось я подам на Височайше прохання, щоб прийняли в університет, давай поберемося і будемо ж и т и. Ти сама бачиш, що ті люди, котрим ми так всею душею віддавались, не такі, якими малювала нам наша фантазія. Їх т а є м н і с т ь нас вабила. Коли таємність цю знято, дійсність стала перед нами цілком... Годі вже нам бавитись з єврейчиками,

дворниками, не личить це ні тобі, ні мені. Всьому своя пора... І небезпечні ці забавки. Добре ще, коли віриш,а тепер—це тільки безглуздя.Подумай, що було б з твоїм батьком, якби нас якось запідозріли і забрали. Я тільки тепер чую жах. Що ми робили?!

Раптом Поля встала.

Я знаю, мені не повірять, але я мушу бути правдивим. На всі мої слова, на всі докази, вона одповіла ось чим:

— Мій батько—мерзавець. Чуєш? Ти знаєш, що він бив чорного? Ну? Він разом з старим жандармом вів усе це з ними. Всі його жалоби—брехня і політика. Він чекає тепер нагороди за свою мерзоту? Добре! Завтра він її матиме... А ти... ти такий же і ще більший мерзавець, ніж вони! Ти гірше темних перекупок, гірше всеї сволочй, що злорадствує! Мерзавець!

Повернулась і вийшла.

Що я мав робити? Якби я хоч вдумався був в її слова, в її погрозу, я б, може, якось инакше реагував би на те. Але я навіть не звернув уваги на її слова: «завтра він її матиме».

І дійсно, вона нагородила старого свого батька! Я сам більше вже її не бачив, все оповідав мені Макар Авдієвич.

Вранці приїхав полковник. Поля була спокійна, тільки така бліда, що аж Макар Авдієвич звернув на те увагу. І все допитувалась, де будуть здіймать «показанія» з «політичних». Макар Авдієвич, як дочці, сказав їй і навіть дозволив зайти в сусідню кімнату, щоб послухати. Якби він знав, що думало те дурне, пришелепувате, жорстоке створіння! Він би її власними руками

придушив на тім самім місці, де вона його так благала дозволити заплямувати свою непорочну двадцятилітню службу.

Хто ж міг думати, хто міг хоч на хвилину допустити таке божевільне, дике, що таїла вона в собі.

Допит почався об одинадцятій годині, а Поля вже сиділа в сусідній хаті з десятої. Уявляю, що там було з її хворобливою, нервовою фантазією!

І ще, на біду, Макар Авдієвич умовився з полковником, щоб привести «важних» разом в контору. Одного допитувати, а другий, щоб сидів у сусідній хаті.

Як треба буде, щоб можна було зробити зараз же «очную ставку». Поля ж це знала.

Все йшло, як слід. «Чорного» привели з темного карцера (він сам не хотів звідти виходити, поки його не посадять в окрему камеру). «Білий» спочатку зам'явся й не хотів іти, але потім роздумав і таки пішов. І зустрілись вони добре, подали руки один одному, щось поговорили.

Полковник уже сидів, як Макар Авдієвич пропустив у ту хату «білого»,—«чорний» стояв біля вікна і посвистував, дивлячись угору.

Все йшло як найкраще. Чути було, як заговорив полковник, потім білий. Нічого напруженого або ворожого в голосах не чути було. Спокійно, мирно.

І раптом... голос Полі! Макар Авдієвич був і забув у клопоті, що вона сиділа там у задній хатинці. Почувши її, він перший мент не знав, звідки вона взялася. Але зараз же згадав і так і задубів. Сказилась вона, чи що? Що їй там треба!

А голос її усе дужче та дужче стає. Доходить до крику! Полковник теж щось крикнув.

«Чорний», Струк і Курка, що були там, повернулись до дверей і здивовано прислухались.

Макар Авдієвич не витримав, шарпнув двері й вийшов. І яку побачив сцену!

Поля стояла перед полковником і кричала на нього. «Мерзавець, кат, єзуїт!» Тут же повернулась до «білого» і кричала, що йому сором, що він не сміє говорити що-небудь, що мусить боротись, триматись товариша. «Білий» стояв блідий і нічого не розумів.

Полковник як-раз устав, як одчинив Макар Авдієвич двері. Він був цілком спокійний. Нічого не говорячи божевільній, він, наче нічого не сталося, повернувся до Макара Авдієвича і сказав:

— Арештуйте цю дівчину. І виведіть її зараз же звідси, вона заважає роботі. А з вами я потім буду балакати.

Я не берусь описувати, що пережив бідний Макар Авдієвич, примушений арештувати власну дочку. Він казав, що все потім наче снилось йому. Наче в сні пройшло, як Поля ще щось кричала, як називала його, батька, мерзавцем, як дрижала вся, як підскочила до полковника і хотіла чи вдарить його, чи що і як полковник спокійно скрутив їй руки, вивів до Струка та Курки і пхнув її їм.

Дикий, безглуздий сон!

Але «чорний» і «білий» рішуче одмовились давати «показанія», заявивши, що навіть смерть не примусить їх до того.

І дійсно, божевільна заразила й їх своїм божевіллям.

Їх, усіх трьох в той же день випровадили в губернію. І це, як казав полковник, була його ласка до старого, бідного батька.

Їх судили і всі троє пішли на каторгу. Макара Авдієвича од служби одставили за «нарушеніє» і він тепер хворий, старий самотою дожива свій вік на хуторі.

У Полі, як чув я недавно, сухота і вона не доживе навіть свій строк каторги.

Так вона нагородила свого батька, так добула вона собі свободи!

Але я можу тільки дякувати тій історії. Вона примусила мене після того задуматись і критично поставитись до всяких фантазій і таємностів. Вона рішуче штовхнула мою натуру з хибної дороги на правильну путь. І з цеї пути мене вже не можуть спихнути ніякі «ідеали, народи, проблеми» й інші дитячі таємності. Я—помішник прокурора і горджуся тим!

ВИРИВОК „З СПОМИНІВ"

Виривок з „Споминів“

Україна гинула без прокламацій, без «Дядька Дмитра», без «Селянина». Нам виразно уявлялось, як селяни сновигають по степах, блукаючими очима водять по землі і, знесилені даремним шуканням, прибиті одчаєм, тихо спускаються на землю і в тихій розпуці замирають.

А транспорти один за одним провалювались, гинули в грубах жандармських контор, «Дядько Дмитро» ішов на цигарки пограничним салдатам.

— Евженю!—звернувся я раз до одної трети нашого Закордонного Комітету:—ми мусимо таки переправити транспорт! Хоч кров з носа!

Евжень в той час пережовував кайзерку з маслом, задумливо й серйозно дивлячись у вікно. А коли він що-небудь пережовує, то краще до нього ні з чим не звертатись. «Когда я єм, я глух і нєм»—казала про нього друга треть Закордонного Комітету, Лоза. Взагалі Евжень мав принцип: двох справ разом не робить.

Але на цей раз Евжень швидко проковтнув кайзерку і, не гаючись, одповів:

— Я цілком з тобою погожуюсь. Це вже занадто. Е, це вже забагато для високоповажних добродіїв жандармів. Розуміється, ми перепра-

вимо транспорт. Але ми трошки инакше поведемо тепер справу, трошки инакше.

Власне, инакше ми не повели справи, все лишилось так само, зате зміни деякі зробили. Себто: раніше ми сами знаходили пункт на кордоні, умовлялись з пачкарями, сами возили літературу до них, а тепер це мусів зробити якийсь рутенець, що жив десь побіля кордону, що знає всі умови і зможе найкраще перевірити великість небезпеки.

Таким рутенцем ми вибрали товариша Контрабаса (Курбаса). Він охоче згодився. Навіть не охоче, а з ентузіязмом, з серйозним, діловитим запалом, з надзвичайною для рутенця енергією й одважністю. Правда, не можу промовчати, ми дуже цікавились, як він себе почував після нашої пропозиції у себе в хаті, на самоті. Ми думали, що в його на лиці повинно бути трохи сумної задуми й очі запорошені тривогою. Але то були його особисті справи, нам ходило тільки про згоду. Згода є, отож треба лаштувати транспорт.

Евжень пішов на Ринок і почав купувати валізки. Не купив, а почав купувати. Евжень всяку справу, особливо купувальну, вів так, наче грав у шахмати. Кожний крамар, перш усього, був його особистий противник, який тільки й ждав, щоб з'явився Евжень. Тоді починалась баталія. О, зовсім некриклива, ні. Для чого? Евжень не мав чого особливо хвилюватись, бо зарані знав, що переможе він.

Обдивившись мовчки, серйозно і з стуленими губами валізки, Евжень недбало одпиха їх і знехотя, так собі, аби щось сказати, промовляє:

— А кільки коштує?

— Десять корон, прошу пана...—досить твердо й упевнено говорить крамар.

Евжень високо піднімає брови й без слів дивиться на крамаря, наче той оповістив його, що тепер у Львові повітря буде продаватись по гульдену за літр. Крамарю робиться трохи ніяково і він гаряче починає доводити, через що, власне, за цю валізку не можна взяти менше, як десять корон. Насамперед, вона цілком нова. Хай пан сам подивиться. Далі—ґатунок такий, якого пан не знайде навіть у Відню. Потім... —Евжень мовчки одходить і йде до другої крамниці. Це на крамаря так впливає, немов Евжень захопив з собою його єдину улюблену дитину. Крамар біжить, кричить, хапа за руки Евженя, тривожно й злякано тягне назад, озирається до крамниці і підніма надзвичайний ґвалт, який кінчається, врешті, тим, що Евжень купує валізку за дві корони і три шістки.

Тоді починається упаковка. Евжень урочистий, строгий і поважний. Жарти викликають на лиці його німий і суворий докір. В очах йому заклопотаність, в руках спис видань, а під ногами де-кільки валізок, в яких з геометричною естетикою розкладено брошурки, прокламації, довгі аркуші «Селянина». В такий час зміст того, що він запачковує, його абсолютно не обходить. Підсуньте йому есеровщину, дайте «Руслана», «Галичанина», він так же акуратно й строго розкладе їх, полюбується і запише в свій спис.

— Голова! Біжи в склад і принеси тридцять примірників «Панщини», чорт би її побрав— не вистарчає.

Я біжу і несу тридцять примірників «Панщини».

— Голова! Не топчись по «Салдатиках»! Кіцю, я радив би тобі залишити книжку і помогти нам.

Кіця-Лоза слухняно залишає книжку й помагає нам.

Книжки складено так, як складає мати некрутові-сину його збіжжя в новеньку скриньку.

Кожна брошурка, як дитина в колисці,—ніщо, не мне, не тре, покійно, зручно.

— Ув'язувати!

Це вищий пункт Евженевої функції. Тут він абсолютний владика і господар. Ніхто не може так хитро-мудро, так добірливо, так економно ув'язати валізку, як Евжень. Ми тільки топчимось коло нього, тягнемо шворки, надавлюємо коліньми там, де він наказує, сопимо, знемагаємось, але це все елементарна робота,—ідея, концепція вся у руках Евженя.

І, дійсно, дві валізки були, як лялечки, нагодовані, ситі, чепурно й артистично переперезані шворкою, скромні й разом з тим імпозантні. Це були діти Евженя і він мав цілковиту рацію гордитись ними. Українське селянство і пролетаріят могли трошки підживитись цими лялечками. Аби тільки наш рутенець справився з своїм завданням! Правда, він був живжикуватий, швиденький, невеличкий, балакученький (хоч останнього не бракує і всім рутенцям) і, здавалось нам, досить пронирливий. Уявлялось навіть, що він може пролізти в кожну щілинку, може протиснутись в ухо всякому пачкарю й підслухати, що той собі думає.

Було умовлено, що Курбас забере з собою валізки, одвезе до себе додому (під кордон), знайде відповідного пачкаря, умовиться з ним, розвідається, видивиться все, перевірить, а тоді сповістить нас. Ми дамо звістку на Україну і тоді хтось з нас повезе через кордон разом з пачкарем літературу.

Випровадивши рутенця, який з тим же ентузіязмом поглядав на валізки, ми почали чекати від його телеграми. Пройшов тиждень, другий,— звістки нема. Ми дуже не хвилювались, ми знали, що всякий порядний рутенець, приїхавши додому «на провінцію», мусить трошки одгодуватись— все одно, як кінь, який, довго бувши в дорозі, допадається до води. Шарпать і поганять його нема ніякої рації. Нап'ється і сам побіжить далі.

Дійсно, через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту: «Шукаю». Ага, він шукає. Спокійніше, спокійніше, Україно, рутенець шукає, твій порятунок на певнім шляху.

Знову тиждень з-над кордону не було ніякої чутки. Ми не хвилювались, ми знали, що рутенець, знесилений шуканням, мусить спочинути, як кінь, що пристав на дорозі. Спочине і сам побіжить далі.

Так і сталось. Через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту:

«Неначе щось є».

Ага, ми ж казали! О, Рутеніє, ти вирятуєш Україну.

З покійним серцем, з певністю в душі ми виїхали в гори. Там ми купалися, наводили жах на моральних рутенців своїм нечуваним і непристойним поводженням (наприклад, ходили без мамуні й татуня у прохід з панночками, лишалися з ними навіть на-одинці в кавалерській хаті і, можете вже собі уявити, що там виробляли з ними!). Словом, ми жили так, як живе людина, у якої сумління цілком чисте та легке.

Бо там далеко, за ломаною лінією добродушних, присадкуватих, як повнотелеса попадя, карпатських гір, побіля кордону в цей час невтомно

працював Курбас. Ми могли жити, як у Христа за пазухою. Діло буде зроблено.

І не помилились.

Одного дня в нашу ідилію ввірвалась телеграма: «Виїжджайте».

Ми перехристились (не рукою, а серцем) і стали радитись, кому їхати. Їхати мусів Евжень, це була його компетенція. Лоза і я тільки до змісту мали відношення, себ-то ми писали вірші, прокламації, оповідання, статті і листи до Центрального Комітету з безнадійними вимогами грошей. До Евженя ж у нас було таке відношення, як у газетного репортера до продавця газети. Але... Обміркувавши всякі обставини, ми постановили перевести мене в групу транспортову і доручити переправку валізок на той бік.

В той же день я сів на потяг і, яко член транспортової комісії, виїхав до кордону.

До тої станції, де я мав злізати й де повинен був мене чекати рутенець Курбас, я їхав досить одноманітно й безбарвно. Єсть люди, які люблять певність свого становища. Я не люблю цього. Ну, що було гарного в тому, що я був певний, що поїзд не завезе мене замість Тарнополя в Гусятин? Нудно.

Зате, коли я зліз з поїзду, моє становище зразу змінилось. Нудної певности вже не було й сліду. Перш усього, на станції ніхто мене не ждав, як було умовлено. Чи чекать мені тут Курбаса, чи рушать кудись далі? Чи, взагалі, я попав туди, куди слід, чи ні? Ні в чому я не був певний.

Станція була малесенька. З кожного кутка тхнуло упертою, насторожено-завзятою, хороб-

ливо-дражливою польською мовою. До кого я не звертався по-українському, всі робили страшенно ображений вигляд і по-польському одповідали, що не розуміють мене. Повз мене декільки раз пройшов жандарм з байдужим виразом чоловіка, який вийшов собі ввечері на прохід. Усе це, а також і жандарм, що виходить на прохід, не могло давати певности.

Я ще трохи пождав Курбаса і вийшов за станцію. Переді мною стелились шляхи у всі боки, направо, наліво, вперед, назад, не то, що на залізниці, де рельси зарані намітили неодмінну лінію твоєї пути. Я міг піти куди мені найбільше подобається.

Правду казати, я не пам'ятаю добре, як я опинився у Курбаса. Здає'ться, я його зустрів версти за три від станції.

Не пам'ятаю також подробиць перебування у нього. Пригадую тільки, що мене ховали від батьків, наймичок, од собак, котів, навіть горобців у вишнях. Для цього запхали мене десь у сіно, яким я й годувався разом з кайзерками, котрі приносили мені брати Курбаса. Балакали зо мною пошепки, що-хвилини озираючись великими очима назад і бліднючи; за кожним голосним гомоном на вулиці мертвіли й мінялись на лиці. І на кінець мого лежання в сіні до того мене загіпнотизували, що я почав сам на себе дивитись, як на щось дуже страшне, як на якусь велетенську бомбу, котра, боронь боже, розірвавшись, може винести в повітря батьків, наймичок, собак, село, Тарнополь, Галичину, а то може й цілу Австрію. Я навіть перестав ворушитись у сіні, щоб якоюсь бур'яниною не наробити лиха на весь світ.

Це, розуміється, трохи спиняло природну жва-

вість мого характеру. Тому, коли Курбас сповістив мене, що він уже попередив пачкаря (який був у другому селі), що той на мене вже чекає, коли розказав, як іти туди в те село, коли вивів у поле й попрощався, я був щиро вдячний йому за всі його послуги. Лишившись сам у полі і бувши б не таким безбожником, я повинен би був упасти на коліна і подякувати богові за свободу. Але я вирвав бур'янину, замахав нею над хлібами і, насвистуючи, пішов до того села, де жив мій пачкар.

Це було недалеко, верстов п'ять з гаком. П'ять верст я пройшов ще до полудня, але коли кінчив гак, сонце вже ховалося за далекі тополі якогось фольварку і по дорозі хлопчаки з торбинками з боку, немов туристи з біноклями, гнались за миршавими телятами, зганяючи їх додому. На мене дітлахи дивились такими ж здивованими очима, як їхні телята дивляться на нові ворота.

Як розказав мені Курбас, так все й знайшов я: біля села завернув уліво; довго йшов понад городами; на городах росла картопля, сояшники, цибуля. Так, усе так. Над рівчаком верби. І верби були. За вербами хати. Єсть і хати. А коло хати мого пачкаря повинно бути дві тополі. Хм! Майже коло кожної хати по дві тополі. Тут уже не зовсім усе ясно було для мене.

Я довго вибирав собі на свій смак хату і вибравши зі скромности найпоганшу, пішов на неї. Не доходячи до порога, я почув плач дитини. І не так плач як якусь симуляцію щиру й ведену з справжнім артизмом. Сліз не було в голосі, але голос так верещав, що можна було думати, з дитини там живою здирають шкіру.

Я зазирнув у сіні й крізь розчинені двері в хату побачив молодицю в чорній короткій спід-

ниці, що стояла коло печи в позі задуманої людини. З півтьми ж хати нісся вереск дитини, якій здирали шкіру.

— Слава Ісусу!—голосно сказав я.

Жінка хутко повернулась до мене, а вереск зразу обірвало, як нитку. У жінки було до того худе, виснажене лице, що здавалось, їй щой-но тільки натягнули на череп чиюсь стару, пожовклу шкуру. Очі здивовано й тривожно дивились на мене.

— Слава на віки,—пробурмотіла вона.

Дитина знов розляглась плачем—очевидно, вона нічого більше не ждала для себе цікавого.

— Скажіть, будь ласка, чи це хата такого-то?—запитав я .

Жінка неймовірно дивилась на мене.

— А вам навіщо? Та цить мені там на хвильку, най би тебе лихо зацитькало!

— Та чи це, чи ні?

Жінка вагалась.

— А як це, то що?

Хм! Конспіративна особа. Значить, це й є та хата.

— Та я той, що мав прийти сьогодня до Тодося.

— Ага!—проясніла вона.—Ну, то заходьте до хати. Тодось зараз має вернути, його немає, але за хвильку сі верне.

— Як немає?!—здивувався я.—Таже ж мав чекати на мене?

В лиці жінки промиготіло якесь замішання.

— Та замовкнеш ти там, байстря ти моє. А пропаду нема на тебе. Цить, кажу тобі!

І вона занадто сердито кинулась до столу, з-за якого нісся той вереск. Я придивився й побачив там хлопча, яке лежало на лаві, пацало

ногами й кричало з надзвичайною байдужістю до всього на світі.

Схопивши малого, жінка винесла його на двір і посадила на землю так, що той аж гекнув і залився криком. Потім спокійно витерла губи хвартухом і звернулась до мене.

— Прошу сідати. Тодось побіг по товариша, а казав мені, жеби ви пождали на него. Ая.

Я здвигнув плечима, але мусів сісти.

Яко зичлива господиня, жінка почала мене розважати розмовами. А я дивився на її обличчя, на якому хапливо хтось натягнув шкуру. Очі великі з жовтявими баньками, бліді сині уста, ніс з придавленими ніздрями, вся худа аж висхла. Мені здається, це було через те, що вона провадила в «шкідливий спосіб», як любив казати мій Курбас, своє життя. Їй би варто було виїхати на літо десь до моря, хоча б на Рів'єру, вибрати тиху віллю, порадитись з лікарями. Не їсти кривавих біфштексів, які впливають на шлунок, до обіду вживати рейнського і поменше всяких балів, концертів, котрі можуть виснажити чоловіка ще гірше. Але мужик мужиком,—я певний, що їй ніколи і в голову не прийшла така проста думка. Вона воліла жити в тій халупі з манюсінькими віконечками і стояти коло порожньої печи, зігнувшись, як дуга, над нею. Як знаєш, жінко!

А дитинча заливалось. Замість того, щоб бавитись лялечками, цяцьками, яких у всякої порядної дитини завжди на-поготові, воно верещало і било ногами об землю. Я певний, що його перегодували і занадто багато накупили всяких забавок. І розуміється, дитині набридне все й вона нудитиметься. Коли то вже наші мужики порозумнішають?

А жінка стояла коло печи й розважала мене розмовами. Правду казати, нічого нового я не почув од неї. Звичайні мужицькі розмови—про податки, землю, хліб, роботу, панів, попів. Мужик мужиком і поїдь хоч в Австралію, хоч у царстві небеснім зустрінься з ним—зараз тобі про податки, землю, панів, попів. Наука, література, мистецтво—та, господи, скільки є прекрасних річей на світі!—мужика вони не обходять.

Але я слухав уважно жінку. Слухали й тополі на дворі, схиливши гостроверхі голови набік. Дитина стомилась і тихо заснула, припавши жовтявою голівкою до призьби. Вечір стояв за вікном кошлатий, темний і сипав тьму у хату, заливаючи кутки й обгортаючи нею наші постаті. Тільки паща печи червоно позіхала й сміялась до нас.

— Ая... Нема правди на світі!—журно хитала жінка головою.—Сі не вродила ще!..

Із села тонким павутинням пропливали далекі пісні і зникали в кошлатій тьмі вечора. Тихо про щось шепотілись на дворі тополі.

А Тодося все не було. Пора вже й рушати. Далеко, мабуть, товариш той мешка.

— Але де! Тут за церквою. Коні, мабуть, у полі.

— Хм! Чого ж коні у полі, коли мали мене везти?

Таємниче шепотіли тополі. Я вийшов до них. Тепло, тихо і темно було.

«Щось тут непевне, бережись»—прошепотіли тополі. Я вслухався. Хто бережись?—Я? Де? От тут серед цих хат, під цими зорями, глибокими, любовними? Кого берегтися? Цієї дитини, що голівку схилила на призьбу, чи жінки

з великими, болючими очима? Ех, тополі, «високі ви до неба, а дурні, як треба».

Здалеку вприснула тонка, висока нота пісні і, як срібний дріт, простягнулась над селом. Тополі затихли, вітер ущух.

В цей мент рипнула фіртка й на подвір'ї, як тіні, з'явились дві постаті. Це були Тодось і його товариш. Вони зразу впізнали мене, хоч ніколи й не бачили.

Запалили лямпу в хаті й стали обмірковувати. При світлі я встиг їх розглядіти. Тодось був руденький, якийсь ширшавий, з жовтою посмішечкою і маленькими бігаючими очима.

Обидва були чимсь заклопотані, стурбовані, часто про щось радились пошепки. Товариш, чорний, присадкуватий, похмурий і неповоротький, чогось сердився й підганяв Тодося. А Тодось натякав щось про те, що вже пізно сьогодня перебиратись на той бік, що треба почекати. І якось чудно дивився на мене.

Я рішуче запротестував чекати. Вечір темний, до півночи далеко, встигнемо навіть два рази перейти кордон. Їдемо сьогодні!

Чорний весь час дивився на мене такими хмурними очима, що, здавалось, вибирає на мені місце, куди б йому найзручніше встромити ніж. Тодось же, навпаки, балакав, поспішав і посміхався так, неначе хотів мене забавити й одтягнути від ножа товариша.

І те, й друге мені не зовсім було приємне. Я волів би якось инакше вести справу.

І пам'ятаю, мені згадався наш давній пачкар (назвемо його Хведір). Коли він входив у хату, хата ставала вищою, яснішою, веселою. Він теж був чорний, смуглявий, з карлючкуватим носом. Але очі йому дивились сміливо, з насмішкува-

тим викликом, нахабно навіть часом дивились ті очі. З ним почувалося легко й одважно.

— Ну, то най так!—врешті згодився Тодось.

— Рушаймо.

Вони взяли на плечі валізки з літературою й понесли на вулицю. Треба було їх спочатку переправити до товариша на віз.

О, людська владолюбність, о, пане війте, люблячий владу й пошану, ви мене загубили! Загубила мене й моя власна хитро-мудрість. Може й вечір тихий та темний прилучився до того. Може він розніжив чуле війтівське серце й він зволив ласкаво занехаяти свій обов'язок. Не знаю.

Але вийшло з війтом так. Ми троє крались попід тинню з валізками. Попереду Тодось з товаришем, а за ними я. На вуличці, засипаній густою тьмою, не було нікого. З деяких вікон селян жовтими чотирьохкутниками пробивалося світло лямп. Здавалось, безпечніше й не могло бути.

Але то так тільки здавалося: небезпека вже йшла нам назустріч.

Із тьми несподівано опинилась перед нами поважна, велика постать

— Кгм! А хто йде?—почувся з темряви голос. Коли очі—дзеркало душі людини, то голос з певністю можна назвати луною її. В рішучій поважності цього голосу, в його спокою й упевненості почувалась не звичайна селянська душа, а щось більше.

Тодось і товариш моментально вчули цю ріжницю й прикипіли на місці. А Тодось мені швидко прошепотів:

— Війт!

Постать підступила ближче.

— Але чому не обзиваєтесь? Що за єдні?

Прозвучала вже й нотка строгости й підозріння...

— Слава Ісусу, пане війте. Це ми...—солоденько й хапливо пролепетав Тодось.

— А хто ж то ми?

Я мовчав.

— Та ми, паноньку війте, я—Тодось та Максим.

— Ая...

— А хто ж такі Тодось та Максим?

Справа накручувалась. Коли начальство пускається в розпитування, річ, значить, набирає серйозного характеру. Начальство, значить, в такі моменти переживає наплив думок, які не хоче виявляти, обмежуючись запитаннями.

— Та хто ж... Я—Тодось та Максим Прибережний.

— А третій хто?

— А то наш пан... Маємо до станції запровадити...

Постать підійшла ще ближче. В руках їй була палиця, звичайна, традиційна палиця начальства, яка самим богом була доручена першому начальникy.

— Так... А пан звідки?

— А пан... Пан собі їдуть, проше пана війта, до станції. От і валізки панські.

— А в валізках що?

В голосі все більш та більш строгости, упевнености в собі, свідомости свого призначення і підозріння.

На останнє питання Тодось не зразу одповів. Він скинув капелюх і промовив:

— Нічого, прошу пана... Усякі річі... Ая...

В голосі Тодося не було не певности, ні самоповаги. Товариш одступив трохи назад, мені здалось, що він разів зо два озирнувсь, немов вибираючи напрям, яким йому найкраще побігти. А начальство, навпаки, підступило ще ближче, придивилось до мене і нахилилось до валізок.

Прощай, літературо! Прощай, «Дядько Дмитро», і ти, «Селянине», «Гасло», прокламації, прощайте!

Але в той же мент я почув, як мене обхопила енергія жалю. Буває й така енергія. Є жаль, гнітючий жаль, що кує думку, волю, але є жаль що стріпує людину вогнем і бажанням боротись.

На великий жаль, мене обхопив вогонь боротьби. Е, чорта з два, пане війте, я тобі так дам мої валізки! Це вже ти почекаєш!

— Моє поважання пану війту,—голосно і з спокійною повагою промовив я. В моєму голосі навіть ласкавіть і приязнь зачулась до пана війта.

Але пан війт тільки муркнув щось і звернувсь до Тодося:

— А ну... що то за річі там?

І хитнув на валізки, закликаючи розвязати їх.

Тодось нерішуче подивився на мене, озирнувсь на товариша, котрий одсунувсь ще більше назад, повернувсь до війта й пробурмотів:

— Пан війт хотять сі подивити?

Тут я знову вмішався.

— Ну, розуміється, пан війт хотять сі подивити!—строго звернувсь я до Тодося.—А для чого ж би, ви думаєте, пан війт наставлені війтом? Щоби допускати всякі злочинства? А, може в наших валізках є щось забороненого? То як собі гадаєте, пан війт мусить очі на те за-

плющити? Розвязуйте, чоловіче, най пан війт сі подивлять та пустять нас своєю дорогою. Прошу пана війта, яку пан війт хотять найперш сі подивити? Перепрашаю, що пана війта затримаємо трохи, але пан війт сами розуміють, що инакше не можна.

Моя покірливість, моє признання влади війта не загинули марно. Начальство не любить сумнівів у їхній владі. Пан війт пильніше подивились на мене.

— А пан де їдуть?

— Я, прошу пана, їду до Львова. Та мені, знаєте, випала одна неприємність і я мусів от тут наймати собі фіру до станції. Але, прошу пана, хай пан собі тим голови не сушать, най пан сі добре роздивлять, що то за річі. Тодосю, прошу хутенько розвязати й показати пану війтові, що маємо в валізках.

Мені в темряві не видно було обличчя Тодося, але, думаю, він мусів пильно вдивлятись у мене.

Пан війт прокашлявся. В кашелю було трошки м'якости і ніби нерішучости.

— А кгм! Але тен... чи пан везуть щось такого... Кгм! Може пан спішаться, то тен... то я й так вірю...

— О, ні... Пан війт, я розумію, виконує свій обов'язок, пан війт...

Але пан війт уже твердіше промовив:

— Не розвязуйте, Тодосю, не треба...

Тодось хоч і не думав розвязувати, але з великою охотою підвівся.

Таким чином пан війт не подивився в мої валізки. Я тому дуже не радів трохи згодом. Пане війте, чи ви собі десь там почуваєте, що ви своїм занехаянням обов'язку змінили весь

напрям життя людини? Мабуть і за фляшкою вишнівки вам у голову це не приходить. Та й не треба,—бо ще не знати, чи на добре вийшло б людям, якби начальство почало міркувати над такими питаннями.

Ми визволились. За якісь хвилин сорок ми вже були далеко за селом. Я сидів на своїх двох валізках, а пачкарі на передку. Конячки бігли добре,—жваво, дзвінко і впевнено цокаючи копитами об тверду землю.

Небо, темне й глибоке, розсунулось, поле таємно темніло, ховаючи в собі всякі можливості.

Але мені спокійно було. Хіба я не сидів на своїх любих валізках, так чепурно, так любовно упакованих Евженем. Евжень, Лоза, рутенці... Вони, мабуть, сидять десь у цей час надворі. Рутенці, підстрижені, в дешевеньких, але чистеньких комірчиках, пускають «віци». Евжень мугикає «Варшавянку», якось кумедно випнувши нижню губу.

Пачкарі шепотілись. Про віщо? А яке мені діло: мало в людей може бути всяких справ, про які вони не хотять голосно говорити? Хай собі шепочуться. Зараз буде кордон. Ми обмотаємо ноги ганчірками і тихо, мовчки посунемось в густу, таємну тьму, намацуючи очима кожну тінь. Шелестітиме погрозливо сиве жито, в житі сонно пискне пташка, писк пташиний збудить у серці щось забуте. Тільки зорі мовчазні, кроткі, зорі тихі, що все знають, що все бачать, сумно з ласкою дивитимуться вниз.

Вогкість поля гіркуватим свіжим пахом бігла нам назустріч. Бігла довго врівні з бігом коне-

нят. Мені почало здаватись, що навіть занадто довго. Десять верст не так уже багато, а вже години зо дві та й більше їдемо.

— А далеко ще?—питав я кільки раз.

Пачкарі хутко озирались.

— Ні-ні, вже недалеко.

І що-разу мені здавалось, що вони занадто хапливо озирались, занадто поспішно й заспокоююче одповідали.

А конячки все тюпали. Минали межі, звертали в ярки, їхали долиною. І часто мені здавалось, що ось ми зараз станемо. Тодось тихо, глухо скаже: «тпрру... Вставайте, паничу» і ми безшумно позлізаємо. Пачкарі нахилятимуться у всі боки в позі наготовленого до скоку звіря, вдивлятимуться очима в тьму. Потім обмотаємо ноги, валізки на плечі і тихо, як тіні, посунем у тьму, таємну, погрозливу, загадкову. У тьмі десь чекають нас і друзі, й вороги.

Але коненята тюпали, пачкарі хитали у такт воза головами і часами шепотілись. І здавалось, вони скоса позирають у мій бік.

Фу, дурниці! Чого б мали подивлятись у мій бік?

— А далеко ще?

— Ні-ні, панунцю, зараз, зараз. Ось ще минем отой лісок і вже.

Я ліска не бачив, заспокоєно дивився в тьму. І вогкість поля хвилювала груди.

Але конячки так само тюпали, пачкарі шепотілись, в'йокали. Давно минули і лісок, і ярок.

Але, врешті, зупинились. Десь внизу миготіли вогники, ріденькі, убогі, як манюсінькі, забуті вуглики багаття.

— Що там?—здивовано спитав я.

— А то, пане, село... Ая, село, панунцю— дуже охоче пояснив мені Тодось.

— Село? А до чого нам село?!

— А то, паниченьку, для того, же мусимо збігти в него на хвилю, аби сі порадити з товаришами. Ая... А пан уже тут най собі побудуть. Ми хутенько.

Діялось якось все не так, як уявлялось.

Я мусів лягти з валізками в якийсь рівчак, а пачкарі поїхали в село.

З рівчака мені видно було тільки небо, густо покроплене синюватими, жовтими зорями. Деякі дрібно сміялись і сміх їхній здавався мені лукавим, щось знаючим, на щось натякаючим. «А ми щось знаємо, а ми щось бачимо. А ти ні.»

А чи не встать мені та не піти собі геть від цих моїх приятелів? Кинуть їм валізки, хай собі шепочуться.

І вернутись назад? Прийти і сказати: я злякався і кинув літературу в рівчаку, мені здалися пачкарі непевними.

Уявляю, яку міну зробив би Евжень. Уявляю широко розплющені очі Лози, посмішки. А література? А наш «Селянин»?

Тихо було в моєму рівчаку, тихо і тоскно. Дрібно й лукаво сміялись зірки, важно й помалу тягнулись хвилини лежання. Але я твердо чекав.

— Паничу! Де ви?

— Ось..

Ходімо...

В голосі щось непевне. Ох, щось неприємне, солодке, запобігливе, заглядаюче в очі.

Ну, дурниці! К чорту ідіотські підозріння!

Вже зовсім сіріло, як ми спустились в село. Сонні, обкутані сивим туманом ранку, стояли затихлі, мовчазні хатинки. Ще ніде не було ні

руху, ні гомону. Навіть собаки спали, затишно заклавши голови під теплі боки свої. Тільки ми втрьох безшумно прокрадались по вулиці, тривожно вдивляючись в кожне вікно.

За селом зовсім розсвіло. Перед нами луг лежав, зелено-сивий, з димом туману, з сіро-зеленявою стьожкою річки.

— Слухайте! Та видно ж усе!—не витримав я.—Куди ж ми підемо. Де кордон?

— А там!—показав на річку Тодось.—Але то нічого; мовчіть, паничу.

Там, за тою стьожкою річки? Там кордон? І ми будемо його т е п е р переходити, під поглядами сторожі, яка ходить десь за тими сивими кущами? Що за нісенітниця?!

— Та як же це можна? Нас же побачать?

— Ні-ні, панунцю... Тут у нас це як-раз найліпша година... Ми вже знаємо. Ви йдіть, не бійтеся... Вже доставимо вас...

А очі не дивились на мене, в голосі щось хистке, непевне.

А чорт його побери, все одно, не вертатись же тепер!

Через річку мене переніс чорний. Підставив мені спину, я сів верхи, він міцно схопив мої коліна й поніс, як лантух пшениці, схиливши тільки трохи набік голову.

— А фіра є вже?—спитав я та тім боці, турботно озираючись по кущах.

— Є, там чекає...—хапаючи валізки й біжачи вперед, сказав Тодось.

Я побіг за ними. Кущі стояли непорушно. Червонів далекий край неба. Фарби ставали виразніші.

Поміж кіп я помітив віз, а коло нього постать дядька.

— Бачите?—нашвидку озирнув до мене Тодось, хитнувши на віз. А очі оббігли моє лице якось занадто пильно.

— Ми кордон перейшли вже?—спитав я.

— Уже, уже... Зараз поїдете.

Кущі стояли недвижно. На довгім просторі їх не видно було ні душі. За річкою луг синів, за лугом село. Все тихо, все спокійно. Чудно. Де ж пограничная сторожа? Спить?

Але то не моє діло. Швидше, швидше б на віз.

Ось і віз. Коні добрі. О, які добрі, одгодовані коні! Клуби ситі, аж вилискують; шлеї міцні; хвости густі, розчісані. Дуже добрі коні. Віз теж. Якийсь навіть не селянський,—драбини глухі, колеса тонкі, люшні зелені.

А чого дядько так кутається в свиту та шапку на самі очі насуває? Холодно йому?

— А скоро, дядьку, доїдемо?

— Скоро...

Голос глухий.

— Скільки ж візьмете?

— Да скільки же взять з вас? Чтоп нє дорого, рублєй с п'ять?

Якось кумедно балакає... П'ять рублів? Це зовсім дешево. Якийсь недосвідчений. Ціна до Проскурова не менше десяти.

— Добре. А скільки верстов до Проскурова?..

— Скільки?..Да вьорст с двайцять восєм буде...

Що він сказився: двайцять вісім? Та тут сімдесят вісім мало!

— Сідайте, панунцю, сідайте!—раптом заспішив чогось Тодось.

Я хутко озирнувся.

— А що таке?

— Та не добре тут стояти. Побалакаєте десь далі.

— А правда.

Я швидко сів на віз. Валізки були вже вмощені і я почував їх під собою. Візник мій теж забрався на передок і взявся за віжки.

Я вийняв гроші й заплатив пачкарям.

— Цілую руці! Дай боже щастя. Най пан бог боронить панича. Щасливої подорожи!

— Дякую, дякую... Рушайте, дядьку.

Дядько рушив. Пачкарі хутко пішли в протилежний бік.

Я вмостився, глибоко зідхнув і з полекшенням озирнувся. Ну, кінець, їдемо вже.

Чудесний ранок! Сонце ось-ось вийде. Небо свіже, червоне, оранжеве. Повітря легке, чисте, хоч пий. Який комічний візник, все кутається, в такий ранок...

Але куди ж він на кущі їде?! Там же мусить бути лінія кордону. От маєш, ще як-раз в пазурі пограничникам завезе.

— Куди ж ви, дядьку, їдете? Хіба ж туди дорога на Проскуров?

— А ну-да, туди...

— Та що ви, бог з вами... У другий бік звертайте! Та це ж як-раз лінія.

— Нєт... Я добре цюю дорогу знаю... Она как-раз цяя самая...

Що за ідіот такий?! «Цяя самая»...

— Та що ви кажете?! Ви не туди, я вам кажу, їдете... Повертайте назад...

— Да нєт... Ето цяя самая дорога.

І не повертається навіть!

Голос який глухий, мова ідіотська, роблена, шапка на самих очах, зігнувся, жене коней. Кущі вже зовсім близько.

Що за мара попалася?! Він мене як-раз завезе! Е, йолопе чортів!..

І тільки я хотів схопити його за плечі, щоб шарпнути й вихопити віжки, як за спинами нашими вмить щось скажено заревло:

— Стой!! Стой!!

Я озирнувся. Блискавкою мигнули штики винтовок із кущів.

— Поганяй!!—рявкнув я скажено і зо всеї сили гепнув кулаком у спину дядька. Але дивна річ: він замість поганяти, злякано озирнувся і, весь затрусившись, почав голосно плакати, щось белькочучи.

— Стой!! Стой!!—неслось за нами і я чув топіт багатьох ніг за возом. А коні, як на злість, ще тихше чомусь пішли.

Я засунув руку в кешеню. Револьвер заплутався в хустку до носа і, що більше я спішив, то більше не міг витягнуть його

І раптом на обох своїх руках я почув залізні клещі. На возі з обох боків сиділо вже два салдати і, захакавшись, люто дивлячись на мене, душили мене.

Коні стали. З кущів бігли пограничники з револьверами, винтовками, шаблюками. Між ними дві чи три офіцерські постаті...

Львівська Філія
бібліотеки ім. УРСР

ЗМІСТ V-го ТОМУ.

1. Історія Якимового будинку 5
2. Промінь сонця 83
3. Федько-Халамидник 97
4. Маленька рисочка 127
5. Чекання 153
6. Таємність 173
7. Виривок з «Споминів» 215

10773/V
СТУДЕНТСЬКИЙ ВІДДІЛ
БІБЛІОТЕКИ
Київського Інституту
Народнього Г[illegible]
Запов[illegible] Бабків Вимлена
За Зема

История Якиманского бы

РЛ 851 (1986) 4

4 ~~4.15~~ 9448

III–V

916.81

В. Винниченко т. III. v

В. Винниченко